

Frits van Wel
Gezinnen
onder toezicht

De Stichting
Volkswoningen
te Utrecht

1924 · 1975

Sua

**GEZINNEN ONDER TOEZICHT
DE STICHTING VOLKSWONINGEN TE UTRECHT,
1924-1975**

Wel, Frits van
Gezinnen onder toezicht
de Stichting Volkswoningen te Utrecht, 1924-1975
Proefschrift Utrecht 1988
Verschijnt na 14 oktober 1988 onder dezelfde titel bij
Uitgeverij SUA

© 1988 Uitgeverij SUA
Omslag: Studio Tint / Huug Schipper, Den Haag
Verzorging fotokaternen: Elise de Jong
Vertaling summary: John van Tiel
Druk: SSN, Nijmegen

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Wel, Frits van

Gezinnen onder toezicht : de Stichting Volkswoningen te
Utrecht, 1924-1975 / Frits van Wel. - Amsterdam : SUA. -
Ill., foto's, tek.
Ook verschenen als proefschrift Utrecht. - Met lit. opg.
ISBN 90-6222-179-3
SISO 308.2 UDC 364.42/.44(492*3500) (091) NUGI 651
Trefw.: Stichting Volkswoningen (Utrecht) ; geschiedenis ;
1924-1975 / gezinnen ; hulpverlening ; Utrecht (stad).

**GEZINNEN ONDER TOEZICHT
DE STICHTING VOLKSWONINGEN TE UTRECHT,
1924-1975**

**FAMILIES UNDER SUPERVISION
THE PUBLIC HOUSING COUNCIL OF UTRECHT,
1924-1975
(with a summary in English)**

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de rijksuniversiteit te Utrecht
op gezag van de rector magnificus
Prof. dr. J.A. van Ginkel
volgens besluit van het college van decanen
in het openbaar te verdedigen
op vrijdag 14 oktober 1988
des namiddags te 2.30 uur

door

FREDERICUS WILLIBRORDUS VAN WEL
geboren op 22 maart 1950 te Pladjoe

Promotoren: Prof. dr. C.P. Bertels
Prof. dr. M.A.J.M. Matthijssen

Inhoud

VOORWOORD	9
1 INLEIDING	10
Recente studies	11
Probleemstelling	12
Bronnen	14
Periodisering en hoofdstukindeling	15
2 HET VOORSPEL: KROTWONINGEN EN SCHIJNARMEN	17
De samenhang tussen woningkwaliteit en zedelijkheid	17
Volkshuisvesting en hygiëne in Utrecht	19
Woningwetbouw en woningwerk	21
Valide en niet-valide armen	23
Van bedeling naar verheffing	25
3 WONINGEN VOOR ONTOELAATBARE GEZINNEN	28
Het ontoelaatbare gezin: reclasseerbaren en onreclasseerbaren	28
Van normaal tot asociaal gezin	31
Woningwetbouw in Utrecht	33
Dakloze en sociaal-achterlijke gezinnen	35
Kleine woningen nabij de Kerkweg: het complex Kerkweg of Houtplein	36
Van niet-toelaatbare ontoelaatbaren tot economisch zwakke gezinnen	39
Een vergelijking tussen de visie van katholieken en sociaal-democraten	41
4 WONEN ONDER 'POLITIONEEL' TOEZICHT	43
Stichtingsbestuur en opzichtersechtpaar	43
Dwang en verleiding tot opname	44
Waterbeschaving en woonbeschaving	46
Huurschuld en huisuitzetting	48
Ongeschoolde arbeid	49
De 'bezetting' van de vrije tijd	49
De heropvoedingsroute	50
Een afwijkend leefpatroon: een vergelijking met Ondiep	52

5	HET SOCIAAL ZIEKE GEZIN	53
	Psychopathie en onmaatschappelijkheid	53
	Vervalpsychose en het defecte kiemplasma	55
	Een sociaal experiment	58
	De orkestratie van de morele verontrusting: het gevaarlijke gezin	60
	Gezinsoorden als gemeenschapstherapie en wettelijke dwang	62
	Van onvolwaardig naar onaangepast	63
6	DE EXPANSIE VAN DE STICHTING VOLKSWONINGEN	65
	Barakken voor antisociale gezinnen	65
	Bungalows voor asociale gezinnen: het Anthonieplein	67
	Het gradatiesysteem	68
	Een gebombardeerde wijk: de Framboosstraat (Ondiep XII)	69
	Het gezinsclassificatiesysteem	71
	De doorstromingsstrategie	73
	Van complexen voor asociale naar maatschappelijk ziekenhuis	75
7	ARMEN ONDER PASTORAAL TOEZICHT	76
	Professionalisering	76
	'Van de hel in de hemel. Een nieuwe levenskans!'	77
	Hygiënisering van lichaam en woning	80
	Gezinsverzorging	82
	Dalles (armoede)	83
	Arbeid	86
	Eén grote familie	88
	Zorg voor kinderen	90
	Een 'grootte opvoedende kracht'	94
	Wonen en werken tussen asociale	97
	Ontsnapping of promotie	100
	Een wetenschappelijke evaluatie	102
	Asociaal of arm?	103
8	HET MAATSCHAPPELIJK ONAANGEPASTE GEZIN	106
	De opsporing van de (a)sociale vijand	106
	De indicia asocialitatis	108
	De cultuurpessimistische visie	111
	De massajeugd	112
	De cultuuroptimistische visie	114
	Onmaatschappelijken als grote kinderen	115
	Van gezinsoorden naar plaatselijke initiatieven	117
	Gespecialiseerd gezinswerk en bijzonder jeugd- en buurtwerk	119
	Het heropvoedingscentrum als model voor de praktijk	121
	De binnenste hulpverleningscirkel	123
	De middelste en buitenste hulpverleningscirkels	125
	De bijzondere projecten voor gespecialiseerd gezins- en wijkwerk	127
	Lof der (on)aangepastheid	129

9 GEDEPRIVEERDE GEZINNEN	132
De normaliteitscrisis	132
Van probleemgezinnen naar gedepriveerde groepen	134
Samenlevingsopbouw	137
Opbouwwerk	138
De probleemfiguratie van het gedepriveerde gezin	141
10 TUSSEN SPECIALIST EN MAATSCHAPPELIJK ZIEKENHUIS	142
De groei van het 'bedrijf' Stichting Volkswoningen	142
Stichting Raad voor Bijzonder Gezins- en Wijkwerk Utrecht	145
Gezocht: een nieuw heropvoedingscomplex	148
Van ziekenhuis tot verpleegtehuis	151
Een fusie tussen de Stichting Volkswoningen en Stichting Raad?	153
Kunstmatige concentraties voor probleemgezinnen ter discussie	156
De opheffing van de Stichting Raad	158
De opheffing van de Stichting Volkswoningen	159
Nieuwbouw	162
Van ziek tot gedepriveerd	166
11 HET HEROPVOEDINGSBEDRIJF VAN DE STICHTING VOLKSWONINGEN	168
De opname van gezinnen en verzoeken tot begeleiding	168
Maatschappelijk werk	172
Gezinsverzorging	176
Hygiëne en huishouden	180
Arbeid	184
Financiële zorgen en begeleiding	187
Huwelijksverhoudingen	191
Zorg voor, bescherming en opvoeding van kinderen	193
Het peuterdagverblijf	198
De schoolgaande jeugd	201
De vrije tijd: jeugd- en volwassenenwerk	202
Verschillen in hulpverleningsstijl	204
Het resultaat: maatschappelijke aanpassing?	206
Een terugblik van bewoners	208
12 HET VERVOLG: BUURTHUIZEN EN GEZINSKLINIEKEN	211
Sociaal-cultureel werk	211
Stichting Buurtwerk Pijlswaerd	214
Directe hulpverlening	216
Symbiotische versus gedepriveerde gezinnen	219

13 SLOTBESCHOUWING	220
De sociale-constructie-these	220
Maatschappelijke verklaringen: de optieken van andere auteurs	222
Industrialisatie en armoede	223
Civilisatie en onmaatschappelijkheid	224
Gezinnen zonder toezicht?	225
NOTEN	227
LITERATUUR	262
SUMMARY	283
OVER DE AUTEUR	288
FOTOKATERNEN	

Voorwoord

Ook al weten we niet, hoe men over twintig jaar over ons werk zal denken, één ding staat vast: Utrecht doet mee.

Aan het woord is de loco-burgemeester van Utrecht, H. Ploeg jr. Het is 1959 en Utrecht dééd mee: onder zijn voorzitterschap werd de Utrechtse Stichting Volkswoningen in de jaren zestig uitgebouwd tot een van de grootste heropvoedingsprojecten voor arbeidersgezinnen van Nederland. Deze Stichting Volkswoningen was met haar diverse wooncomplexen niet alleen huismeester, maar ook de opgedrongen leer- of zedenmeester van wat men asociale gezinnen noemde.

Als een team historische detectives heeft de afgelopen jaren een aantal van mijn studenten bijgedragen aan de ontrafeling van deze geschiedenis. Als eerste doken Polly de Ridder-Polderman en Arjen Stekelenburg het semi-statisch archief van Utrecht in, gevolgd door Joop Hendriks en Paul Mathijssen. Het leeuwendeel van de interviews met ex-bewoners, hulpverleners en beleidsmensen werd op voortreffelijke wijze afgenomen door Jacqueline Neefjes, Anite de Vries, Tilly van Wijk, Aty Pilon, Jacqueline van de Putte, Liesbeth Snickers, Cees v.d. Sprong en Henk Alberts. Aan hun aller inzet heb ik veel te danken. Zal zo'n samenwerkingsproject in de toekomst nog mogelijk zijn, gezien de dreigende ontkoppeling van onderwijs en onderzoek? Ik val nu al ten prooi aan heimwee.

Dank zij de bereidwilligheid van de vele personen die zich lieten interviewen, heeft het boek een dimensie gekregen die de schriftelijke bronnen overstijgt. Ik hoop dat ik hun - niet zelden indringende - levensverhalen tot hun recht heb laten komen.

Mijn waardering gaat uit naar mijn promotoren, Kees Bertels en Mathieu Matthijssen, voor al hun waardevolle inhoudelijke en tekstuele suggesties. Het Gemeentelijk Archief Utrecht ben ik zeer erkentelijk voor de vriendelijke medewerking. Om uiteenlopende redenen gaat mijn dank verder uit naar Hugues Boekraad, Irma Bogers, Lucie van Loon, Jacqueline Maris, José de Mare, Peter Smits en Rian van Tilburg. Hen bedank ik ieder liever privé.

Nijmegen, september 1988

Frits van Wel

Inleiding

Dit boek gaat over de geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding, met name in Utrecht. In deze stad beheerde de Stichting Volkswoningen gedurende een halve eeuw een aantal heropvoedingscomplexen voor onmaatschappelijke gezinnen. Het is nog niet zo lang geleden dat deze Stichting is opgeheven, in 1975. Het gaat dan ook om een modern fenomeen. Toezicht van deskundigen op het wonen en leven van arbeidersgezinnen is een curiosum, dat velen met een verder verleden zullen associëren. De jaren zestig, een tijd van ontvoogding en culturele vernieuwing, lijken een kloof te hebben geslagen tussen de huidige hulpverlening aan gezinnen en de vroegere verstreckende bemoeienis daarmee.

Is er wel sprake van een afgesloten geschiedenis? Zijn er geen lijnen die tot op de dag van vandaag doorlopen? Het huidige denken over kansarme groepen vindt, zoals onderzoek leert, zijn oorsprong in wat men in de jaren vijftig betitelde als onmaatschappelijkheidsbestrijding. Ontegenzeggelijk wordt er nu over probleemgroepen anders gedacht dan dertig jaar geleden. Maar hoe staat het als we naar een iets verder verleden kijken? De vele benamingen die werden gebezigd voor gezinnen waarmee intensieve bemoeienis bestond, zijn een indicatie voor eerdere verschuivingen in het denken over deze probleemcategorie. In de Eerste Wereldoorlog gingen de eerste stemmen op, om gezinnen onder toezicht te stellen in aparte woonblokken. Sindsdien circuleren termen als het ontoelaatbare, asociale, sociaal zieke, onmaatschappelijke, maatschappelijk onaangepaste, (multi-)probleem- en gedepriveerde gezin.

Wie de waarheid van deze gezinnen op het spoor wil komen, zal deze kwalificaties wellicht beschouwen als een storende factor die dient te worden geëlimineerd. Ze worden dan gezien als mislukte pogingen om de gemeenschappelijke kern van deze gezinnen te definiëren. Maar gaat het door de jaren heen wel over een en dezelfde groep gezinnen, waarop het zicht wordt vertroebeld door stigmatiserende naamgevingen, zoals Dercksen en Verplanke in hun studie over de gezinsoorden beweren?¹ Velen zitten vandaag de dag bijvoorbeeld met grote huurschulden. Maakt dat hen gelijk aan gezinnen die vijftig jaar geleden als wanbetalers werden gedirigeerd naar wooncomplexen voor asocialen? De handelwijze van huisvestingsinstanties en hulpverleners tegenover huurschuld toen en nu verschilt, deze schuld heeft voor betrokkenen andere consequenties en bijgevolg niet dezelfde betekenis.

De verandering in de karakterisering van de als problematisch beschouwde gezinnen is het vertrekpunt voor de in dit boek ontwikkelde gedachtengang. De aanduidingen werden gebezigd door personen of instanties die in uit de pas lopende gezinnen wilden ingrijpen. Het zijn namen gegeven aan 'huishoudens van

Jan Steen' die, hoe verschillend ook, één ding met elkaar deelden: deskundigen vonden interventies in zulke gezinnen legitiem. Los van hun interventievoorstellen verliezen deze gezinnen mijns inziens hun substantie. Mijn analyse-object is dan ook niet de gezinnen zelf, maar de interventiepraktijken waarin het gewicht van hun vorm van socialiteit wordt bepaald.

De hier ontvouwde redentatie is geïnspireerd door de gezinshistorische benadering van Donzelot.² Hij situeert het gezin op het snijpunt van talrijke publieke, normaliserende interventies: armenzorg/sociale zekerheid, onderwijs, (geestelijke) (volks)gezondheidszorg, welzijnswerk, kindbescherming, vrijetijdsculturen, enzovoort. Deze interventies beogen via dwang- en verleidingstactieken de sociale integratie van de bevolking. De Utrechtse Stichting Volkswoningen (1924-1975) kan worden beschouwd als een extreem voorbeeld van een rond gezinnen gespannen net van interventies die alle levensdomeinen bestreken.

Donzelot suggereert dat een disciplinerende 'sociale hand' die de privé-levens van de bevolking in zijn greep heeft, gezinnen vanaf de achttiende eeuw meevoert naar het walhalla van het 'sociale'. In werkelijkheid raakte echter de bemoeienis met asociale steeds weer in het slop. Hulpverleners wisten ondanks alle krachtinspanningen geen raad met hen. Meermalen werd het beeld van hen grondig bijgesteld en de rechtvaardigingsgrond van het ingrijpen. Zo moest worden voorkomen dat het als onnodig, willekeurig, zinloos, bevoogdend of gewelddadig werd afgedaan.

Interventiepraktijken bestaan niet zonder een bepaald 'rationaliteitsregime'.³ Het wisselen van de betiteling van gezinnen waarin werd ingegrepen, geeft grond aan de gedachte, dat het beeld van deze gezinnen geen weerspiegeling is van een gegeven object in de sociale werkelijkheid maar een 'sociale constructie' vormt, gecreëerd binnen een rationaliteitsregime dat de interventies onderspant. Zo'n rationaliteitsregime bewerkstelligt, dat heterogene verschijnselen (huurschuld, huwelijksproblemen, criminaliteit, chaotische opvoeding, burenruzies, incest, enzovoort) onder de noemer onmaatschappelijkheid worden gebracht. Zo wordt samenhang gebracht in een heteroog geheel van bemoeienissen en de deur geopend voor een keur van nieuwe maatregelen of handelwijzen. Deze gedachtengang impliceert, dat het onmaatschappelijke gezin niet bestaat of bestaan heeft los van de processen van ingrijpen daarin. Het onderzoeksobject is dan ook niet onmaatschappelijke gezinnen maar gezinnen onder toezicht.

Recente studies

Tot het midden van de jaren zestig waren onmaatschappelijke gezinnen een liefkoosd onderzoeksobject. Daaraan kwam abrupt een einde, toen het welzijnswerk zich in het kielzog van de toenmalige culturele gisting trachtte te ontworstelen aan haar als bevoogdend ervaren verleden. Radicale welzijnswerkers richtten in de jaren zeventig liever de blik op de toekomst dan dat ze werden herinnerd aan een weinig verheffend verleden, zoals de onmaatschappelijkheidsbestrijding. Pas in de jaren tachtig verschijnen over dit onderwerp de eerste historische studies: een over de Amsterdamse complexen voor ontoelaatbare gezinnen uit

het interbellum, een tweede over de gezinsoorden in Drenthe en Overijssel, die tot 1960 hebben bestaan, een derde over het Rotterdamse Zuidplein (na 1947) en een vierde tenslotte over Den Bosch (1945-1965).⁴

Het karakter van deze studies is overwegend historisch-descriptief. De meest invloedrijke verklaring levert De Regt in haar onderzoek over Amsterdam. Zij relateert het fenomeen onmaatschappelijkheid enerzijds aan het industrialisatie-, anderzijds aan het civilisatieproces. Onmaatschappelijke gezinnen typeert zij - in het voetspoor van Van Doorn en Elias⁵ - als een proletarische achterhoede; als gezinnen die door het burgerlijke beschavingsoffensief moesten worden geciviliseerd. Voor De Regt is het buiten kijf, dat er onmaatschappelijke gezinnen hebben bestaan, die vervolgens als achterblijvers door hulpverleners op sleeptouw werden genomen.

De Regt neemt het bestaan van onmaatschappelijkheid als objectief feit, waarop door heropvoedende interventies werd gereageerd. In mijn optiek is het onmaatschappelijk gezin een sociale constructie van interventieprocessen zelf en dient er een nauwkeurige (re)constructie plaats te vinden van de verhalen die in diverse tijden de ronde deden over 'gezinnen onder toezicht'. Interventiepraktijken dicht ik niet slechts een reactieve maar bovenal een produktieve, creatieve rol toe.

Probleemstelling

De bemoeienis met deze 'groep' gezinnen liep in het verleden steeds weer vast. De frequente wisseling in de typering van hen kan worden gezien als mogelijke aanwijzing voor bijstellingen van de interventiestrategieën die werden beproefd. Ze markeren breuken met eerdere interventielijnen en effenen het pad voor nieuwe oplossingen. Op grond daarvan kunnen meerdere probleemdefinities worden onderscheiden: pogingen om uit de impasses van voorgaande oplossingswegen te komen. Ik introduceer in dit verband de term *probleemfiguratie* om aan te geven dat de gehanteerde probleemdefinities appelleren aan de verbeelding. Een Engelse uitspraak uit 1953 verwoordt dit als volgt: 'A problem family is a family which is easy to recognize, but difficult to define.'⁶ De gehanteerde begrippen werden van stonden aan aangevallen vanwege hun morele beladenheid en wetenschappelijke vaagheid, maar die deden geen afbreuk aan hun bruikbaarheid. Integendeel, een moreel beladen term is suggestief. En een, wetenschappelijk gezien, vaag begrip vermag nuttige diensten te bewijzen. Vaagheid kan begripsmatige openheid impliceren en een heterogeen geheel van verschijnselen in het vizier brengen als evenzovele te bewerken fenomenen. Onder een probleemfiguratie versta ik een geheel van uitspraken over een (sociaal) object, die niet alleen rationeel samenhangen maar ook imaginair.

Dat er in de loop der tijd qua signatuur uiteenlopende, soms elkaar in de tijd overlappende, probleemfiguraties hebben bestaan, impliceert verschuivingen in het beeld van de gezinnen die 'figuur' hebben gestaan. Ik onderscheid deze probleemfiguraties op een viertal punten:

1. *Objecten*. Een probleemfiguratie legt verbindingen tussen verschijnselen, zodat deze een complex vormen waaraan vervolgens een geheel van gevaren wordt toegeschreven. Omdat er bedreiging van uitgaat, verschijnt het object als een te veranderen, te bestrijden of te helpen object.
2. *Oorzaken*. Het complex van verschijnselen wordt bestempeld als 'symptoom', gevolg van andere zaken. Deze causale keten impliceert de suggestie het interventiedomein te verbreden naar het vlak waarop de oorzaken oplichten.
3. *Interventiedoelen*: het geheel van voorstellingen die het einde of de grens markeren van een interventiepraktijk.
4. *Interventiemiddelen*. Uit de mogelijke oplossingswegen wordt een modelpraktijk naar voren geschoven.

De eerste twee punten corresponderen met wat Foucault in zijn uitleg van het rationaliteitsregime noemt 'de as van de vorming van ware of onware uitspraken (voor zover het een veld van objecten afbakt waarover ware of onware proposities kunnen worden gevormd)'. De laatste twee te zamen komen overeen met zijn typering 'as van kodifikatie/prescriptie (voor zover het een verzameling regels, voorschriften, middelen met betrekking tot een doel enzovoort formeert)'.⁷ Boven deze tweedeling geef ik de voorkeur aan een vierdeling, omdat een wijziging in één van de vier onderscheiden punten tot het uiteenvallen van een probleemfiguratie kan leiden. Een probleemfiguratie kan aan verbeeldingskracht inboeten en haar zeggingskracht verliezen door het wegvallen van een slordig huishouden als verontrustend verschijnsel, van psychische onvolwaardigheid als veronderstelde oorzaak, van de burgerlijke levenswijze als ideaal en van gezinsoorden als model voor de hulpverleningspraktijk.

Deze studie pretendeert niet retrospectief te bepalen in hoeverre deze of gene probleemfiguratie als 'onwaar' kan worden aangemerkt, maar onderzoekt de mogelijkheidsvoorwaarden waaronder probleemfiguraties voor 'waar' doorgingen en machtheffing sorteerden op de praktijk van toezicht op gezinnen.

Probleemfiguraties zijn gebonden aan machtssystemen die deze voortbrengen.⁸ Een probleemfiguratie wordt (uit)gedragen door personen die in bepaalde machtsstructuren recht van spreken en gezag hebben. Met de typering van probleemfiguraties is nog niets gezegd over het soort kennis dat een probleemfiguratie kenmerkt; voor iedere figuratie dient het type deskundigheid te worden bepaald dat erin centraal staat.

In de regel schiet een probleemfiguratie wortel in een (opkomende) academische discipline, zoals de sociale psychiatrie, sociologie of andragologie. Een analyse die zich beperkt tot dit niveau schiet echter tekort. Het is de vraag, of de relatie theorie-praktijk zich laat beschrijven als een verhouding, waarin denkbeelden uit de mens- en maatschappijwetenschappen, vertaald in beleidsadviezen, unilineair hun weg vinden naar de praktijk. Het is denkbaar dat verschillende probleemfiguraties gelijktijdig in uiteenlopende kringen circuleren: theoretici kunnen spreken over gedepriveerde gezinnen, beleidsmakers over maatschappelijk zieke gezinnen en hulpverleners over maatschappelijk onaangepasten. Bovendien reageren de betrokken gezinnen bepaald niet lijdzaam op dergelijke afficheringen.

De analyse van probleemfiguraties dient zich dus uit te strekken tot verschillende niveaus:

1. *Het forum van theoretische deskundigen.* Hier worden theorieprogramma's ontwikkeld, voorstellen gedaan om het interventiedomein te reorganiseren of onderzoek te verrichten, gebaseerd op beschouwingen over de oorzaken en al dan niet onderbouwd met onderzoeksgegevens. Bovendien worden de interventiedoelen ontvouwd, ter verdediging van de legitimiteit van bepaalde interventiepraktijken. Deze inzichten worden niet alleen geventileerd in universitaire kring maar ook in populair-wetenschappelijke geschriften. Deze deskundigen treden op als raadgevers voor beleid en praktijk.

2. *De bestuurlijk-politieke circuits:* het landelijke (departementale) en/of lokale beleid (van gemeenten en particulier initiatief) waarin bestuursformules worden ontwikkeld om interventiemiddelen te realiseren, waarvoor een duidelijke afgrenzing van de 'objecten' vereist is.

3. *De interventiepraktijk.* Hier gaat het enerzijds om inzichten van hulpverleners in de werkzaamheid van correctietechnieken, anderzijds om het inzicht van de betrokken gezinnen in hun situatie.

Nu kan men de vraag opwerpen naar de onderlinge verwevenheid van deze niveaus of juist hun relatieve afstand op verschillende tijdstippen, naar hun dominantieverhouding, de verschillende temporaliteiten die hen kenmerken, de mate waarin ze begrippen aan elkaar ontleen of juist wegfilteren, herformuleren enzovoort. Zo kunnen deskundigen uit de praktijk tevens optreden als theoretische deskundigen, of theoretici zonder enige praktijkervaring opereren.

Door probleemfiguraties te reconstrueren op deze drie niveaus kan het draagvlak ervan worden bepaald. Wordt een probleemfiguratie gedragen door zowel praktijkwerkers (zoals een opzichtersechtpaar of maatschappelijk werkers) als door hun cliënten? Deze laatsten kunnen zich de hulpverlenerstaal eigen hebben gemaakt om hun eigen doelen te bereiken, of zich ondubbelzinnig verzetten. Verandert een probleemfiguratie onder invloed van hun weerspanning, door nieuwe beleidsdoelen of theoretische inzichten?

De probleemstelling van deze studie luidt bijgevolg: welke probleemfiguraties hebben sinds de Eerste Wereldoorlog in Nederland - en Utrecht in het bijzonder - hun stempel gedrukt op de praktijk van 'ondertoezichtstelling' van gezinnen? Deze probleemstelling valt uiteen in de volgende vragen:

-Kunnen probleemfiguraties inderdaad getypeerd worden op de vier onderscheiden punten?

-Welk type deskundigheid staat erin centraal?

-Hoe verhouden de inzichten van theoretici, beleidsmakers, praktijkwerkers en gezinnen zich tot elkaar?

-Wat is de zwakste schakel van een probleemfiguratie, dat wil zeggen: onder invloed waarvan wordt een probleemfiguratie afgelost door een volgende?

Bronnen

Als casus voor de uitwerking van de probleemstelling koos ik de praktijken die in de gemeente Utrecht een halve eeuw lang zijn ontwikkeld om gezinnen onder toezicht te huisvesten. Van 3 november 1924 tot 1 januari 1976 beheerde de

Stichting voor het beheer en de exploitatie van volkswoningen te Utrecht - kortweg Stichting Volkswoningen - een aantal heropvoedingscomplexen voor gezinnen. Deze Stichting is een van de oudste initiatieven op haar gebied en het langst lopende project in Nederland in deze werksoort. Dit maakt de Stichting Volkswoningen geschikt om veranderingen te traceren op het lokale bestuurlijk-politieke vlak en in de praktijk bij bewoners en hulpverleners (opzichtersechtpaar en - in een later stadium - maatschappelijk werk(st)ers, gezinsverzorgsters, peuter- en jeugdleid(st)ers).

Het archief van de Stichting Volkswoningen bevindt zich grotendeels in het Gemeentelijk Archief van Utrecht.⁹ Het is niet geordend. Bij de opheffing van de Stichting zijn op aandrang van bewoners de gezinsdossiers vernietigd. Toch is er nog voldoende materiaal om veranderingen in de hulpverleningspraktijk te reconstrueren.¹⁰ Bronnen betreffende het beleid van de Stichting zijn rijkelijk aanwezig.¹¹ Als aanvulling op deze bronnen is voor de periode 1925-1936 onderzoek verricht in het bevolkingsregister. Gezien het gedeeltelijk recente karakter van deze geschiedenis is de methode van de 'oral history' benut als voor de beantwoording van de probleemstelling onmisbare aanvulling op het archiefmateriaal.¹² De interviews zijn eind 1984 - begin 1987 gehouden met personen die als bewoner, beleids- of personeelsfunctionaris bij de Stichting Volkswoningen betrokken waren. Ook zijn er personen geïnterviewd die in dienst waren van een stichting die in de jaren 1958-1972 de verspreid wonende onmaatschappelijke gezinnen benaderde: de Stichting Raad voor Bijzonder Gezins- en Wijkwerk Utrecht. Materiaal van deze stichting bevindt zich in het semi-statisch archief van de gemeente Utrecht. In totaal zijn 82 interviews afgenomen en gecodificeerd.¹³ Voor zover lokale Utrechtse ontwikkelingen op het vlak van huisvesting, armenzorg en welzijn van invloed zijn geweest op beide stichtingen, worden relevante bronnen en literatuur in de beschouwing betrokken.

Voor praktijkontwikkelingen buiten Utrecht inzake de ondertoezichtstelling van gezinnen baseer ik mij op bestaande onderzoeken en literatuur. Ik ga op deze praktijken in voor zover zij relevant zijn voor de Utrechtse geschiedenis of landelijk beeldbepalend.¹⁴ Het archief van het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur en de Handelingen van de Eerste en Tweede Kamer gebruik ik als belangrijkste ingang voor de analyse van landelijke bestuurlijk-politieke ontwikkelingen. De theoretische inzichten omtrent mijn onderzoeksobject heb ik gereconstrueerd aan de hand van een bijkans onafzienbare stroom onderzoeken, boeken, brochures, kranten en opiniebladen, rapporten en artikelen op het gebied van armenzorg, volkshuisvesting, geestelijke volksgezondheid, maatschappelijk werk, kinderbescherming, jeugdzorg en sociale wetenschappen.

Periodisering en hoofdstukindeling

De periodisering die ik in de presentatie van mijn onderzoeksmateriaal aanbreng, is ingegeven door de duur van een probleemfiguratie, dat wil zeggen de tijd waarin deze landelijk richtinggevend was voor de praktijk van ondertoezichtstelling van gezinnen. Ik kom tot een indeling in vier perioden, die ik typeer aan de

hand van de gezinsfiguren die de onderscheiden probleemfiguraties voor het voetlicht brachten. Als voorlopers schets ik twee probleemfiguraties vóór de Eerste Wereldoorlog:

1850-1915: de ontoelaatbare krotwoning en de schijnarmen (hoofdstuk 2).

Daarna periodiseer ik mijn onderzoeksmateriaal als volgt:

1915-1935: het ontoelaatbare gezin (hoofdstuk 3).

1935-1950: het sociaal zieke gezin (hoofdstuk 5).

1950-1965: het maatschappelijk onaangepaste gezin (hoofdstuk 8).

1965-heden: het gedepriveerde respectievelijk symbiotische gezin (hoofdstuk 9 en 12).

In deze hoofdstukken staan de kring van theoretische deskundigen en het landelijk bestuurlijk-politieke circuit (na 1952 vooral het ministerie van Maatschappelijk Werk/CRM) centraal.

De ontwikkeling die de Stichting Volkswoningen doormaakte deel ik in naar de drie opeenvolgende opzichters/directeuren, omdat dezen een zware stempel drukten op de praktijk (en deels het beleid) van de Stichting. Ik vlecht deze tijdvakken in bovenstaande periodisering in:

1925-1936: de periode Hazewinkel (hoofdstuk 4).

1937-1956: de periode Linschoten (hoofdstuk 7).

1957-1975: de periode Duitemeijer (hoofdstuk 11).

Aan ieder van deze drie hoofdstukken over de interventiepraktijk van de Stichting Volkswoningen gaat een hoofdstuk vooraf over het toenmalige Utrechtse bestuurlijk-politieke circuit betreffende het woning- en welzijnsbeleid voor deze categorie gezinnen: de hoofdstukken 3 (ten dele), 6 en 10. De geschiedenis van de Stichting Raad voor Bijzonder Gezins- en Wijkwerk verwerk ik in hoofdstuk 10 en 11.

Op de aldus uiteengelegde niveaus van theorie, beleid en praktijk onderzoek ik welke probleemfiguraties er hebben gecirculeerd. In de slotbeschouwing (hoofdstuk 13) koppel ik mijn onderzoeksresultaten terug naar de probleemstelling.

Het voorspel: krotwoningen en schijnarmen

In dit hoofdstuk stel ik twee voorafschaduwingen aan de orde van het gezins-toezicht-complex dat in de jaren twintig van deze eeuw in Utrecht en andere Nederlandse steden tot ontwikkeling kwam. De ene typeer ik als de probleemfiguratie van de krotwoningen, de andere als de probleemfiguratie van de schijnarmen. Bij de eerste was huisvesting het aangrijpingspunt om het zedelijk gehalte van gezinnen te beïnvloeden. Toen bleek dat woningverbetering niet automatisch het gewenste woongedrag tot gevolg had, leidde dit tot de introductie van de woningopzichteres. Bij de tweede ging het om beïnvloeding van gezinnen via de armenzorg. In de 'moderne', particuliere armenzorgverenigingen heerste een groot vertrouwen in de opvoedende werking van de armbezoekster.

Ter verheldering van deze voorgeschiedenis concentreer ik me op huisvesting en armenzorg in Utrecht, gezien vanuit het bestuurlijk-politieke niveau. Theoretische en landelijke beleidsontwikkelingen duid ik slechts aan; een analyse hiervan vergt een afzonderlijke studie.

De samenhang tussen woningkwaliteit en zedelijkheid

Omstreeks het midden van de vorige eeuw kwam de woning in het brandpunt van de belangstelling te staan van staatshuishoudkundigen/filantropen en medici/hygiënisten. In hun kring groeide het inzicht dat een woning meer is dan een onderkomen: een krot leidde onherroepelijk tot zedelijk verval, een goede woning werd gezien als voorwaarde voor de zedelijke verheffing van de bewoners.

In 1851 won De Bosch Kemper met een lijvige verhandeling de prijsvraag over de armoede in Nederland, uitgeschreven door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen. Hij schaarde zich in het koor der critici die bedeling zagen als een premie op luiheid. De armoede bleef voortduren, als niet werd nagegaan of bedeeden zichzelf konden onderhouden. Hij legde, in de geest van de tijd, een verband tussen zedelijke verheffing en huiselijkheid. Relatief nieuw was zijn nadruk op huiselijkheid als oplossing van het armoedevraagstuk:

Alles wat de huisselijkheid der arbeidende klasse vermeedert, vermindert de armoede; alles wat die huisselijkheid vermindert, wordt niet zelden eene oorzaak van armoede.¹

De verhuislijking van de arbeidende man bood een krachtige prikkel tot werken:

Alles wat dezen trek naar huisselijkheid kan vermeederen, vermeedert ook de werkzaamheid. Wanneer eenmaal de zucht is ontwaakt voor eene nette woonkamer, voor vrouw en kinderen,

die 's avonds na den arbeid in onderling genoeg verenigd zijn, is daarin eene kracht geboren, die meer dan iets anders tot werkzaamheid opwekt.

In deze gedachtengang ligt een strategie besloten van indirecte, preventieve armoedebestrijding. Oplossing van het armoedevraagstuk door middel van werkverschaffing of directe bestrijding van 'onzedelijkheid' van armen waren niet erg succesvol gebleken.

Een andere toonaangevende publikatie uit die tijd, waarin de invloed van hygiënisten zichtbaar wordt, is het 'Verslag aan den koning, over de vereischten en inrigting van arbeiderswoningen'. Daarin wordt een verband gelegd tussen slechte arbeidershuizen en het ontstaan van epidemieën:

Beperkt in ruimte, veelal slecht verlicht, onvolkomen tegen de invloeden der atmosfeer beschut, op vochtige plaatsen en in gangen en stegen, niet van het hoog noodige voorzien, zonder aanvoer van overvloedig water, zonder afvoer van de meest afzigtelijke onreinheid, is de woning van den werkman niet zelden eene plaats van schrik voor den meer beschaafde, waar de onreinheid soms ten top stijgt, de dampkring verpest is door alles wat er opeengestapeld en verrigt wordt, waar de zedeloosheid hare wieg en bakermat vindt en waar de brandpunten ontstaan van ziekten, wier invloed zich wijd rondom zich verspreidt, om alle standen aan te tasten en den geesl der verwoesting te doen rondgaan tot in de huizen der meer beschaafde.²

In dit verslag wordt een groot aantal preventieve (volks)huisvestingsmaatregelen opgesomd die de volksgezondheid moeten bevorderen.

Ook al staan bij filantropen en hygiënisten verschillende problemen centraal - bestrijding van armoede dan wel epidemieën -, in de voorgestelde oplossingen ontmoeten ze elkaar. Beiden benadrukken het belang van goede huisvesting: tegenover de woning die gezondheid, zedelijkheid en werklust van gezinnen bevordert, staat de krotwoning die zieke, zedeloze, armlastige bewoners kweekt. De woning verschijnt als middel om een huiselijke haard te creëren. Eigen haard is goud waard, als ze niet wordt gedeeld met andere gezinnen. Gemeenschappelijke tuinen, privaten, pompen, wasgelegenheden, trappen en portalen leiden slechts tot 'gekijf en zedeloosheid'. Het is, kortom, een strategie van 'ontmenging' en individualisering van gezinnen. Ook de vermenging van gezinsleden dient te worden bestreden door de inrichting van aparte slaapvertrekken voor ouders en kinderen en voor kinderen van verschillend geslacht. Het beeld van de 'normale' vader, moeder en kinderen komt naar voren via het tegenbeeld: de moeder die door slechte woonomstandigheden murw, have en goed verwaarloost; de vader die zijn heil in de kroeg zoekt; en de kinderen die de straat op vluchten.

Deze denkbeelden werden in de tweede helft van de negentiende eeuw in menige publikatie verkondigd en lagen ook ten grondslag aan initiatieven van Utrechtse hygiënisten en filantropen inzake (volks)huisvesting.

Volkshuisvesting en hygiëne in Utrecht

Het 'Verslag aan den koning' stelde de toestand van arbeiderswoningen in diverse steden aan de kaak. Voor Utrecht spitste de kritiek zich toe op de

tallooze poortjes, gangen en doodlopende buurtjes, gewoonlijk zeer nauw, slechte kleine huisjes bevattende zonder licht of lucht of afwatering, bij de toenemende bevolking schier in alle straten aangebouwd, welke brandpunten van onzindelijkheid en epidemische ziekten, dikwijls alleen door bekenden te vinden zijn.³

Zulke kritiek is traditioneel. Zo had al in 1664 burgemeester Moreelse de onhygiënische ophoping geschetst van mensen in sloppen en stegen, zoals rond de Utrechtse Oude Gracht; hij typeerde die als

miere-nesten so onbetamelijck engh ende dicht met huyskens en wooningen op-gepropt / dat de Inwoonders daer inne geen behoer-lijcke lucht ofte adem scheppen kunnen: 't welcke dan niet anders als ongesontheit / stanck en allerley infectie veroorsaeckende / ende oock onnaspeurlijke retraictes ende schuyt plaetsen zijn voor Dieven / Doot-slayers / Hoeren ende allerley boosdoenders.⁴

Van zijn utopische stadsuitbreidingsplannen kwam echter niet veel terecht. De kritiek op de woonsituatie van 'gewone werklieden' bleef tot het midden van de negentiende eeuw beperkt, tot medici en filantropen zich ermee gingen bemoeien.⁵ De cholera-epidemieën van 1832, 1848, 1853, 1859 en 1866 brachten de huisvesting van het gewone volk onder de aandacht van beter gesitueerden. De cholera sloeg weliswaar vooral toe in onhygiënische achterbuurten maar het risico bleef niet beperkt tot bewoners van krotten. Tegen deze achtergrond stelden Utrechtse hygiënisten maatregelen voor 'in het belang der openbare gezondheid'. Zij opereerden vanuit twee organen.

In 1855 werd er een Gezondheidscommissie der Stad Utrecht ingesteld als adviesorgaan van de gemeenteraad, op initiatief van de medicus en hoogleraar chemie G.J. Mulder (lid van de commissie die het 'Verslag aan den koning' opstelde) en onder voorzitterschap van de medicus H. Broers. Mulder had om zich heen een groep medici verzameld, die gezondheid als voorwaarde zag voor sociale en morele verheffing.⁶ De commissie liet in de loop der jaren talloze adviezen het licht zien over vuilophopingen, riolering en afvoer van excrementen, en drinkwatervoorziening. Ze leverde kritiek op de 'verordening op het bouwen en sloopen' en verrichtte een onderzoek naar krotwoningen.

Een tweede orgaan van hygiënisten - de Vereeniging tot verbetering der volksgezondheid - werd opgezet in 1866, toen de cholera-epidemie op haar hevigst woedde, op initiatief van de chirurg H. Snellen. In Utrecht werden 2400 mensen (4% van de bevolking) door de ziekte getroffen; het dodencijfer bedroeg 1725.⁷ Vooral Wijk C - een oude volkswijk - en de vier buitenwijken werden getroffen. De vereniging bestudeerde zaken als drinkwater, volksvoeding, vuiloprui- ming, volksziekten en woningbouw, en publiceerde over onderwerpen als huurprijzen, arbeiderswoningbouw, volkskoffiehuizen, volksbadhuizen, kosthuizen voor ongehuwden, openbare slachthuizen, prostitutie, geneeskundige armverzorging, huishoudscholen, enzovoort.⁸

De Gezondheidscommissie en de vereniging van Snellen namen een jaar na de grote cholera-epidemie van 1866 - het zou de laatste zijn - deel aan een gemeenteraadscommissie, die het eerste systematische onderzoek verrichtte naar krotten, sloppen en stegen. Leidraad voor het rapport vormde een studie van Snellen over Utrechts achterbuurten.⁹ De commissie oefende onder meer kritiek uit op de 'verordening op het bouwen en sloopen' van 1857, die één secreet voor zes woningen toeliet:

Onzindelijkheid is daarvan het onvermijdelijke gevolg en dit te meer omdat het toezigt der politie in deze gemeente op de openbare reinheid zeer veel te wenschen overlaat, ja zelfs in de zoogenaamde achterbuurten nagenoeg in het geheel niet uitgeoefend wordt, blijkens de ergerlijke bronnen van luchtbederf - vuile goten, overlopende privaten en beerputten, afzigtelijke varkenshokken en mesthopen - welke daar in ruime mate aangetroffen worden.¹⁰

Bij gebrek aan een stratenplan vond stelselloze bebouwing plaats en verrezen ook buiten de singels sloppen en stegen. De criteria op grond waarvan de commissie woningen afkeurde, hadden geen betrekking op de kwaliteit van de woningen maar op hun ligging: opeengehoopt, moeilijk toegankelijk, ongunstig gelegen tegen aarden wallen, met slechte bestrating of afwatering. Vooral de sloppen en stegen in Wijk C, waarin het Hooimagazijn of de Hooipoort lag - een hoekig slop van 46 huizen met drie zeer nauwe toegangen -, moesten het ontgelden. Als uitvloeisel van dit rapport discussieerde de gemeenteraad in 1870 over de 'amotie' (afbraak) van een veertigtal woningen.

In Utrecht bestonden toen twee woningbouwverenigingen. In het kielzog van Amsterdam was in 1854 de Vereniging tot verhuring van woningen aan de arbeidende klasse te Utrecht opgericht. Deze vereniging had tot doel 'goede woningen tegen matigen huurprijs te verschaffen aan de arbeidende klasse, en daardoor orde, zedelijkheid en spaarzaamheid te bevorderen.'¹¹ In 1856, 1858 en 1860 werden respectievelijk de 1ste, 2de en 3de Maatschappij van de Vereniging tot verbetering der woningen voor arbeidenden en minvermogenden opgericht. Initiatiefnemer van deze laatste vereniging was de eerder genoemde voorzitter van de Gezondheidscommissie, Broers.

Deze initiatieven weken af van een lange traditie van bouwen voor geloofsgenoten of speciale probleemgroepen: weeshuizen, gods- en gasthuizen voor zieken of bejaarden, en vrije woningen, hofjes of kamers voor armlastigen, bejaarden of weduwen. Gewone werklieden werden nu de doelgroep, en in plaats van traditionele liefdadigheid wilde men 'degelijke filantropie' combineren met 'winstgevende geldbelegging'.¹²

De vereniging van Broers richtte zich op nieuwbouw en woningverbetering. In 1875 bezat ze 451 woningen, 158 buiten de singelgracht en 293 erbinnen. Een deel van de nieuwbouw lag in een door de cholera geteisterde wijk, maar deze ziekte ging vrijwel geheel aan de verenigingshuizen voorbij. Men beperkte zich niet tot huurinning maar hield ook - en dat was nieuw - toezicht op de zindelijke bewoning, aldus Broers:

Voor het eerst, voor zover wij weten, werd dus aan goede betalers in deze stad om onreinheid en brutaliteit de huur opgezegd. Dit voorbeeld droeg goede vruchten, maar onuitsprekelijk geduld was en is er nodig om de bewoners liefde voor zindelijkheid en netheid bij te brengen.¹³

Trouwe huurbetalers die zich door nette bewoning onderscheidten, kregen jaarlijks ongeveer vier weken huur terug.¹⁴

Zedelijke verheffing via woningverbetering werkte, dat leerde ook de ervaring in andere steden, slechts tot op zekere hoogte: het gewenste woongedrag werd bij het betrekken van een goede woning niet automatisch en niet door iedereen ten toon gespreid. Daarom namen de meeste woningbouwverenigingen in hun huurreglementen bepalingen op om 'vuile troepen, dronkaards en tapperijen' of huurders met 'onzedelijke of hinderlijke levenswijze' te weren.¹⁵ Ze selecteerden uit eigenbelang zoveel mogelijk vóóraf 'knappe, ordentelijke, welgestelde werklieden'. Op de verhoging van het zedelijk peil van eenmaal aangenomen huurders had men nog weinig greep. 'Te laag gezonken' gezinnen bleven aldus aangewezen op 'ontoelaatbare' krotten. Aan de opruiming daarvan werd in Utrecht weinig gedaan; de gemeente verklaarde bijvoorbeeld in de periode 1893-1902 slechts 65 woningen onbewoonbaar.

Woningwetbouw en woningwerk

Utrecht bevond zich in de vorige eeuw economisch in een niet al te rooskleurige positie en de industrialisatie kwam er evenals elders in Nederland laat op gang. Het arbeidersleger bestond voornamelijk uit handwerkslieden, het aantal fabrieksarbeiders was gering. Utrecht was de stad van het kleinbedrijf. Een echte industriestad is het nooit geworden, net zo min als andere grote Nederlandse steden die altijd meer handelssteden en centra van bestuur en cultuur zijn geweest.¹⁶ Desalniettemin groeide de industrie in de periode 1889-1930 sneller dan de niet onbelangrijke dienstensector.¹⁷

In de tweede helft van de vorige eeuw verdubbelde de Utrechtse bevolking tot boven de 100.000, vooral door het geboorteoverschot en minder door het vestigingsoverschot; de trek van platteland naar stad zette pas na 1880 in. Ten tijde van de cholera-epidemie van 1866 begon het ontvolkingsproces van de binnenstad en de snelle groei van de vier voorsteden rondom de poorten van de tussen 1830-1870 afgebroken stadswallen.

De woningen voor de groeiende arbeidersbevolking werden eind vorige eeuw voornamelijk neergezet door particuliere bouwers. Tegenover de horde huisjesmelkers vielen (semi-)filantropische woningbouwverenigingen nog in het niet.¹⁸ Niettemin ging van hen een voorbeeldwerking uit, in Utrecht niet minder dan in andere steden. Ideeën over verbetering van de (stedelijke) hygiëne, planmatige stadsuitbreiding, financiële steun aan woningbouwverenigingen, krotopruiming en woningverbetering kregen een wettelijke vertaling in de Woningwet (1901) en de Gezondheidswet (1902).

De Woningwet verplichtte gemeenten tot het opstellen van een bouwverordening, een stadsuitbreidingsplan en regels voor onbewoonbaarverklaring. In grote lijnen spoorde de Utrechtse verordening op het bouwen en slopen reeds met de Woningwet. Daarnaast maakte deze wet de rijksfinanciering mogelijk van initiatieven van gemeenten en verenigingen, stichtingen en vennootschappen die uitsluitend in het belang van de verbetering der volkshuisvesting werkzaam waren.

Er gebeurde desondanks aanvankelijk weinig in de Utrechtse volkswoningbouw. Een gemeentelijk onderzoek naar 13.565 een-, twee- en driekamerwoningen uit 1906 was tamelijk positief en concludeerde dat zonder bijzondere maatregelen 'met matigen gang' aan verbetering kon worden gewerkt.¹⁹ In de jaren 1906-1919 werden 37 woningen onbewoonbaar verklaard, vanaf 1912 niet een. Toch waren er in 1906 niet minder dan 3053 éénkamerwoningen, waarvan 1711 bewoond door meer dan drie personen met een gemiddelde van vijf. Op 1726 zolders sliepen personen ouder dan tien jaar van verschillende sekse. Privaat, kraan of pomp ontbraken veelvuldig of moesten worden gedeeld met andere woningen. Bij 17% van de woningen kwalificeerde men het onderhoud als slecht. Bijna de helft van alle woningen had last van vochtigheid. De oorzaak was meestal het gebruik van woon- en slaapkamer als keuken of werkkamer. Voor andere gebreken wees het rapport 'onzindelijke bewoning' als hoofdoorzaak aan.

In 1908 verbrak de N.V. Maatschappij tot verbetering der volkshuisvesting Jaffa de stilte in de woningwetbouw met een verzoek om een voorschot op de bouw van 60 arbeiderswoningen. Deze vraag herhaalde ze in 1914 voor 32 boven- en benedenwoningen. Dat jaar wisten ook andere, actief geworden woningbouwverenigingen financiële steun te verwerven. Jaffa stelde naar Amsterdams voorbeeld een woninginspectrice aan, die niet 'als een gewoon uitmaander' de huur ophaalde, maar een opvoedende taak kreeg. Wethouder Van Engen, voorheen directeur van Jaffa, stelde haar werk in de raad ten voorbeeld:

Aan haar is het te danken, dat Jaffa meer doet dan woningen verhuren, dat Jaffa van de Openbare Leeszaal een kleine uitleenbibliotheek in bruikleen heeft ten behoeve der huurders, dat er Toynbeecursussen worden gehouden en dat er allerlei sociale werkzaamheden worden verricht.²⁰

De woninginspectrice werkte langs de lijnen van het Toynbeewerk en het woningwerk. Het Toynbeewerk, uit Engeland afkomstig, was een vorm van volkswontwikkelingswerk, gebaseerd op 'persoonlijke bemoeiingen van meer ontwikkelden in 't belang van minder ontwikkelden', en werkte op grondslag van gelijkheid en niet van geestelijke liefdadigheid.²¹ Het woningwerk was rond 1890 door Helène Mercier²² in Nederland geïntroduceerd, naar het Engelse voorbeeld van Octavia Hill: woningverbetering was een noodzakelijke maar geen voldoende voorwaarde gebleken voor zedelijke verheffing. Ook wonen moest worden geleerd. De wekelijkse huurinning bood een aanknopingspunt voor controle maar ook voor persoonlijk contact. De woningopzichteres kon uitgroeien tot helpster, opvoedster en raadgeefster van gezinnen en vrouwen in wier handen meestal de leiding van het huishouden lag. Langs die weg trachtte men 'den persoonlijke invloed van beschaafde vrouwen tot verheffing van het peil der sloppenbevolking te doen strekken'.²³ Door dit contact van beschaafde vrouwen met volkswomen werd een element van (her)opvoeding gevlochten in het toezicht op huurders van woningbouwverenigingen. De Amsterdamse School voor Maatschappelijk Werk (1899) gaf zelfs een professionele basis aan deze sociale arbeid. Jaffa trok in Utrecht als eerste een gediplomeerde woningopzichteres aan.

Met de schets van deze oplossing ben ik reeds over de grenzen gesprongen van de probleemfiguratie van de krotwoningen. Ik kenmerk deze op de vier punten die ik in de inleiding heb onderscheiden. Deze probleemfiguratie werd gedra-

gen door deskundigen uit medisch-hygiënische en staatshuishoudkundig-filantropische hoek:

1. Het mikpunt van kritiek was de onhygiënische woonwijze - waaraan het epidemiegevaar werd opgehangen - of het gemis aan wooncultuur, die onwil tot werken en blijvende armoede genereerde.
2. De oorzaak werd primair gelegd in erbarmelijke woonomstandigheden, die netheid en ieder huiselijk verkeer onmogelijk maakten.
3. De interventiedoelen lagen op het vlak van zedelijke verheffing van gezinnen in termen van zindelijkheid en huiselijkheid.
4. De middelen bestreken het terrein van woningverbetering en nieuwbouw voor gewone werklieden, waarvoor modelwoningen werden ontworpen.

Het besef dat woningverbetering niet automatisch tot zedelijke verheffing leidt, ligt ten grondslag aan de introductie van de figuur van de woningopzichteres. Hiermee zijn we beland in een probleemfiguratie die rond de Eerste Wereldoorlog dominant werd, waarin niet ontoelaatbare woningtoestanden centraal stonden maar ontoelaatbaar woongedrag.

Met de woningopzichteres verschoof het accent naar directere pogingen tot zedelijke verheffing van gezinnen. Destijds werden nieuwe tactieken op dit gebied beproefd in de armenzorg. In Utrecht was het een nieuwkomer, de particuliere Vereeniging tot Verbetering van Armenzorg, die het voortouw nam. Zij had ook het initiatief genomen tot de oprichting van Jaffa. Via deze vereniging schets ik de probleemfiguratie van de schijnarmen.

Valide en niet-valide armen

Utrecht kende rond de eeuwwisseling een chaotisch bedelingsstelsel. *De Stem des Volks* schamperde over de deftige Domstad:

Het is nog de stad bij uitnemendheid van de pruikerige stijfheid, van de patriarchale liefdadigheid, van de hooghartige neerbuigendheid, van de aristocratische handreiking, van de hofjes, de fundaties, de vrij-woningen, de kolen-bons, de soep-kaartjes, de dameskransjes-filantropie, de armen-bedeeling en armen-bedilling.²⁴

De drie grootste instellingen van weldadigheid waren het Burgerlijk Armbestuur, opgedragen aan de reeds vanaf 1628 bestaande Stads-Aalmoezenierskamer; de Nederduitsch-Hervormde Diaconie; en het Roomsch-Katholiek Parochiaal Armbestuur.

In het tijdvak 1854-1912 was overheidszorg voor armen beperkt tot gemeentelijke 'politiezorg':

de algemeene veiligheid en de orde eischen, dat de behoeftigen niet van honger sterven, opdat zij zich niet geneigd gevoelen tot bedelarij, diefstal, plundering en misschien wel tot opstand.²⁵

Het burgerlijk bestuur mocht volgens de Armenwet van 1854 pas steun verlenen wanneer kerkelijke of bijzondere instellingen van weldadigheid in gebreke bleven, en slechts 'bij volstrekte onvermijdelijkheid'. Armenzorg gold als zedelijke verplichting voor de gever, terwijl de ontvanger moest voldoen aan zedelijke eisen.

Zo sloten de Nederduitsch-Hervormde Diaconie en het Rooms-Katholiek Parochiaal Armbestuur bij voorbaat behoeftigen van laag allooi uit:

Erkende luiaards, dronkaards, verkwisters, ontuchtigen en dergelijke, de openbare zedelijkheid door hun gedrag kwetsende personen hebben, zoo lang zij zich niet verbeteren, gééne aanspraak op verzorging van wege het parochiaal Armbestuur.²⁶

Katholieke bededen moesten hun godsdienstplichten getrouw vervullen en hun kinderen naar bijzondere scholen sturen.

Het Rooms-Katholiek Parochiaal Armbestuur en de Nederduitsch-Hervormde Diaconie opereerden in de oude traditie van christelijke liefdadigheid. Eeuwenlang had de diffuse grens tussen de ware of rechte armen, die niet in hun onderhoud konden voorzien, zoals (geestes)zieken, weduwen, wezen en bejaarden, en de bonte verzameling bedelaars, dronkaards, lediggangers en vagebonden fricties opgeroepen.²⁷ Reeds vanaf 1413 had Utrecht placaten opgesteld tegen 'Vagebonden, Bedelaers, Dieven, lantlopers, en andere quaetdoenders'. Verschillende initiatieven tot oprichting van werk- en tuchthuizen om deze 'lediggangers tot werkzame menschen, en dus onnuttige tot nuttige Leden der Maatschappye te maken',²⁸ waren weinig succesvol geweest.

Een landelijk werkverschaffingsproject uit de vorige eeuw haal ik naar voren, omdat dit het eerste uitgebreide 'toezicht-complex' is over valide en - in tweede instantie - niet-valide armen: de in 1818 opgerichte Maatschappij van Weldadigheid. Deze maatschappij bezat drie vrije landbouwkoloniën (Frederiksoord, Wilhelminaoord en Willemsoord), waar valide behoeftigen werden opgeleid tot een zelfstandig bestaan. Als tegenprestatie voor hun arbeid kregen zij huisvesting, onderhoud, geneeskundige hulp, godsdienst- en schoolonderwijs. Als levensschool voor opvoeding, vorming en scholing van kinderen en volwassenen waren de koloniën een streng gereguleerde, bureaucratische verzorgingsmaatschappij.²⁹ Naast deze koloniën verrezen te Ommerschans en Veenhuizen vier grote gestichten voor bedelaars, vondelingen, verlaten kinderen en wezen, die het Rijk in 1859 als strafinrichtingen en bedelaarsgestichten overnam. De vermenging van valide en niet-valide armen had de maatschappij geen goed gedaan.

In de periode 1820-1830 zond Utrecht 20 gezinnen en 184 bestellingen op transport. Het Stads Ambachtskinderhuis droeg haar kinderen aan de Maatschappij van Weldadigheid over of bracht ze onder bij particulieren. In 1845 kwamen niet minder dan 400 naar Ommerschans gezonden bedelaars ten laste van de gemeente, die een blijvende aanslag op de stadskas deden. Het enthousiasme voor dit project was toen danig getemperd, en Utrecht overwoog zelfs haar bedelaars terug te nemen.³⁰

De traditionele armenzorg opereerde in de vorige eeuw in het spanningsveld van moraal en economie. Ofwel men zag werkloosheid als oorzaak van zedelijk verval en zocht de oplossing in allerlei mengvormen van filantropische werkverschaffing en armenfabrieken.³¹ Ofwel men zag zedeloosheid als oorzaak van werkloosheid en trachtte door onderstand de zeden te bewerken. De traditionele liefdadigheid stelde wel zedelijke eisen maar haar technieken beperkten zich tot gebrekkig toezicht op de levenswandel en dreiging met steuninhouding. De particuliere armenzorg voegde hieraan het armbezoek toe.

Van bedeling naar verheffing

De denkbeelden van de in 1890 opgerichte Utrechtse Vereeniging tot Verbetering van Armenzorg spoorden met die van de Amsterdamse vereniging Liefdadigheid naar Vermogen van 1871.³² De vereniging werd gedragen door goed gesitueerde burgers met een intellectueel of vrij beroep.³³ In het begin kante men zich fel tegen de straat- en voordeurfilantropie. Muller-Lulofs, jarenlang presidente en voorvechtster van deze vereniging, gaf daarvan, in 1917 terugkijkend, als schets:

De bedelarij had geweldige proporties aangenomen: volwassenen met negotie aan de deur maakten het den ingezetenen lastig; de leerplichtwet had zich nog niet over de proletariërkinderen ontfermd, zodat kleine straatventers, dreumessen nog vaak, met lucifers of thuis vervaardigde trefjes en harlekijns de straten onveilig maakten. De reactie der burgerij op deze brutaal-doorzichtige of fijn-vermomde bedelarij was erbarmelijk. De last van de negociant, met zijn klomp tussen de deur, werd haastig met een cent of bon afgekocht; het kind òf ruw bejegend, òf met een korst oud brood de straat weer opgestuurd; òf - wat ook gebeurde - op de onzinnigste wijze 'goed gedaan'. Rollades bij gezinnen van bekende dronkaards thuis bezorgd, behoorden niet tot de zeldzaamheden.³⁴

De vereniging uitte scherpe kritiek op burgerlijke en kerkelijke arbesturen vanwege het gebrekkig onderzoek bij steunaanvragen en het nalaten van regelmatige controle. Een centraal register van ondersteunden was nodig om dubbele bedeling te voorkomen en 'schijnarmen' te ontmaskeren. 'Geen ondersteuning zonder onderzoek', zo luidde de leus.

Hoofddoel van de vereniging was niet zozeer het verlenen van onderstand aan armen van goed zedelijk gedrag, of het lenigen van de momentane nood, maar de toekomstgerichte opheffing uit de armoedesituatie. Het nauwgezette onderzoek bij aanname van behoeftige gezinnen was niet bedoeld om het zedelijk gehalte en de schuldvraag te bepalen, maar om de oorzaken van armoede op te sporen met het oog op de opheffing daarvan. Van hulp moest een 'opvoedende kracht' uitgaan.

Betrekkelijk nieuw was de centrale plaats die werd ingeruimd voor de armbezoek(st)ers.³⁵ Het zwaartepunt van hun werk lag niet in het uitdelen van steun, maar in het geven van raad en voorlichting, het bevorderen van zuinigheid, spaarzaamheid, reinheid en orde, schoolbezoek, verhuizing naar een betere woning en arbeidsbemiddeling. Terugkijkend typeerde Muller-Lulofs de armbezoek(st)ers van het eerste uur als 'manusjes van alles':

Ze waren niet slechts armbezoekers, maar ook: informatoren, tuberculose- en drankbestrijders; de werklozen vereischten niet slechts onderhoud, maar ook arbeidsbemiddeling, gepaste ontspanning en werkverschaffing; onze armbezoeksters brachten rapporten uit over ontoelaatbare woningtoestanden; de verpleging van zieken in eigen woning wentelde een deel van haar centaarslast op onze zwakke schouders: menig armbezoekster trad als wijkverpleegster op, of ontlastte de rustbehoevende moeder van een deel van haar dagtaak; voor 't misdadige kind was de bezoeker zijn niet-officieele patroon.³⁶

De werkwijze van armbezoeksters biedt een, nog niet sociaal-wetenschappelijk onderbouwde, sterk morele voorafschaduwing van de latere handelwijze van maat-

schappelijk werksters en gezinsverzorgsters. Geregeld huisbezoek bracht gebrek-
kig 'huisbestier' onder de aandacht als oorzaak van armoede. In een lezing uit
1905 schetste Muller-Lulofs het optreden van een huisbezoekster in een groot,
slordig gezin:

Bezoekster brengt rapport uit en komt met 't in veler oog zonderlinge voorstel voor den dag de
schulden af te doen, en den onderstand te doen bestaan in 't zenden van een huisnaaister een
keer per week. Bezoekster leerde haar de huishouding netjes besturen; de vrouw leerde naaien
zonder dat zij zelf 't eigenlijk wist. De bedoeling is volkomen geslaagd. Langzamerhand maakte
de vrouw zich eigen wat haar ontbrak; na verloop van tijd werd de naaister afgedankt, en
thans is 't een ordelijk, geregeld en gelukkig huisgezin. De aard van de hulp was ontleend aan
een niet oppervlakkige kennis van 't gezin, en had daarom opvoedende kracht.³⁷

Kortom: de zeden werden indirect bewerkt door onkunde weg te nemen. Muller-
Lulofs, die zich van armbezoekster ontpopte tot toonaangevende beleidsvrouw
(ze nam het initiatief tot de eerste School voor Maatschappelijk Werk) en theo-
retica, had een groot vertrouwen in de opvoedende werking van de persoonlijke
omgang tussen de beschaafde vrouw en arbeidersvrouw:

De vrouw uit hooger stand worde de helpster, de vertrouwde, de raadgeefster en vriendin van
de arbeidersvrouw.³⁸

De ideeën uit deze kring over armbezoek vonden weerklank en in Utrecht stelde
de Nederduitsch-Hervormde Diaconie in 1897 het instituut van vrijwillig armbe-
zoek in. Een jaar later volgde het Rooms-Katholiek Parochiaal Armbestuur dit
voorbeeld. Op aandrang van een gemeenteraadsmotie uit 1914 stelden B. en W.
van Utrecht voor, de 'armenzorg-techniek' (onderzoek) over te laten aan be-
roeps-armbezoekers en de 'armenzorg-ethiek' (verheffing) te leggen bij vrijwillige
armverzorgers. Na een bescheiden proef met armbezoekers van de Vereeniging tot
Verbetering van Armeenzorg werd jaren later, in 1931, na de reorganisatie van
het Burgerlijk Armbestuur vrijwillig gezinsbezoek op grote schaal ingevoerd.

Ook in de Armenwet van 1912 waren ideeën die de particuliere armenzorg
uitdroeg, gerealiseerd. Het politionele beginsel maakte plaats voor het beginsel
van verheffing. Men wilde de dodende uniformiteit van minimale bedeling door-
breken en voerde een individualiserend principe in, om de kansen op een zelf-
standig bestaan van ondersteunden te vergroten. De samenwerking tussen armbe-
sturen kreeg gestalte in het instituut Armenraad. Die van Utrecht (1913) bracht
bijna de helft van zo'n honderd instellingen van weldadigheid rond de tafel.

Wat zijn nu de kernpunten van deze probleemfiguratie van de schijnarmen,
die gedragen werd door bestuurlijke (praktijk)deskundigen uit de kring van de
particuliere armenzorg?

1. De kritiek richtte zich op de schijnarmen die profiteerden van het bedelings-
stelsel, met als gevolg dat de armoede eerder toe- dan afnam.
2. De oorzaak lokaliseerde men in het stelselloos, grenzeloos, ondoelmatig be-
drijven van liefdadigheid, zonder enig onderzoek.
3. De interventiedoelen waren gericht op het doelmatiger steunen van werkelijk
behoefte gezinnen om hen uit de armoede op te heffen.

4. De gehanteerde middelen waren tweeërlei: enerzijds samenwerking tussen armenzorginstellingen en centrale registratie om schijnarmen te ontmaskeren, en onderzoek naar de oorzaken van armoede met het oog op opheffing ervan; anderzijds intensief armbezoek, dat grond gaf aan de veronderstelling dat veel armoede wortelt in onmacht en onkunde en dat verbetering dus mogelijk is.

De kritiek van de particuliere op de traditionele armenzorg was niet nieuw, wel haar streven armen tijdens de steunverlening 'op te voeden'. Nieuw waren ook de middelen die zij hiervoor inzette. In de praktijk richtte men zich gezien de beperkte financiële bronnen op gezinnen met jonge kinderen of tijdelijk in nood verkerende gezinnen, waar binnen afzienbare tijd succes was te boeken. Het Burgerlijk Armbestuur bleef opgescheept met de lastigste klanten.

Ook in deze particuliere armenzorg was materiële steun een gunst en basis voor zedelijke beïnvloeding; economische en morele verheffing gingen hand in hand. Rond de jaren tien van de twintigste eeuw was een proces op gang gekomen, dat werklozenzorg via wetgevende maatregelen zou afsplitsten van armenzorg. Het stelsel van sociale zekerheid droeg er in de daarop volgende decennia het zijne toe bij om niet-valide armen, die niet tot werken in staat waren, bestaanszekerheid te geven.³⁹ De tactiek van het afdwingen van gedragsverandering gekoppeld aan steunverlening zou stapsgewijs bij grote delen van het armenleger van weleer grond onder de voeten verliezen. De (her)opvoedende bemoeienis ging zich concentreren op arme gezinnen die tenminste één ding met elkaar gemeen hadden: dat hulpverleners geen raad met hen wisten.

Woningen voor ontoelaatbare gezinnen

'Slechte woningen maken slechte mensen, maar slechte mensen maken omgekeerd ook slechte woningen.'¹ Met deze kritiek op de probleemfiguratie van de krotwoningen zijn we beland in die van het ontoelaatbare gezin. Deze was dominant in de periode 1915-1935 en had als bakermat het lokale bestuurlijk-politieke niveau van de volkshuisvesting. Vooral in grote steden als Amsterdam, Den Haag en Utrecht werden nieuwe handelwijzen beproefd om gezinnen apart en onder scherper toezicht dan voorheen te huisvesten. Aan de hand van een vierdeling pogde men de bevolking te distribueren over gemeentewoningen: men onderscheidde economisch en sociaal zwakke gezinnen, asociale gezinnen en hopeloze gevallen. Van een landelijk beleid op dit terrein was geen sprake. Een specifiek theoretisch kennisbestand zou zich pas ontwikkelen in de jaren dertig, en uitmonden (zie hoofdstuk 5) in de probleemfiguratie van het sociaal zieke gezin.

Na een schets van ontwikkelingen buiten Utrecht concentreer ik me op discussies in de Utrechtse gemeenteraad, waarin een analoge vierdeling van gezinstypen volkshuisvestingsmaatregelen schraagde, hetgeen culmineerde in de oprichting van de Stichting Volkswoningen in 1924.

Het ontoelaatbare gezin: reclasseerbaren en onreclasseerbaren

Woningbouw werd traditioneel gezien als een zaak van het particulier initiatief. Pas toen in de Eerste Wereldoorlog de woningnood steeg door een crisis in de particuliere bouw, gingen in het land krachtige stemmen op om in het kader van de Woningwet gemeentelijke woningbouw ter hand te nemen voor weinig draagkrachtige gezinnen. De meest ambitieuze plannen koesterde de gemeente Amsterdam, die in 1915 besloot 3500 huizen te bouwen. Deze stad beraamde ook plannen voor

de huisvesting van personen of gezinnen, die door hun levenswijze ongeschikt blijken met andere gezinnen in hetzelfde gebouw te verblijven.²

Zij beschouwde ook dit domein van de volkshuisvesting als haar taak. Amsterdam liep in de gedachtenvorming voorop en spoedig was er een naam geboren voor gezinnen die men niet wilde toelaten in normale gemeentewoningen: het ontoelaatbare gezin. Gangmaker was ir. A. Keppler, directeur van de Gemeentelijke Woningdienst, met zijn nota Gezins-Tehuizen (december 1915). Onder ontoelaatbaren verstond hij onwillige wanbetalers en gezinnen die overlast veroorzaakten door dronkenschap, twist, wangedrag of vervuiling.³ Dit beeld van gezinnen 'die

niet thuis behoren in een normaal blok woningen en die een last, vaak een ondragelijke last, voor omwonenden veroorzaken',⁴ domineerde tot in de jaren dertig. Het rijtje kritiekpunten op het woongedrag, dat spoedig als vanzelfsprekend (ook in Utrecht) gold, was:

1. het verwaarlozen van de woning;
2. het maken van groote huurschulden;
3. het last veroorzaken aan burens door wangedrag.⁵

De Amsterdamse plannen van Keppler uit 1915 beoogden een voorziening te scheppen, die het gat vulde tussen normale gemeentewoningen en bestaande opvangmogelijkheden voor tijdelijk dakloze gezinnen, zoals op politiebureaus, in noodbarakken en tehuizen voor onbehuisden. Zulke opvang stond aan kritiek bloot, omdat de gezinsband werd ondermijnd. De grote lokalen in tehuizen voor onbehuisden maakten bijvoorbeeld huiselijk verkeer onmogelijk. Keplers gedachten gingen uit naar gezinstehuizen met uiterst eenvoudige verblijven, gegroepeerd rond een binnenerf en via één hoofdingang toegankelijk. Een straf toezicht stond hem voor ogen:

Er moeten strenge huisorders bestaan: bijv. zal de inrichting des avonds om 8 uur gesloten moeten worden en om 9 uur de lichten worden gedoofd.

Het Amsterdamse Toevlucht voor Onbehuisden zag hij als eindstation voor gezinnen die niet te handhaven waren.

Als vraagstuk van woningbeheer stond het ontoelaatbare gezin op de agenda van de Commissie van Advies bij het beheer der Gemeentewoningen van Amsterdam. Daarin zaten naast de wethouder van volkshuisvesting (achtereenvolgens de sociaal-democraten Wibaut en De Miranda) onder meer pioniers van het woningwerk als J. ter Meulen en L. van der Pek-Went, genoemde Keppler en de criminoloog (en latere hoogleraar) W.A. Bongers, beiden SDAP'ers. Een subcommissie uit deze kring ontvouwde eind 1918 haar plannen voor ontoelaatbare gezinnen. Ze splitste deze in reclasseerbaren en onreclasseerbaren. Voor de eerste groep wilde ze op een afgesloten terrein aan de periferie van de stad complexen van twintig kleine woningen van lichte constructie. De leiding moest in handen liggen van een echtpaar dat 'in stand en geestelijk leven' dicht bij de gezinnen stond en de taak kreeg deze op een hoger moreel niveau te brengen door hen te leren een goede woning behoorlijk te bewonen en kinderverwaarlozing tegen te gaan.⁶

Onreclasseerbaren moesten volgens het rapport worden ontzet uit de ouderlijke macht. Maatregelen tegen hen konden slechts worden genomen met een beroep op de Kinderwetten. Sinds de invoering daarvan in 1905 kon worden ingegrepen in 'ontoelaatbare opvoedingswijzen'. Ontzetting uit de ouderlijke macht geschiedde onder andere, wanneer ouders misbruik maakten van hun ouderlijke macht of hun plicht tot onderhoud en opvoeding ernstig verwaarloosden. Reden tot ontheffing was onmacht of ongeschiktheid om kinderen op te voeden; de schuldvraag bleef buiten beschouwing. De Kinderwetten verschaften de juridische basis om kinderen uit hun opvoedingsmilieu te lichten. Via uithuisplaatsing wilde men voorkomen dat het kind-in-gevaar kind zich ontwikkelde tot gevaarlijk kind.⁷ De keten verwaarlozing-misdadigheid moest worden doorbroken. Naast de ingrijpende maatregel van uithuisplaatsing werd in 1922 de Wet op de ondertoe-

zichtstelling van kinderen ingevoerd, om ook te kunnen optreden in het ouderlijk milieu zelf, als kinderen met zedelijke of lichamelijke ondergang werden bedreigd.

In dezelfde periode waarin de maatregel van ondertoezichtstelling werd ontworpen om ontoelaatbaar opvoedingsgedrag aan verregaande controle te onderwerpen, ontwikkelden diverse gemeenten plannen om gezinnen met ontoelaatbaar woongedrag onder toezicht te huisvesten. Stond bij de één het belang van het kind voorop, bij de ander het belang van de woning, de angst voor uitwoning.

Terwijl voor onreclasseerbare gezinnen kinderbeschermingsmaatregelen in het verschiet lagen, maakte Amsterdam plannen voor een woningschool⁸ voor reclasseerbaren, met de nodige (woon-)leermiddelen: nieuwe stenen woningen, clublokaaltje met leeszaaltje, badhuis en wasgelegenheid. Daarmee week Amsterdam af van wat elders gangbaar was: het - al dan niet onder toezicht - onderdak verschaffen in barakken, noodwoningen, krotten of oude gebouwen. Men had slechte ervaringen opgedaan met de opschuiving - zonder selectie - van grote, arme gezinnen van krotten naar voormalige woningen van de Vereeniging De Arbeiderswoning. Ook de onderbrenging in 1917 van zeven ontoelaatbare gezinnen in een oude school, onder toezicht van gepensioneerde politieagenten, was op een mislukking uitgelopen. Na jarenlange vertraging omdat het Rijk geen steun verleende, werd in 1926 de eerste woningschool geopend, alwaar gezinnen onder toezicht het wonen zou worden geleerd: Zeeburgerdorp, bestaande uit 56 verblijven met was-, bad- en clublokalen. Een jaar later volgde Asterdorp, 131 ommuurde verblijven met gelijksoortige voorzieningen. Beide complexen stonden onder toezicht van een gemeentelijke woningopzichteres, die in Zeeburgerdorp tussen de gezinnen woonde, en een conciërge-badmeester. Vooral voor de jeugd zetten diverse verenigingen allerlei clubs op.⁹

De eerste grootscheepse 'inrichting voor het onderbrengen van toezicht vereischende gezinnen' was in 1923 in Den Haag geopend. Het complex van 106 'controlewoningen' kende een systeem met toenemende controle. De eerste klasse (38 woningen) lag buiten de ommuring. De tweede (14 woningen) lag binnen de muur maar niet in het blikveld van de centrale controlepost - door bewoners het 'mitrailleursnest' genoemd. De derde klasse (54 woningen) liep straalsgewijs uit op deze controlepost, vanwaar men de woningen goed kon overzien. Bewoners binnen de muur mochten van 2 tot 4 uur 's middags bezoek ontvangen, buiten deze tijden slechts met toestemming van de directeur. De poort sloot 's zomers om 10 uur 's avonds, in de winter om 9 uur. Het hoofdgebouw bevatte een portiersloge, badhuis, ontluizingsinrichting, speelplaats en clublokalen. Het toezicht werd toevertrouwd aan een directeur, woninginspectrice, opzichter-portier en echtgenote.¹⁰

Amsterdam, Den Haag en Utrecht waren de belangrijkste steden die in de jaren twintig grootschalig complexen voor ontoelaatbaren bouwden. De woningdiensten van deze steden onderhielden contact met elkaar over bouw, inrichting en beheer van deze complexen. Voordat ik inga op de Utrechtse initiatieven schets ik het gedifferentieerde tableau van gezinstypen dat na verloop van tijd de oorspronkelijke tweedeling ontoelaatbaar-toelaatbaar verfijnde.

Van normaal tot asociaal gezin

In de jaren twintig verbreidden tijdschriften op het gebied van volkshuisvesting en armenzorg het beeld van ontoelaatbare gezinnen. Daarin werden ze afgeschilderd als gezinnen die 'uit moreel en hygiënisch oogpunt een gevaar voor zichzelf en de omgeving'¹¹ waren. Een eerste inventarisatie in 1925 onder zestig gemeenten liet weinig indrukwekkende resultaten zien; slechts zeven gemeenten hadden reclasseringsmaatregelen voor ontoelaatbaren getroffen.¹²

De eerste landelijke commissie die het probleem van ontoelaatbaren schetste, deed dit in het kader van het krotopruiingsvraagstuk. In het rapport over de huisvesting van krotbewoners uit 1932¹³ ontvouwden volkshuisvestingsdeskundigen een tableau van gezinstypen ter onderbouwing van huisvestingsmaatregelen om de bevolking te 'ontmengen'.

Naast de normale gezinnen uit krotwoningen onderscheidde het rapport vier groepen. De eerste groep van *financieel zwakkere* gezinnen was niet bij machte om de huur voor een redelijke woning te betalen. Ze konden worden gehuisvest in oudere, goedkope woningen die door opschuiving vrijkwamen, of in nieuwe, goedkope woningwetwoningen. Tot de tweede groep *sociaal zwakkere* gezinnen rekende het rapport gezinnen die hun woning verwaarloosden, ruzieachtige gezinnen en ongeregelde huurbetalers, al dan niet financieel zwak. Deze gezinnen behoeften het toezicht van woninginspectrices in bijvoorbeeld een woningsluis ter tijdelijke observatie. Zij mochten niet tussen normale gezinnen worden geplaatst, hooguit tussen normale ex-krotbewoners.

De derde groep was die van de *asociale* gezinnen: vervuilde gezinnen, ruziemakers, wanbetalers enzovoort. De mate van hinderlijkheid der asociale neigingen en de verwachte duur van opvoeding tot goede bewoners bepaalden, of een gezin tot deze groep of tot de sociaal zwakkeren werd gerekend. Voor asociale gezinnen achtte het rapport afzonderlijke wooncomplexen gewenst, omdat 'de invloed welke van bedoelde gezinnen ten kwade uitgaat, dikwijls groter is, dan de goede invloed, welke het milieu hier moet uitoefenen'. De bemoeienis van woninginspectrices met deze gezinnen was weliswaar intensiever dan bij sociaal zwakkere gezinnen, maar 'de inmenging dient slechts in zooverre te geschieden als de omgeving hiervan hinder ondervindt'. De vierde (rest)groep van *hopeloze gevallen* (onreclasseerbaren) lag niet op het terrein van volkshuisvesting en was, met bijvoorbeeld prostituées en woekeraars, object van politiezorg.

Dit rapport plaatste de huisvesting van asociale gezinnen in de context van krotopruiing. Toch lag geen verhoogde activiteit op dit gebied ten grondslag aan de separatiestrategie. De plannen voor de bouw van complexen voor ontoelaatbaren werden ontworpen in een tijd waarin juist een scherpe daling optrad in onbewoonbaarverklaringen: 1913-1925.¹⁴ Deze daling illustreert de stijgende woningnood, die gemeenten motiveerde tot woningwetbouw. Als huiseigenaar werden gemeenten vervolgens geconfronteerd met gezinnen die nergens onderdak vonden. Toen krotopruiing na 1925 weer op gang kwam, speelde het probleem van asociale gezinnen een minder grote rol dan verwacht. Zo ging begin jaren dertig slechts 2,3% van 561 gezinnen uit Amsterdamse saneringswijken naar Asterdorp of Zeeburgerdorp.¹⁵ Om krotopruiing te stimuleren had het Rijk sinds 1925 wo-

ningwetsteun beperkt tot woningbouw ter vervanging van krotten voor economisch zwakke gezinnen.

Het rapport over de huisvesting van krotbewoners paalde het werk van woninginspectrices af tot sociaal zwakkere en asociale gezinnen. Amsterdam had vanaf het begin het beheer van al haar huizen in handen van inspectrices gelegd. Kritiek op hun optreden leidde tussen 1923 en 1925 tot een reeks door communisten aangezwengelde raadsdebatten. Een van de kernpunten was de vraag, of inspectrices het recht hadden een woning te betreden en voldoende tact bezaten:

Het is bij een bewoonster gebeurd, dat een opzichteres voortdurend bij elke gelegenheid maar naar binnen stapte. Die bewoonster was wel eens niet op tijd gekleed, haar huishouden was dan nog niet gedaan en dan werd onmiddellijk gezegd 'je bent een vuilpoets' of 'je bent lui' (...) De man van deze bewoonster wilde dat die dame wel eens afleeren. Het gevolg is geweest, dat die opzichteres kwam, toen de man alleen thuis was en zich stond te kleeden. Hij stond daar toen in Adamscostuum. Daar is die opzichteres zeer van geschrokken en dat was ook wel goed.¹⁶

De strekking van de kritiek vond enige jaren later instemming bij Keppler en eind jaren twintig drong hij het opzichtersesewerk terug:

Verdraagt de arbeidersbevolking nog die bevoogding, hoe goed ook gemeend? Laat hier ronduit gezegd zijn, het is voor een groot deel der arbeidersbevolking uit den tijd. Die arbeid past op het oogenblik alleen in blokken voor asocialen en voor blokken, waar verdreven krotbewoners worden gehuisvest; daar is het werk van edele, wereldwijze vrouwen onmisbaar.¹⁷

Naarmate inspectrices meer huizen moesten beheren, werden ze in feite gedegradeerd tot huurophaalsters die door mannen konden worden vervangen. De bloeitijd van deze vrouwelijke professie was van korte duur.

In de jaren twintig vond een dubbele beweging plaats: het toezicht op het woongedrag van de massa der arbeiders, met name op de zelfbewuste, beter betaalde arbeiders nam af; de controle op asociale gezinnen en ex-krotbewoners werd verscherpt. Veranderingen in woonpatronen van de eerste groep als gevolg van betere huisvesting deden tolerantie tegenover gezinnen die deze beweging niet meemaakten, afnemen. Deze intolerantie werd vertaald in de geschetste woonpolitieke separatiestrategie. De ontoelaatbaren ontstonden als bijproduct van een gemeentelijke huisvestingsstrategie, die gezinnen tot ontoelaatbaar in normale woningen verklaarde. Door dit toewijzingsbeleid werden heterogene woongedragingen onder de noemer ontoelaatbaar geplaatst.

Verscherpte controle op de woonwijze leidde tot verbreding van de kritiek op de levenswijze van gezinnen, en ontoelaatbaarheid raakte geassocieerd met alcoholisme, kinderverwaarlozing, onzedelijkheid, werkschuwheid, criminaliteit en geestelijke abnormaliteit. Als gevolg hiervan verschoof in de tweede helft van de jaren twintig de voorkeur naar termen zoals het asociale, onmaatschappelijke en sociaal zwakke gezin. Daarbij doken andere gezinstypen op dan in de probleemfiguratie van het ontoelaatbare gezin centraal stonden. Deze beweging zien we bij Keppler in 1929. Naast de vuile, slordige gezinnen en de wanbetalers schoof hij onder de gezinnen die burenoverlast veroorzaakten psychopaten, zoals: ruziemakers; dronkaards; gezinnen die kinderen verwaarloosden; wanordelijke gezinnen

door lichamelijk gebrekkige ouders; gezinnen met volslagen achterlijke ouders: de gedegeneerden.¹⁸

Er circuleerden kleurrijke rijtjes, zoals van Delhez die de 'maatschappelijke wrakken' omschreef als:

de achterlijke gezinnen, de stumpers, de lummels, de werkelozen uit gemis aan voldoende energie, de drinkers, maar nog niet dronkaards, de opmakers, de onverschilligen zonder overleg, de onbekwame, domme, slordige huisvrouwen, allen mensen met een of ander geestelijk defect, waardoor zij nooit als volwaardig meetellen.¹⁹

Onder aan de ladder stonden volgens haar de volslagen gedegeneerden.

De uitbreiding van de kritiek tot de gehele levenswijze van gezinnen en de vraag naar de psychische verankering van asocialiteit resulteerden in een volgende probleemfiguratie van het sociaal zieke gezin.

Ik vat de elementen van deze probleemfiguratie van het ontoelaatbare gezin samen. Op het lokale bestuurlijk-politieke niveau werd ze gedragen door volkshuisvestingsdeskundigen:

1. Het centrale aanvalsobject vormde de tot ontoelaatbaar verklaarde woonwijze van gezinnen, uit angst voor uitwoning, burenoverlast en huurschuld.
2. Aan de oorzaken werden nauwelijks beschouwingen gewijd, of het is in alledaagse psychologische termen van onmacht of onwil.
3. Men richtte zich op verbetering van de woonwijze van gezinnen, en in het kielzog daarvan tendentieel op de gehele levenswijze.
4. Als middel daartoe stond de afzondering van gezinnen in woningscholen model, alwaar ze met de nodige (woon-)leermiddelen als bad-, was- en clublokalen onder toezicht staan van woninginspectrices.

Woningwetbouw in Utrecht

In de periode 1889-1930 groeide in Utrecht de industrie snel. De grootste werkgever werd de metaal met bijna 10.000 mensen. Nieuwkomers in deze sector waren in 1915 Demka (De Muinck Keizer) en Werkspoor (De Nederlandsche Fabriek van Werktuigen en Spoorwegmaterieel), dat de grootste onderneming van Utrecht werd.²⁰ Als locatie kozen beide een terrein aan het Merwedekanaal langs de spoorlijn naar Amsterdam, even over de noordelijke gemeentegrens, in Zuilen. In die tijd vestigde zich in de omgeving nog een tiental fabrieken.

De stroom arbeiders die door de fabrieken werden aangetrokken, verhoogde de spanning op de woningmarkt aan het begin van de Eerste Wereldoorlog, toen in Utrecht - evenals elders in Nederland - de woningbouw scherp daalde. Door de stijgende bouwkosten konden particuliere bouwers niet langer arbeiderswoningen met betaalbare huren neerzetten. Deze situatie zou tot in de jaren twintig voortduren. Belanghebbenden bij Werkspoor richtten de N.V. Elinckwijk op, die in 1916-1917 een tuindorp van 188 woningen bouwde. Arbeiders van Werkspoor richtten op hun beurt de woningbouwvereniging Zuilen op, die met woningwetsteun 368 huizen in Zuilen neerzette.

In deze gespannen situatie op de woningmarkt hadden huisjesmelkers, grondbezitters en speculanten vrij spel. In het *Utrechtsch Dagblad* werd de gemeente aangespoord een actiever beleid te voeren, met een beroep op negentiende-eeuwse hygiënische argumenten:

Slechte woningen zijn broeinesten van ziektekiemen; typhus, reumatiek, tuberculose tieren er welig en ondermijnen niet alleen de gezondheid van de bewoners, maar ook die van hun nakomelingen door geslachten heen; door het contact en vooral de vermenging door huwelijk bedreigen zij niet enkel in rechte lijn maar in alle richtingen de gezondheid van een steeds aangroeiend aantal individuen.²¹

Na een woningtelling in 1915, waaruit eens te meer bleek dat er vooral tekort was aan huizen in de huurklasse tot f 3 per week, waagde de gemeente in 1916, een jaar na Amsterdam, de sprong naar arbeiderswoningbouw, zij het op bescheiden schaal. Woningbouwverenigingen waren haar voorgegaan, onder felle kritiek van 'eigenbouwers' die een dodende concurrentie vreesden omdat woningwetsteun de huur onder de kostprijs drukte. Maar in de gemeenteraad heerste grote eenstemmigheid over de noodzaak van gemeentelijke woningbouw. Met de bouw van 132 eengezinswoningen en 6 winkelwoonhuizen werd het startsein gegeven tot de bouw van 13 gemeentelijke complexen (Ondiep I tot en met XIII) in het noordwesten van Utrecht, waar de gemeente uitgestrekte gronden bezat. In de jaren 1917-1924 ontplooidde de gemeente haar grootste activiteit. Ze bouwde in semi-eigen beheer 2251 arbeiderswoningen, voornamelijk in Ondiep, maar ook nog in het zuiden (Jutfaseweg en Sterrenwijk). In dezelfde tijd groeide het huizenbezit van een tiental woningbouwverenigingen tot 1674 arbeiderswoningen, soms voor strikt omschreven doelgroepen. Zo eiste de Utrechtse Bouwvereniging Juliana het lidmaatschap van de Roomsche Katholieke Werkliedenvereniging Sint Joseph. Gemeente en verenigingen bezaten in 1924 samen circa 12% van het woningbestand,²² merendeels eengezinswoningen in 'kleine woningwijken', waar een geringere straatbreedte en bouwblokdiepte waren toegestaan.

De woningtypen die de gemeente Utrecht in 1916 wilde bouwen, spoorden met de eerste omschrijving die het ministerie in 1919 van een arbeiderswoning gaf: zo'n woning mocht niet meer dan vijf kamers en keuken bevatten, geen bedsteden, minstens drie slaapkamers en desgewenst een mooie kamer.²³ Over het pronkkamertje is in de Utrechtse raad nog het nodige te doen geweest, omdat B. en W. woningen met en zonder zo'n voorkamertje wilden bouwen. Het raadslid G.C.B. van Dijk (Unie Liberale Partij) verzette zich, omdat hij het onwenselijk vond als goeude en minder goeude arbeiders door elkaar gingen wonen:

Men kan niet ontkennen, - tenminste, zoo is mijn opvatting, - dat er wel degelijk in de arbeidersklasse toch categorieën zijn, die men ten slotte - het is wel onplezierig dat men die opvatting moet hebben - toch moet scheiden. Men kan bijv. arbeiders, die absoluut niet in staat zijn een goed vak uit te oefenen, niet op één lijn stellen met goed geschoolde arbeiders.²⁴

Van Dijk, van huis uit aannemer, stapte over naar de SDAP en stond als wethouder van Openbare Werken (1919-1923) aan de wieg van een complex 'overgangswoningen', waardoor sociaal achterlijke gezinnen werden afgezonderd van fatsoenlijke arbeiders.

De woningen werden beheerd door zes à zeven woninginspectrices van de in 1922 opgerichte Bouw- en Woningdienst. Aanvankelijk had de gemeente het beheer opgedragen aan Jaffa, gezien haar ervaring met woninginspectrices. Men beschouwde een inspectrice als meer dan een geldophaalster; een katholiek raadslid vond zelfs dat ze 'eigenlijk de moeder moest zijn van al de huisgezinnen in haar wijk'.²⁵ In Utrecht ontstonden er geen conflicten over hun optreden, zoals in Amsterdam.

Speciale woningen verrezen er voor bejaarden, kleine en grote gezinnen, voor zwakke gezinnen met tuberculoselijders, maar ook voor de in sociaal opzicht zwakken.

Dakloze en sociaal achterlijke gezinnen

Sinds 1919 beschikte de gemeente over zes houten barakken voor 36 dakloze gezinnen. Ze werden beheerd door twee verenigingen. Zwervers bracht men onder in een barak in de tuin van de politiepost aan de Gerard Doustraat en bij het Leger des Heils. Ook arrestantenlokalen deden soms dienst als gezinsverblijven. Eind 1920 ontwikkelde Utrecht zijn eerste plannen voor gezinnen die

hun woning verliezen en die niet voldoende bemiddeld of geschikt zijn om een arbeiderswoning van een der met steun ingevolge de Woningwet gebouwde complexen te huren.²⁶

De twee zijbeuken van het Catharijneconvent en de grote zaal van het Militair Logement werden verbouwd tot gezinsverblijven. Daarnaast werd besloten tot de oprichting van een Tehuis voor Onbehuisden.

In 1922 werden tien gezinnen in dit Tehuis aan de laan van Chatreuse geplaatst, waarvan acht uit het Catharijneconvent. Een woningopzichteres en conciërge-echtpaar hielden toezicht. Ik geef enige details om het beheersregime te verduidelijken. Het gebouw opende 's ochtends om 7 uur en sloot om 10 uur 's avonds. Het eten werd tegen kostprijs verstrekt, maar wegens gebrekkige betaling stopte men daarmee in 1923. Dat jaar zette een nieuwe opzichteres een naaicursus voor meisjes op. Volgens haar verslag bij het vijfjarig bestaan waren de resultaten pover. Niet minder dan 13 gezinnen werden verwijderd:

Een gezin is er uitgezet, waarvan man en vrouw meer op beesten dan op mensen geleken; letterlijk alles verwaarloosden zij, hun kinderen zelfs op een ergerlijke manier. Meermalen moesten man en vrouw beschermd worden tegenover de andere mensen, zoo bont maakten zij het. De kinderen zijn voorwaardelijk van hen afgenomen.

De bemoeienis van de inspectrice werd weinig op prijs gesteld:

Er waren enkele kinderen welke zich behalve aan bedwateren, ook aan 'zelfbevlekking' schuldig maakten. Twee jongens en een meisje, resp. 14, 16 en 15 jaar deden daar heimelijk heel erg aan. De Geneeskundige Dienst werd geraadpleegd, welke eenige aanwijzingen gaf. Het meisje hield er gelukkig mede op, doch de twee jongens bleven onverbiddelijk doorgaan, wat bij controleering is gebleken. Toen de ouders op het groote gevaar daarvan gewezen werden, gaf de vader der jongens ten antwoord 'Waar bemocit u zich mee'. Over het algemeen genomen, was de mentaliteit van al deze ouders hetzelfde als van dezen vader.

In 1923-1927 vertrokken 17 gezinnen, waarvan 10 'promoveerden' naar de pas gebouwde woningen van Ondiep XII. Deze hadden volgens het verslag geleerd meer acht op hun huishouden te slaan en slordige gewoonten afgewend. Ze kregen een kans gemeentelijk 'hogerop' te wonen.

Ondiep XII was geen 'normaal' gemeentelijk complex. Naast 242 betonwoningen (Ondiep X-XI) nam de gemeente in 1923-1924 de bouw van dit complex van 70 overgangswoningen onder handen, bedoeld voor sociaal achterlijke gezinnen die, aldus wethouder Van Dijk,

uit krotwoningen komen, die niet in staat zijn een huur van circa f 6,- te betalen, en die een behoorlijk afgewerkte woning als voorbeeld moeten hebben, om, wanneer zij op een beter 'bewoningspeil' zijn 'opgekweekt', in de gelegenheid gesteld te worden een behoorlijke woning te betrekken.²⁷

Het ging om 55 kleine en 15 grotere gezinswoningen die ook elders werden gebouwd. Maar de kosten van deze huizen lagen op 2/3 of 3/4 van de gewone bouwkosten door 'de afwerking voor een deel achterwege te laten, zoodat ernstige beschadiging uitgesloten wordt'.²⁸ Bovendien was de situering bijzonder: het complex was slechts toegankelijk via één poort en werd omsloten door 47 ombouwoningen, de machinefabriek Pannevis en de Vecht. Verder waren er geen extra voorzieningen getroffen. Ondiep XII, dat onder toezicht stond van een ervaren gemeentelijke woningopzichteres, baarde de gemeente van meet af aan zorgen:

Tengevolge van het feit, dat de gezinnen welke een betere woning waard werden geacht, bij voorkomende gelegenheid werden overgeplaatst en de vrijgekomen woningen weer werden verhuurd aan sociaal-achterlijke gezinnen welke uit krotwoningen, het tehuis voor Onbehuisden en andere noodverblijven kwamen, is het bewoningspeil gedaald en bracht de huurinning talrijke bezwaren met zich.²⁹

Op dat moment - 1924 - zette de gemeente een veel radicalere stap om gezinnen onder toezicht te huisvesten. Op deze geboorte van de Stichting Volkswoningen ga ik thans gedetailleerd in. Ondiep XII komen we nog tegen, de Stichting ging het in 1948 beheren.

Kleine woningen nabij de Kerkweg: het complex Kerkweg of Houtplein

1921 was het topjaar van de woningwetbouw, zowel in Utrecht als landelijk. Daarna kreeg de particuliere bouwwereld weer de wind in de zeilen. Het Rijk schroefde de steun aan gemeente- en verenigingsbouw terug. In februari 1924 bereikte de raad een voorstel voor de bouw van meer dan 1000 woningen, waarvan zo'n 600 door gemeente en acht verenigingen met premie werden gebouwd. In deze voordracht zat op onopvallende wijze het plan verscholen tot de bouw van 70 'kleine woningen' met badhuis en opzichterswoning: het complex Kerkweg, in de volksmond het Houtplein genoemd.

In de raad gaf wethouder A.H. Smulders van de RKSP (Rooms-Katholieke Staatspartij) de doelgroepen aan voor deze 'kleine woningen', een schuilnaam die

hij verkoos boven termen zoals overgangswoning, minimumwoning, woningen voor hulpbehoevenden, opheffing behoevenden, of woningen voor ontoelaatbare gezinnen. Smulders was Van Dijk opgevolgd, nadat de sociaal-democraten, de grootste partij, in 1923 uit het college waren gewipt. Niet alleen waren de huizen bedoeld voor fatsoenlijke, economisch zwakke gezinnen maar ook en vooral voor gezinnen die reclassering nodig hadden. Smulders vond

dat nu eens een offer moet worden gebracht voor de opvoeding van ouderen, maar speciaal om bij de opvoeding van de kinderen in die gezinnen een handje te helpen, in plaats van den vader misschien wegens dronkenschap naar Ommerschans, de moeder voor rekening van de Aalmoeznierskamer, en de kinderen onder de Voogdijraad te brengen.³⁰

Het standaardtype behelsde gelijkvloers een woonkamer-keuken van 4 x 3,80 m. en twee slaapkamers van 2,70 x 2,66 en 2,66 x 2 m. Een derde van de huizen zou één slaapkamer meer krijgen door een vertrek af te snoepen van de aangrenzende woning. Deze kleine woningen deden hun naam eer aan, ze waren bijna de helft kleiner dan de andere huizen uit de voordracht, waarop al zoveel was bekibbeld dat sociaal-democraten fel protesteerden tegen deze 'vernietiging van een behoorlijk woningtype'. Maar in hun protest betrokken ze niet de 70 kleine woningen, de kleinste die de gemeente ooit heeft gebouwd. De huur werd geraamd op f 3,45 per week, dank zij f 300 rijkspremie per woning en f 160 uit het woningbouwfonds. De jaarlijkse gemeentebijdrage aan de exploitatie, waaronder f 2000 voor een opzichter, werd verhoogd tot f 6150, toen de bouwkosten ondanks de nodige vereenvoudigingen hoger uitvielen en men de huur voor deze doelgroep niet wilde verhogen.

Het plan van de directeur van Gemeentewerken om de huizen te ommuren sneuvelde vroegtijdig in de fabricagecommissie van de gemeenteraad. In tegenstelling tot de Haagse controlewoningen, die door hun ommuring op een gevangenis leken, koos Utrecht voor een 'natuurlijke' afsluiting aan de Kerkweg: een spoorlijn en de rand van de bebouwing van het hoveniersgebied Pijlsweerd. Daarvoor moest wel het aldaar in de ontwerp-bestemmingsplannen van Berlage en Holsboer geplande plantsoentje worden geofferd. In 1929 completeerde de batterijenfabriek Herberhold de afsluiting van de rond een plein gegroepeerde huizen.

De Utrechtse gemeenteraad (inclusief de SDAP) achtte eenstemmig de bouw van deze 70 kleine woningen wenselijk. Groot was echter het verschil van mening tussen katholieken en sociaal-democraten over de beheersvorm. Het stoorde de laatsten

dat men zich onmiddellijk, denkende dat er een stel bandieten in deze woningen komen, heeft gewend tot personen uit reclasseeringskringen.³¹

Om de bouw niet in gevaar te brengen had het college dit hete hangijzer wijze-lijk buiten de voordracht gehouden. Pas in oktober 1924, toen de bouw al gevorderd was, stelde men voor het in particuliere handen te geven: een *Stichting voor het beheer van kleine woningen*. Een bestuur van deskundigen uit armenzorg- en reclasseringsinstellingen had immers meer ervaring op sociaal gebied dan gemeenteambtenaren. De gekozen stichtingsvorm hoefde geen stempel op de huizen te drukken:

Het stempel van minderwaardigheid, dat op een zoodanige wijk zou kunnen drukken, ontstaat niet door den beheersvorm, doch door de wijze waarop de bewoners zich gedragen.³²

Voor het dagelijks toezicht wilde men een echtpaar huisvesten in de opzichterswoning boven het badhuis:

Het echtpaar zou, behalve met de huurinning, te belasten zijn met de controle op de wijze van wonen, het regelmatig baden, het schoolgaan der kinderen en de bevordering van al hetgeen kan strekken tot verheffing van het peil der bewoners.³³

De SDAP verzette zich krachtig tegen dit voorstel, omdat zij een bevoogding van de 'beliefdadigden' vreesde als het beheer niet in handen kwam van gemeentelijke woningopzichters, die op een vierjarige ervaring konden bogen. Onder de vlag van christelijke liefdadigheid leek men ideaal-mensen te willen kweken:

Zij moeten niet beprekt worden en opgevoed tot de 'beste' menschen. Zij moeten alleen leeren een behoorlijke woning behoorlijk te bewonen.³⁴

Wethouder Smulders stelde dat het om christelijke naastenliefde ging tegenover mensen 'die zo laag gezonken zijn, dat zij den naam van mensch soms niet meer waardig schijnen'.³⁵ Niet het kweken van goede bewoners zweefde hem als doel voor ogen, maar het antwoord op de vraag:

Hoe krijgt men de beste personen, die niet alleen geschikt zijn een woning te bewonen, doch hun taak als maatschappelijk wezen behoorlijk kunnen nakomen?³⁶

Terwijl sociaal-democraten zich wilden beperken tot het uitoefenen van invloed op de woonwijze van bewoners, stonden katholieken verdergaande interventies in de levenswijze van gezinnen voor.

In de middagzitting van 3 november 1924 nam de raad de stichtingsbrief aan met acht stemmen van sociaal-democraten tegen. De stichting kreeg als doelstelling het beheer en de exploitatie van gemeentelijke woningen voor sociaal en economisch zwakke gezinnen,

zulks op zoodanige wijze, dat beheer en exploitatie zooveel mogelijk strekken tot de zedelijke en (of) materiele verheffing dier gezinnen.

Opvallend was de poging van het raadslid Lousberg (SDAP) om de steun aan gezinnen te laten afhangen van hun eigen hulpvraag, teneinde verplichte 'bezede-lijking' tegen te gaan. Zijn voorstel kreeg slechts steun van twee partijgenoten. Ook sociaal-democraten hadden klaarblijkelijk geen hoge pet op van de mondigheid van deze gezinnen.

Er was dus weliswaar een particuliere stichting opgericht, maar in feite functioneerde deze als een semi-gemeentelijke instelling: B. en W. wezen de voorzitter en twee ambtenaren in het bestuur aan, en de overige leden werden door hen benoemd op voordracht van instellingen op sociaal terrein. Aanstelling en salaris van het toezichthoudend personeel (ambtenaren in de zin van de pensioenswet) vereisten hun goedkeuring, evenals vaststelling van de huur en de exploitatiebegroting en -rekening. De gemeenteraad bleef via jaarverslagen op de hoogte. Smulders, die zich als timmermansgezel met enkel lagere school had

opgewerkt tot vakbondsbestuurder en wethouder, werd de eerste voorzitter van deze stichting waarvan hij zelf de architect was.

In januari 1925 was het complex Kerkweg voltooid. De buitenring werd nog gecompleteerd met twee woningen en twee winkelhuizen aan de Houtstraat. Begin 1927 verrees tenslotte op een snip grond achter badhuis en opzichterswoning een 'les- en ontspanningslokaal', bestaande uit een kleine en grote (toneel)zaal en 'demonstratiekeuken'. Een krappe meerderheid van vier tegen drie bestuursleden van de Stichting was hier voorstander van. Tegenstanders vreesden dat men 'elkander niets dan kwaad' zou leren en pleitten voor individueel huisbezoek en tegen 'massale behandeling'.³⁷ In de gemeenteraad argumenteerde Bekker (RKSP):

De commissie kan niet van huis tot huis bij iedereen bewoner aankloppen om den menschen te leeren hoe zij hun woning moeten bewonen, hun huishouden moeten inrichten, hun huisraad moeten behandelen; zij kan niet iedere huisvrouw individueel onderricht geven in het verstellen van goederen, zij kan niet, zonder daarvoor een lokaliteit te bezitten, cursussen geven, waardoor de kinderen op hooger peil worden gebracht.³⁸

De SDAP verzette zich omdat een clubhuis voor eigen kring zou leiden tot een verdergaand isolement van de bewonersgroep. Men had geen goed woord meer over voor deze 'wonde plek', deze steenmassa van sombere vierkante hokken waarin wonen niet was te leren en mensen elkaar naar beneden haalden. Door het stigma dat op het complex drukte, was de Stichting volgens de SDAP bij voorbaat een mislukking.³⁹ De instemming van Utrechtse sociaal-democraten met de separatiestrategie was beduidend minder dan die van vooraanstaande partijgenoten in Amsterdam (Keppler) en Den Haag, waar Bakker Schut, directeur van de Haagse woningdienst, secretaris was van de Stichting Contrôlewoningen.

Van niet-toelaatbare ontoelaatbaren tot economisch zwakke gezinnen

De woningen aan de Kerkweg waren niet bedoeld voor 'niet voor verbetering vatbaren'. Die konden terecht in het Tehuis voor Onbehuisden, dat echter na sluiting van het Catharijneconvent en de barak aan de Gerard Doustraat onvoldoende opvangmogelijkheid bood. Daarom stelden B. en W. in 1925 voor, als nachtverblijf een viertal sobere noodverblijven naast dit tehuis te bouwen, zodat de conciërge op beiden kon toezien. Men was bij de arbeiderswoningbouw, aldus Smulders, gestoten op

gezinnen, die het heelemaal niet erg vinden, als zij een vloer half sloopen en daarmee de kachel stoken, de kastplanken eenvoudig uit de kast halen en voor aan de straat aan brandhoutjes hakken, gezinnen die het heelemaal niet erg vinden, dat er na eenigen tijd geen kruk meer aan de deuren zit, geen ruit meer heel is, de paneelen soms uit de deuren zijn en die dan bovendien nog weigeren huur te betalen en, wanneer eenige aandrang wordt uitgeoefend, zeggen: de Gemeente moet toch voor ons zorgen.⁴⁰

Het verblijf was bedoeld voor die asociale gezinnen

die zelfs niet toegelaten worden door de Stichting tot beheer van de kleine woningen, of, als zij daar toegelaten waren, als niet-toelaatbaar uit zulk een woning gezet worden, zooals een paar maal het geval geweest is.⁴¹

Deze bij de Stichting niet-toelaatbare ontoelaatbaren moesten eerst vooruitgang tonen in een zo onaangenaam mogelijk verblijf, alvorens aanspraak te maken op menswaardige huisvesting.

Het voorstel schoot de SDAP in het verkeerde keelgat. Van deze akelige 'schaapskooi!', waar de beesten 's morgens uitgelaten worden, en 's avonds weer worden ingelaten',⁴² ging totaal geen opvoedende werking uit. Alleen de Kerkweg was acceptabel 'als oefenplaats voor die a-sociale mensen, die moeten leren wonen'.⁴³

Het Tehuis voor Onbehuisden sloot door leegstand in 1930. Door de crisistijd was de woningmarkt verruimd. Huiseigenaren werden minder kieskeurig in hun huurderskeuze. Het nachtverblijf bleef nog wel jarenlang als 'hulpbureau' van politie in bedrijf voor dakloos geworden gezinnen. Het onderscheid tussen ontoelaatbaren en niet-toelaatbare ontoelaatbaren leed daarmee schipbreuk.

Er waren niet alleen gezinnen die te slecht waren voor de Kerkweg, ook die hiervoor te goed werden bevonden en uit 'de zuiging van een omgeving van ongebondenheid en verwaarlozing'⁴⁴ moesten blijven. Van meet af aan pleitte de Stichting voor ontmenging van sociaal zwakke gezinnen en geregelde, fatsoenlijke gezinnen uit krotwoningen die geen normale huur voor een gemeentewoning konden opbrengen. Toen plannen van de gemeente in die richting in 1925 sneuvelden en verenigingen niet warm liepen voor woningbouw voor deze categorie, richtte de Stichting voor het beheer van kleine woningen zelf de Utrechtsche Kleine Woningbouw op. Ze liet bedelbrieven uitgaan om aan 15% van het bouwkapitaal voor 100 woningen te komen. Daarin schreef ze:

Helpt mede om aan onze fatsoenlijke armen een goede en goedkope woning te verschaffen. Bedenkt dat een slechte woning de levensvreugde dooft, de energie verslapt, de gezondheid en zedelijkheid ondermijnt, het drankmisbruik bevordert.

De oproep bracht de benodigde gelden bij lange na niet bijeen.

Vanuit zijn dubbelpositie van voorzitter van deze Stichting en wethouder bleef Smulders ijveren voor huizen voor economisch zwakke gezinnen, en in 1930 werd de bouw gerealiseerd van 177 woningen ten noordwesten van de betonwoningen: Ondiep XIII. Om in aanmerking te komen voor een woningwetbijdrage van jaarlijks f 50 per woning, moest de gemeente evenzovele krotten opruimen. Hoewel vanaf 1925 geen onbewoonbaarverklaringen waren afgegeven, lukte dit met kunst- en vliegwerk door in 1929 43 woningen onbewoonbaar te verklaren en de afbraak van 36 houten noodwoningen in 1925 mee te tellen, evenals een honderdtal in verband met stadsreconstructie gesloopte panden. De weekhuur kwam gemiddeld op iets onder de f 4. Ondiep XIII bestond uit twee grote bouwblokken met binnenpleintjes, waarvan een met woningen voor bejaarden en kleine gezinnen. Afgezien van 25 huizen voor grote gezinnen bestond het merendeel uit een standaardtype met op de begane grond woon- en slaapkamer en keuken, en boven een grote en twee kleine slaapkamers. De pronkkamer had de bestemming van ouderlijk slaapvertrek gekregen.

In de raad was de discussie weer hoog opgelopen. De SDAP wilde niet dat één Stichting zowel het complex voor sociaal zwakken als dat voor economisch zwakken ging beheren, omdat dit laatste aldus een odium op zich zou laden:

Jan publiek weet geen onderscheid te maken tusschen de beide soorten van woningen, en op deze wijze zou op dit complex een stempel worden gedrukt, dat dit een afzonderlijk wijkje is, waar men vandaan moet blijven, omdat die woningen ook door de commissie van het Houtplein worden beheerd.⁴⁵

Wethouder Smulders gooide olie op het vuur met zijn uitspraak dat sociaal-democraten zelf grote voorstanders waren geweest van inspectrices of 'moedertjes', 'die de huismoeders konden bemoederen'.⁴⁶ H. Ploeg jr. (SDAP) kaatste terug dat het instituut woninginspectrices onvergelykbaar was met een stichtingsbestuur. Zo'n bestuur had voor hem alleen bestaansrecht ten aanzien van sociaal achterlijke gezinnen. Het bezwaar van 'bemoederen en bevaderen' gold niet voor deze groep, omdat voor hen het 'bijbrengen van gezonder begrippen omtrent netheid, orde, hygiëne en gemeenschapszin als een weldaad' moest worden beschouwd.⁴⁷ Ploeg had van meet af aan in het bestuur van de Stichting gezeten vanuit de Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Alcoholhoudende Dranken, waarvan hij jarenlang algemeen secretaris was.⁴⁸ Hij zou in 1938 Smulders als voorzitter van de Stichting opvolgen en dit uit hoofde van zijn wethouderschap een kwart eeuw blijven.

Pas in januari 1930 stelden B. en W. voor, de exploitatie op te dragen aan de Stichting die ook het complex Kerkweg beheerde. Het was de bedoeling de economisch zwakke gezinnen te separeren van gezinnen die niet alleen economisch maar ook sociaal zwak waren. Wel wilde men een zekere band behouden via het gemeenschappelijk beheer van de Stichting, waardoor een soepele promotie van gezinnen naar het nieuwe complex mogelijk was. De Stichting kon het best zelf bepalen wie waar thuis hoorde. Bovendien kon men een oogje houden op gezinnen die in Ondiep XIII nog enige steun nodig hadden. Het lukte de SDAP wederom niet de woningen in gemeentebeheer te houden. Toen de Stichting ook deze grotere huizen onder haar hoede kreeg, nam ze een nieuwe (schuil)naam aan: de *Stichting voor het beheer en de exploitatie van volkswoningen*, of kortweg: Stichting Volkswoningen.

Een vergelijking tussen de visie van katholieken en sociaal-democraten

Het tableau van gezinstypen door Utrechtse bestuurders neergezet lijkt op dat in het rapport over krotbewoners van 1932. De financieel zwakkere gezinnen van dit rapport spoorden met de Utrechtse economisch zwakken. Wat het rapport formuleerde aan maatregelen voor sociaal zwakkere gezinnen kwam in Utrecht het meest overeen met het complex overgangswoningen voor sociaal achterlijke gezinnen. De asociale gezinnen van het rapport stemden overeen met de Utrechtse sociaal zwakken die werden gehuisvest in het complex Kerkweg. De term asociaal dook in Utrecht voor het eerst op in 1925 in verband met de onderbrenging in

nachtverblijven van bij de Stichting niet-toelaatbare ontoelaatbaren, in het rapport aangeduid als hopelooze gevallen.

Er waren verschillen maar ook overeenkomsten tussen katholieken en sociaal-democraten in de aanpak van ontoelaatbaren. Overeenstemming bestond over segregatie in relatief geïsoleerde wooncomplexen. Ondiep XII - een SDAP-initiatief - was slechts via één poort toegankelijk. Dit complex had geen bijzondere voorzieningen en slechts een van de meer 'pientere' gemeentelijke woningopzichters hield toezicht. Men ging niet verder dan segregatie zonder reclasingsmaatregelen.

Ook bij de Kerkweg was sprake van een natuurlijke afzondering. Hier werden wél extra voorzieningen aangebracht: badhuis en opzichterswoning. Door de wethouderswisseling is onduidelijk uit welke koker deze voorstellen kwamen. Het principebesluit om de woningen te bouwen nam de fabricagecommissie op 22-10-1923, toen Smulders amper een maand wethouder was. In ieder geval liet de SDAP geen kritisch geluid horen over opzichterswoning en -echtpaar. Katholieken drukten hun stempel op dit tweede initiatief met het voorstel van een particuliere Stichting, dat de deur openzette voor armenzorg- en reclasingsinstellingen. Overigens zonder veel gevolgen, want de Stichting draaide als een semi-gemeentelijke dienst.

Een ander twistpunt betrof de reikwijdte van de interventies. Terwijl sociaal-democraten bemoeienis wilden beperken tot de woonwijze, wilden katholieken de levenswijze van gezinnen 'reclasseren'. In de jaren dertig viel dit verschil snel weg. Onder sociaal-democraten trof men niet alleen architecten maar ook beheerders van deze separatie- en reclasingsstrategie aan. In Utrecht was H. Ploeg jr. een kwart eeuw lang de grote beschermheer van de Stichting Volkswoningen. Klaarblijkelijk had de SDAP minder moeite met 'bezedelijking' als die onder eigen beheer plaatsvond.

Wonen onder 'politieel' toezicht

Tot 1945 was het beheer van de Stichting Volkswoningen beperkt tot de Kerkweg en Ondiep XIII. In het nu volgende schets ik de praktijk van dit wonen onder toezicht voor de periode 1925-1936, waarin de eerste opzichter het bewind voerde over het Houtplein/de Kerkweg (voorzover de schaarse bronnen en gegevens - inclusief interviews - dat toelaten). Het toezicht was vooral 'politieel' en nauwelijks verheffend; het spoorde meer met de in het vorige hoofdstuk aangegeven segregatie- dan met de beoogde reclasseringsstrategie. Die kreeg pas meer inhoud bij zijn opvolger die zich in 1937 aandiende.

Stichtingsbestuur en opzichtersechtpaar

Het stichtingsbestuur bestond uit tien personen. Naast wethouder Smulders als voorzitter zaten daarin ambtshalve de directeuren van de Geneeskundige Dienst en Bouw- en Woningdienst. Dit trio stond garant voor een krachtige gemeentelijke inbreng. Van particuliere zijde hadden zitting reclasseringsinstellingen als het Leger des Heils, het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering van Gevangenen en de Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Alcoholhoudende Dranken. Daarnaast de belangrijkste armenzorginstellingen van verschillende huize: de rooms-katholieke Vereeniging van den H. Vincentius van Paulo, de Diaconie der Nederduitsch-Hervormde Gemeente en de Vereeniging tot Verbetering van Armenzorg. De laatste zetel tenslotte kwam terecht bij de Diaconie der Gereformeerde Kerk. Het bijbaantje van secretaris-penningmeester (in 1930 werd de functie gesplitst) ging naar de secretaris van de Stads-Aalmoezenierskamer, H. Wisman, die in 1931 directeur werd van de gereorganiseerde Gemeentelijke Dienst voor Maatschappelijk Hulpbetoon. De Stichting had zo een goede ingang tot een handvol instellingen. In het eerste dagelijks bestuur zaten voorzitter Smulders, de directeur van Bouw- en Woningdienst en, voor korte tijd, Muller-Lulofs. In de praktijk handelden Smulders en Wisman de lopende zaken af. Smulders werd in 1938 als voorzitter opgevolgd door Ploeg, die enige jaren daarvoor diens wethouderschap had overgenomen.

Het bestuur deelde zich op in een viertal commissies: een maatschappelijke, hygiënische, spaar- en fabricagecommissie. Doel van de maatschappelijke commissie, waarin bestuursleden van grote arbesturen zaten, was bemiddeling bij het verkrijgen van materiële bijstand. Weekrapporten van de opzichter en bijzondere rapporten over gezinnen moesten het aangrijpingspunt bieden voor opvoedende stappen van het bestuur. Een gezin waar onregelmatigheden werden signaleerd,

zou onder de hoede komen van een bestuurslid. Zo was het de bedoeling dat Ploeg zich zou ontfermen over onverbeterlijke dronkaards.

Op de eerste bestuursvergadering (1-12-1924) liepen de meningen nogal uiteen over de aanstelling van een 'eenvoudig echtpaar'. Het bestuur besloot om bovendien nog een woninginspectrice te vragen, maar B. en W. hielden de knip op de portemonnee: opzichtersechtpaar en toeziend bestuur waren volgens het college voldoende. Door toedoen van Muller-Lulofs kreeg de echtgenote van de 'opzichter-badmeester' in de instructie van 1925 een grotere verantwoordelijkheid:

Hij en zijne echtgenote bevorderen een goede bewoning en oefenen zooveel mogelijk invloed uit op den moreelen toestand in de gezinnen en zien vooral toe op de opvoeding, het schoolgaan en de vakopleiding der kinderen. De echtgenote van den opzichter is de vrouwen behulpzaam om zich tot goede huisvrouwen te bekwamen.

De opzichter inde de huren en bracht wekelijks schriftelijk rapport uit aan het dagelijks bestuur. Voor het toezicht werd het echtpaar Hazewinkel-Pont aange trokken, waarvan de man 25 jaar als sergeant-majoor-administrateur bij de genie had gezeten. Alleen hij werd betaald voor deze 'duo-baan' en kreeg vrij wonen voor de inbreng van zijn vrouw, die zich echter weinig bemoeide met het opzichterswerk.

Dwang en verleiding tot opname

Het *Utrechtsch Dagblad* van 29-1-1925 stak de loftrumpet over het complex Kerkweg bij de aankomst van de eerste twintig door een gemeentelijke woning-opzichteres geselecteerde bewoners. Die 'zeer verblijd' met hun woning heetten. De meesten kwamen door huisvestingsproblemen bij de Stichting terecht. Voor gezinnen uit krot- of noodwoningen was de nieuwe behuizing een aanmerkelijke verbetering van hun woonsituatie.

Uit welke buurten van Utrecht waren de gezinnen afkomstig die bij de Stichting verzeild raakten? Kwamen zij uit de binnenstad en uit de vijf arbeidersbuurten buiten de singels (het gebied achter het Maliebaanstation/de Sterren- en Vogelenbuurt, de Indische buurt, Wittevrouwen, Rivierenwijk en Ondiep), of zijn er concentraties aan te wijzen? Om dit na te gaan is een onderzoek in het bevolkingsregister verricht voor de jaren 1925-1936.¹ Daaruit blijkt dat er in deze periode 286 verschillende gezinnen op het complex van de Kerkweg hebben gewoond; ze waren vooral afkomstig uit buurten in de naaste omgeving van de Kerkweg (zie fotobijlage: figuur 1). Eén arbeidersbuurt buiten de singels, het nabijgelegen Ondiep, schiet er uit als gebied waaruit veel gezinnen kwamen. Maar de onbetwiste koploper is wijk C, een oude volksbuurt van kleine handelaren en losse arbeiders.² Bijna 40% van de gezinnen had daar na 1910 kortere of langere tijd gewoond.³ Gezinnen vertrokken meestal weer naar een van de buurten waaruit ook vele afkomstig waren: de nabije omgeving van de Kerkweg of het zuidelijk deel van de oude binnenstad (zie fotobijlage: figuur 2).⁴ De conclusie, dat er 'slechte' buurten rond de Kerkweg lagen (en de gezinnen om die reden daaruit

werden gerecruteerd), lijkt mij voorbarig, gezien het ook elders gangbare patroon van verhuizing van arbeidersgezinnen binnen een beperkte straal.

De gezinnen kwamen weliswaar uit Utrechtse buurten, maar waren de bewoners van het complex Kerkweg ook geboren Utrechtenaren? Daarvoor is de geboorteplaats van de ouders nagegaan. Bij ruim de helft van de gezinnen blijkt minstens één ouder niet in Utrecht geboren te zijn.⁵

Het toewijzingsbeleid was in het begin gericht op 'vuile gezinnen'. Een vrouw die bescherming zocht voor de 'ruwheden' van haar man die uit de gevangenis kwam, werd niet toegelaten. Verzoeken tot opname kwamen soms van gezinnen, maar meestal van instellingen of bestuursleden, Stads-Aalmoezenierskamer, Armenraad, politie en armbezoekers. De toewijzing lag in handen van het dagelijks bestuur, bij toerbeurt aangevuld met een bestuurslid. In de praktijk werd de keuze gelaten aan de voorzitter en secretaris in overleg met de opzichter, die inlichtingen inwon bij de Armenraad en opnamerapporten opstelde.

Het huisbezoek aan kandidaten ging toezichthouder Hazewinkel niet altijd gemakkelijk af. Hij kreeg meteen al een klacht aan zijn broek van een weduwnaar met elf kinderen, van wie vijf in gestichten verbleven, over de 'zotte vragen' die hij stelde, 'o.m. of mijn dochters des daags alléén thuis waren en ook, of het wel eens gebeurde, dat ik des daags op onverwachte tijden thuis kwam', aldus een rapport van de zedenpolitie. Gebrek aan tact zou Hazewinkel door bewoners vaker worden verweten. Veel 'Stichtingsgezinnen' waren evenals deze weduwnaar kinderrijk. Bijna de helft had volgens het bevolkingsregister vijf of meer kinderen; bovendien waren de meeste gezinnen nog niet voltooid, bij 70% werden na 1924 nog kinderen geboren.

De aanvoer van asociale stagneerde vanaf 1929, toen de woningmarkt ruimer werd en de doelgroep van de Stichting gemakkelijker elders een onderkomen kon vinden. De leegstand in het complex Kerkweg steeg tot ruim 20 woningen, dat wil zeggen circa 30%.⁶ Ook andere onaantrekkelijke gemeentecomplexen kampten met leegstand, zoals de betonwoningen en Ondiep XII, waar 31 woningen in 1931 onbewoond bleven (vermoedelijk vooral de 70 overgangswoningen). Toch was er in Utrecht grote vraag naar goedkope huurwoningen, getuige de wachtlijst van 300 gegadigden in 1931 voor het complex voor economisch zwakken, Ondiep XIII. Op deze woningen drukte geen negatief stempel zoals sociaal-democraten indertijd hadden gevreesd.

Huurverlaging werd in de crisisjaren de belangrijkste weg om gezinnen tot opname te verleiden. De gemeente verlaagde in 1932 en 1934 (toen voor al haar complexen) de huren van de Kerkweg met tweemaal een kwartje tot f 3,15. Door huurderfing (in 1932 meer dan f 4000) liep het exploitatietekort op tot boven de f 7000. Toen het bestuur in 1936 weer een huurverlaging opperde van 50 cent voor de minst gewilde woningen in de binnenring en 25 cent voor de buitenring, stemde de gemeente toe op voorwaarde dat er werd bezuinigd. Besloten werd Ondiep XIII over te dragen aan Bouw- en Woningdienst, evenals de administratie van de Kerkweg; slechts het beheer bleef bij de Stichting. Bezuinigingen gaven, zo leek het, sociaal-democraten zes jaar na dato hun zin: een verbreking van de organisatorische band tussen beide complexen. Immers, Ploeg had eind jaren

twintig een vurig pleidooi gehouden om de fatsoenlijke armen strikt gescheiden te houden van sociaal zwakke gezinnen.

Ondiep XIII verdween echter niet uit het zicht van de Stichting. De penningmeester, in dienst bij Bouw- en Woningdienst, zette, evenals de secretaris, zijn vroegere bijbaan nu belangeloos voort. Ook de in Ondiep XIII wonende huurophaler behield zijn bijbaantje. Nadat deze in 1940 overleed, stelde Ploeg voor, dat de Stichting een opvolger aantrok. Deze bevolkingsgroep vereiste dagelijks toezicht van iemand die in die buurt woonde en tegen enige vergoeding de huur ophaalde. Tien jaar na zijn poging het complex voor economisch zwakken in handen te geven van Bouw- en Woningdienst zorgde Ploeg ervoor, dat de band met de Stichting werd hersteld.

Huurverlagingen ten spijt, de Kerkweg stroomde niet vol. Volgens een briefje van een bewoner uit 1933 was dit te wijten aan Hazewinkel die als een 'gevangenisbewaarder' optrad. Ploeg beaamde dat de ex-militair kandidaten afschrikte om een woning te nemen. Zijn opvolger zou het complex binnen een minimum van tijd weer vol krijgen. Eind 1938 was er zelfs een wachtlijst van meer dan vijftig gezinnen.

Waterbeschaving en woonbeschaving

Niet toevallig was de opzichterswoning op het Houtplein gevestigd boven het badhuis: de controle op de hygiëne was een van de pijlers waarop de verheffingsarbeid rustte. Iedereen kon voor tien cent in de week (inbegrepen in de huur) onbepert baden, met gratis gebruik van handdoek en zeep. Nauwkeurig vermelden de weekrapporten de door een badjuffrouw bijgehouden baden en douches van ouders en kinderen, opgesplitst naar sekse, naast de aantallen emmers warm water die voor twee cent werden verstrekt. Het badhuisreglement stond toe dat vrouwen tien minuten langer baadden dan mannen, maar bij geen der seksen genoot het badhuis populariteit. Na een vooruitgang dank zij 'rusteloos propageren' volgde steevast een teruggang en de verzuchting:

Om de bewoners bij te brengen dat lichamelijke reiniging noodzakelijk is voor de gezondheid en voor een ordelijke samenleving is een lange weg, en het echtpaar Hazewinkel wordt niet moede om steeds maar weer op het belang van een regelmatig gebruik van het badhuis te wijzen.⁷

Als lokkertje stelde het reglement aan tien moeders, van wie de kinderen rijkelijk baadden, driemaandelijks f 1 beschikbaar, 'waarvoor zij zich een nuttig artikel mogen uitzoeken in overleg met de opzichteres.' Slechts enkele jaarverslagen maken gewag van een premietoekenning, zoals in 1929 aan vier gezinnen ter hoogte van f 2,50. Om enigszins te renderen stond het badhuis open voor buurtbewoners.

Ook naar de woonbeschaving diende de aandacht van het opzichtersechtpaar uit te gaan. Het huurreglement kende een batterij bepalingen om bewoners tot zindelijke bewoning te bewegen. Zo was het bij aankomst verboden 'de woning te betrekken alvorens huisraad, beddegoed en lijfgoed gezuiverd, de bewoners gebaad en, zoo noodig, gezuiverd zijn'. Bewoners mochten niet: in de woonkamer

slapen (alleen op doktersadvies); achterkamers anders gebruiken dan als slaapvertrek; slaapkamers behangen (ze moesten worden gewit); op vloeren of dorpels brandstoffen hakken of zagen; messen of andere voorwerpen scherp langs metselwerk of kozijnen; matten of vloerkleden tegen muren uitkloppen; wasgoed aan tuinscheiding of voorgevel ophangen; iets aan de woning veranderen; geiten, honden of duiven houden (wel katten); alcoholhoudende drank in huis hebben; kostgangers houden of onderverhuren; een nering in de woning uitoefenen; handwagens in tuintjes of binnenplaats zetten; mest- of vuilnisverzamelingen hebben; aanplakbiljetten tegen gevels aanbrengen; en men moest de straat voor de woning behoorlijk vegen en van papier en huisafval reinigen. Een aantal van deze bepalingen gold ook voor normale gemeentewoningen.

Het ophalen van de huur bood de opzichter wekelijks de kans de woningen te betreden en aanmerkingen op de wijze van bewoning te maken. Veel stelde dit volgens een geïnterviewde bewoner niet voor:

Ik had een buurvrouw, ze was niet proper, maar dan ging hij bij dat mens in huis en dan stond hij met z'n potlood te wrijven langs de lamp en dan zei ie: daar zat 'n spinrag. Nou, en dan ging ie weg. Dat was dan alles wat hij voor inspectie deed. (bewoonster Houtplein/Lijnweg, vanaf 1928)⁸

Een ander put uit zijn herinnering als kind:

Honderden keren heb ik mijn moeder horen vertellen, dat ze de koningin van het Houtplein was, volgens meneer Hazewinkel, nou ja, dat ons gezin door 'n ringetje te halen was. Uiteindelijk hoorden we daar niet thuis, maar we zaten in nood. (als kind bewoner Houtplein/Balkstraat, 1926-1934)

Niet iedere bewoner liet Hazewinkel in zijn huis; hij nam - tot ergernis van het bestuur - geregeld de huur in ontvangst op zijn kantoortje in het badhuis. De controle was al met al beperkt, ondanks de waslijst van woonvoorschriften.

Huurschuld en huissuitzetting

Als eerste post van het karige inkomen dienden bewoners de huur af te zondren. In het begin verlaagde het bestuur bij een paar gezinnen met weinig inkomsten de huur, maar men stapte daar vanaf omdat hun inkomen sterk fluctueerde. Een aantal gezinnen kreeg een huurbijdrage van de Vincentiusvereniging. Het bestuur stond op het standpunt dat de steun in crisistijd hoog genoeg was om de huur te kunnen betalen, en daaraan werd streng de hand gehouden. De huurschuld liep het eerste jaar op tot boven de duizend gulden, maar daalde vervolgens gestaag tot onder de vierhonderd gulden midden jaren dertig, ongeveer zes gulden per huurder. Was men aanvankelijk huiverig de huur van de steun te laten inhouden door Stads-Aalmoezenierskamer/Maatschappelijk Hulpbetoon, na verloop van tijd ging men hiertoe bij verstokte wanbetalers over.

Als normale huurquote werd indertijd een bedrag van 1/6 à 1/7 van het inkomen beschouwd. Veel gezinnen konden in de crisisjaren de huur nauwelijks opbrengen; de belangrijkste oorzaak van huurschuld was onmacht. Elk jaar wer-

den een paar gezinnen gesommeerd de woning te verlaten, maar dan was er meestal geen sprake van onmacht maar van onwil, van een verkeerd bestedingspatroon. Zo werd een bewoner die een radiotoestel aanschafte, met het dreigement van ontruiming gemaand de huurschuld te voldoen. Om na te gaan of er sprake was van onmacht werd soms contact gezocht met de werkgever. Meermalen ging een bestuurslid met een gezin praten, alvorens tot uitzetting werd besloten; in de meeste gevallen trof men een aflossingsregeling. Een enkele keer werd schoon schip gemaakt, zoals in 1928, toen het bestuur een twaalfstal wanbetalers op het matje riep. Ook voor inwoning kende men geen genade; een grootmoeder van 84 en een inwonend weeskind van 14 jaar, dat volgens een smeek-schrift 'van de hel in de hemel was gekomen', moesten het pand verlaten; regels zijn regels.

Botsingen met de opzichter waren een andere grond voor verwijdering. In 1926 werd Hazewinkel viermaal 'gemolesteerd'. Het bestuur besloot, teneinde gezagsondermijning te voorkomen, de laatste aanval te sanctioneren met een ontruiming. In 1925 ontving het bestuur een brief vol handtekeningen van bewoners met het verzoek een gezin te verwijderen, daar 'de buurt in opschudding kwam door het onordelijk gedragen dier menselijkheid'.

Weigeringen de opzichter toe te laten tot de woning mondten meermalen uit in huuropzegging. Bewoners waren er niet van gediend dat hij zonder kloppen tot in hun slaapkamers binnendrong. Een ex-bewoonster:

Hazewinkel, die komt op 'n morgen zo binnenstappen. Toen zegt m'n vader: 'Wat is dat? Wat mot die kerel hier binnen?' Hazewinkel zegt: 'Lees je boekje maar na, ik ken ten alle tijde in je huisje komen.' Nou, mijn vader pakt 'm bij z'n lurven en gooit 'm zo naar buiten. Toen kwam mijn moeder met haar was in het badhuis, 't was zo'n kraakhelder mensie. Je mocht je was daar drogen, maar je most betalen, voor elk lijntje 1 1/2 cent. Kwam Hazewinkel naar beneden vliegen, zegt ie: 'Je man wou je huis vrij hebben en ik wil m'n badhuis vrij hebben, d'r uit, er wordt hier niet meer gedroogd.' (bewoonster Houtplein/Lijnweg, vanaf 1928)

Soms gaf een door het bestuur ter verantwoording geroepen bewoner meer blijk van zelfbeheersing en redelijkheid dan de snel geprikkelde en in de loop der jaren nerveuzer wordende Hazewinkel. Reeds na het eerste jaar moest Smulders, met alle waardering voor zijn ijver, vaststellen dat er weinig opvoedende kracht van hem uitging. In 1933 plaatste het bestuur vraagtekens bij de taakopvatting van de overspannen geraakte opzichter. Hazewinkel verweet van zijn kant bestuursleden dat ze hun gezicht nauwelijks lieten zien. Het bestuur had meermalen een actievere opstelling overwogen, maar tot een patronagesysteem van bijvoorbeeld tien gezinnen per bestuurslid was het nooit gekomen. Op zijn beurt kapitelde het bestuur hem dat hij onvoldoende persoonlijk contact met bewoners onderhield en de huur niet thuis ophaalde. Misstanden bracht hij te weinig in wekrapperten onder de aandacht van het bestuur, dat hem somber gestemd - zelfs ontslag werd overwogen - met verlof stuurde. De met zijn gezondheid tob-bende Hazewinkel zou een paar jaar later (1-1-1937) overlijden.

Ongeschoolde arbeid

Aan de lastenkant van het gezinsinkomen was de aandacht van de Stichting vrijwel beperkt tot huurafdracht. In de regel saneerde de Stichting geen schulden, wel bemiddelden bestuursleden bij armenzorginstellingen. Het kopen op afbetaling probeerde men te doorbreken met een spaarfondsje; hieraan namen tot midden jaren dertig meer dan veertig gezinnen met kleine bedragen deel, daarna viel het aantal terug.

Ook aan de inkomstenkant was het bestuur terughoudend. Na een bezoek van Utrechtse bestuursleden in 1935 aan het omvangrijke werkverschaffingsproject van de Haagse controlewoningen, dat een huisvuil-, portiekreinigings-, schoonmaak- en transportdienst en een glazenwasserij omvatte, was men van oordeel dat deze Hulpdienst geen navolging verdiende, omdat de Utrechtse bewonersgroep te klein en te vlottend was.

Uit het adresboek van de gemeente Utrecht uit 1935 blijkt, dat ongeschoolde, losse arbeid de overhand had. Ongeveer 60% van de 52 hoofdbewoners van het complex Kerkweg viel onder de categorie ongeschoolde arbeider, in de regel aangeduid als (los) werkmans; de overige 40% verrichtte geoefende of geschoolde arbeid. Meer dan eenmaal werden de beroepen van kleermaker, smid, sigarenmaker, koopman, metaalbewerker en chauffeur genoemd. De overgangswoningen van Ondiep XII vertoonden hetzelfde beroepsbeeld: ook daar was ongeveer 60% van de gezinshoofden ongeschoold, niet meer dan 25% geschoold en de rest geoefend. Ondiep XII met (in iets mindere mate) de betonwijk en Ondiep XIII vielen uit de toon. De overige wijken van Ondiep herbergden meer de (heterogeen samengestelde) 'arbeidersaristocratie': ongeveer 50% behoorde tot de geschoolde arbeiders, kleine middenstand, kantoorbedienden, lage employés en ambtenaren; zo'n 20% bestond uit geoefende en ruim 25% uit ongeschoolde arbeiders.⁹

In 1936 was het aantal werklozen in Utrecht van 1900 in 1929 toegenomen tot 7000. De armlastigheid van bewoners van de Kerkweg lag naar alle waarschijnlijkheid veel hoger dan de 18% van de Utrechtse bevolking die in 1937 van enig armbestuur afhankelijk was. Een indicatie geven de wekrapporten van de tweede opzichter van 1938, waaruit valt op te maken dat bijna de helft van de bewoners dat jaar (tijdelijk) werkloos was, in de steun of werkverschaffing zat.

De 'bezetting' van de vrije tijd

De wenselijkheid van een 'lokaal voor maatschappelijk verkeer' had Smulders destijds bepleit met het argument, dat bewoners niet elders hun vertier zouden zoeken; ook tijdens hun vrije tijd zouden ze dan onder toezicht staan. Ploeg zag in het lokaal een prachtgelegenheid om antisociale neigingen weg te nemen. Activiteiten moesten binnen de 'neutrale zone' blijven: wel een lezing over hygiëne maar niet over socialisme. Tientallen jaren bleef het wesen van politieke en religieuze activiteiten de beleidslijn. De religieuze samenstelling van de bewoners van de Kerkweg wek weinig af van die van de inwoners van Utrecht: in 1934 was 35% van de 57 gezinnen rooms-katholiek (Utrecht: 35,8%), 44% Nederduits

hervormd (Utrecht: 33,7%), en de rest voornamelijk gemengd (vooral r.k. en Ned.-Herv.). Het complex voor economisch zwakke gezinnen had een afwijkend patroon: daar was niet minder dan 37% (Utrecht: 17%) van 161 gezinnen onkerkelijk.

Een exploitatiecommissie van bestuursleden nodigde een aantal verenigingen uit om cursussen en avonden te verzorgen. De Vereeniging tot Verbetering van Armenzorg was reeds voordat het lokaal opende in het badhuis begonnen de 'woeste grond' te bewerken met cursussen, die ze ook verzorgde voor haar woningen van Jaffa. De 'kapitale reden' waarom nailessen meer werden gewaardeerd dan kooklessen, was dat er mocht worden gepraat, 'een vergunning waarvan een ruim gebruik wordt gemaakt'.¹⁰ Ook het Leger des Heils en de Nederlandsch Hervormde Stadszending leverden geregeld educatieve bijdragen. De wintercursussen waren gericht op vrouwen/oudere meisjes (naai- en verstelcursussen) en kinderen. Voor de kleintjes waren er een kleutercursus en verteluurkje, voor de jongens kartonnage, figuurzagen en een mondharmonikaclub, voor de meisjes 'nuttige en fraaie handwerken'.

De cursussen werden hoofdzakelijk door vrouwen verzorgd en jaarlijks afgesloten met een tentoonstelling van vervaardigde voorwerpen. Voor de mannen bestond geen speciaal programma. De 'instructieve lezingen' liepen niet best en voor de kleine bibliotheek die het bestuurslid van de Vereeniging tot Verbetering van Armenzorg opzette, was de belangstelling minimaal. Ontspanningsavonden (toneel, muziek) maakten tenslotte het programma rond.

Reeds in 1929 constateerde het bestuur dat het clubgebouw 'meer en meer het centrum van den arbeid der stichting' werd. Ontspanningsavonden en cursussen 'bevorderen de orde en zelftucht, terwijl vaardigheid en lust tot nuttige ontspanning worden aangekweekt.' (jaarverslag 1928, 1) De oudere jeugd liet echter verstek gaan.

De heropvoedingsroute

Vanaf 1930 bestond de mogelijkheid een gradatiesysteem in te voeren. Gezinnen die qua bewoning vooruitgingen, konden afvloeien naar het complex voor economisch zwakken. Ook binnen het complex Kerkweg kon een gezin promoveren van de goed te observeren huizen van het Houtplein naar de buitenring, waar de opzichter minder oog op had. Zijn woning boven het badhuis rees als een uitkijktoren uit boven de verdiepingloze woningen van het Houtplein. Reeds op 7-4-1925 stelde de opzichter het bestuur voor

om in verband met de keurige bewoning, de prompte betaling der huurpenningen benevens hun houding tegenover de overige bewoners, aan het gezin P. te vergunnen de nog ledig staande woning aan den Kerkweg no. x te betrekken, voorts om het gezin D. in verband met de groei van het gezin en met het oog op een betere controle te doen verhuizen naar de door P. verlaten woning.

Binnen het complex Kerkweg werd veelvuldig verhuisd. In de jaren 1925-1936 woonde niet minder dan een derde van de gezinnen op meer dan één adres van

het complex. In hoeverre hierbij sprake was van 'promotie' of 'degratie', kan moeilijk worden vastgesteld.¹¹

In de praktijk legden echter luttele gezinnen de uitgestippelde heropvoedingsroute naar buiten af. De onderste trap van het Tehuis voor Onbehuisden werd in 1930 gesloten. De doorstroming van gezinnen van de Kerkweg naar het complex voor economisch zwakken vond nauwelijks plaats.¹² Het bestuur had naar zijn zeggen slechte ervaringen opgedaan met het overplaatsen van een paar van de beste gezinnen naar het nieuwe complex Ondiep XIII.

De positie van Ondiep XII als complex voor sociaal achterlijke gezinnen is niet erg duidelijk. In de gemeenteraad typeerde De Haas (SDAP) Ondiep XII in 1933 als eindexamenklas van de woonschool.¹³ Maar het grensverkeer tussen de Kerkweg en Ondiep XII, waarin volgens Smulders sociaal en economisch zwakke gezinnen door elkaar woonden, was minimaal.¹⁴ Een enkele keer werd er gebakkeleid over een gezin dat Hazewinkel meer op zijn plaats vond op het Houtplein, omdat daar meer controle was. Ondiep XII kreeg overigens in de jaren dertig de bijnaam Tweede of Nieuwe Hooipoort, na de afbraak in 1934 van de Hooipoort in Wijk C, al in de vorige eeuw een beruchte concentratie van krotwoningen. Het gesloten karakter van deze volksbuurt van kleine handelaren, losse arbeiders en sjouwers onderging een abrupte verandering door de sloop van vele (krot)woningen voor een verkeersweg dwars door de wijk.¹⁵ Een aanzienlijk deel van de weggesaneerde Wijk C'ers kwam terecht in de betonwijk of in de 'gemeentelijke contrôlewoningen bij de Vecht'¹⁶ (Ondiep XII), waarna de bijnaam geboren was. Wijk C zelf kwam de slag nooit te boven en raakte in verval.¹⁷

Bij haar eerste lustrum meldde de Stichting Volkswoningen in het *Utrechtsch Prov. en Sted. Dagblad* (5-1-1930), dat sinds de start 50 gezinnen waren vertrokken:¹⁸

in 29 gevallen kon met vrijmoedigheid tot toelating in een normale woning worden geadviseerd, in 5 gevallen was dit twijfelachtig, terwijl in 16 gevallen de proef als niet geslaagd moet worden beschouwd.

Vanaf eind jaren twintig, toen de woningnood afnam, tot midden jaren dertig was de leegstand hoog (in 1931-1932 waren slechts 49 woningen bezet). Een drukmiddel om greep op gezinnen te krijgen was de Stichting hiermee ontvallen. Ook was er een groot aantal mutaties (in 1934 niet minder dan 53). Het bestuur vermoedde hierin een taaie rest van zwerfzucht en verzuchtte:

Het is vaak een komen en gaan, waardoor constructieve arbeid wordt belemmerd. (jaarverslag 1933, 3)

In de periode 1925-1936 verbleef circa 60% van de gezinnen korter dan twee jaar op een en hetzelfde adres; ruim een kwart zelfs nog geen half jaar.¹⁹ Omdat gezinnen begin jaren dertig gemakkelijk hun biezen konden pakken, had de verheffingsarbeid weinig kans van slagen.

Een afwijkend leefpatroon: een vergelijking met Ondiep

De nieuwe arbeiderswijk Ondiep droeg in de jaren dertig reeds de nodige sporen van een gezinspatroon, dat men gewoonlijk als burgerlijk typeert: het leven speelde zich grotendeels binnenshuis af en de onderlinge contacten waren oppervlakkig.²⁰ In deze sterke gerichtheid op het gezin verbleekten partijpolitieke verschillen tussen beter gesitueerde arbeiders, wier manier van wonen, werken en leven globaal overeenkwam. In sociaal-democratische kring hechtte men niet minder waarde aan netheid en fatsoen dan in christelijke kring.

Ondiep XII kende een van de rest van de wijk afwijkend leefpatroon, waarover omwonende 'nettere' wijkgenoten zich laatdunkend uitlieten. Daar zetten weggesaneerde Wijk-C'ers een traditie van levendig straatleven en intensief onderling contact voort. Een bewoner wiens ouders in 1934 naar de Tweede Hooipoort verhuisden en die er zelf met zijn gezin bleef wonen, vertelt:

De mensen uit Wijk C, die werden ook hierin gedouwd want de huizen moesten gesloopt worden. M'n stijfselkistje heeft ook in Wijk C gestaan, de echte Hooipoort. Ja, we hebben zelf vroeger ook met z'n vieren in een bedstee geslapen hoor. Ik kom uit een groot gezin, we zijn op straat grootgebracht, we waren weinig thuis natuurlijk. Ik zat hier in de Framboosstraat, zat ik ook met z'n vijftienen. Wij leefden buiten hè. Tafel buiten, een praatje buiten, kaarten, ieder dee' van alles buiten. (bewoner Ondiep XII, vanaf 1934)

Ook bijna 40% van de bewoners van het complex Kerkweg had ooit in Wijk C gewoond. Zoals in hoofdstuk 7 zal blijken, treffen we dit afwijkende leefpatroon ook daar aan. Het onderling contact, waarin lief en leed, dat wil zeggen vooral armoede, met elkaar werden gedeeld, was door de situering van de woningen rond een plein vermoedelijk nog intensiever dan in Ondiep XII. De pleinvorm mitigeert het beeld van een 'panopticum' dat de opzichterswoning oproept: een centrale gevangenisstoren van waaruit de gezinnen voortdurend kunnen worden bespied.²¹ Er zaten immers geen schotten tussen de 'gezinscellen': bewoners konden vrijelijk op het plein met elkaar verkeren en in- en uitlopen. Ze zaten bepaald niet opgesloten in hun eengezinswoningen, zoals de nette arbeiders van Ondiep.

Het sociaal zieke gezin

In de tweede helft van de jaren twintig raakten allerlei maatschappelijke en psychische afwijkingen verknoot met het fenomeen ontoelaatbaarheid. Niet alleen gemeentelijke huisvestingsinstanties hadden te stellen met bewoners die overlast bezorgden, ook de armenzorg had klanten bij wie materiële hulp in een bodemloze put verdween. Voor rechters en psychiaters waren de psychopaten een probleem, terwijl de kinderbescherming de vinger legde op ernstige kinderverwaarlozing. Het begrip onmaatschappelijk gezin raakte in zwang als overkoepelende aanduiding voor gezinnen waarmee uiteenlopende hulpverleningsinstanties van doen hadden. Bij die gezinnen kwam niet slechts één aspect maar de gehele levenswijze onder kritiek te staan. Zij werden 'veronmaatschappelijkt', dat wil zeggen dat bepaalde levenspatronen het doelwit werden van (her)opvoedende interventies. Theoretici gingen naarstig op zoek naar de gemeenschappelijk aard van zulke gezinnen, die in ieder geval met elkander gemeen hadden dat ze met diverse instanties in botsing kwamen.

In dit hoofdstuk schets ik de opkomst midden jaren dertig van de sociaal-psychiatrische probleemfiguratie van het sociaal zieke gezin, die tot begin jaren vijftig dominant bleef. Centraal stond hierin de (psychische) onvolwaardigheid als gevolg waarvan gezinnen maatschappelijk disfunctioneerden. Deze probleemfiguratie kreeg een krachtige bestuurlijk-politieke impuls door de in de Tweede Wereldoorlog ontstane gezinsproblemen. Hoogtepunt was een wetsvoorstel voor de ondertoezichtstelling van gezinnen in 1951. Toen diende zich reeds een nieuwe, sociologische probleemfiguratie aan: die van het maatschappelijk onaangepaste gezin. Niet langer ging het daar om onvolwaardigen maar om een bredere groep van onaangepasten. Ik richt me thans op het theoretische niveau en de landelijke politiek; de Utrechtse (beleids)praktijk voor deze periode komt in hoofdstuk 6 aan de orde.

Psychopatie en onmaatschappelijkheid

'Onder de ontoelaatbaren schuilen vele psychisch minderwaardigen', aldus Delhez in 1928.¹ De typering minderwaardigheid kreeg langs twee kanten een psychologisch-psychiatrische invulling: langs de kant van het intellect met het begrip zwakzinnigheid en langs die van het temperament en driftleven met het begrip psychopatie.

In de jaren 1911-1928 kreeg, na jarenlange discussies, de Psychopatenwet haar beslag.² De term psychopaat genoot in het interbellum bij psychiatrisch ge-

oriënteerde (her)opvoedingsdeskundigen populariteit. Onder die noemer plaatsten, rijkelijk vaag geformuleerd,

iemand, die door zijn - lichte - psychische afwijkingen een moeilijk element is in de samenleving of in het huisgezin.³

Het begrip psychopatie omvatte een allegaartje van psychische ziekten. Het was eigenlijk geen pathologisch maar een juridisch begrip: zoals men ontoelaatbaar werd door een woningtoewijzingsbeleid, werd men psychopaat verklaard door een juridische uitspraak, die het mogelijk maakte personen die een gevaar voor de openbare orde werden geacht aan dwangopvoeding te onderwerpen.

Psychopatie had volgens de Utrechtse psychiater Bierens de Haan een ondergrond van onmaatschappelijkheid, omdat erin een botsing besloten lag met het maatschappelijke. Tot de niet-criminele, aanstootgevende, psychopaat of krankzinnig te verklaren, hulpbehoevende psychisch invaliden rekende hij in 1925:

de prostituées, de verslaafden, de vagebondeerders, de verkwisters, de hun kinderen verwaarloosenden, de ontoelaatbaren, de in het gezin moeilijken, de homoseksuelen.⁴

De ontoelaatbaren, die deels samenvielen met gezinnen die hun kinderen verwaarloosden, waren volgens Bierens de Haan de 'allermooiëste groep' uit het rijtje. Hij legde de oorzaak niet bij zedelijke defecten (onwil of ondeugd) maar bij psychische invaliditeit (onvermogen), en zocht de oplossing in een juridisch afgedwongen patronaatschap: 'leiding, leiding, leiding' gericht op karaktervorming. Bij ernstige degeneratie moesten kinderen uit huis worden geplaatst.

De meesten waren indertijd niet gelukkig met zo'n ruime toepassing van het begrip psychopatie, omdat het (her)opvoedingsoptimisme werd ondermijnd door een bijna negentiende-eeuws aandoend naturalistisch idee van voortschrijdende, hereditaire degeneratie.⁵ Volgens Klootsema, directeur van het Rijksopvoedingsgesticht De Kruisberg te Doetinchem, lagen er weinig bemoediging en therapie in het etiket besloten.⁶ Pubers die over de schreef gingen, kregen te vlug een psychopatische constitutie toegemeten, en de *Sturm und Drang* van de puberteit werd meermaals verward met psychopatie, zodat een au fond niet abnormaal groeiproces voor ziekte werd aangezien. Reeds in 1904⁷ had Klootsema een schets gegeven van een pedagogische pathologie, waarvoor hij een indeling ontwikkelde langs de as erfelijkheid/(opvoedings)milieu. Tegenover de niet voor opvoeding en onderwijs vatbare, erfelijk belaste idioot stelde hij het door opvoedingsfouten verwaarloosde kind; tussen deze twee situeerde hij het misdadige kind. Preventie richtte zich op het kind-in-gevaar: het verwaarloosde kind dat gevaar liep een gevaarlijk (misdadig) kind te worden. Het geheel overkoepelde hij met het begrip het misdeelde kind.

Een analoge driedeling werd op een congres van de Nederlandse Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid in 1933 gehanteerd, nu echter overkoepeld door het begrip het onmaatschappelijke kind. Drie bijdragen behandelden respectievelijk het zwakzinnige kind (eugenetisch beschouwd), het misdadige kind en het (gezonde) onmaatschappelijke (verwaarloosde) kind.⁸ De arts Sanders stelde als therapie voor, om naar Deens voorbeeld mannelijke en vrouwelijke zwakzinnigen gescheiden af te zonderen op enkele eilanden en slechts naar hun woonplaats te

laten terugkeren, als zij zich lieten steriliseren. Tegenover zijn eugenetische visie stond de visie van de katholieke psychiater Rümke, die de oorzaak van onmaatschappelijkheid bij kinderen zocht in belastende invloeden van het opvoedingsmilieu. Grewel (socialist en later hoogleraar orthopedagogiek) wees op de doorwerking van slechte economische omstandigheden op de opvoedingsverwaarlozing van criminele kinderen.

De aanduiding het onmaatschappelijke kind werd overigens nauwelijks gehanteerd, meestal sprak men over misdadige en verwaarloosde kinderen. In die tijd deden ook, in het voetspoor van Aichhorn,⁹ psychoanalytische interpretaties van de stoornissen bij dergelijke kinderen opgang. Daarin verscheen het kind als asociaal-in-miniatuurvorm: gericht op directe driftbevrediging diende het zich te binden aan goede, volwassen identificatie-objecten en te komen tot driftbeheersing en gemeenschapszin. Het misdadige kind was volgens psychiater Carp een in zijn ontwikkeling geremd kind dat overeenkomsten vertoonde met het zeer jonge, van nature asociale kind. Hij legde de oorzaak bij opvoedingsverwaarlozing of juist een 'slappe, verweekelijkte en overbezorgde opvoeding'.¹⁰ De psychoanalyse bood tegenwicht aan analyses in termen van erfelijkheid door 'verkeerde neigingen' van kinderen te relateren aan onverwerkte ervaringen uit de vroege kindertijd.¹¹

Vond het begrip onmaatschappelijke kind geen ingang, dit gebeurde wel met de uitdrukking onmaatschappelijke gezin, die voor het eerst figureert in een tekst uit 1925.¹² Ook op gezinsniveau speelde de tegenstelling tussen erfelijkheid en milieu.

Vervalpsychose en het defecte kiemplasma

In de jaren twintig en dertig schoven eugenetici onder de erfelijke aanleg niet alleen veel lichamelijke eigenschappen en ziekten, maar ook begaafdheid, zwakzinnigheid, alcoholisme, karakter, tot aan iemands asociale of antisociale (misdadige) instelling toe.¹³ Het ziektebegrip was zo ruim, dat daaronder vele sociaal minderwaardigen vielen. Weliswaar bestond er in brede kring¹⁴ belangstelling voor dergelijke probleemstellingen (vooral in de jaren dertig), maar de eugenetische beweging in Nederland, waarin artsen domineerden, was klein. Ingrijpende maatregelen waren volgens hen geboden, wilde niet de gehele cultuur bezwijken onder de druk van een groeiend aantal 'minus-varianten', die door toegenomen medische en sociale zorg in leven blijven en zich sneller voortplanten dan normalen, bij wie juist een geboortedaling optrad. Huwelijksverboden en sterilisatie, uitschakeling van het 'defecte kiemplasma', stelden eugenetici als maatregelen voor, om een halt toe te roepen aan generaties lang doorgegeven erfelijke afwijkingen van 'debilitischen of psychopatischen' aard.¹⁵ Een (school)arts als Herderschêe opperde, evenals vernoemde Sanders, segregatie van zwakzinnigen in 'arbeiderskolonies-voor-het-geheele-leven'.¹⁶

'Armenzorg is paedagogiek',¹⁷ zo luidde het devies van Muller-Lulofs. Eugenetici gingen met hun 'eugenische pessimisme'¹⁸ in tegen het pedagogisch optimisme dat in Nederland niet alleen de armenzorg doordrenkte, maar ook de on-

derwijssfeer, kindbescherming, gezondheidszorg en criminaliteitsbestrijding. In Nederland bleef 'barmhartigheid voor het zwakke'¹⁹ voorop staan en kwam het door de terughoudendheid van confessionelen niet tot eugenetische wetgeving, zoals in Duitsland.

Felle tegenstand ondervonden eugenetici ook van sociaal-democraten die maatschappelijke oorzaken vooropstelden, zoals Grewel. Tot hen behoorde Querido, psychiater bij de GG&GD van Amsterdam, die in 1933 het eerste sociaal-psychiatrische onderzoek verrichtte naar asociale gezinnen in Zeeburgerdorp.²⁰ De meeste gezinnen waren kinderrijk; veel ouders, van wie een kwart in gestichten was opgegroeid, kwamen zelf weer uit grote, vaak onvolledige gezinnen. Ook een kwart van hun kinderen boven 14 jaar was uit huis geplaatst. Het gros was ongeschoold (straatventer, los werkmán) en/of genoot onderstand. Personen die met justitie in aanraking waren geweest hadden meestal diefstalletjes op hun kerfstok.

In zijn analyse splitste Querido de met de 'hatelijke naam' van ontoelaatbare gezinnen aangeduide bevolking in drie groepen, naargelang de oorzaken en dientengevolge de reclasseringsperspectieven verschilden. De eerste groep, *voorwaardelijk-maatschappelijke*, was door oorzaken buiten haar invloed (gezondheid, werkeloosheid) ontworteld en zou onder normale maatschappelijke omstandigheden niet onmaatschappelijk zijn. Bij de tweede groep, *voorwaardelijk-onmaatschappelijke*, speelde naast ongunstige externe omstandigheden geestelijke afwijkingen een rol. Zij behoefden hulp, steun en toezicht van derden om te kunnen functioneren. De derde groep, *onvoorwaardelijk-onmaatschappelijke*, was geestelijk en lichamelijk gedegeneerd, en kon zich zelfs onder optimale omstandigheden niet handhaven.

Bij een tiental van de honderd onderzochte ouders vond hij zware geestelijke stoornissen. Het gros van de groep was behept met lichte geestelijke afwijkingen als achterlijkheid en psychopatie. Achterlijkheid openbaarde zich.²¹

in een volslagen gebrek aan interesse buiten de engsten belangenkring; in een onvermogen om ook maar korten tijd vooruit te denken; in groote hulpeloosheid ten opzichte van iedere, eenigszins vreemde situatie; in zorgeloosheid en gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel; in zelfingenomenheid, licht geraakte eigenwijsheid, in het slaafs volgen van een ingeslepen sleur.

Onder de term psychopatie vatte men volgens Querido

een aantal uitingen en gedragingen samen, die het individu in botsing brengen met de maatschappij. Eensdeels zijn het motorische ontladingen, plotselinge gewelddaden, ruwheden, wreedheden, uitingen van vernielzucht. Aan de andere kant zijn het tekenen van een labiel gevoelsleven, woede- en huilbuien, redelooze ruzies. Sommigen gedragen zich querulerend of provocerend tegenover overheidslichamen, anderen brutaliseeren hun gezin.

De vage diagnose achterlijkheid en psychopatie rustte volgens Querido niet op een stevig psychiatrisch fundament, maar leek eerder daardoor ingegeven,

dat de handelingen van deze menschen ons vreemd, soms bizar voorkomen en dat wij deze dan trachten te verklaren door het aannemen van een geestelijke stoornis.²²

De socialist Querido attackeerde de zienswijze van eugenetici. De typische eigenschappen van deze mensen waren niet het resultaat van overerving zoals eugenetici meenden, maar van generaties lange armoede, chronische ondervoeding, vervuiling en verwaarlozing, waarvoor hij de term vervalpsychose lanceerde. Waar de oorzaak in maatschappelijke omstandigheden lag, moest de oplossing in een verbetering daarvan worden gezocht. Onmaatschappelijkheid was, kortom, een armoede-ziekte.

Toch nam Querido, niet in het spoor blijvend dat hij zelf getrokken had, geen afstand van de medisch-psychiatrische terminologie. In 1937 noemde hij onmaatschappelijkheid een ziekte van het gezin, die de zucht tot gezinsbehoud aantastte of waardoor deze strijd niet of met verkeerde middelen werd gevoerd.²³ Diverse gezinstypen passeerden de revue, zoals het demente, psychopatische, imbeciele, debiele, paranoïde, schizofrene, onrijpe gezin en, tenslotte, het gezin met vervalpsychose. Onder de psychopatische gezinnen vielen zij die op antimaaatschappelijke wijze hun bestaansmiddelen verwierven. Als geneesmiddel droeg hij voor deze laatsten een oud recept aan: gedwongen arbeidstherapie in isolement, analoog aan de behandelingswijze van geesteszieke patiënten.

Op het congres van de Nederlandsche Vereeniging voor Geestelijke Volksgezondheid in 1937 waar Querido het woord voerde, roerde Sanders het punt aan van wettelijke dwangmaatregelen, een kwestie die na de Tweede Wereldoorlog volop in discussie kwam. Dit congres gaf de stoot tot de eerste landelijke enquête naar onmaatschappelijke gezinnen. Onder de 311 teruggezonden vragenlijsten bevonden zich er 63 van Utrecht, waarschijnlijk ingevuld door de opzichter van het Houtplein. In het rapport (1941) domineerde de visie van Querido op het onmaatschappelijke gezin als een gezin dat als geheel lijdt aan een sociale ziekte, waarvan - conform het medisch-psychiatrische denken - symptomatologie, prognose en therapie moeten worden bepaald. Toch was de conclusie doorspekt van taalgebruik dat eugenetici niet zou misstaan:

Het onderzoek heeft de bevolking der a-sociale gezinnen doen kennen als een wereld van degeneratie, van biologische en maatschappelijke onvolwaardigheid, als een kweekplaats van a- en antisociale elementen, die in haar verscheidenheid een vergelijking toelaat met die der crimineelen.²⁴

In het rapport klonk de kritiek door van Flipse (opvolger van Keppler als directeur van de Amsterdamse Gemeentelijke Woningdienst), die zijn twijfels had bij de complexmatige aanpak, gezien de geringe doorstroming, slechte invloed van gezinnen op elkaar, grote leegstand en hoge kosten.²⁵ De Amsterdamse resultaten waren niet bemoedigend: van de 731 gezinnen die in de jaren 1926-1941 vertrokken, werden er 209 beschouwd als met succes gereclasseerd.²⁶ Zeeburgerdorp werd in 1944 op last van de Duitse bezetter afgebroken en Asterdorp werd na de oorlog herbouwd en voor normale bewoning bestemd.²⁷ Ook Den Haag was weinig succesvol met zijn controlewoningen die met zulke leegstand hadden te kampen dat de gemeente in 1936 besloot de huizen onder normaal gemeentebeheer te brengen. De eersteklas woningen buiten de muur kregen een normale bestemming, de tweedeklas wilde men behouden voor asociale gezinnen en de derdeklas bestemmen voor ouden van dagen.²⁸

In de jaren dertig bleven maatregelen beperkt tot incidentele en plaatselijke initiatieven op huisvestingsgebied. Onmaatschappelijkheid was volgens het genoemde enquêterapport veel méér dan een woningvraagstuk. Daarom riep het op tot een breed offensief van 'sociaal-psychopathologische' hulpverlening door maatschappelijk werk, geestelijke verzorging, politie, huisvesting en onderwijs. Na de Tweede Wereldoorlog was de tijd rijp om deze oproep met succes te herhalen.

Een sociaal experiment

De laatste oorlog heeft het probleem der onmaatschappelijkheid in sterke mate geaccentueerd. Maar daarnaast heeft hij ook gewerkt bij wijze van sociaal experiment op grote schaal; een experiment, dat verblijdende perspectieven heeft geopend voor de heropvoeding van a-sociale gezinnen.²⁹

Aldus de criminoloog H. van Rooy O.F.M. in 1947. Het sociale experiment waarop hij doelde, waren de gezinskampen die eind 1942 ontstonden als opvang voor geëvacueerde gezinnen uit de randstad, die wegens hun asociale inslag niet bij andere gezinnen konden worden ingekwartierd en waarvoor een veertigtal leegstaande werkverschaffingskampen met 12 tot 40 woningen werden benut, vooral in het noordoosten des land (Drenthe en Overijssel).³⁰ Op deze toevallige wijze raakte de rijksoverheid betrokken bij de 'zorg voor asociale gezinnen'.

Enthousiast had de tweede opzichter van het Houtplein, Linschoten, van zijn bezoek op 14-3-1944 aan enkele Drentse gezinskampen bericht. In die provincie waren zes gezinskampen, naast een kamp voor alleen mannen en diverse tehuizen voor al dan niet debiele kinderen, meisjes en prostituées. De kampen beschikten over een centrale keuken en een kantine waar cursussen werden gegeven. De kampcommandant (de voormalige leider van het vroegere werkverschaffingskamp) werd bijgestaan door een maatschappelijk werkster, een kok en een kantinebeheerder:

Mocht men in een Kamp zelfs nog a-sociale neigingen toonen, dan wordt het gezin eenvoudig uit elkaar genomen. De man naar een werkkamp, de vrouw eveneens en de kinderen naar voor hen bestaande internaten. De Marechaussee verzorgt een en ander - men heeft niets in te brengen.

In de volkomen isolatie lag volgens Linschoten de grote kracht der opvoeding:

Naar onze meening ligt hier het werk van de toekomst! Uit ervaring weten we, dat de stad een slechte invloed heeft op de a-socialen. De stad toch geeft aanleiding tot het uitbroeien van allerlei complotten, zoowel op crimineel als op sexueel gebied. De Drentsche heide geeft de zoozeer gewenschte afzondering.

Rijk en gemeenten moesten volgens hem na de oorlog eendrachtig een groots plan ontwikkelen om de 'hinderlijke bevolking' naar kampen af te voeren. De navrante parallel met Duitse concentratiekampen zag Linschoten - hij was niet de enige - over het hoofd.

Na de bevrijding stroomden de kampen leeg en stortte het werk 'als een kaartenhuisje in elkaar',³¹ tot leedwezen van autoriteiten als A.I.J. Diemers, Com-

mandant Evacuatie Kampen in Drenthe. Het Centraal Bureau Verzorging Oorlogsslachtoffers van het ministerie van Binnenlandse Zaken trachtte de kampen in bedrijf te houden door er lukraak dakloze gezinnen naar toe te sturen. In juli 1945 lukte het Rotterdam met een evacuatiebevel tientallen gezinnen die men bijeengedreven had in het Emigrantenhôtel van de Holland-Amerika-Lijn, onder strenge geleide van zestig motoragenten met stenguns, op transport te stellen naar rijksevacuatiekampen op de Drentse heide. Toch waren deze huisvestingsprobleemgevallen strikt genomen geen oorlogsslachtoffers.

Nog dezelfde maand hielden deskundigen in Markelo een conferentie om zich te beraden op de situatie. Centraal stond de 'noodkreet' om wettelijke maatregelen waarmee men gezinnen kon dwingen in de kampen te blijven. Spoedig was er een uitgebreide lobby op touw gezet. Nadat de Nationale Federatie voor de Geestelijke Volksgezondheid van het ministerie van Sociale Zaken het verzoek had gekregen de herziening van de Krankzinnigenwet van 1884 in studie te nemen, werd er een afzonderlijke studiec commissie voor het vraagstuk van de onmaatschappelijken in het leven geroepen onder leiding van Querido.³² Na een bezoek van minister Beel van Binnenlandse Zaken aan de kampen bracht de commissie op zijn verzoek begin 1946 aan hem verslag uit. Binnenlandse Zaken stelde vervolgens een interdepartementale commissie in, die opperde een noodwetje te maken, beperkt tot de evacués in de kampen.

Op een tweede conferentie in Hoogeveen (zomer 1946) met afgevaardigden van kerkelijke instellingen en de ministeries van Binnenlandse Zaken en Justitie, werd gestudeerd op de geestelijke en culturele verzorging van onmaatschappelijke gezinnen in de kampen. Er werd een commissie samengesteld onder leiding van mr. W.H. Ariëns, voorzitter van het Katholiek Verbond voor Kinderbescherming. Deze commissie verbond zich met die van Querido en ontwierp eind 1946 een schets voor een wettelijke regeling voor de ondertoezichtstelling van gezinnen.

De lobby had resultaat. In de troonrede van 1947 kondigde de regering een wetsontwerp aan 'tot instelling van een overheidstoezicht op bepaalde gezinnen, wier onmaatschappelijk gedrag een gevaar oplevert voor de samenleving'.³³ Begin 1948 stelde de minister van Justitie een staatscommissie in, onder voorzitterschap van mr. W.H. Eijssen, raadsadviseur van het ministerie, met als taak:

het ontwerpen van regelen van burgerlijk recht, ten einde, in het bijzonder met het oog op de preventieve bestrijding van de criminaliteit, de mogelijkheid te openen gezinnen onder toezicht te stellen, die zedelijk en maatschappelijk verworden zijn en aangewezen zijn op Overheidssteun of op maatschappelijk ontoelaatbare bronnen van inkomsten.³⁴

In deze brede commissie van 22 leden zaten naast Querido, Ariëns, Diemers en Van Rooy enkele ambtenaren van Binnenlandse en Sociale Zaken en Justitie, vertegenwoordigers uit de kinderbescherming, reclassering, jeugdzorg, kerkelijke instellingen, geestelijke volksgezondheid, maatschappelijk werk, juristen en burgemeesters. Eendrachtige samenwerking tussen overheid en particulier initiatief, zoals al in de oorlog door de opzichter van het Houtplein bepleit, diende de basis te zijn voor een 'gecoördineerde en centraal geleide aanval'.³⁵

De orkestratie van de morele verontrusting: het gevaarlijke gezin

Na de Tweede Wereldoorlog kwam de nadruk te liggen op het besmettelijke karakter van de als sociale ziekte aangeduide onmaatschappelijkheid. De verontrusting over het zedelijk verval van de bevolking door de oorlog steeg tot grote hoogte. Deskundigen in de volksgezondheid zaaiden 'morele paniek':

De fundamenten waarop wij steunen, zijn losgeslagen en verzakt. Het gezin is verbroken en uit elkaar gerukt, de school is buiten functie gesteld, de arbeid is ontredderd, de omgangsvormen zijn verruwd, de moraal op ontstellende wijze gezakt, de misdaad heeft overal de kop opgestoken en toont openlijk, zonder schroom, het schaamteloze gelaat. Kortom, het geestelijk leven in ons dierbaar vaderland is ernstig ziek.³⁶

Deze bekommernis om de geestelijke volksgezondheid leidde tot een gestage groei van nog geen 10 medisch-opvoedkundige bureaus bij de bevrijding tot 54 eind jaren vijftig; het aantal bureaus voor levens- en gezinsmoeilijkheden nam tezelfdertijd spectaculair toe, van 2 tot 31.³⁷ De voorzieningen waarmee asociale gezinnen te maken kregen, reikten echter veel verder. Want als het zedelijk gehalte van normale gezinnen door de oorlog al onder druk was gekomen, hoe diep waren, zo vroegen verontrusten zich af, asociale gezinnen dan niet gezonken!

Het onmaatschappelijke gezin werd opgevoerd als schrikbeeld, niet alleen voor de directe bureaus (zoals vroeger de ontoelaatbaren) maar voor het hele Nederlandse volk: van deze wassende stroom gezinnen zou een intense bedreiging voor het geestelijk welzijn van ons volk uitgaan.³⁸ Dat het gezonde gezin de pijler van de samenleving was, was een evidentie die geen toelichting behoefde. Men sprak in epidemiologische termen over uiterst schadelijke en besmettelijke infectiehaarden van moreel verval, waartegen de (nog) gezonde gemeenschap moest worden beveiligd door deze kankergezwellen uit de maatschappij te lichten. Deze bodemloze put, die enorme gemeenschapskapitalen opslopte, zou een obsessie zijn geworden voor hulpverleners.³⁹ 'Gezinsherstel brengt Volksherstel', zo luidde de leus van Nederlands Volksherstel als oplossing voor het sociaal alarm dat vooral in het roomse zuiden des lands werd geslagen. Voor onmaatschappelijke gezinnen was een 'centraal geleid wederaanpassingssysteem'⁴⁰ onontbeerlijk. Onmaatschappelijkheidsbestrijding werd gepropageerd als 'een belangrijk onderdeel van de grootse herstelwerkzaamheden bij de wederopbouw van onze zo zeer geteisterde samenleving'.⁴¹

Hoewel over de oorzaken van onmaatschappelijkheid verschillend werd gedacht, was men eenstemmig over het uiterlijke beeld van armoede, vervuiling en verwaarlozing van zo'n gezin. Teksten uit die tijd schetsen een kleurrijk beeld van het type gezin dat het doelwit was en waarvan de omvang op 10.000 werd geschat.⁴² Ik kies een citaat uit het rapport Querido-Ariëns, waarin het onmaatschappelijke gezin verschijnt als antipode van het gezonde gezin dat door orde en regelmaat bijeen werd gehouden:

Het beeld, dat het onmaatschappelijke gezin oplevert is in alle gevallen hetzelfde; huisraad ontbreekt of is kapot; de slaapgelegenheid hoogst onvoldoende, de dekking bestaat uit lompen. Pannen en borden zijn er slechts weinige, gebroken en vuil; elk levend wezen dat zorg vereischt: bloemen, planten, een huisdier, ontbreekt of verkeert in het laatste stadium van ver-

waarloozing. Er zijn geen boeken, geen klok of kalender of andere dingen van regel en orde. Naaigerei, pen en papier ontbreken.

Er zijn geen vaste plaatsen om iets op te bergen, alle bezittingen zijn spoedig bedorven of verdwenen, daar niets verzorgd wordt.

Er wordt geen poging gedaan te sparen of vooruit te denken. Er wordt geen poging gedaan de kinderen op te voeden.

De kinderen hebben geen manieren; geen enkel idee van hygiëne of zindelijkheid wordt hun bijgebracht; er is geen geregeld schoolbezoek, over voortgezet onderwijs wordt niet gedacht.

Er bestaat geen neiging om iets gezamenlijk te doen; er wordt geen poging gedaan elkaar te helpen bij huiselijke taken, of om samen een spel te doen. Niets gebeurt op gezette tijden: opstaan, eten, naar bed gaan geschiedt individueel, naar het ieder invalt.⁴³

De kritiek richtte zich op de parasitaire levenshouding⁴⁴ van dergelijke gezinnen, die zich op economisch vlak uitte in symptomen als arbeidsschuweid en ontoelaatbare bronnen van inkomsten (zwarte handel, prostitutie, bonnenzwendel). Ook economisch marginale bestaanswijzen als sjouwer, loopknecht, orgeldraaier, vodenraper werden onder vuur genomen. In het kielzog daarvan stond de hele levenswijze ter discussie, van drankmisbruik tot aan 'sexueele depravatie'.⁴⁵

Een dergelijk gezin, 'dat in zijn dagelijksch bestaan in ernstige mate niet voldoet aan eischen van samenleving' en waarvan een 'tekort aan samenlevingsrhythme' de interne gezinsband en binding met de buitenwereld ondermijnde, heette 'als eenheid ziek'.⁴⁶ Ervan uitgaande dat een gezonde geest in een gezond huisgezin huist, waarin alles een plaats heeft, en orde en regelmaat, vaste tijden van eten en slapen, werk en vrije tijd, het leven scanderen,⁴⁷ trok men de gevolgtrekking dat gezinnen die er afwijkende leefregels op nahielden als object van bemoeienis moesten worden beschouwd. De registratie van onaangepastheid werd nog vrijwel volledig overgecodeerd door het - uit het interbellum stammende - psychiatrische register van geestelijke onvolwaardigheid, ongeacht de vraag of van geestesziekten sprake was.

In het verklaringsschema domineerde, evenals voor de oorlog, de tegenstelling exogeen (sociale omstandigheden) - endogeen (aanleg), al was het eugenetisch taalgebruik vrijwel in onbruik geraakt.⁴⁸ Deze tweedeling correspondeerde met de mate van onmaatschappelijkheid: bij sociaal zwakke gezinnen werden maatschappelijke misstanden in de verklaring betrokken (werkeloosheid, armoede, oorlog, woningnood), bij zwaardere gevallen van onmaatschappelijkheid werden biologische en psychische onvolwaardigheid als hoofdschuldigen aangewezen.⁴⁹ Wat voorheen als oorzaken van ontoelaatbaarheid werd aangemerkt (huurschuld, vervuiling, burenoverlast), werd thans beschouwd als symptomen van dieperliggende oorzaken. Het aantal gezinnen waarin slechte woningtoestanden en pauperisme ten grondslag lagen aan onmaatschappelijkheid achtte men gering in vergelijking met gezinnen waar geestelijke minderwaardigheid en morele ongezondheid een beslissende rol speelden.⁵⁰ Bij sociaal zwakke gezinnen kon 'opheffende armenzorg' (maatschappelijke zorg) uitkomst bieden, maar bij onmaatschappelijke gezinnen schoten materiële hulp, raad en voorlichting hun doel voorbij, gezien de psychische verankering van de problemen waarin deze gezinnen verkeerden.

Gezinsoorden als gemeenschapstherapie en wettelijke dwang

In de praktijk ging de aandacht niet uit naar de verbetering van de sociale omstandigheden van sociaal zwakke gezinnen, maar naar de onvervalst onmaatschappelijke. Querido betitelde hen als biologisch onvolwaardige ongemeenschappelijke die een gemeenschapstherapie moesten ondergaan in geïsoleerde, kunstmatige gemeenschappen. Daarin kon het gezin geleerd worden te arbeiden, zich sociaal aan te passen:

hier moet orde, zindelijkheid, saamhoorigheid en verantwoordelijkheidsgevoel, de vreugde van persoonlijke prestaties, persoonlijk bezit en van de onderlinge relaties worden hervonden of opgewekt.⁵¹

Model voor zo'n therapeutische inrichting stonden de gezinskampen, waar idealiter een totaal hulpverleningspakket kon worden georganiseerd op alle levensdomeinen: woningverzorging, kleding, voeding, hygiëne, zuigelingenverzorging, opvoeding, arbeid, jeugdwerk en cultureel werk voor volwassenen.

In hun historische vorm beantwoordden de kampen niet aan dit ideaal; men vond het eigenlijk voor gezinsbewoning ongeschikte 'gruweloorden'.⁵² Het voorstel in 1947 om het kamp Westerbork niet alleen voor politieke delinquenten maar, gescheiden door prikkeldraad, ook voor asociale te bestemmen, getuigde evenmin van politiek of sociaal-pedagogisch inzicht.⁵³ Maar de grondidee van isolatie, observatie en heropvoeding van gezinnen in opvoedingskampen (en eventueel straffampen) vond brede instemming. In plaats van de verschijnselen met lapmiddelen te bestrijden konden daar de wortels worden aangepakt en gehele gezinnen 'gecureerd'. Slechts enkele burgemeesters van dorpen in de buurt van de gezinskampen, die het irriteerde dat deze uitwas der evacuatie als steen der wijzen werd gezien, boden tegenspel.⁵⁴ Drenthe zag zich opgezadeld met het 'schuim der grote steden'⁵⁵ en riep om een radicaler isolering van deze maatschappelijk zieke gezinnen, teneinde de eigen plattelandsbevolking tegen besmetting te beschermen.⁵⁶

Vanaf 1948 werden de kampen ondergebracht bij de nieuwe Rijksdienst voor Maatschappelijke Zorg van het ministerie van Binnenlandse Zaken, en werden ze omgedoopt tot Gezinsoorden voor Maatschappelijk Onaangepaste Gezinnen. Als gezinsoorden verwierven ze de status van proefobject bij een nieuwe aanpak van de bestrijding van onmaatschappelijkheid. Hun aantal slonk evenwel tot 11 gezinsoorden (156 gezinnen) en 5 internaten (136 pupillen) in 1951, deels door leegloop, deels omdat ze ongeschikt waren voor het experiment.⁵⁷

Wilden de gezinsoorden kans van slagen hebben, dan was wettelijke dwang onontbeerlijk. Daar had niemand moeite mee, omdat de vrijheid werd verworpen

om leeg te lopen en te parasiteeren op anderen als men werken kan, de vrijheid om door onreinheid en luiheid zich zelf en anderen te schaden, de vrijheid zich zelf door zijn gedrag te stellen buiten de geordende maatschappij.⁵⁸

Het instrumentarium van de Krankzinnigenwet, Psychopatenwet, strafwet en Kinderwetten bood te weinig aangrijpingspunten. Terwijl de criminele, antisociale gezinnen in het juridische vangnet terechtkwamen, vormden de asociale gezinnen

volgens de toonaangevende psychiater Zuithoff, die als adviseur van het ministerie betrokken was bij de gezinsorden, een soort gat in de hulpverlenersmarkt: voor de gekkendokter waren ze niet gestoord genoeg, voor de maatschappelijk werkster te moeilijk, voor de rechter niet crimineel of gevaarlijk genoeg voor langdurige verwijdering of t.b.r.-maatregel.⁵⁹

Om dit hiaat te dekken waren de gedachten van de commissie-Querido uitgegaan naar een wet analoog aan die van 1922 die de ondertoezichtstelling van kinderen regelde, maar nu voor:

den meerderjarige, 'die niet in staat is aan zijn maatschappelijke en zedelijke verplichtingen ten opzichte van zichzelf en hen, die aan hem zijn toevertrouwd, te voldoen.'⁶⁰

De ondertoezichtgestelde zou de status van minderjarige krijgen en bijvoorbeeld voor huwelijk en scheiding de toestemming behoeven van de toezichthouder.⁶¹ Dit laatste ging katholieken te ver, maar het uiteindelijke voorstel van de staatscommissie-Eijssen van 16-3-1951 week niet veel af van dat van de commissie-Querido-Ariëns dat als uitgangspunt had gediend. De plaats van de wet in het Burgerlijk Wetboek die de commissie Eijssen voorstelde, was tussen de titels over kinderrecht en curatele.⁶² De onmaatschappelijken kregen juridisch een onderkomen toebedacht in het tussengebied van kinderen en krankzinnigen.

Slechts wanneer perspectief op verbetering op vrijwillige basis ontbrak, moest volgens de commissie-Eijssen worden overgegaan tot de gedwongen 'ondertoezichtstelling van gezinnen, die maatschappelijk verworden zijn'. Die verwording uitte zich in het teren op materiële hulp of ontoelaatbare bronnen van inkomsten, in strafbare gedragingen, kinderverwaarlozing of vervuiling. Het gevaar dat zo'n gezin voor de gemeenschap opleverde, was de rechtsgrond voor ondertoezichtstelling gedurende één jaar (met mogelijkheid van verlenging) op verzoek van een centrale raad voor gezinstoezicht, en voor de benoeming door de rechtbank van een gezinstoezichthouder. Deze moest de vorming tot een maatschappelijk aangepast gezin bevorderen en zijn aanwijzingen moesten worden gevolgd. Als verheffing in het plaatselijk milieu vruchteloos bleef, kon worden besloten tot opname en observatie in een particuliere of rijksinrichting. Wanneer het gezin voldoende 'gecureerd' was, moest het in de 'vrije maatschappij' (gemeente van herkomst) worden herplaatst. De omvorming van onmaatschappelijke tot maatschappelijke gezinnen werd gezien als een sociale taak van het (lokale) particuliere initiatief. De overheid diende slechts op te treden als dit in gebreke bleef.

Van onvolwaardig naar onaangepast

Ik maak de balans op van de probleemfiguratie van het sociaal zieke gezin. Na de Tweede Wereldoorlog groeide het aantal deskundigen dat zich inzette voor de propaganda van een nieuw idee op het gebied van bestrijding van onmaatschappelijkheid. In dit orkest van deskundigen speelde de sociaal-psychiatrische denkwijze, gepersonificeerd in Querido, de eerste viool:

1. Het centrale doelwit was het sociaal zieke gezin, dat (vooral in steden) als

infectiehaard van zedelijk verval het geestelijk welzijn van het Nederlandse volk werd geacht te bedreigen.

2. De oorzaken werden naarmate de symptomen ernstiger vormen aannamen, psychiatrisch geduid in termen van onvolwaardigheid: achterlijkheid en psychopatie; bij lichtere, sociaal zwakke gezinnen werden exogene factoren in de beschouwing betrokken.

3. De doeleinden waren veelomvattend en gericht op totale wederaanpassing: de vorming van het maatschappelijk aangepaste gezin.

4. Model voor de oplossing stond het kleine, geïsoleerde heropvoedingskamp op het platteland, alwaar gezinnen intensief konden worden bewerkt door deskundigen van allerlei slag.

Met deze aanpak hoopte men meer resultaat te boeken dan tot dan toe het geval in de Amsterdamse en Haagse complexen voor ontoelaatbaren. Die waren te eenzijdig opgezet als woonpolitieke oplossing van het probleem. Maar het bouwwerk stond of viel met het wetsvoorstel voor de ondertoezichtstelling van gezinnen. De top van het nieuwe ministerie van Maatschappelijk Werk (1952) reageerde echter behoedzaam op het wetsontwerp. Rijp beraad over het 'ethisch oirbare'⁶³ van de ingrijpende maatregelen werd nodig geacht. Bovendien ontbrak het aan deskundige krachten en particuliere organisaties om het werk op zulke intensieve wijze ter hand te nemen. Tot 1962 bleef men zich met slinkend enthousiasme beraden. Professionele hulpverleners voelden steeds minder voor wettelijke dwangmaatregelen; zij oriënteerden zich op het sinds begin jaren vijftig opkomende *social casework*, dat uitging van vrijwilligheid in het hulpverleningscontact. Daarenboven ebde de 'morele paniek' in de jaren vijftig geleidelijk weg. De toenemende kritiek op de gezinsoorden ondermijnde het geloof in maatschappelijke heropvoeding in kunstmatige gemeenschappen op het platteland. De aandacht verschoof naar het stedelijk milieu en naar kunstmatige concentraties voor maatschappelijk onaangepaste gezinnen aldaar.

Aan deze verschuiving droegen sociologen vanaf eind jaren veertig het nodige bij. Zij gingen zich verdienstelijk maken als 'sociale opsporingsdienst' in gemeenten die systematisch inzicht wilden krijgen in het zedelijk gehalte van hun bevolking. Onder hun invloed trad een verschuiving op in het begrippenapparaat, die een verbreding van de doelgroep met zich meebracht: men zocht niet naar maatschappelijk onvolwaardigen - een term uit het register van de sociale psychiatrie - maar naar alle mogelijke maatschappelijk onaangepasten in de onderste bevolkingslaag. Deze probleemfiguratie van het maatschappelijk onaangepaste gezin volgde die van het sociaal zieke gezin op. Voordat ik de nieuwe probleemfiguratie in hoofdstuk 8 schets, pak ik de draad van de geschiedenis van de Stichting Volkswoningen weer op.

De expansie van de Stichting Volkswoningen

Voordat ik inga op de heropvoedingspraktijken van de Stichting Volkswoningen in de periode dat de tweede opzichter de dienst uitmaakte op het Houtplein (1937-1956), schets ik de uitbouw van de Stichting: de verwerving van een tweetal barakken aan de Cartesiusweg (1945-1948), de uitbreiding met een nieuw complex in 1948 (Anthonieplein), en de 'bezetting' in hetzelfde jaar van Ondiep XII, de in 1923 gebouwde overgangswoningen. Met deze huizen kon een heropvoedingstraject voor gezinnen worden uitgestippeld: van het laagste complex voor antisociale gezinnen naar het nazorgcomplex voor economisch zwakken, alwaar de vrije samenleving in zicht kwam. Ieder complex moest corresponderen met de reclasseeringsfase van gezinnen. Ook in deze periode domineert dus op het Utrechtse bestuurlijk-politieke niveau de probleemfiguratie van het ontoelaatbare gezin.

Barakken voor antisociale gezinnen

Plannen tot uitbreiding van haar complexen koesterde de Stichting Volkswoningen tot aan het eind van haar bestaan. Een verzoek in 1931 om een tweede complex ten behoeve van economisch zwakke gezinnen had geen gehoor gevonden, omdat in Utrecht de leegstand was opgelopen tot 4,3% van de woningvoorraad, in het bijzonder bij middenstandswoningen. Toen de gemeente in 1941 weer het woningfront wilde betreden, overwoog ze naast normale arbeiderswoningen aanvankelijk ook nieuwe complexen voor sociaal en economisch zwakken in het uitbreidingsplan Pijlsweerd, het hoveniersgebied waaraan het Houtplein grensde. De plannen vonden vanwege de oorlogssituatie geen doorgang en pas eind jaren veertig werd Pijlsweerd volgebouwd met normale arbeiderswoningen.¹ Het 'verstoorde evenwicht' tussen het Houtplein en de omgeving werd in 1951 hersteld door de muurtjes tussen de schuren aan de kant van de Houtstraat op te trekken tot 2,5 meter.

In de oorlog werden de gemeentelijke woningopzichteressen vervangen door opzichters van NSB-huize, die als 'propagandist voor de nieuwe orde'² tussen de huurders moesten wonen, maar geen voet aan de grond kregen. Het opzichters-echtpaar van het Houtplein, de secretaris en penningmeester bleven op hun post, terwijl het stichtingsbestuur in 1942 werd vervangen door NSB-sympathisanten. Na de bevrijding keerden vrijwel alle oude leden weer terug in het bestuur.

Het tweede opzichtersechtpaar Linschoten-Everse was in 1937 uit 960 sollicitanten gekozen. Beiden hadden een opleiding ontvangen in het Leger des Heils. P. Linschoten, die reeds in 1925, toen hij voorman-boekbinder was, had gesollici-

teerd, was Goede Tempelier geweest (drankbestrijder) en actief als gevangenisbezoeker, toezichthouder, gezinsvoogd en armbezoeker. Als jeugdleider van het Leger gaf hij al voor zijn benoeming een mondharmonikacursus op het Houtplein. Zijn vrouw, die zich op dezelfde terreinen bewoog, verzorgde reeds vanaf 1927 een naai- en handwerk cursus voor meisjes. Hun Leger-des-Heils-uniform mochten ze niet aanhouden, toen ze bij de Stichting kwamen.

Na de oorlog kaartte Linschoten het probleem van de toegenomen zedelijke verwildering aan. Over de oorlog schreef hij:

Het jaar 1944 stelde ons voor de moeilijkste opgaven. De oorlog duurde in al zijn hevigheid voort. Goederen en levensmiddelen werden met den dag schaarscher. De gezinnen zakten hoe langer hoe dieper af en deze mensen, praktisch zonder moraal, gaven om niets en niemand meer. Diefstallen namen sterk in omvang toe. Op sexueel gebied werd de diepste diepte bereikt. Mannen voorzagen in hun onderhoud door diefstal en zwarten handel. (jaarverslag 1944-1945, 1)

Vooraf de kolenopslagplaatsen en goederenloods van de Spoorwegen werden met een bezoek vereerd:

Na september, toen de Duitsers de terreinen bewaakten, gaven sommige vrouwen zich aan de wachten over en mochten hiervoor kolen meenemen. In twee gevallen brachten de Duitsers zelfs de kolen thuis en bleven meteen een nachtje slapen! (jaarverslag 1944-1945, 1)

Het werk moest volgens Linschoten weer van de grond af worden opgebouwd. Eerst en vooral was noodzakelijk dat negen gezinnen, die de reclassering van anderen belemmerden, werden verwijderd. Hiervoor leken hem twee leegstaande barakken aan de Cartesiusweg geschikt: midden in de Lage Weide, een door spoorlijnen en het Merwedekanaal omsloten industriegebied, achter een omrastering van prikkeldraad en ruim honderd meter van de openbare weg. B. en W. peuterden de barakken, die de Duitse weermacht had gebruikt, los van het Militair Gezag, en in juli 1945 begon de verhuizing van evacués uit Tivoli en het NV-huis, en de afvoer van 'asociale gezinnen, die zelfs op het Houtplein voor hun omgeving funest waren geworden'.³ Uit NSB-inboedels werd huisraad in bruikleen verkregen.

Het bestuur besloot na korte tijd in dit 'pakhuis van de meest miserabele mensen'⁴ een reclasseringspoging te wagen en geen gepensioneerde politieagent maar een maatschappelijk werkster/woninginspectrice van Jaffa aan te trekken: mej. H. Ruijs, die ervaring had opgedaan in een gezinskamp. Met deze barakken voor antisociale gezinnen had de stad Utrecht haar eigen kampinternering voor 22 gezinnen, die in deze 'allerprimitiefste woongelegenheid' niet meer dan één kamer kregen. In 1946 waagde het bestuur een schuchtere poging om een naar de Cartesiusweg gedegradeerd gezin door te sluisen naar een gezinskamp. De minimale personele bezetting werd verruimd met een half-time arbeidscontractante voor het jeugdwerk. Politietoezicht voor de avonduren kreeg men niet voor elkaar.

Erg gelukkig was men niet met het éénkamersysteem, aangevuld met drie gemeenschappelijke keukens en een enkele badkuip, maar een verbouwingsplan voor zolderkamers liet men varen. Mej. Ruijs vreesde dat deze groep van 'rad-draaiers, saboteurs, debielen, vrouwen van twijfelachtige reputatie'⁵ hiervan een

volkslogement of bordeel zou maken. De Stichting kon geen dure voorzieningen aanbrengen, omdat de Spoorwegen het terrein niet langdurig wilden verhuren. Bovendien bleek permanente controle problematisch. Een toezichhoudend echtpaar voor dit kluitje gezinnen vond men te kostbaar. In 1948 doemde een aantrekkelijk alternatief op, toen de Stichting een gloednieuw complex van veertig 'bungalow-woningen' kreeg toegewezen: het Anthonieplein; daarheen dirigeerde ze de meeste gezinnen. De Stichting gaf de Cartesiusweg terug aan de gemeente, die de barakken verbouwde tot tijdelijk verblijf voor elf dakloze gezinnen. In 1957 woonden er vijf gezinnen reeds langer dan zeven jaar.⁶

Bungalows voor asociale gezinnen: het Anthonieplein

Op verzoek van B. en W. stelden Linschoten en Ruijs in 1946 een rapport op, waarin de suggestie werd gedaan woningen voor onmaatschappelijke gezinnen te bouwen op het afgelegen terrein van het woonwagenkamp in de Lage Weide, zodat stadsgenoten verschoond zouden blijven van hun bedelpartijen. Geïnspireerd door de gezinskampen opperden zij

drie kleine complexen van plm. 16 gezinnen, waardoor promotie naar een beter gedeelte zou worden bevorderd. Hierdoor zou een prikkel voor de bewoners kunnen ontstaan hun huis behoorlijk te bewonen en onderhouden.⁷

Door de inzet van Ploeg bereikte de gemeenteraad in mei 1947 het voorstel 40 zogenaamde bungalows voor asociale gezinnen te bouwen. In het college was er enige beroering over ontstaan. Tegenstander was ook de directeur van Bouw- en Woningdienst, tevens bestuurslid van de Stichting, die vond dat

feitelijk den bouw niet verantwoord (was), waar de arbeidersgezinnen geen woningen kunnen bekomen, doch dan wél de a-socialen.⁸

Men liet het woonwagenkamp als locatie schieten, omdat het zou moeten worden ontruimd. De keuze viel op een terrein achter de Hoogstraat dat dank zij een sloot een natuurlijke afscheiding bezat. De woningen op het Anthonieplein werden ontworpen door Gemeentewerken in overleg met de Stichting, die daartoe Haagse en Rotterdamse voorbeelden bezichtigde en contact met Querido opnam. De verdiepingloze huizen met woonkamer-keuken, twee slaapkamertjes en gang/wasruimte waren volgens de bouwverordening net niet 'ontoelaatbaar' met hun vloeroppervlakte van in meerderheid amper 40 m². Eind 1948 was de bouw voltooid en kon de huur dank zij woningwetsubsidie op f 4,15 per week worden gesteld.

Er bestond nogal wat irritatie over het voorzieningenniveau voor asocialen, vooral bij de wethouder voor Volkshuisvesting Bekker (KVP), die een badhuis voor deze luttele veertig woningen teveel van het goede vond. Bekker was Ploeg opgevolgd, die de portefeuilles Bedrijven en Gezondheidszorg had gekregen maar de Stichting in zijn takenpakket had mogen behouden. Pas in tweede instantie werden de nodige 'opvoedingsmiddelen' ter beschikking gesteld. Bij de ingang van het hoefijzervormige plein - een ideale situering om de woningen te overzien -

verrees in 1952 een opzichterswoning met op de begane grond een klein badhuis, kantoor en cursuslokaaltjes. Tot die tijd woonde het opzichtersechtpaar in een eindwoning van het Anthonieplein; de woning naast hem werd gebruikt als dienst- en badruimte. Op voorspraak van Linschoten werd het echtpaar De Jong-Overbeek aangesteld, dat hij kende als jeugdleiders bij het Leger des Heils.

Om het complex van de omringende bevolking af te sluiten, kwam Gemeentewerken met de verrassende oplossing de woningen zonder achterdeuren te bouwen maar wel met ramen, 'zodat uitzicht over het omringende open terrein wordt verkregen'.⁹ Aan de afsluiting werd nog een maskerende boominplanting toegevoegd, zo liet de gemeente weten na een handtekeningenactie van verontruste omwonenden. Maar al snel werd duidelijk dat het ontbreken van achterdeuren onbedoelde neveneffecten had. Bewoners vertikten het om voor hun was om het complex heen te lopen en gebruikten hun voortuintje ook als rommelbergplaats. Zulke huishoudelijke werkzaamheden aan de voorkant van de woningen gaven het plein een onordelijk aanzien.

De Stichting Volkswoningen, die zich van meet af aan had verzet tegen het weglaten van achterdeuren, stelde voor alsnog deuren, schuurtjes en schuttingen aan te brengen. Toen Gemeentewerken, de geestelijke vader van de achterdeurloze woningen, halsstarrig bleef weigeren, suggereerde de Stichting zelf de werkzaamheden te willen uitvoeren. Begin 1950 staakten de stemmen in de fabricagecommissie van de gemeenteraad, waar wethouder Bekker zijn vrees uitte voor 'ontwrichting van het stadsbeeld'. Ook de gemeenteraad was verdeeld, beducht als men was voor het uitzwermen van de bewoners. Pas toen Bekker beloofde ernst te maken met de afsluiting van het complex, ging de raad akkoord.

Het gradatiesysteem

In oktober 1947 deed de Stichting in een rapport aan B. en W. haar plannen uit de doeken de complexen volgens een gradueel systeem te beheren. Daarvoor was in juni 1947 Querido geconsulteerd, die gewag maakte van het komende wetsvoorstel voor de ondertoezichtstelling van gezinnen, aangezien 'wonder boven wonder, ieder er voor is, zelfs geen tegenstand is ondervonden van de zijde der Katholieken en van de Communisten.' Het Amsterdamse Zeeburgerdorp was volgens hem mislukt omdat de woninginspectrice slechts huur ophaalde en er geen sprake was geweest van (her)opvoeding. Querido pleitte voor een gradatiesysteem met een observatiekamp in een geïsoleerde omgeving zodat een psychiater de diagnose kon stellen, en opvoedingskampen met een capaciteit voor zestien gezinnen. Als een geheel gezin 'irreclassabel' bleek, diende het uit de stad te worden verwijderd. Het Utrechtse Anthonieplein-plan vond hij te groot opgezet en er moest volgens hem ook een opzichterswoning komen.

In het rapport uit 1947 werd sterke voorkeur uitgesproken voor de complexmatige benadering boven het verspreiden van de 'beneden sociaal peil staande bevolking'. Zolang afvoer naar Drenthe onmogelijk was, wilde men bij opname geen ondergrens stellen aan de sociale opvoedbaarheid van gezinnen, die bij verspreiding een nog minder gewenste 'voortdurend vloeiende bron (zouden) blijven van

last, aanstoot en ergernis.' Een jaar later betitelde Linschoten niet minder dan elf huishoudens van het complex Kerkweg als onverbeterlijke asociale gezinnen. Deze waren door achterlijkheid, psychopathie, diefstal, prostitutie, dronkenschap, kinderverwaarlozing, bedelarij en arbeidsschuwheid 'een gevaar voor de gemeenschap en voor hun directe omgeving'.

In het rapport uit 1947 klonken veel denkbeelden van Querido door. Ideali-ter moesten gezinnen eerst drie maanden worden geplaatst in een klein observa-tiecentrum, te bouwen op het terrein van het woonwagencentrum. Daar konden ze worden onderworpen aan het oordeel van psychiater, sociaal werkster en huisarts van de GG&GD. Het bestuur zweefde een 'progressief' systeem voor ogen: (1) voor de diepst gezonken gezinnen de Cartesiusweg (men wilde de barakken toen nog behouden), (2) het Anthonieplein voor gezinnen met reclasseringsmogelijk-heden, (3) de Kerkweg als overgangscomplex en (4) het complex voor economisch zwakken (Ondiep XIII) ten behoeve van gereclasserden. Het Anthonieplein moest beschikken over een echtpaar voor de materiële verzorging - analoog aan de Drentse kampbeheerders - en een maatschappelijk werkster voor het reclasse-ringswerk. Dat werd mej. Meijer, die de met haar gezondheid kwakkelende Ruijs voor korte tijd opvolgde. Het echtpaar Linschoten zou bij uitzondering zowel in de materiële als in de reclasseringsbehoeften van het complex Kerkweg blijven voorzien. Linschoten werd in 1949 gepromoveerd tot directeur van alle complexen.

B. en W. hadden enige weerstand tegen het rapport, omdat men liever bouwde voor normale arbeiders dan voor het uitschot. Ze vonden het onbillijk bij de enorme naoorlogse woningnood asociale meer kans op een woning te geven dan anderen. Tegen het observatiecentrum voerde men als bezwaar de onvoldoen-de doorstromingsmogelijkheid aan. Het college zag liever dat het kerkelijk en particulier initiatief het voortouw zou nemen in de reclassering van gezinnen, maar uit die hoek werd in Utrecht op dit punt tot de jaren vijftig weinig vernomen. De plannen kregen in de maatschappelijke commissie van de gemeenteraad veel bijval, maar een observatiecentrum werd niet toegezegd. Ook zonder een dergelijk centrum bleven er genoeg gradatiemogelijkheden over, vooral toen de Stichting niet alleen het Anthonieplein maar ook nog de overgangswoningen van Ondiep XII in de schoot kreeg geworpen.

Een gebombardeerde wijk: de Framboosstraat (Ondiep XII)

De zeventig woningen van Ondiep XII boden na de oorlog een trieste aanblik. *Het Vrije Volk* van 9-4-1949 schreef:

Het is alsof daar slechts onlangs een oorlogsvliegtuig zijn verwoestende lading heeft neergeworpen. Ruïnes verheffen zich spookachtig tegen de lentedhemel. De huizen zijn verveloos en verwaarloosd.

Negen woningen waren volledig ingestort. Deze verwoestingen waren helemaal niet het gevolg van een bombardement maar van houtroof bij gebrek aan brandstof in de hongerwinter van 1944, die daar het meest vergaand had toegeslagen in heel Utrecht.

In haar weckrapport van 8-2-1947 gaf mej. Ruijs een schets van de afbraak, het puin, de haveloze, gesloopte woningen, de vernielde tuinen en straten, de verwilderde jeugd, de ontredderde, ontwrichte gezinnen afgezakt tot het peil der asociale, de zwarte handel, het geknoei met distributie, de werkloosheid, de onoordeelkundige inkomensbesteding en de hulpeloosheid bij de opvoeding der kinderen:

Het is onmogelijk gebleken deze wijk vanuit omliggende sociaal-culturele of kerkelijke centra te bewerken. Het eerst dringend nodige is het scheppen van een eigen kern (wijkgedachte) van waaruit breed opgezet sociaal werk en intensieve gezinszorg mogelijk gemaakt wordt.

De wijk diende volgens haar van binnenuit te worden gepenetreerd als een nieuw werkobject van de Stichting Volkswoningen.

Met haar rapport in de hand begon Ploeg een lobby bij Sociale Zaken, politie en Bouw- en Woningdienst. Op het verzoek van de Stichting om de woningen te mogen beheren, reageerden B. en W. afwijzend, omdat men het complex niet wilde laten degraderen. Wel was volgens wethouder Bekker de toestand daar wat uit de hand gelopen:

Als men een overbouwde straat maakt, waarachter dan weer huizen gebouwd worden, gaan bewoners denken, dat zij zich alles kunnen veroorloven, wat in een normale buurt of straat niet kan. Men gaat dan een soort gemeenschap op zichzelf vormen.¹⁰

In mei 1948 verwierf de Stichting Volkswoningen toch het beheer en de exploitatie van Ondiep XII, in het vervolg aangeduid naar de hoofdstraat van het wijkje, de Framboosstraat. Dat kwam door een motie in de gemeenteraad, waartoe mevrouw Ossendrijver-Jacobs (PvdA) de initiatiefneemster was.¹¹ Zij vond de Framboosstraat uitstekend geschikt als (voor)laatste station waarnaar gezinnen van de Stichting konden promoveren alvorens in de normale maatschappij terug te vloeien. Ploeg verdedigde het standpunt van B. en W., dat de overgangswoningen niet onder controle van de Stichting behoorden te komen; de slechte gezinnen dienden te verhuizen naar een van de complexen voor asociale. Volgens Van Geelen (CHU), mede-ondertekenaar van de motie, was de Framboosstraat echter al te ver afgezakt. Dagelijks toezicht 'strekt deze gezinnen tot grote zegen (...) Het is voor deze gezinnen geen belediging; zij vragen er zelf om'.¹² Met steun uit kringen van de PvdA, CHU, AR en zelfs de CPN werd de motie aangenomen. Ploeg stemde bij 'vergissing' vóór in plaats van tegen.

Voor de bewoners van de Framboosstraat was de overname door de Stichting volgens Linschoten

geen prettige gebeurtenis, daar deze mensen zich erg vrij en onder-ons gevoelen en liever geen inmenging van derden hebben. (jaarverslag 1948, 8)

Volgens hem (rapport van 31-5-1948) woonden er 21 uitgesproken asociale gezinnen en 14 gezinnen met asociale neigingen. Veel bewoners waren familie van elkaar. Gezien hun vijandige houding wilde hij het werk stap voor stap en tactisch aanpakken.

Pas in 1950 werden de negen door houtroof gesloopte woningen van deze 'hoogste klasse van asociale'¹³ hersteld. Op de plaats van de ruïne van Pom-

poenstraat 7 verrees een opzichterswoning, met op de begane grond een kantoor voor de opzichter, vertrek voor de sociaal werkster, badgelegenheid en bergruimte. Begin 1951 nam het echtpaar Groeneveld - de man had gewerkt bij de Stichting Politieke Delinquenten te Dordrecht - zijn intrek in de woning die uitkeek op de Vecht.

De Stichting had bij de overname beklemtoond, dat de opheffingsarbeid pas kon beginnen nadat alle woningen waren hersteld. De gemeente weigerde echter met opknappen te beginnen, ook al riep de Stichting nog zo hard dat er sprake was van een noodtoestand. In een notitie aan wethouder Bekker (29-6-1949) schreef Ploeg:

In de woning van weduwe L., Framboosstraat, is het houtwerk op de bovenverdieping grotendeels gesloopt. Hierdoor kwam een der muren die de kamers afscheiden vrij te staan. Deze week stortte door onbekende oorzaak één der muren in en nam zij de zijmuren mee. Een en ander veroorzaakte een geweldige ravage op zolder, waar tien kinderen moeten slapen.

Aan B. en W. schreef Linschoten (5-9-1949), dat 178 deuren en 18 zoldertrappen waren verbrand, 29 woningen geen plinten meer hadden, in 7 de balkenlaag gedeeltelijk weg was, waardoor instortingsgevaar dreigde, een twintigtal schuren gesloopt was en vele trapleuningen, traphekken en kastplanken ontbraken.

De schoen wrong hem in de afbetaling van de 'oorlogsvernielingen' in liefst 61 van de 70 woningen. Die moest eerst plaatsvinden, voordat de gemeente de boel wilde opknappen. In Utrecht speelde deze afbetalingsproblematiek bij in totaal 1285 beschadigde huizen. Van de hele stad losten bewoners van de Framboosstraat hun schuld het minst af; volgens Ploeg kon het 'naar matige schatting een eeuw duren' voordat alles was betaald. Ploeg wilde er wel een streep onder zetten, maar vond wethouder Bekker tegenover zich, die onvermurwbaar bleef. Herstel zonder betaling zag hij als een premie op vandalisme. De slechtste elementen zouden huurders die keurig betaald hadden, uitlachen, en op hun huizen een plaatje kunnen aanbrengen:

Vernield door eigen geweld,
Niets betaald en toch door de Gemeente hersteld.¹⁴

In 1951 was er nog niets gebeurd met 46 vernielde woningen in de Framboosstraat (gemiddeld schadebedrag f 790). In de hele gemeente resteerden toen nog 301 beschadigde panden. Bij 200 bewoners, waaronder 39 van de Framboosstraat, die hun goede wil hadden getoond en naar vermogen betaald, wilde Bekker met herstellingen beginnen. Begin 1952 besloot de gemeenteraad ook de eis tot terugbetaling voor de laatste woningen te laten vallen. Eindelijk zou de Framboosstraat haar aangezicht van oorlogsmonument kwijtraken.

Het gezinsclassificatiesysteem

Utrecht stampde in de jaren vijftig en zestig omvangrijke nieuwbouwwijken uit de grond, zoals Kanaleneiland, Hoograven en Overvecht-Zuid en -Noord. Steeds probeerde de Stichting Volkswoningen een graantje van de verhoogde bouwactivi-

teit mee te pikken en een nieuw complex te veroveren. In 1954 liet ze haar oog vallen op een terrein aan de Liesbosweg in de zuidpunt van Hoograven. Bouw- en Woningdienst ontwikkelde ten behoeve van onmaatschappelijke plannen voor 87 woningen met dienstruimten maar zonder waaktoren. Besloten werd te wachten totdat het gehele terrein bouwrijp werd gemaakt. Maar van uitstel kwam afstel. Woningbouwverenigingen waren huiverig voor de negatieve uitstraling van zo'n complex op een gloednieuwe nette wijk.

De Stichting bleef aangewezen op de vier complexen die ze sinds 1948 rijk was, en met dit kwartet kon de heropvoedingsroute worden verfijnd: het Anthonieplein voor de zwaarste gezinnen, de Kerkweg als tweede etappe, terwijl via de Framboosstraat de overgang kon worden gemaakt naar het complex voor economisch zwakken (Ondiep XIII) of een normale woning. Om te bepalen of de reclasseringsfase van een gezin correspondeerde met het complex waarin het woonde, ontwierp men een gezinsclassificatiesysteem. Het jaarverslag van de Stichting uit 1950 introduceerde vijf klassen. Bij *asociale gezinnen* was opheffing niet of nauwelijks mogelijk. De tweede groep, de *sociaal zeer zwakken*, dacht en handelde wel asociaal maar er was toch een wankel reclasseringsbasis. De volgende groep, *sociaal zwakken*, was al meer sociaal georiënteerd, maar zeer labiel en beïnvloedbaar door hun omgeving, en moest voortdurend worden geruggesteund. De vierde groep van *betrekkelijk maatschappelijke gezinnen* was, ondanks een behoorlijk ontwikkeld sociaal gevoel, door tegenslagen zoals armoede, ziekte en werkloosheid vervallen tot asociale praktijken. De laatste groep tenslotte werd omschreven als *maatschappelijke gezinnen*. In de jaarverslagen rond 1960 werd aan deze scores van 1 tot 5 een prognose toegekend van bezinkingsgeval tot afvoerbaar: 1 betekende dat een gezin misschien wel nooit afvoerbaar was; 2 misschien na ten minste vijf jaar; 3 binnen vijf jaar; 4 binnen twee jaar; 5 onmiddellijk afvoerbaar.

In hoeverre correspondeerde de feitelijke bezetting van de drie heropvoedingscomplexen met de gewenste? Ik geef de cijfers uit de jaarverslagen van 1950, 1955 en 1960 (tabel 1).

Tabel 1

		Anthonieplein			Aantal gezinnen Kerkweg			Framboosstraat		
		1950	1955	1960	1950	1955	1960	1950	1955	1960
Graad	1	10	3	4	4	3	7	1	2	2
van	2	12	5	2	15	5	23	15	4	10
onmaat-	3	9	15	3	25	21	15	22	9	17
schappe-	4	6	7	4	21	22	8	15	23	9
lijkheid	5	-	10	27	8	21	19	16	27	31

Het meest opmerkelijk is de verschuiving in rangorde van het Anthonieplein: van het zwaarste complex rukte het op tot het beste in 1960. De Kerkweg nam de staartpositie van haar over. De Framboosstraat werd in de loop der jaren hoger ingeschaald, maar er verbleven nog probleemgevallen genoeg. Deze verschuiving in rangorde tussen de complexen hangt samen met de doorstromingsstrategie die de Stichting eind jaren vijftig voerde.

De doorstromingsstrategie

In de jaren vijftig werd de woningnood uitgeroepen tot volksvijand nummer een. In de Utrechtse gemeenteraad betoogde Bakker (AR):

Slechte woningtoestanden, maar ook het grote woningtekort schaden de geestelijke veerkracht van het volk en ondermijnen de zedelijke normen waaruit het leeft. Voor het gezin als cel van de maatschappij en hart van het volk is het huis, de woning niet alleen de plaats waar het tot ontplooiing kan en moet komen, doch ook temidden van de ontbindende krachten van de moderne tijd een rustpunt, een haven, waarin het gezin, de mens beschutting moet vinden.¹⁵

Het waren ongunstige tijden voor 'Stichtingsgezinnen' om te promoveren naar normale woningen. Wel werd er in Utrecht flink gebouwd - in de jaren 1947-1962 15.000 woningen, waarvan 10.000 woningwetwoningen. Maar de stroom woningzoekenden steeg in de jaren zestig tot boven de 17.000, het tienvoudige van wat rond 1920 als alarmerend gold. De doorstromingsoperatie van de Stichting stond of viel met de gemeentelijke toewijzing van woningen voor gereclasserde gezinnen. En hier wrong de schoen: in de jaren 1951-1956 werden daartoe slechts 4 woningen ter beschikking gesteld. De overige 'afvoeringen' geschieden door woningruil (28), ruil in het kader van krotopruijing (3), sterfte (5), huuropzegging (7), vertrek naar buiten de stad (7) of op eigen initiatief (11). De complexen raakten verstopt.

Slechts in de jaren 1958-1961 vond er eenmalig een krachtige doorstroming plaats door de toewijzing van 63 woningen. Een inventarisatie uit 1957 leverde 63 genezen gezinnen op: 30 van de Kerkweg (15 inwonend), 19 van het Anthonieplein (1 inwonend) en 14 van de Framboosstraat (1 inwonend). Eén derde van de woonruimte van deze drie heropvoedingscomplexen (Anthonieplein, Kerkweg en Framboosstraat) werd ingenomen door gezinnen die geen begeleiding nodig hadden, een 'nodeloze verspilling' vond men.

De grote man achter de doorstromingsoperatie was de nieuwe directeur van de Stichting (sinds januari 1957), G. Duitemeijer, 39 jaar oud en voormalig hervormd dominee te Heerlen. Als hulpprediker had hij in een woonwagenkamp en onder prostituées gewerkt, waarna hij 13 jaar predikant was geweest, achtereenvolgens in een fabrieksdorp, het leger (Indonesië) en onder mijnwerkers. De Stichting haalde met hem niet alleen een man van de praktijk (zoals Linschoten) in huis, maar ook een krachtige beleidsfiguur. Tot de liquidatie van de Stichting zou hij het bestuur overstelpen met beleidsnota's.

Met de dank zij die nota's toegewezen woningen wilde Duitemeijer tevens het probleem van overbezetting (vanwege het grote kindertal) en inwoning aan-

pakken. Inwoning was na verloop van jaren oogluikend toegestaan en uitgegroeid tot een frequent voorkomend verschijnsel. Niet minder dan de helft van de 180 woningen van de drie heropvoedingscomplexen was overbezet; bij ongeveer een kwart van de huizen van de Kerkweg en Framboosstraat woonden getrouwde kinderen in. Meestal trouwde men jong, was het huwelijk gedwongen en trok het jonge paar geheel onvoorbereid op de huwelijks staat bij de ouders in. Inwoning en overbezetting dreigden het heropvoedingswerk te ondermijnen. Zo'n situatie onttaarde volgens Duitemeijer in een 'reincultuur van onmaatschappelijkheid':

Zal men zich dan nog kunnen verwonderen over gedwongen huwelijken, arbeidslabiliteit, drankzucht, gezins- en burenruzies, onkunde van de jonge vrouwen op gebied van huishouding, opvoeding van de kinderen, budgettering, ongedisciplineerdheid der kinderen, jeugdcriminaliteit etc., etc.?¹⁶

Met de toewijzing van 63 woningen luidde de Stichting een ware volksverhuizing in, die via opschuiving 331 gezinnen meesleepte. De Stichting kreeg door al het geschuif met gezinnen zo'n bekendheid, dat ze een brief ontving met de adressering: Aan het Kantoor van Opschuiving van de Gemeente Utrecht. De aangeboden dure (flat)woningen ruilde men met gezinnen die woningen achterlieten die meer geschikt waren voor ex-asocialen. Vooral gezinnen uit Ondiep XIII liet men afvloeien. Ongeveer de helft van de aldaar woonachtige gezinnen was volgens de Stichting niet economisch zwak en merendeels bereid te verhuizen. Dit complex werd de 'woonluis' voor gereclasseerde gezinnen die nog enige nazorg behoefden. Dergelijke gezinnen waren volgens Duitemeijer nog zwak:

Een 'genezen zieke' behoort immers niet onmiddellijk tot de sterksten, die alles aankunnen. Men moet aan het 'leven ná de genezing' wennen, zich aanpassen.¹⁷

Als tussenstation naar de vrije samenleving bood Ondiep XIII het voordeel, dat de nazorg werd geconcentreerd en daardoor efficiënter en goedkoper was. Bovendien wisten huiseigenaren niet dat het onder beheer van de Stichting stond, zodat gezinnen van daaruit gemakkelijker konden vertrekken. Daarmee werd de heropvoedingsroute die in de jaren dertig slechts op papier had bestaan, eindelijk door een substantieel aantal gezinnen afgelegd. Van plaatsing van geureerde gezinnen in Ondiep XIII was vóór 1957 nauwelijks sprake geweest.

Het Anthonieplein kreeg een andere bestemming. De Stichting zat met het complex in haar maag. Naar haar veranderde opvattingen waren de huizen veel te klein waren om als '(woon-)leermiddel' te dienen: 34 van de 40 woningen hadden slechts twee slaapkamertjes, terwijl het gemiddelde probleemgezin kinderrijk was. Ook de combinatie woonkamer-keuken wees men af, omdat daarvoor een woontechniek was vereist die buiten het bereik van probleemgezinnen zou liggen. Omdat bekapping van de huizen bouwtechnisch onmogelijk was, werden ze bestemd voor jonge, geureerde, bij ouders inwonende gezinnen; in 1960 woonden er nog slechts acht oude gezinnen.

Kerkweg en Framboosstraat werden - in deze volgorde - de centrale heropvoedingscomplexen. In een paar jaar tijd verdween bijna de helft van de oude gezinnen om plaats te maken voor nieuwe, te cureren gezinnen van buiten of nog niet gereclasseerde gezinnen van het Anthonieplein. Eigenlijk vond Duitemeijer

dat met het overnemen van de Framboosstraat indertijd een beleidsfout was gemaakt. De aversie van bewoners jegens de Stichting was begrijpelijk:

'Als je je verstand gebruikt', zo redeneren deze mensen, 'trek je er de rotte kiezen uit. Jullie echter (lees: stichting) trekken de goede kiezen eruit en zette er rotte kiezen voor in de plaats.' (jaarverslag 1957, 88-89)

Door veel gezinnen te laten verhuizen brak Duitemeijer wel het verzet van de oorspronkelijke bewoners die nu een minderheid gingen vormen.

Niet iedereen liet zich overigens verplaatsen naar een ander, te min bevonden complex, aldus Duitemeijer:

Wederzijds kijkt men op elkaar neer. Tekenend is het volgende, dat wij hoorden: Een moeder van een z w a r probleemgezin op het Anthonieplein roept haar kind tot de orde met de uitroep: 'Je bent hier niet op het Houtplein!' (jaarverslag 1958, 77)

In twee jaar tijd daalde het aantal overbezette woningen tot 35 en het aantal inwoningen tot 7. In de jaren 1958-1962 werden 92 herstelde gezinnen uitgeplaatst. Maar in dezelfde tijd waren er alweer zoveel gezinnen vooruitgegaan, dat er een nieuwe wachtlijst bestond van 73 gezinnen. Men schatte dat er jaarlijks 20 doorstromingswoningen nodig waren, ervan uitgaande dat de 140 gezinnen van de Kerkweg en de Framboosstraat gemiddeld zeven jaar nodig hadden om 'gezond geschreven' te worden. Maar de gemeente, met haar eigen urgentiegevallen, schoof de Stichting tot 1968 niet meer dan 40 huizen toe. Pas daarna kreeg de Stichting de toezegging van jaarlijks 18 woningen. Daardoor en doordat zij sinds 1966 zitting had in de gemeentelijke ontruimingscommissie, kreeg ze enige greep op de uitplaatsing van haar gezinnen.

Van complexen voor asociale naar maatschappelijk ziekenhuis

Tot eind jaren vijftig domineerde in Utrecht op het bestuurlijk-politieke niveau de volkshuisvestingsbenadering ten aanzien van asociale gezinnen. Men dacht gezinnen even gemakkelijk te verplaatsen van het ene naar het andere complex, als kinderen de klassen van de lagere school doorliepen. Maar door de woningnood kwam er niet veel terecht van het gradatiesysteem van deze woonschool.

Een uitzondering waren de jaren 1958-1961, toen de complexen radicaal werden 'doorgespoten'. De voorstellen om gecureerde gezinnen af te voeren werden onderbouwd door Duitemeijer. Met zijn komst klonk op het Utrechtse bestuurlijk-politieke niveau de probleemfiguratie van het sociaal zieke gezin door. Hij lanceerde eind jaren vijftig een reeks medische metaforen, die tien jaar daarvoor in sociaal-psychiatrisch jargon waren gelanceerd door mensen als Querido. Over onmaatschappelijken sprekend als over patiënten met een uiterst besmettelijke maatschappelijke ziekte, typeerde Duitemeijer de Stichting Volkswoningen als ziekenhuis. Dank zij zijn inzet werd het team van professionele sociale specialisten in de jaren zestig drastisch uitgebreid.

Armen onder pastoraal toezicht

Wij danken Mijnheer Linschoten voor zijn beleid
 Hij hield keurig de touwtjes in handen
 Zijn vrouw is haar hart bij de moeders hier kwijt
 Gebonden door Naaikransjes banden
 Mijnheer Linschoten hoor onze dank
 En gaat er soms wel eens iets mank
 U stopt ze niet in de petoet
 Want 't hart van 't Houtplein is goed

(feestlied geschreven door een bewoner, 27-4-1947)

In dit hoofdstuk schets ik de hulpverleningspraktijk van de Stichting Volkswoningen van 1937 tot 1957: de periode Linschoten. In tegenstelling tot het politionele toezicht van zijn voorganger Hazewinkel was dat van het echtpaar Linschoten, vanuit hun Leger-des-Heils-achtergrond, doortrokken van reclasseringspretenties. Zij hielden - om met Foucault te spreken¹ - een pastoraal toezicht op 'hun' Houtplein-gemeenschap en maakten daar hun levenswerk van.

Centraal staat thans het dagelijkse leven-onder-toezicht op het Houtplein. Ik confronteer het gezichtspunt van opzichter/directeur Linschoten met dat van geïnterviewde bewoners. Ik concentreer me op het Houtplein als moederbedrijf van de Stichting Volkswoningen en betrek de Framboosstraat en het Anthonieplein in de beschouwing, voor zover zij een beeld bieden dat afwijkt van het Houtplein. Ik begin met de hoofdlijnen van de organisatorische uitbouw van de Stichting.

Professionalisering

Tot de tweede helft van de jaren veertig was de gemeente Utrecht betrekkelijk goedkoop uit met haar voorzieningen voor asociale. In 1947 werd het exploitatietekort van Kerkweg en Cartesiusweg begroot op f 25.000. Tien jaar later was de bijdrage van de gemeente voor de Kerkweg, het Anthonieplein en de Framboosstraat, vooral door de uitbreiding van personeel, opgelopen tot f 180.000. In 1956 werkten bij de Stichting directeur Linschoten, een maatschappelijk werker die Meijer in 1951 was opgevolgd (een man die zijn priesteropleiding had afgebroken), een maatschappelijk werkster-verpleegster (sinds 1955 gedetacheerd vanuit de GG&GD), drie opzichtersechtparen, een jeugdleider (sinds 1954), drie

gezinsverzorgsters (vanaf 1954 op uitleenbasis en in 1956 in eigen dienst), een conciërge-magazijnbeheerder, een administrateur en drie badjuffrouwen/werksters. Sinds 1953 werd de psychiater van de GG&GD bij het werk ingeschakeld. Vanwege de personele uitbreiding werd een woning naast het badhuis bij het Centraal Bureau, Houtplein 21bis, getrokken en werd midden op het plein tot 1959 een houten noodgebouwtje gestationeerd.

Vanaf 1950 viel het oorspronkelijke takenpakket van Linschoten uiteen. Een deel werd aan lager ingeschaalden overgedragen. De zorg voor badhuis, clublokalen en woningonderhoud viel toe aan de conciërge, de administratie en huur aan de klerk-incasseerder. Een ander deel werd gedelegeerd aan professionele krachten: het opname-onderzoek aan de maatschappelijk werker, de organisatie van het clubwerk aan de jeugdleader. De taakafbakening tussen directeur, maatschappelijk werker en opzichters werd na enige botsingen in 1952 vastgelegd in een instructie. Opzichters hadden de vrees uitgesproken, dat het sociale deel van hun takenpakket zou verschuiven naar de maatschappelijk werker, door wie zij zich gecontroleerd voelden. Spanningen deden zich ook voor bij de komst van de jeugdleader. Het boterde niet tussen de teamleden. In 1955 greep het bestuur in en werden personeelsbesprekingen gehouden. De benaming opzichter werd vervangen door 'assistent voor sociaal werk'. Zijn functie was weliswaar lager dan die van de maatschappelijk werker maar niet in hiërarchisch opzicht, zo luidde Ploegs Salomonsoordeel.

Na het overlijden van zijn vrouw in 1955 kon Linschoten het niet meer bolwerken. Hij stond zijn woning op het Houtplein aan een nieuwe opzichter af. Tegen een bestuurslid had hij eerder verzucht: 'Mijn mooiste tijd is geweest, toen ik alleen het Houtplein had'.² Als man van eenvoudige komaf met niet meer dan lagere school voelde hij zich veel minder op zijn gemak als directeur die wekelijkse stafbesprekingen leidde dan als opzichter die over bewoners 'vaderde'. Uit deze stafbesprekingen verdwenen de vrouwen van de opzichters vrijwel geruisloos. Het bestuur zette Linschoten op een zijspoor en benoemde hem tot zijn aanstaande pensionering tot 'adviseur'.

De professionalisering zou zich met de komst van zijn opvolger, Ds. Duitmeijer, doorzetten. In dit hoofdstuk komt de tijd in beeld, toen het opzichters-echtpaar Linschoten nog vrijwel alleen de scepter zwaaide over het Houtplein.

'Van de hel in de hemel. Een nieuwe levenskans!'³

Vier drukmiddelen dreven gezinnen in handen van de Stichting: financiële problemen (huurschuld), woningnood, dreiging met uithuisplaatsing van kinderen en gerechtelijke strafmaatregelen. Een voorbeeld van dit laatste: een geval, waarin Linschoten de dubbelrol van woningopzichter en reclasseringsambtenaar kreeg toebedeeld:

Er werd een gezin geplaatst op verzoek van de Reclasseering, daar de man veroordeeld was (V.V.) met als voorwaarde: wonen op het Houtplein met verbod tot terugkeeren naar zijn oude omgeving, de Krommerijnstraat. (jaarverslag 1939, 2)

De geïnterviewde betrokkene vertelde dat hij tot drie maanden voorwaardelijk was veroordeeld voor het meenemen van een put van een bouwplaats.

Alvorens tot opname te besluiten placht Linschoten de, meestal erbarmelijke, oude woonsituatie in ogenschouw te nemen:

In een ruimte van plm. 12 m² woonde een betrekkelijk jong echtpaar met 9 kinderen. Boven dit vertrek was een zoldertje waar 8 kinderen sliepen. Er was echter geen trap of ladder die toegang gaf tot dit zoldertje. Op onze vraag hoe dan de kinderen hun slaapvertrek bereikten, vertelde vader, dat hij ze 's avonds één voor één op zijn schouders nam en ze op het zoldertje liet klimmen. Het kwam ons voor dat er geen enkel ledikant stond en dat de kinderen maar op wat vodden sliepen. (weekrapport 9-4-1947)⁴

De politie beloofde de vader als zwarthandelaar uit de boeken te schrappen, mits hij onder toezicht van de Stichting ging wonen. Linschoten besloot het gezin, waarvan de ouders ook nog werden bedreigd met ontzetting uit de ouderlijke macht, op te nemen en vroeg de Voogdijraad om het toezicht over de kinderen. De Stichting verschijnt hier als schuilplaats voor de politie en Voogdijraad. Hoge kosten bleven de gemeenschap bespaard door het voorkomen van de uithuisplaatsing van deze negen kinderen, zo stelde Linschoten voldaan vast.

Sommige gezinnen, die in de oorlog het hout van hun huis opstookten, raakten om die reden verzeild op het Houtplein, zoals de volgende moeder van een groot gezin:

We woonden in de Snipstraat. We hadden zo'n armoe en zo'n honger. We hadden geen kolen, we hadden geen gas, we hadden geen licht, we hadden geen water, geen zeep, niks. Wat denk je dat ik gedaan heb. Ik heb het hele huis zowat afgebroken, om te stoken om mijn kinderen warm te houden. Ik had er toen al negen. Zegt die eigenaar, mevrouw ik moet u helaas op straat zetten. Toen zei d'r een tegen me, je moet eens naar het Houtplein gaan, naar meneer Linschoten. D'r staat een huisje leeg, misschien is het wel wat. Tja, wat most ik doen. Dat huisje pakken, anders liep ik op straat met m'n kinderen, werden m'n kinderen opgeborgen. Ik wist niet wat dat was, die Stichting, maar ik moest wel meteen op kantoor komen. Dan wordt je de biecht voorgelezen weetjewel, wat mag en wat niet mag. Toen kwam m'n man terug uit Duitsland, toen zei ie: 'Waar zijn we nou in terecht gekomen.' Ik zei: 'Ja jongen, ik kon niet anders, ik heb het hele huis afgebroken, de trapleuning, de deuren boven. Ik zat de moord te stikken van de kou met de kinderen.' En wat denk je dat er gebeurde, elke maand werd zoveel van de kinderbijslag afgehouden want ik moest het allemaal terugbetalen. (bewoonster Houtplein, 1947-1976)

Gezinnen moesten bij hun komst een hygiënesluis passeren. Zo haalde de Gemeentelijke Ontsmettingsdienst beddegoed en meubilair van een gezin op uit een krot dat krioelde van de wandluis. Ouders en negen kinderen ondergingen een behandeling in het badhuis, waarna ze 'lekker schoon in een schoon en zuiver huis' (weekrapport 15-11-1937) trokken. Tevens stapte Linschoten naar Maatschappelijk Hulpbetoon, de Vincentiusvereniging en de Vereeniging tot Verbetering van Armenzorg om het gezin nieuw te kunnen installeren.

In de jaren veertig varieerde het aantal opgenomen gezinnen jaarlijks van vijf tot tien. Vanaf 1951 werd hun opname in één van de vier complexen die de

Stichting toen had, besproken in stafvergaderingen aan de hand van opnamerapporten van de maatschappelijk werker.

De Stichting moest de nodige moeite doen om gezinnen tot opname te bewegen. Een indicatie daarvoor biedt een onderzoek van Bouw- en Woningdienst onder gezinnen die betrokken waren bij het eerste grote naoorlogse krotoprui-mingsproject van de gemeente midden jaren vijftig. Niet minder dan 44 van de 144 onderzochte gezinnen rekende men tot de maatschappelijk onaangepasten. Maar van de gewenste sociale sanering kwam weinig terecht, slechts 6 gezinnen kwamen bij de Stichting wonen; 18 weigerden meteen, 16 in tweede instantie en 4 waren volgens de Stichting niet onmaatschappelijk. De gemeente plaatste deze gezinnen in de Sterrenwijk, de Betonbouw en verspreid over de stad in oude gemeentewoningen. In de jaren 1954-1964 werd gezien de woningnood weinig aan krotoprui-ming gedaan; slechts 10% van de naar schatting 7000 krotwoningen werd onbewoonbaar verklaard.

Bewoners van de Framboosstraat zagen in de jaren vijftig tot hun leedwezen hun buurtje verloederen:

De gemeente heb z'n huizen aan de Stichting Volkswoningen gegeven. En dan werden de goeien eruit gehaald en de slechten erin gedouwd. Toen kregen we het eerste gezin, dat kwam op een driewieler. Nou, 't spulletje dat erop lag was geen rijksdaalder waard. Als je d'r één of twee hebt, kan je ze opvangen, maar als je van de zeventig bewoners er veertig gaat krijgen, dan gaan de zwakken de sterken de baas worden. Dan wil je automatisch wel weg, dus de beteren proberen zo vlug mogelijk weg te komen want ze vonden het op het laatst hier een troep worden. Die mensen waren niet slechter of beter dan wij, alleen hadden ze geen kans om op te staan, geen weerstand. (als kind en volwassene bewoner Framboosstraat, vanaf 1934)

Tot de gelukkigen die eind jaren vijftig tijdens de grote verhuisstroom na jarenlange inwoning een huisje kregen toegewezen op het Anthonieplein behoorde het volgende gezin:

Nou, ik was bij mijn moeder in de kost dan hè. Inwonend, eerst bij zijn moeder, die woonde twee huisjes verderop, dan mijn moeder op de Lijnweg. Ik zat bij mijn moeder boven op een zolderkamer met drie man, dat was ook niks, altijd maar ruzie. Ik mocht geen licht op mijn kamer, geen zeil op mijn kamer, helemaal niks. Dus dat was wel verdrietig, zes jaar lang. Nou, toen kregen we het eerste huisje op het Anthonieplein, waar? Daar heb ik achttien jaar gewoond. (bewoonster Anthonieplein, 1959-1976; ervoor als kind op Houtplein en Lijnweg)

Ook uit de Framboosstraat trokken inwonende gezinnen naar het Anthonieplein. Eén zo'n echtpaar kon zijn ogen niet geloven toen het in 1959 op het gemoder-niseerde kantoor van de Stichting kwam:

We gingen dat huurcontract tekenen op dat kantoor. Er hingen drie borden voor de complexen met vlaggetjes zus en kleurtjes zo voor gezinnen. Daar stonden de naampjes bij, iedereen had een kleurtje. Nou, als je dus je ogen open deed, dan zag je wie ze dus als asociaal betitelden en als minder asociaal of als normaal. Ja, asociale werden met rode vlaggetjes betiteld en mensen als wij met groen. We zijn dus naar het Anthonieplein gegaan. Dat was toen nog een puinhoop, want dat had eigenlijk de bestempeling van een asociale buurt hè. Maar d'r waren toch nog wel een hoop dingen waarvan je zegt: nou, die waren socialer als wat in veel andere

buurten voorkwam. Ik kwam uit de Hooipoort (Framboosstraat) en had dat meegekregen om voor mensen klaar te staan. (bewoner Anthonieplein, 1959-1968)

De Stichting was toen - 1959 - onder Duitemeijer het 'familiebedrijf' van het echtpaar Linschoten al ver ontgroeid.

Hyglëniserling van lichaam en woning

Dank zij 'ijverige propaganda' steeg in 1937 na de komst van Linschoten het badgebruik van 54 tot 83 baden per week. Meer dan zijn voorganger oefende hij druk op bewoners uit om het badhuis te bezoeken:

Hoewel de mensen al geruimen tijd bij ons wonen was er nog nooit iemand in het badhuis geweest. De kinderen waren soms niet schouwbaar. Na herhaalde huisbezoeken beloofden ze telkens te komen. Daar ze deze belofte niet nakwamen dreigden we ze met aan het Bestuur voor te stellen het gezin door gebrek aan medewerking te verwijderen. Dit heeft geholpen en allen zijn deze week in het bad geweest. Het was hun goed bevallen. (weekrapport 10-7-1939)

Een vriendelijker stimulans waren prijsjes van Sint-Nicolaas voor de trouwst badende kinderen of snoepjes na het douchen. Het badhuis was ontluizingsinrichting en kapperszaak in één: kinderen werden gratis met een tondeuse geschoren en hun haar werd met witte poeder ingewreven tegen ongedierte.

Trots memoreert Linschoten in het jaarverslag van 1944-1945 dat op het badhuis nooit een bordje *Verboden voor joden* had geprikt. Wel stonden zes borden *Verboden voor Duitsers* bij de ingangen van het complex om het contact in te dammen tussen militairen en een zevental prostituerende vrouwen, van wie er vijf geslachtsziekte hadden. Hoe minder Duitsers hun gezicht lieten zien hoe beter, want Linschoten hield zelf een joods gezin in zijn huis verborgen.

De Gemeentelijke Ontsmettingsdienst moest nogal eens uitrukken om huizen te ontdoen van ongedierte en wandluizen. Op gezette tijden werden bewoners aan de schoonmaak gezet:

Deze week is er weer huisinspectie gehouden. In het gezin H. troffen we niemand aan; een zeer jeugdig kind was alleen thuis. Het huis zag er verschrikkelijk uit. Er was niet één kamer waar orde was. H. is over dien toestand onderhouden en heeft ook nog een schriftelijke waarschuwing gekregen. We mogen toch aannemen dat 's morgens om 10 uur er wel eenige orde in een gezin mag zijn. (weekrapport 20-3-1939)

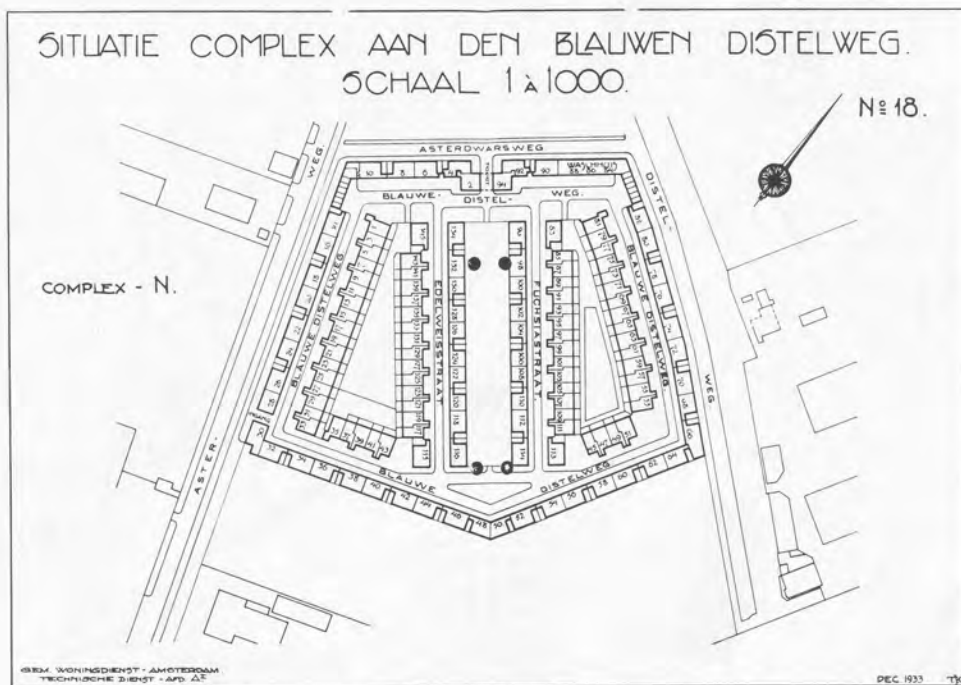
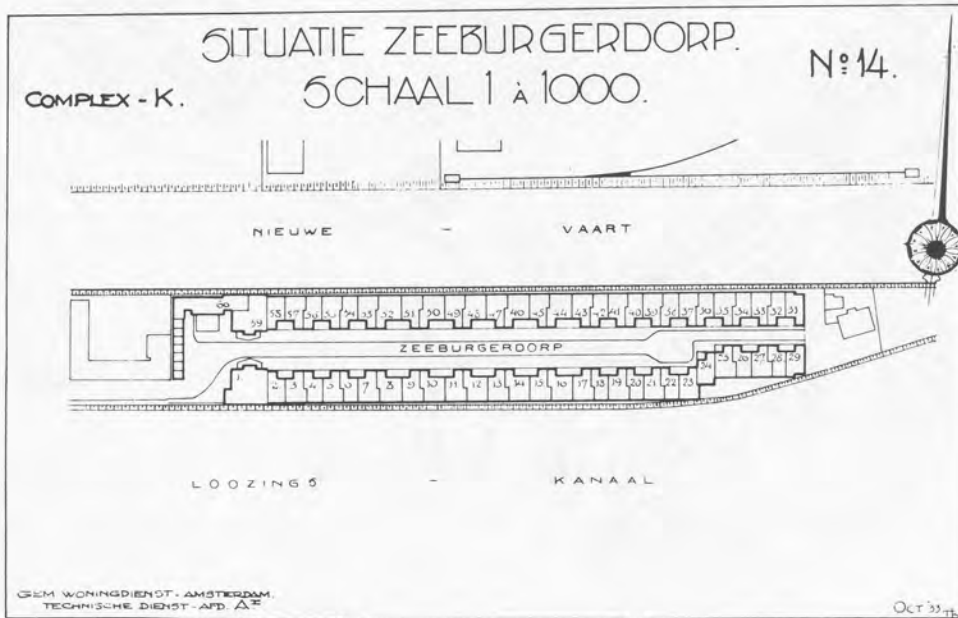
Bewoners die hem niet toelieten, werden soms grover benaderd:

We kregen nooit de kans om binnen te komen. De huur werd ons thuis gebracht of door de brievenbus overhandigd. Mijn vrouw deed deze week een poging binnen te komen en dit lukte, doordat zij door het openstaand raampje de grendel verschoof - zoo kon zij binnen komen. De ontvangst was niet erg hartelijk. (weekrapport 16-3-1947)

In de jaarverslagen van 1937-1939 typeerde Linschoten de bewoning als voldoende tot (zeer) goed bij respectievelijk 33, 45 en 51 gezinnen. Dat zou betekenen dat de woonbeschaving slechts bij een minderheid ontbrak. Al na één jaar van aansporingen schreef hij tevreden:



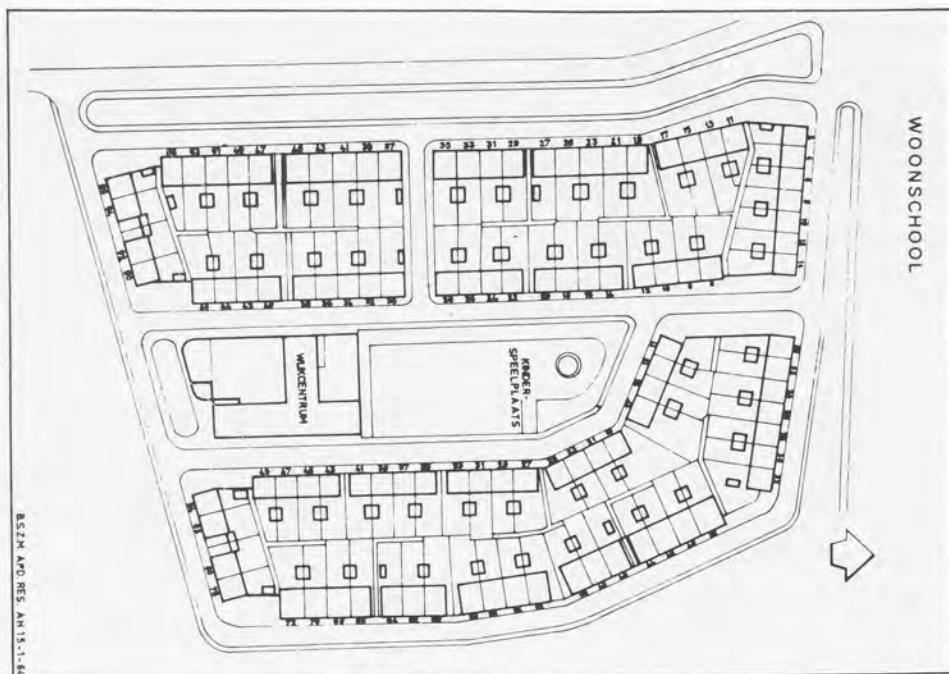
De complexen van de Stichting Volkswoningen: de Kerkweg/het Houtplein (1); Ondiep XIII (2); Ondiep XII/de Framboosstraat (3); het Anthonieplein (4). De zwarte huizenblokken zijn van de gemeente, de gearceerde van woningbouwcorporaties. Bron: Gemeente Utrecht, Bouw- en Woningdienst 1973.



De Amsterdamse complexen voor ontoelaatbare gezinnen: Zeeburgerdorp en Asterdorp.
Bron: Gemeentelijke Woningdienst Amsterdam 1933.



De Haagse controlewoningen (Zomerhof).
Bron: Marsman 1959.



De eerste woonschool van Maastricht: de Ravelijnstraat 1955.
Bron: Stichting Bijzondere Sociale Zorg Maastricht, afd. research, Onderzoek naar arbeidssituatie van mannen uit probleemgezinnen te Maastricht 1966.



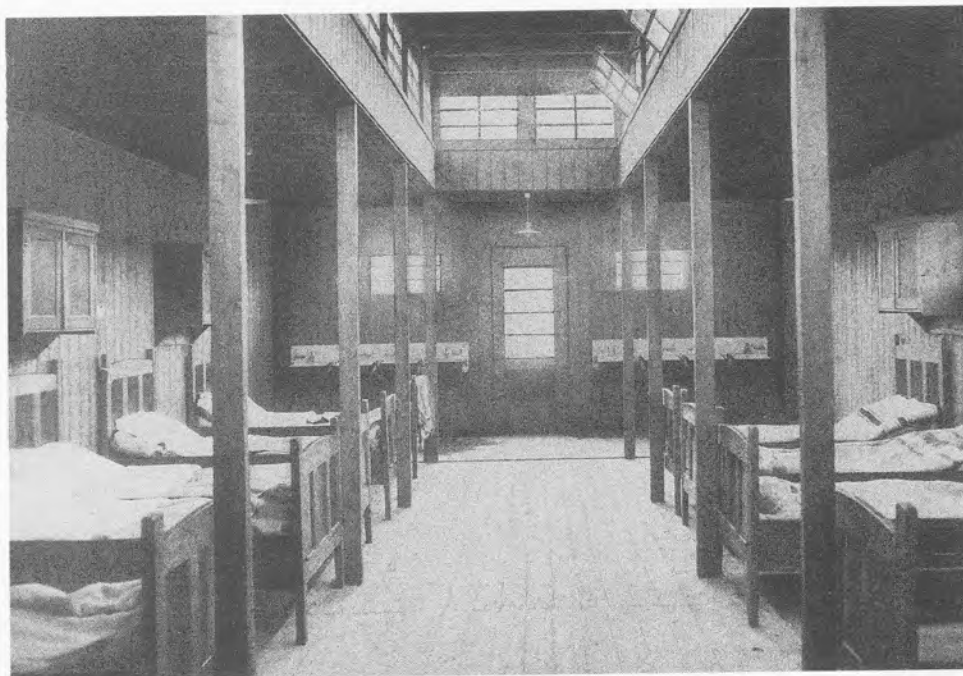
Houten noodwoningen in de Waalstraat begin jaren twintig. Voor de gemeente Utrecht beheerd door een woningbouwvereniging.



Interieur van een noodwoning in de Waalstraat.

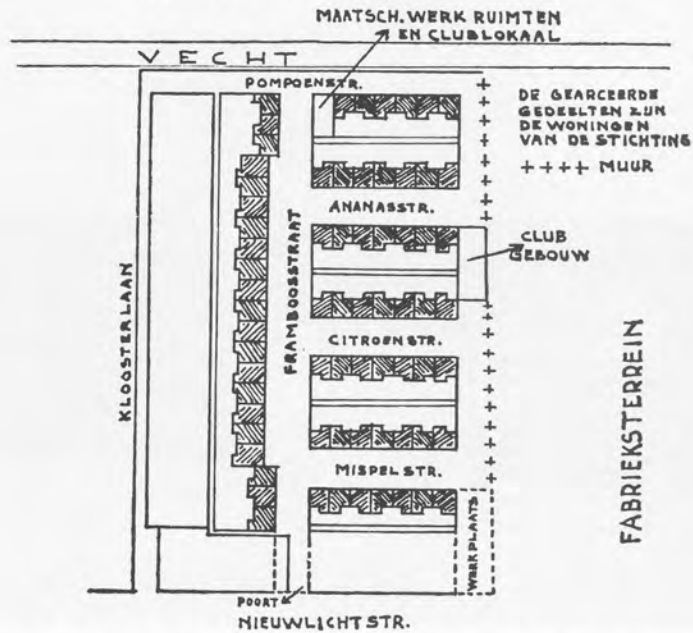


Het Tehuis voor Onbehuisden aan de Laan van Chartreuse midden jaren twintig.
Bron: archief Stichting Volkswoningen, Gemeentelijk Archief Utrecht.

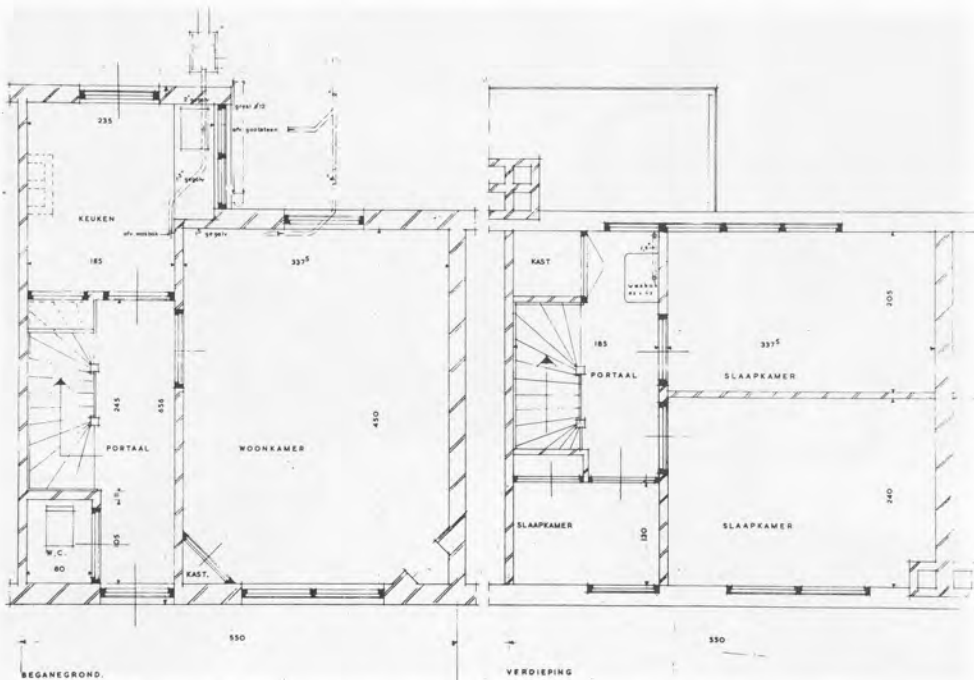


De slaapzaal van het Tehuis voor Onbehuisden.
Bron: archief Stichting Volkswoningen, Gemeentelijk Archief Utrecht.

COMPLEX - FRAMBOOSSTRAAT



De Framboosstraat (complex Ondiep XII). Gebouwd in 1923 voor sociaal achterlijke gezinnen. Deze gemeentelijke woningen zijn in 1948 onder beheer van de Stichting Volkswoningen gekomen.
Bron: Duitemeijer 1962.



Het meest voorkomende woningtype van het complex Framboosstraat (Ondiep XII).
Bron: Gemeente Utrecht, Bouw- en Woningdienst.

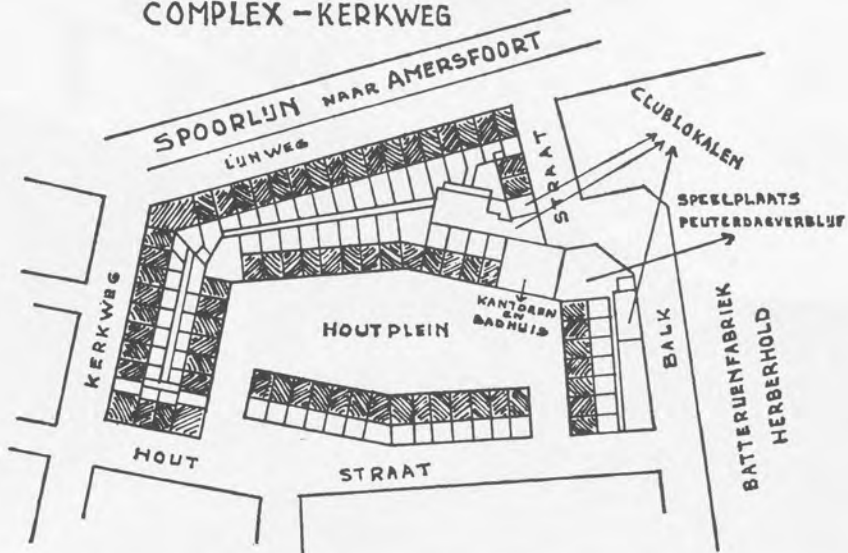


De Framboosstraat (Ondiep XII). Aan het einde van de straat de zogenoemde Tweede of Nieuwe Hooipoort, de enige toegangsweg tot dit huizenblok.
Bron: archief Stichting Volkswoningen, Gemeentelijk Archief Utrecht.

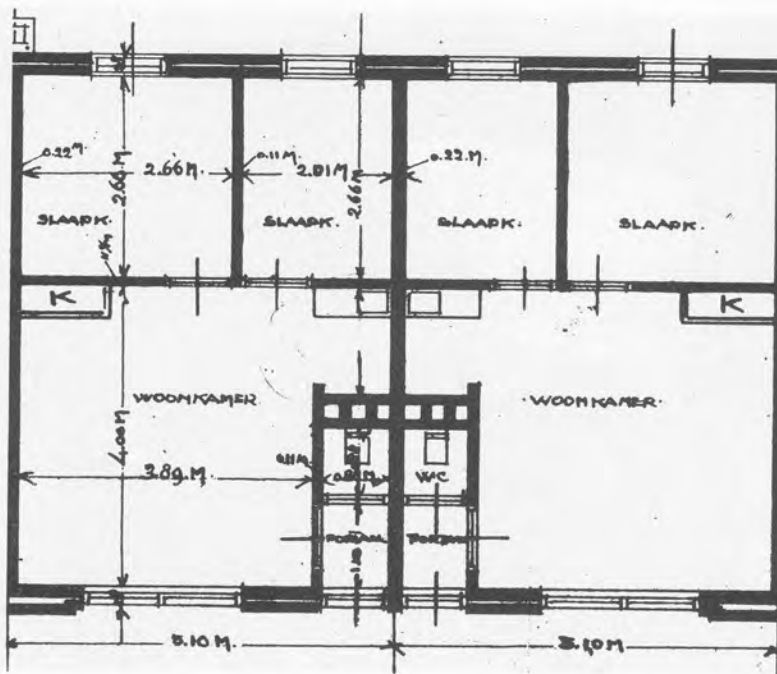


Gezicht op de poort van de Framboosstraat 1926.
Bron: Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht.

COMPLEX - KERKWEG



De Kerkweg/het Houtplein. Het centrale heropvoedingscomplex van de Stichting Volkswoningen.
Bron: Duitemeijer 1962.



Indeling van de meest gangbare woning op de Kerkweg/het Houtplein.
Bron: Gemeente Utrecht, Bouw- en Woningdienst mei 1924.



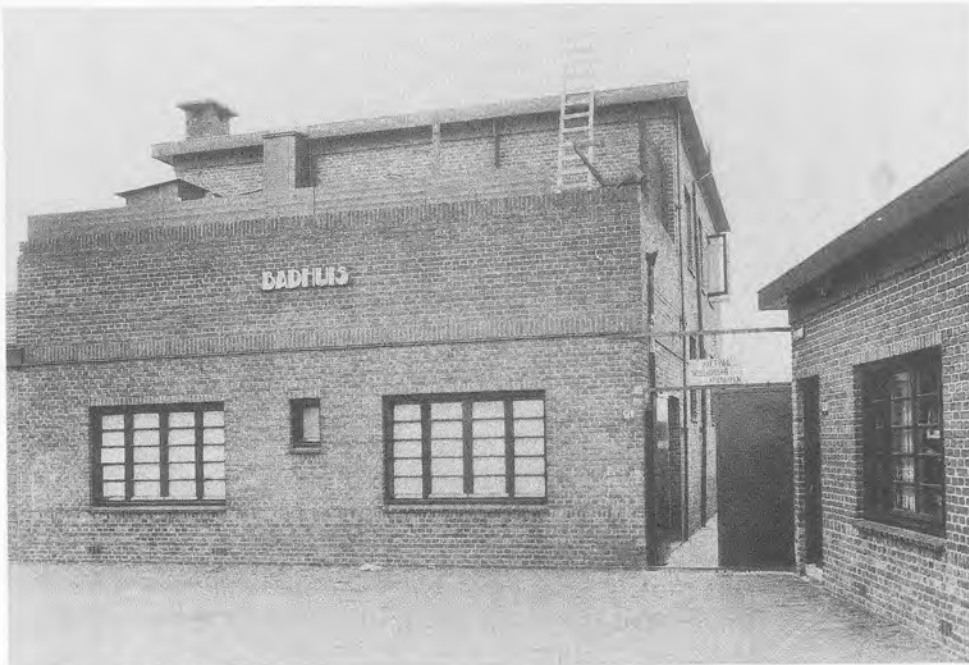
Het Houtplein in aanbouw. November 1924, twee maanden voor oplevering.
Bron: archief Stichting Volkswoningen, Gemeentelijk Archief Utrecht.



Gezicht op de Kerkweg bij de Lijnweg 'met de van gemeentewege gebouwde kleine woningen'.
Bron: Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht.



Gezicht op de Lijnweg (deel van de buitenring van het complex Kerkweg) in 1927.
Bron: Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht.



Het badhuis op het Houtplein.

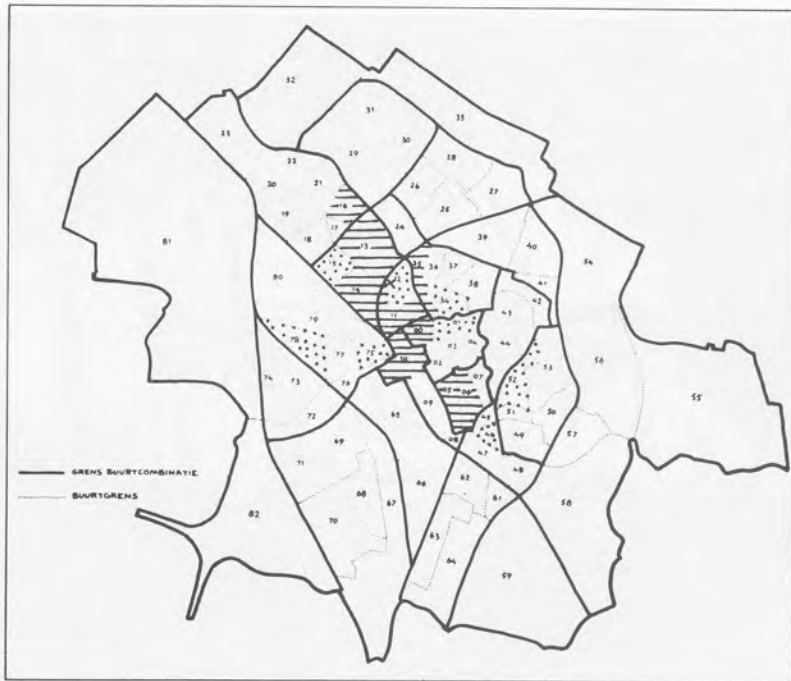
Bron: archief Stichting Volkswoningen, Gemeentelijk Archief Utrecht.



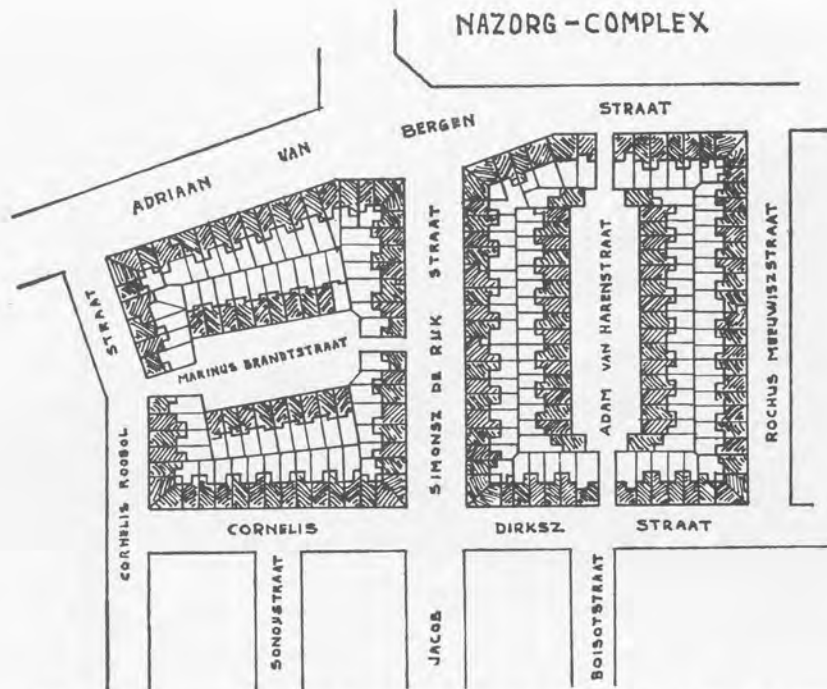
Mondharmonika-club op het Houtplein, begin jaren dertig. Midden achterin opzichter Hazewinkel (1925-1936). Tweede van links achter in Leger-des-Heils-kleding Linschoten (opzichter/directeur 1937-1956).
Bron: fotoalbum van een dochter van Linschoten.



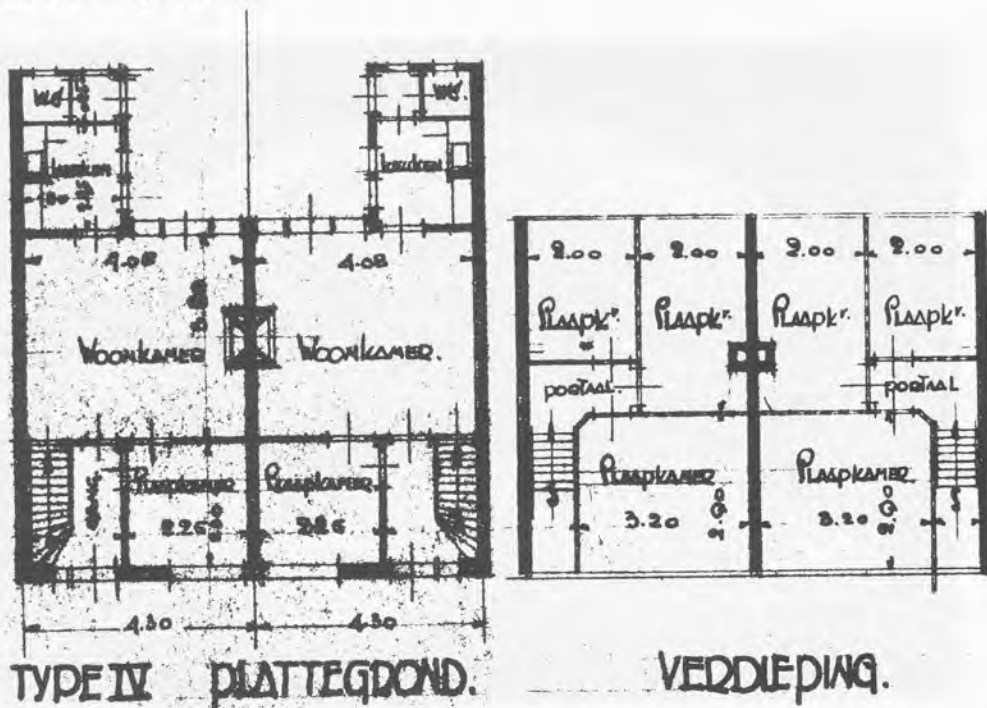
Figuur 1. Gemeente Utrecht: wijk en buurtindeling. Herkomst gezinnen woonachtig op het complex Kerkweg (aangegeven met een 'x') 1925-1936. Zwart: > 30 gezinnen. Gearceerd: 11-30 gezinnen. Gestippeld: 5-10 gezinnen.



Figuur 2. Gemeente Utrecht: wijk en buurtindeling. Vertrek gezinnen woonachtig op het complex Kerkweg (aangegeven met een 'x') 1925-1936. Gearceerd: 11-20 gezinnen. Gestippeld: 5-10 gezinnen.



Ondiep XIII (het complex voor economisch zwakke gezinnen). Gebouwd in 1930 tegen de gemeentegrens met Zuilen.
Bron: Duitemeijer 1962.



Plattegrond van het meest voorkomende woningtype van het complex Ondiep XIII.
Bron: Gemeente Utrecht, Bouw- en Woningdienst, november 1928.



Zicht op Ondiep XIII. Middenin: een poortwoning met toegang tot een van de twee binnenterreinen.
Bron: Archief Stichting Volkswoningen, Gemeentelijk Archief Utrecht.



Gezicht in de Marinus Brandtstraat (een binnenterrein van Ondiep XIII) in 1932.
Bron: Gemeentelijk Archief Utrecht.



Geveltekening van een hoekwoning van het complex Ondiep XIII.
Bron: Nieuw Utrechtsche Courant 15-9-1930.



'Op 24 december 1944 stierven de twee voorste kinderen op één dag. Hun temperatuur was 10 graden te laag! De donkere vlekken op het naakte kind zijn scabies. De stippen op de vrouw en andere kinderen luizen.' Aldus opzichter Linschoten, die de foto op 23 december 1944 nam.



'De 5 kinderen H., zoals we die in hun woning aantreffen...



'De 7 kinderen H., nadat zij gebaad en gekleed waren. Zoo werden ze in het Stads- en Ambachtskin-
derhuis opgenomen.' Links opzichter Linschoten.
Bron: Jaarverslag Stichting Volkswoningen 1944-1945.

De reinheid naar buiten is ook sterk vooruitgegaan. Het schrobben der straat en het lappen der ruiten werkt aanstekelijk. In enkele gezinnen echter laat de reinheid in huis veel te wenschen over. We vreezen, dat deze menschen het nooit zullen leeren. We maken hierover regelmatig opmerkingen en in sommige gevallen stellen wij kalk en behang beschikbaar om een nieuw begin te maken. (jaarverslag 1937, 1)

In de oorlog zakte het bewoningspeil tot een niveau waarop nog slechts een minderheid van ongeveer 30 bewoners een voldoende scoorde.

Groot was het domein van huisvrouwen niet: de meeste woningen hadden een vloeroppervlakte van 32,8 m². Daar kwam verandering in omdat in 1938, 1953 en 1959 huizen van een verdieping werden voorzien. Klein als ze waren bespaarden ze huisvrouwen werk, en gelijkvloers waren ze goed te controleren, zo was de filosofie. Daarom verzette de Stichting zich aanvankelijk tegen het plan uit 1936 van wethouder Ploeg om alle woningen te bekappen, uit angst voor bergplaatsen van 'nuttelooze rommel' en 'stof- en vuilophoping'. Toen Ploeg zijn voorstel beperkte tot de woningen van de buitenring om grote gezinnen te huisvesten, trok hij iedereen over de streep. Veelzeggend was het bijkomend argument dat bekapping de onooglijke woningen van het Houtplein aan het zicht onttrok. Volgens een adres aan de gemeenteraad van de batterijenfabriek Herberhold maakte men een moderne kap op versleten onderstukken en hield men vanuit de trein een 'allerminst aestetische' inkijk op het plein, als de spoorlijn waaraan de huizen lagen zou worden opgehoogd.⁵ Herberhold zag liever de hele Houtpleinkolonie verdwijnen. Linschoten, die uit waardering voor zijn werk ook een verdieping op zijn woning kreeg, zag bezorgd grote gezinnen verhuizen naar de buitenring, omdat juist deze intensief toezicht behoevende gezinnen aan zijn oog werden onttrokken. Pas in 1952 werden de oorspronkelijke denkbeelden omtrent de woninggrootte losgelaten, men zag in dat een te kleine leefruimte heropvoeding onmogelijk maakte. Het gemiddelde kindertal lag toen op 6,4, waarvan 4,1 thuis verbleef. Eerst kregen de huizen die met hun rug naar de Houtstraat stonden een verdieping, en in 1959 de overige woningen, op een enkel rijtje na.

Bewoners beamen dat er gezinnen tussen zaten waar het een bende was, of zelfs een varkensstal waar 'een blind paard geen schade dee'. Als verzachtende omstandigheid voerde men de diepe armoede aan:

Ik had een heel arm gezin, want ze roepen eh... vies, nee, de mensen hadden vreselijke armoei. En daarom konden ze d'r niet om malen om de boel schoon te houden. Mensen die daar zo'n hok met jongens hadden, die dachten alleen aan d'r eten. Als ik m'n 'vette' steun had gebeurd, dan haalde ik d'r toch nog een bietje groene zeep van. 't Werken heb er bij mij altijd ingezeten hoor, van kindsbeen af. (bewoonster Houtplein/Lijnweg, vanaf 1928)

Zelfs slovende huisvrouwen hielden zich maar met moeite staande:

Dat was een tijd dat je moest werken en werken want er lagen vier, vijf kinderen in zo'n klein hokkie. Iedere week dweilde ik met lysol, om de vloeren uit huis te houden, mijn hele huis stonk ernaar. Je moest alles nog met de borstel wassen. De was hing boven de kachel, altijd vol, altijd een of twee luierkinderen. Je bent daar ingegroeid, met één kind begonnen, ze komen niet allemaal tegelijk hè. Toen ik daar wegging had ik er negen. Je probeerde nog wat van het leven te maken, en je kon toch wel lachen. Ik weet nog dat ik altijd stond te wassen en dat ik

daarbij stond te zingen. Als je zo'n leven gewend bent, toen wist je niet anders, wij hadden thuis ook armoede en bij hun thuis ook. (bewoonster Houtplein/Ondiep XIII, 1939-1975)

Gezinsverzorging

Een nieuwe poging de woonbeschaving te beïnvloeden was de introductie van de gezinsverzorgster. Bij een bezoek eind 1952 van personeelsleden van de Stichting aan de gezinsoorden werd

duidelijk ervaren, dat wij de figuur van de gezinsverzorgster maar moeilijk kunnen ontberen. Dergelijke krachten, op levensbeschouwelijke basis in onze complexen ingeschakeld, zouden een ware zegen voor onze gezinnen kunnen betekenen. (jaarverslag 1952, 1)

Vanaf 1954 drong men via een paar van particuliere instellingen geleende gezinsverzorgsters de 'onmaatschappelijke veste' binnen. Omdat de Stichting weinig medewerking van deze instellingen kreeg, trok ze in 1956 zelf drie gezinsverzorgsters aan; niet lang daarna werkte zij alleen nog maar met eigen krachten.⁶

Volgens Linschoten wilden de meeste gezinnen aanvankelijk niets weten van deze 'pottekijksters' of 'medewerksters van de Kinderrechter of de Voogdijraad'. Gezinnen zagen zich

een brevet van onvermogen, wat het voeren hunner huishouding betreft, toegestoken en konden het natuurlijk in huis best alleen af! (jaarverslag 1955, 4)

Zo ook de moeder die haar huis in de oorlog had opgestookt en onderhand een dozijn kinderen had:

Ja, ik had twaalf kinderen. In de ene slaapkamer leefden d'r zes en in de andere vier, en één baby stond aan m'n voeteneinde en dan stond er naast m'n bed nog een ledikant. En dan moest je toch proberen de boel schoon te houden, want d'r was daar scherpe controle op 't Houtplein. Ze dreigden je met de kinderen op te bergen. Nou, dan kon je aan 't jakkeren gaan in zo'n rothutje. Maar we hebben ook wel dagen gehad dat we d'r met onze pet naar gegooid hebben. Kwam die opzichter langs: 'Hebben jullie niks anders te doen?' En dan zee ik: 'Nou meneer Linschoten, as u zin hebt om te veggen, stoffer en blik staan in de keuken.' Hij zegt: 'Maar ik zal jou een werkster geven.' Dan kreeg je een verpleegster in huis of eh, 'n sociaal werkster van de Stichting. Kwam d'r centje aan. Zegt m'n man: 'Bij mijn vrouw werken? Als jij probeert ooit een stap over de drempel te doen, dan kom je wel aan de overkant te leggen. Mijn vrouw regelt 't zelf wel, ik heb geen pottekijkers nodig.' Ja, dan mos je je portemonnee afstaan, hun deeden daar de boodschappen en dan werd d'r een briefje opgemaakt wat er nog in je portemonnee zat. (bewoonster Houtplein, 1947-1976)

Volgens Linschoten verminderde de weerstand, toen de maatschappelijk werkster gezinnen op de komst van een gezinsverzorgster ging voorbereiden. Maar het verzet tegen gezinshulp bleef levend, zoals van het inwonende gezin dat eind jaren vijftig van de Framboosstraat naar het Anthonieplein verhuisde:

Man: Ik kwam uit een gezin van vijftien kinderen, altijd armoede en ellende gehad. En dan kom je daar op het Anthonieplein en dan willen ze je sociale hulp toedienen.

Vrouw: Nou, toen werd ik bloedlink. Ik zeg: 'Hoe dat zo? Ik heb zeven jaar als dienstmeisje gewerkt voor dag en nacht, wil je mij een sociaal werkster geven? Met mijn twee kinderen?'
Nou ik heb dat ook nooit geaccepteerd, kom.

Man: Wij hadden een gezin om door een ringetje te halen. Maar ze douwden je dan wel in een hokkie van twee kamertjes van twee bij twee-en-een-half en een huiskamertje van vier bij vier en dat vonden ze wel normaal. Ze hebben me d'r nooit als een volwaardig mens behandeld. (bewoners Anthonieplein, 1959-1968)

Dalles (armoede)

De moderne armenzorg, waarin bedelen werd bestreden en verstandig bedelen gepropageerd, doortrok de weekrapporten van Linschoten, zoals op 2-5-1938:

Deze week werden we opgebeld dat de kinderen B. in de omgeving van de Maliebaan liepen te bedelen. We hebben de moeder ontboden en eens met haar gesproken. Ze vertelde dat de nood zo hoog was dat het moest. Na Maandag is de steun al op en dan moeten gedurende den geheele week 11 magen gevuld worden. De vrouw die binnenkort haar tiende kind verwacht, was met ons van meening dat bedelen voor de kinderen slecht was en allerlei gevolgen kan hebben. Door onze tusschenkomst krijgt zij van de R.K. linnenactie een wieg met toebehoren. We gaven haar melk en aardappelen.

Linschoten regelde huishoudelijke hulp van de zusters Augustinessen. Een paar jaar later nam de Voogdijraad toch de kinderen uit dit gezin weg. In de hongerwinter van 1944 bezweek de 37-jarige moeder eenzaam tijdens haar zeventiende bevalling.

Veel gezinnen leefden in de jaren dertig in bittere armoede. In een gezin was bij de geboorte van een dochter geen twee cent in huis voor een emmer heet water. In een ander was bij de dood van een meisje van tien maanden geen laken om het lijkje te dekken en moesten hemdje en truitje van de drooglijn worden getrokken. Ook bewoners schilderen een beeld van schrijnende armoede. Het nodige huisraad ontbrak veelal en bedden waren voor sommigen een ongekende luxe:

Wij hadden vroeger ook geen ledikant. We sliepen geloof ik met z'n tien op de grond. Mijn moeder één groot bed maken. Ja, zo ging dat vroeger allemaal. (bewoonster Anthonieplein, 1959-1976; ervoor als kind op Houtplein en Lijnweg)

Bij ziekte of bevalling verstrekte Linschoten soep of fruit uit een 'soepfondsje'. Hij was voortdurend in de weer met armenzorginstellingen. Nu eens ging het om ledikanten voor vier kinderen die op de grond sliepen, waarvoor hij een bestuurslid van de Nederduitsch-Hervormde Diaconie aansprak, dan weer troggelde hij van Maatschappelijk Hulpbetoon meubilair en beddegoed los of van een belangstellende f 20 om kleren en schoenen voor kinderen te kopen, of verdeelde hij stapels tweedehands kleding. Zijn dochter herinnert zich dit nog levendig:

Het Leger des Heils heeft jaar en dag oude kleding ingezameld, dat werd gereinigd en met een vrachtwagen in de maand december gebracht. Dan legden we in de kleine zaal van het club-

gebouw voor alle bewoners een vel papier met hun naam op de grond. Mijn zus en ik hielden ieder kledingstuk omhoog en dan zei moeder: o, dat is goed voor die. Als het pak 'groot' genoeg was pakte pa het verder in. En zo ging ieder gezin na afloop van het kerstfeest met een pak kleding naar huis.

Bewoners hadden ook eigen lijntjes lopen naar armenzorginstellingen of naar particuliere weldoeners:

Als je nou zondags niet naar de kerk ging, dan kreeg je van Vincentius geen broodkaartje. En voor die troep moest je liégen, bedriégen en slijmen totdat je barsten kreeg. (...) Op de Bemuurde Weerd woonden drie oude dames, daar mochten we twee keer in de week de korstjes komen halen. Die sneden de korstjes van het brood wat ze nou naar de vogels gooien. Ik heb ze duizend keer gehaald, dan liep je d'r onderweg al uit te vreten, zo'n honger had je. (als kind en volwassene bewoner van resp. Houtplein/Lijnweg/Kerkweg/Houtplein/Balkstraat, tot 1978)

Op zo'n broodkaartje kreeg je één vers brood of, met geluk, twee oude broden. Ook vanuit 'armenscholen' genoten kinderen ondersteuning: warme maaltijden, schoeisel en schoolkleding van de gemeentelijke distributiedienst op het Vaaltterrein. Aan de verstrekte kleding viel de armoede af te lezen, zodat pesterijen niet van de lucht waren.

In de oorlog gaf Winterhulp waardebonnen voor kleding en dekking en liet de naastgelegen batterijenfabriek Herberhold zich van zijn beste kant zien door 's middags in het badhuis eten uit te delen. Dat voorrecht verloor een gezin bij toeval:

In de oorlog kregen de kinderen eenmaal per dag eten in dat zaaltje daar. Maar ik had een keer een kat gevonden, zo'n grote kater van de slager, die had ik toen opgehangen aan de kruk van de deur, die heb ik dus geslacht. Was ik dat ding aan het braaien, kwam zij van Linschoten binnen: 'Oh, ik zie het al, jullie hebben het nog niet zo slecht.' 't Was gelijk afge- lopen, dat die kinderen daar konden eten. (bewoonster Houtplein/Ondiep XIII, 1939-1975)

In de oorlog werd er flink gestolen om te overleven. In de Framboosstraat werd zelfs een ontvreemd paard in een huiskamer geslacht; naar verluidt kreeg de hele buurt een pondje vlees. Als je geen eten had, hadden burenen het ook niet, en als de burenen eten hadden, dan had jij het ook. Dat is het beeld van het Houtplein uit interviews:

Die band die wij hadden op 't plein, verschrikkelijk, je was zo hècht met mekaar - als ik 'n rooie kool had, dan snee ik 'm door en dan had je buurvrouw de helft en ik de helft. Dan hadden we allebei te eten. (bewoonster Houtplein/Lijnweg, vanaf 1928)

Na de oorlog bleef Linschoten in de weer om de materiële nood te verlichten. In 1947-1948 organiseerde hij markten waar tegen spotprijzen ledikanten, dekens, schoenen en gedragen kleding werden verkocht.

Bij alle armoede hield Linschoten de huurschuld al die tijd toch binnen redelijke grenzen. Weekrapporten geven een bonte verzameling redenen waarom bewoners de huur niet konden voldoen, zoals 12-6-1938:

man ging in werkverschaffing, moest noodzakelijke aankopen doen; moest met Pinksteren zijn costuum uit Bank van Leening thuishouden; was zo kwaad op de steunverlening dat ze de huur opmaakten; moeder had op aandringen van de kinderen de huur maar besteed aan een extra maal met de Pinksterdagen; moest onderkleeding kopen daar de man voor onderzoek naar het ziekenhuis moest; had een ander aan huur geholpen ten koste van zichzelf.

In 1938 werd van twaalf bewoners de huur ingehouden van de steun. Bewoners moesten echter leren vrijwillig te betalen:

De man heeft nog nooit uit eigen beweging huur betaald. We hielden de huur op zijn steun in. Ik sprak hem aan en verzocht hem voor éénmaal zelf de huur te willen betalen. Hij beloofde dit. Zaterdag zag ik hem thuishkomen. Na een half uur ging ik eens proberen de huur binnen te krijgen. Hij weigerde pertinent de huur te betalen. 'Laat de Gemeente het maar betalen', aldus D. Tegen zijn vrouw zei hij: 'Je bent gek als je die kerel een cent geeft.' Toen ik hem op het verkeerde van zijn handelwijze wees zei hij: 'De Geneeskundige Dienst heeft mij hier heen getrouwd naar die rothuizen.' Met één haalde hij de bezem en wou mij de deur uitslaan. Slaan durfde hij echter niet doch hij nam mij beet en zette mij buiten de deur met de mededeeling dat wanneer ik er weer in kwam hij mij de hersens in zou slaan. Verdere pogingen heb ik toen maar achterwege gelaten. (weckerapport 13-3-1939)

Met zo'n aanval op de opzichter tekende iemand vrijwel zeker zijn 'verhuizingsvonnis'.

Als een gezin diep in de schulden zat, trachtte Linschoten te bemiddelen. Door in 1939 een voorschotbankje op te richten hoopte hij het 'lommerd-lopen' uit te roeien. Hij liet bijvoorbeeld f 6 sparen en gaf dan een voorschot van f 10 in de vorm van bonnen om een pak en schoenen te kopen. Gezinnen bleven echter naar de Bank van Leening gaan en hadden daar soms meer lijfgoed, schoenen en dekens staan dan in hun eigen klerenkast. Gekregen kleding of door de Dienst voor Sociale Zaken verstrekt huisraad verhuisde soms direct naar de lommerd.

Tot het belangrijkste wapen om het uitgavenpatroon van gezinnen te beïnvloeden groeide de kinderbijslag uit. Op voorwaarde dat deze bij de Stichting binnenkwam, konden gezinnen een voorschot krijgen. Het verlies van financiële autonomie werd als krenkend ervaren:

Ik kwam in de penarie te zitten, m'n man kreeg f 13 steun, en daar zat ik met twaalf kinderen. Ik zeg tegen m'n man: 'Laten we nou ons kop maar buigen, we motten naar de Stichting toe. Laten we maar geld gaan vragen op de kinderbijslag.' M'n man moest meekomen, zulke vellen moest je daarvoor tekenen. En dan kreeg je een bon, voor vijf paar schoenen en dan wezen zij de winkel aan waar je moest kopen. En dan kwam je in de winkel bij de Bata en dan zei ik, ik kwam een paar kinderschoenen halen. O, komt u van het Houtplein. Zeiden de jongens, hè ma, ze hebben allemaal dezelfde schoenen aan op het Houtplein, en dat was waar want je kreeg de goedkoopste schoenen hoor. Terwijl je het zelf moest betalen van je kinderbijslag. (bewoonster Houtplein, 1947-1976)

De Stichting bouwde na verloop van tijd een netwerk van winkels op, waar gezinnen met bonnen terecht konden: voor hun vloerbedekking, gordijnen, behang, meubelen, elektrische apparaten, enzovoort. Bewoners konden hun hele huis ingericht krijgen, maar dan wel op een wijze die de goedkeuring van de Stichting kon wegdragen.

Voordat maatschappelijk werkers gezinnen financieel gingen begeleiden, waren de budgettaire raadgevingen incidenteel. Een bewoonster:

Zij van Linschoten mos me niet. Een keer stonden we aan de deur. Ja, je had niks, je kwam naar buiten. Toen kwam ze d'r ook aanlopen, zegt ze: 'En waar hebben de vrouwtjes 't over?' Ik zeg: 'Over de armoe die we hebben.' Zegt ze: 'Ja maar de vrouwtjes weten niet met geld om te gaan.' Ik zeg: 'O nee? Als je zéven kinderen hebt en een man en vrouw, da's negen, en elf gulden en een dubbeltje steun.' Ik stuurde m'n kind al twee uur van tevoren om voor 'n kwartje drie oude broden te krijgen. Die waren zo oud als de weg naar Rome maar dan had je een brood meer. Toen zegt ze: 'Als je nou drie pond bruine bonen haalt en je eet vandaag heerlijke bruine boontjes. En dat nat van die bonen, daar doe je 'n beetje selderij bij, 'n beetje dit en 'n beetje dat, daar kook je 'n heerlijk soepje van. En wat je overhoudt, daar doe je dan wat oud brood bij, dan heb je heerlijk en nuttig eten.' Ik zeg: 'Nou wil ik even wat vragen, eet u dat ook?' Toen keek ze me aan, zegt ze: 'Nee.' Ik zeg: 'Waarom wil je 't ons dan laten vreten? En onze kinderen, denk je dat die een bruinebonenbuik hebben? Vandaag bruine bonen, morgen bruine bonensoep, overmorgen bruine bonen met oud brood.' (bewoonster Houtplein/Lijnweg, vanaf 1928)

Arbeid

Het aantal werklozen was eind jaren dertig hoog op het complex Kerkweg. Economisch marginale bestaanswijzen stonden bloot aan kritiek: leven van de steun (parasiteren), een onvoldoende of onregelmatig inkomen (losse arbeid, straathandel), of ontoelaatbare bronnen van inkomsten (kruimeldiefstaf, prostitutie).

Linschoten haalde na verloop van tijd de steun van bewoners bij Maatschappelijk Hulpbetoon/Sociale Zaken op en betaalde die uit op het kantoortje in het badhuis. Daardoor werd steunfraude aanzienlijk teruggedrongen. Leeglopers hield hij scherp in de gaten:

Iedere week als we dit bedrag uit moesten betalen, ergerden we ons hieraan. We drongen er bij Sociale Zaken en het Arbeidsbureau op aan deze man te werk te stellen. Het hem toen aangeboden werk leverde hem slechts f 38,60 per week + kindertoeslag op - hetgeen meneer te weinig vond en dus ging hij niet werken. Wij hadden hierdoor een argument om hem wegens het weigeren van werk uit de steun te zetten. (weekrapport 29-6-1947)

Vanaf 1953 tot 1958 reikte een contactambtenaar van Sociale Zaken de steun ten kantore van de Stichting uit. Een ex-bewoner klaagt:

Als ik hier in de steun loop, dan zou je nog wat kennen doen, maar daar werd zó op je gelet, je kon d'r nooit wat bijdoen, dus je had nooit wat extra's, 't was altijd armoe, ellende. (als kind en volwassene bewoner van resp. Houtplein/Lijnweg/Kerkweg/Houtplein/Balkstraat, tot 1978)

De drie opzichters waren in de jaren vijftig ook huisbezoekers van Zorg en Bijstand (de voormalige Vereniging tot Verbetering van Armenzorg). Zij brachten de uitkering van de gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken aan huis bij gezinnen die niet onder de Stichting vielen.

Werk was in de crisisjaren voor sommigen een ongekennde weelde:

Ik had toen 't geluk dan mijn man een baan kreeg, bij de Rijkstelefoondienst, daar hèt ie ruim drie jaar gezeten - toen had ik de hemel op aarde. Ik heb drie vette jaren gehad in m'n hele leven, de rest is altijd arremoei geweest. Kort na de oorlog is mijn man overleden. Toen ben ik gaan werken bij Jaffa, op die fabriek, als werkster, en is mijn dochter thuisgekomen voor 't huishouwen. Wij hebben 't gezin zelf hélemaal van de grond af opgebouwd. Ik heb m'n eigen kousen opgerold en m'n kinderen, ze hebben allemaal hard gewerkt, hard. Wij hoeven tegen niemand te zeggen, dankjewel. Nee, ik ben nóóit bij Hazewinkel geweest, nooit bij Linschoten, en Duitemeijer heb ik één keer gesproken. (bewoonster Houtplein/Lijnweg, vanaf 1928)

Linschoten probeerde jongeren geplaatst te krijgen in fatsoenlijke beroepen. Voor meisjes kwam dit neer op een dienstbodenbestaan, een kantoorbaan of het ziekenhuis. Teleurgesteld meldde hij in 1939:

Een poging om onze meisjes opgeleid te krijgen tot dienstbode mislukte, daar het milieu, waaruit zij voortkomen, niet geschikt is. Meestal komen zij op een fabriek terecht. (jaarverslag 1939, 2)

Voor veel meisjes was de batterijenfabriek Herberhold de eerste, bepaald niet aantlokkelijke werkkring, omdat ze er dagelijks zwart als een tor vandaan kwamen.⁷ Voor jongens werd juist gestreefd naar fabrieksarbeid of het leren van een vak om hen los te weken uit de sfeer van losse arbeid en straathandel.

Sommigen gaven aan werkgevers een ander adres op, uit angst niet te worden aangenomen. Op Linschotens verzoek werden mannen geplaatst in de werkverschaffing of bij de gemeentelijke sociale werkplaats. Regelmatig trad hij met succes als arbeidsbemiddelaar op. Nu eens zorgde hij voor werkkleding, dan weer voor handeldgeld. Dat pakte niet altijd goed uit:

Voor bewoner D. kochten we een scharenslijpwagen. De Vereniging Armenzorg gaf hiervoor een gift en een crediet. De man liet zijn wagen echter voor de deur staan en betaalde niets af. Wij konden er maar niet achter komen, waar dit gezin van 7 personen toch van leefde. Op zekere dag echter kwam de overvalwagen, daar D. verdacht werd van een inbraak te Driebergen. Inderdaad kwam bij onderzoek uit een stoelzitting f 1600,- en uit een kast een partij textiel, terwijl onder de vloer een kinderrijwiel werd opgehaald. Hij kreeg hiervoor twee jaar gevangenisstraf. (jaarverslag 1947, 2)

Jaarlijks raakten een paar personen verstrikt in de netten van justitie, meestal voor diefstalletjes - met een uitschieter in de oorlogsjaren. Niet iedereen viel in handen van de politie:

Tja ik stool als de raven. Als ik 's nachts om twee uur moest beginnen ging ik eerst stelen, want anders hadden m'n kinderen 's morgens niet te eten. Ik had er acht! Albert Heijn zette z'n kratten 's nachts buiten, en dan ging ik gauw de lege flessen halen, mossen die kinderen 's morgens de lege flessen wegbrengen, ja da's echt waar, en dan namen ze d'r gelijk melk voor, dan hadden die kinderen te eten! Je leefde op het Houtplein altijd met één been in de gevangenis. (als kind en volwassene bewoner van resp. Houtplein/Lijnweg/Kerkweg/Houtplein/Balkstraat, tot 1978)

Sommigen hielden zich staande met straathandel en bedelpraktijken. Zo bewoog een 'specialist' (jaarverslag 1941, 2), die in de oorlog zijn lege woning als bedelobject gebruikte, een dirigent met zijn zangkoor om voor meubilair en beddegoed

te zorgen. Toen zijn huis goed en wel was ingericht, verbrak hij de relatie en verkocht de meubels. Maar het volgende slachtoffer liep na inlichtingen bij Linschoten niet in de val.

In 1950 waren nog slechts elf mannen werkeloos in de drie heropvoedingscomplexen. Toen in de loop van de jaren vijftig dank zij de oplevende conjunctuur vrijwel niemand meer werkeloos was, kregen de meeste gezinnen meer armslag. De duurste radio's, pick-ups, bromfietsen, stofzuigers en bij de meest 'progressieven' ook t.v.'s vonden hun weg naar de complexen, dank zij soepele afbetalingsregelingen. Sommige gezinnen met een volgens Linschoten 'teugelloze bezitsdrang' moesten zich daarvoor diep in de schulden steken.

Het beroepsprestige-niveau lag in 1953 onveranderd laag.⁸ Op het Houtplein woonden toen 42 ongeschoolde (waaronder 11 straathandelaren), 11 geoefende en 3 geschoolde arbeiders. Vrouwen waren voor hun trouwen vooral in de huishouding werkzaam geweest; 18 oefenden daarna nog een beroep uit, meestal als werkster. Bijna alle niet meer leerplichtige, thuis wonende jongens en meisjes waren fabrieksarbeid(st)er; slechts een handvol volgde na de lagere school nog enig vakonderwijs. De meesten moesten meteen bijdragen aan het gezinsinkomen:

Ik werd zondags veertien en 's maandags werd ik aan 't werk gestuurd voor 7 1/2 gulden in de week. Want d'r was een groot gezin, er moest brood op de plank komen. (bewoner Anthonieplein, 1959-1968)

Die enkele schoolloopbaan boven de leerplichtige leeftijd werd dan nog soms abrupt afgebroken:

Ik zat op school en na een paar dagen kreeg ik een briefje mee naar huis, dat ik de volgende dag naald, garen en stof mee moest nemen. Mijn moeder zei toen: 'Krijg de kolere, je gaat maar werken.' (als kind en volwassene bewoonster Houtplein/Anthonieplein, tot 1976)

Een stortbui smoorde een carrière van een ander in de kiem:

D'r stond in de krant: leerling-etaleur gevraagd, afijn ik aangenomen. Zeg ik tegen m'n moeder: 'Ik ga etaleur worden, proberen, maar ik heb één strop, ik heb geen kleren, en leerling-etaleur, dan kom je tussen de elite te zitten.' 'Nou,' zegt m'n moeder, 'ga maar bij C & A kijken.' Dat was dan mijn eerste pakkie op zestienjarige leeftijd. Afijn, ik ga naar school en had dat pakkie an, maar een week daarna, toen kreeg ik er een bui regen op, zó gekrompen, dus ik durfde niet meer. Krijgt die cheffin van mij een schrijven, vraagt ze waarom ik niet meer ga. Ik zeg: 'Nou mevrouw, dat zijn allemaal van die elite daar.' Ik zeg: 'Aangaande m'n kleren ken ik daar niet meekomme.' Ik heb nooit verder doorgeleerd. (bewoner Framboosstraat, vanaf 1934)

Eén grote familie

Op het spreekuur van Linschoten kwamen bewoners met allerhande problemen en menig echtelijke ruzie werd ten kantore van het opzichtersechtpaar bijgelegd. Linschoten en zijn vrouw verschijnen hier als vredesstichters tussen kijvende echtelieden:

Onder luid gegil zat de man de vrouw achterna, en sprong de vrouw in het plantsoen voor het badhuis. We stelden haar in staat de vlucht te nemen in het badhuis, waar ze zich in een badcel opsloot. T. trachtte haar ook daar te volgen, doch op onze sommatie verliet hij gewillig het badhuis. Na beiden gekalmeerd te hebben stelden we een onderzoek in. De man had eten gekregen van de militairen, dit was te weinig voor zijn gezin en dus at hij het maar alleen op. De vrouw nam daarop de lege pan en haar portemonnaie en zette die aan de deur op het Houtplein. T., daarover in woede ontstoken, wilde daarop zijn vrouw te lijf. We hebben daarna beiden onderhouden en te ruim acht uur kon mijn vrouw het gezin weer hereenigen en was de vrede getekend. (weekrapport 18-9-1938)

De verdeling van het karige inkomen was tussen sommige echtparen een voortdurend twistpunt. Mannen hielden meestal een deel van hun verdiensten af voor eigen geneugten en hun vrouwen moesten de eindjes aan elkaar zien te knopen. Drank kon de zorgen kortstondig doen vergeten en was bron van 'bloedige vechtpartijen' of echtelijke ruzies:

Vrijdagavond is het voor K. altijd feest. Na het ontvangen van zijn steun koopt hij een plat fleschje jenever, drinkt het op en is dan afwisselend vroolijk en lastig. De laatste tijd is hij jaloersch op zijn vrouw. Hij steekt dat niet onder stoelen of banken en de vrouw evenmin. Deze week zocht ze 's avonds steun bij ons. Honderd mensen voor de deur; een heele oloop voor niets. Toen ik binnen kwam zat de man heel gemoedereerd met drie kleine kinderen op zijn knieën en twee naast hem. Hij vertelde mij een fleschje van 58 cent op te hebben en een maatje van 29 cent, samen 87 cent. Ik wees hem op de groote armoede en gebrek in zijn gezin en dan nog 87 cent weg te gooien. Met de man viel toch niet te praten; de zorg is van dien aard dat hij het er eens per week van neemt. Een kerkelijk armbezoeker kwam juist levensmiddelenbonnen brengen. (weekrapport 19-12-1938)

De secretaris van de Stichting schreef in de kantlijn van zijn weekrapport: 'Stom, maar... begrijpelijk!', en opperde Maatschappelijk Hulpbetoon de steun in natura te laten verstrekken.

Terwijl de vrouw van de opzichter ten tonele verscheen als er tussen echtparen bemiddeld moest worden, nam Linschoten de vermanende rol op zich. Menige burenruzie op het Houtplein had het karakter van een familietwist. Buurvrouwen gingen als zussen met elkaar om:

Nadat beide gezinnen eerst erg groot met elkaar waren en elkander leenden kwam de uitbarsting. Mej. D. had van Mej. E. een directoir en een paar kousen geleend. Toen deze tijdens de ruzie terug werden gevraagd, tilde Mej. D. ten aanschouwen van vele kinderen haar rokken op en liet zien dat ze er netjes mee uitzag. Maandagmorgen half negen beide gezinnen na elkaar ontboden en onderhouden. Met Mej. D. ging het nogal heftig toen we aanmerkingen maakten op haar gedrag en op haar meestal onzindelijke kleeding. Met een ernstige waarschuwing gingen beide echtparen huiswaarts. (weekrapport 28-3-1938)

Ruzies, die konden uitgroeien tot familievetes en 'formeele veldslagen', weet Linschoten aan kletszieke vrouwen:

Als de vrouwtjes aan de deur komen en er wordt gepraat dan staat het wel vast dat er binnenkort ruzie komt. (weekrapport 22-5-1939)

De pleinvorm lokte onbedoeld bemoeienis met elkanders wel en wee uit; de straatcultuur bleef aldus levendig. Linschoten voelde zich de *pater familias* met zijn vrouw als moeder van het Houtplein:

Met bewoners leven wij als in één groot gezin. In vreugde en smart zijn wij hun deelgenoten.⁹

Tot hun groot genoeg zongen bewoners tijdens hun vijftienvijftigjarige bruiloft in 1940 niet *Langsulleseleve* of *Endattemetoffe*, maar *Dat 's Heren zegen op U daal*.

Hun dochter, die als heilssoldate en diaken van de hervormde vrouwendienst de sociale bewogenheid van haar ouders levend houdt, herinnert zich die tijd als de mooiste van haar leven:

Als moeder 's maandags in de vroege morgenuren haar was ophing, werd er gezegd: 'Mevrouw heeft de was al hangen, ik ga ook maar 'ns een emmertje heet water halen.' En als ik naar mijn werk ging werd er over het plein geroepen: 'Jongens opstaan, het is acht uur, juffrouw Mies gaat naar kantoor.' We leefden er echt als één grote familie.

Ook bewoners van het Houtplein zagen zich als deel van één grote familiegroep, maar dan met Linschoten als ongezochte burgervader. Velen hadden ook wel een of meerdere familieleden in één van de complexen van de Stichting zitten. Naarmate deze langer bestond, werden ook meer mensen door trouwerij daadwerkelijk familie van elkaar. Ieder die bij de Houtpleinfamilie hoorde, werd daarin herboren middels een scheld- of bijnaam: de Stopnaald, Merel, de Hut, Vieze Aal, Portemonneetje, Drupsie, Tentaneus, Juul de Pruik, vrouw Komkommer, Keutel, de Omnibus, de Neus, schele Nel, de Beer, Oliekont, 14 Rollen Behang, De Nek, Bami-bal, de Boeboe, juffrouw Frankenstein, Schubbenek, de Spijkerkoning, Vieze Wiesie, Gladiool, de Schele, Jantje de Turk, de Tremmenduiker. Bewoners noemden Linschoten vanwege zijn hazelip binnen de kortste keren de Lip.

Zorg voor kinderen

Links en rechts maande Linschoten ouders meer aandacht aan hun kinderen te besteden, bijvoorbeeld als dezen thuis aan hun lot werden overgelaten. Ook schoolverzuim leverde de nodige vermaningen op. Tegenover de jeugd trad hij als wijkagent op:

De jeugd gaf ons deze week heel wat zorg door gevechten met stokken en het gooien naar voorbijgangers. De stokken zijn in beslag genomen, de ouders gewaarschuwd en op de cursussen de kinderen op het verkeerde gewezen. (weekrapport 13-2-1939)

De maatschappelijk werkster van de Cartesiusweg gaf in haar jaarverslag van 1946 een beschouwing weg over de opvoedingssituatie aldaar:

Kinderen uit onmaatschappelijke gezinnen kennen weinig vreugde in hun leven. Al vroeg raken zij vertrouwd met de harde realiteit van het pauperbestaan, en dagelijks ondergaan zij de fatale invloed van het slechte milieu. Onvoldoende verzorging, onregelmatige levenswijze, wrijvingen tussen de ouders, die vaak aanleiding zijn tot hevige conflicten en scheldpartijen, waarbij geen blad voor de mond wordt genomen, kunnen niet zonder invloed op de karaktervorming blijven.

Het wangedrag der ouders wreekt zich aan de kinderen. Niets blijft voor ze verborgen, geheimen kennen zij niet en ook met de intimiteiten van het huwelijksleven zijn zij vertrouwd. Hoewel de ouders meestal wel veel van hun kinderen houden, en er vaak een hechte onderlinge band bestaat, weten zij toch geen inhoud en vorm aan hun liefde te geven. Het éne moment vloeken zij ze stijf, het andere moment hitsen zij ze op, en wee degene, die het waagt ze ook maar met één vinger aan te raken! Gezelligheid en huiselijkheid zijn vaak onbekende begrippen, en aan liefhebberijen komen zij niet toe. Thuis weet men geen raad met ze, en stuurt ze de straat op die ongekende mogelijkheden biedt.

Voor sommigen was het ouderlijk huis een keiharde leerschool, zoals voor iemand die opgroeide in de Framboosstraat:

Het waren een hoop arme mensen met grote gezinnen maar de kinderen werden grootgebracht met respect voor ouderen. Ik kom zelf uit een gezin van vijftien kinderen. Met een vader die een moeder om de oren sloeg met de speklappen omdat er toevallig wat varkenshaartjes op het zwaard zaten hè. M'n vader, we waren blij dat die dood was, dat was een tiran. We werden spartaans grootgebracht. Die had een karwats naast z'n bed hangen met veertien leren pezen d'r aan met looien knoppen. Ik bedoel, als je dan een klap kreeg dan ha' je gelijk veertien deuken in je rug zitten. (bewoner Anthonieplein, 1959-1968)

Kinderen van het complex Kerkweg leefden op voet van oorlog met de buitenwereld. Het stereotype beeld van de Houtpleiners werd daardoor versterkt:

Je ging in groepen naar school want als je alleen was werd je vaak in elkaar geslagen. Ik had nooit vriendjes buiten de wijk. We werden uitgescholden voor vieze Houtpleiners, asocialen. Ja, met kerstbomen knokken en met stok en stenen ging je de buurt af. Er was niemand die tegen 't Houtplein opkon, je was de schrik! Niemand dorst op dat plein te komen, een vreemde werd er niet getolereerd. Ik sloeg d'r vroeger bij het minste of geringste bovenop. Ik heb me altijd moeten verdedigen. Mijn oudste is viermaal kampioen van Nederland met worstelen geweest. Ik heb geprobeerd ze te wapenen, tegen die omgeving die al maar tegen je was. (als kind en volwassene bewoner van resp. Houtplein/Lijnweg/Kerkweg/Houtplein/Balkstraat, tot 1978)

Voor menig gezin was de Stichting een gedwongen schuilplaats voor de Voogdijraad waar het een laatste kans werd geboden. Maar de opzichterswoning op het Houtplein werd meer gezien als uitkijkpost van de kinderbescherming. Geregeld bracht Linschoten gezinnen onder de aandacht van de Voogdijraad, zoals in 1947:

Moeder doet zich erg godsdienstig voor, maar tolereert intussen alle smerigheid, die er in haar huis uitgehaald wordt. Een zoon heeft een zedendelict gehad, een dochter had syphilis, een andere dochter pleegde een beroving en werd hiervoor veroordeeld, weer een ander heeft een kind van een Duitser. Eén meisje staat nog onder toezicht van mijn vrouw. De achterlijke Mien heeft een kind van één der kostgangers, die nog niet eens gescheiden is van zijn wettige vrouw. Wij zouden U met klem willen adviseren deze mannen te verwijderen. De kinderen worden door hen met zedelijke ondergang bedreigd. Wij overwegen het geval thans officieel bij de Voogdijraad aanhangig te maken. Officieus deden we het reeds! (weekrapport 21-12-1947)

In 1949 had Linschoten de voogdij over liefst 47 kinderen en het toezicht over 13 voorwaardelijk veroordeelde oudere kinderen. In 1955 stonden 71 kinderen (10%) van Kerkweg, Framboosstraat en Anthonieplein onder toezicht, in meer dan de helft van de gevallen van iemand van de Stichting. Eerst in 1957 werd de

combinatie stichtingsambtenaar-toezichthouder als ongewenst losgelaten en tot ernstige gevallen beperkt. Een kleine 40% van de in 1953 op het complex Kerkweg woonachtige gezinnen was ooit met de Voogdijraad in aanraking gekomen. Deze 'kinderbeschermingsgezinnen' hadden gemiddeld ruim acht kinderen.¹⁰

Het wonen onder toezicht verhoogde de kans op ingrijpen:

Wij kwamen wekelijks in dit gezin huur ophalen. Het was er nu eens wel - dan weer niet opgeruimd. Ook bemerkten we een onaangename lucht in huis. Tijdens het jaarlijksch onderzoek naar ongedierte werden de bedden omgekeerd. Deze waren doornat van urine en in staat van verrotting. Een kindje van 8 weken lag drijfnat in de wieg. Bij nader onderzoek bleek, dat het lichaampje geheel ontveld was door het langdurig liggen in natte luiers. Het kind stierf dien zelfden dag. Een ander kind van 1,5 jaar had een rond rugje van het voortdurend liggen in een kuil. De twee andere kinderen waren slecht gekleed en ongewassen. (jaarverslag 1941, 2)

Toen Linschoten bij de ontzetting uit de ouderlijke macht van dit gezin als getuigen werd opgeroepen, bedreigde de vader hem met een pak slaag. Het getouwtrek om kinderen leverde Linschoten eenmaal van een bewoner een raambiljet op met de tekst 'Linschoten, staatsvijand nr. 1'. Uit voorzorg schafte hij na verloop van tijd een gevaarlijk uitzijnde bouwvier aan.

Tegenover politie of Voogdijraad was het allen tegen één. Zo ontving Linschoten in 1948 bericht, dat een moeder van vijf kinderen ontzet zou worden uit de ouderlijke macht. De vrouw werd opgehaald om 23 dagen hechtenis uit te zitten, omdat ze f 54 boete niet kon betalen:

Dit was een mooie kans om de kinderen weg te halen als de vrouw haar straf onderging. Echter... een buurvrouw, die juist de kinderbijslag had ontvangen, kon het toch niet aanzien, dat Mej. O. werd meegenomen en betaalde de boetes voor haar. Wij vrezen, dat zij niet veel van haar geld terug gezien heeft. (jaarverslag 1948, 4)

Van deze verbindingslijn tussen Stichting en Voogdijraad ging een dreiging uit, die correctief werkte. Zo werd een moeder die bij huwelijksmoeilijkheden haar toevlucht bij een vriend zocht, 'via haar kinderen tot rede' gebracht (jaarverslag 1954, 11). Linschoten bevorderde de internaatsplaatsing van de kinderen en de geschrokken moeder keerde bij haar man terug met de belofte zich voortaan als een goede moeder te gedragen.

Meisjes die met 'zedelijke ondergang' werden bedreigd omdat ze omgingen met een gehuwde man, een 'bekende souteneur', of een ongewenst huwelijk wilden sluiten, 'dat slechts weer een nieuw asociaal gezin zou opleveren' (jaarverslag 1944-1945, 2), hing plaatsing in een inrichting boven het hoofd. In 1954 rapporteerde Linschoten:

dat wij in twee gevallen het onverantwoord aangaan van een huwelijk konden stuiten en beide hierbij betrokken meisjes wisten onder te brengen in een internaat, waar zij in de gelegenheid gesteld werden, zich verder in de huishoudelijke bekwaamheden te scholen, zodat zij straks - wanneer tenminste de lust daartoe nog aanwezig was - meer voorbereid deze zeer gewichtige stap in hun leven kunnen wagen. (jaarverslag 1954, 6)

Ook met een verhuizingstactiek was hij meermalen succesvol, zoals in 1941 toen een huwelijk tussen kinderen uit twee 'debiele' gezinnen, die al in ondertrouw

waren, te elfder ure werd voorkomen door de ouders van het meisje te laten verhuizen naar het complex voor economisch zwakke gezinnen, waardoor het contact werd verbroken. Een incestprobleem loste zich deels vanzelf op:

Een 15-jarige dochter moest bevallen van haar 17-jarige broer. De baby stierf gelukkig en het meisje werd naar een inrichting overgebracht, waar zij thans nog is. (jaarverslag 1949, 3)

Als de vrouw zich tot zorgzame moeder ontwikkelde en de man tot goede vader, werden kinderen als beloning naar huis gehaald. Ook aanmoedigingspremies: een deel van de kinderen dat mocht thuishkomen, werden gehanteerd. Sommige uithuisplaatsingen wierpen vruchten af:

De 19-jarige Anton C., die met zijn 10 broertjes en zusjes in 1942 in de Achterhoek was ondergebracht, had behoefte ons te bezoeken en ons te bedanken voor alles wat wij destijds voor hen deden. Hoewel het moeilijk was van vader en moeder te scheiden, ziet hij nu in, dat dit toen noodzakelijk was. Hij leert voor meubelmaker en is op weg een waardig lid van de maatschappij te worden. (jaarverslag 1947, 6)

Bewoners van de Framboosstraat, die de overname van het beheer van hun huizen door de Stichting als een vernederende bezetting ondergingen, zagen volgens de nieuwe opzichter (1950-1956) zijn komst met grote argwaan tegemoet:

Toen wij daar kwamen kregen ze het gevoel van, ja nu staan we helemaal onder curatele. Wij werden direct gezien als mensen die kwamen kijken of loeren welke kinderen er nu aan de beurt waren om uit huis geplaatst te worden. Maar wat deed de kinderrechtter toen die van ons bestaan hoorde, die plaatste kinderen terug. Nou woont er een echtpaar, laat die maar toezicht houden. En op een gegeven moment hadden mijn vrouw en ik dertig kinderen onder toezicht, mijn vrouw de meisjes en ik de jongens. Na een, twee jaar nam dat af, want als het goed ging verlengde de kinderrechtter die ondertoezichtstelling niet meer.

De opzichter van het Anthonieplein, die er van het begin tot aan het einde zat, kan zich nu nog opwinden over een uithuisplaatsing midden jaren vijftig van kinderen uit een gezin dat Linschoten betitelde als antisociaal; de man rommelde het liefst in vuilnisbakken:

Er was een man die graag een vergunning wilde hebben om allerlei dingen te kopen en verkopen. Toen heeft de Stichting dwars gezeten, daar hebben we ook zo lang over gesproken. Ze hebben het zo gezegd: we halen de kinderen er uit. Toen ben ik furieus geworden. Ze hebben een rapport laten maken, dat die kinderen er uit moesten, want die werden verwaarloosd enzovoort. Maar die mensen wilden niet dat ze zich met hun zaken bemoeiden want dat konden ze zelf wel. Hij wilde graag in de handel en dat wilden hun niet en toen moesten de kinderen er uit.

Linschoten geloofde niet dat de man zijn gezin met een ventvergunning voor galanterieën zou kunnen onderhouden. Met 'honderd man politie' zijn de kinderen volgens de betrokken vader weggesleept en een jaar later na een rechtszaak teruggekeerd. Zijn burens over deze veldslag:

Die kinderen die hier weggehaald werden, daar hebben wij nog af en toe ruzie mee gehad hè, dat de kinderen bij ons gingen onderduiken. Bertijk waar: die nam een kind, stiekem, die en die. Ze kwamen gewoon met een politieauto voor, hoor. Zoals van meneer W., die heb naast ons

gewoond. Daar werden de kinderen toen weggehaald, hebben wij ze nog ondergedoken gehouden. Ze werden verwaarloosd. Ja, die mensen hadden niks, geen geld, niks. Nee, mishandelen niet, maar die kinderen liepen er altijd slecht bij, smerig, ongewassen, waar? (bewoner Cartesiusweg/Anthonieplein, 1946-1976)

Een moeder weet nog goed hoe ze een kind van haar als straf langer van huis hielden dan de bedoeling was:

Weet je wat ze ook graag deeën, kindertjes opbergen. Ze hebben d'r van mij één opgeborgen. Die was ondeugend, die wou niet luisteren. Toen moest ik op kantoor komen, zegt Linschoten: 'Uw zoon spijbelt. We zullen hem naar 'n opvoedingsgesticht doen.' Zei m'n man: 'Dat ken je gerust proberen maar dan gaat er bij jou vanavond peterolie in jouw badhuis.' Toen zegt ie: 'Maar we zullen P. moeten straffen, hij gaat naar een kolonie, vier weken.' Maar 't werd drie maanden! Toen ben ik naar kantoor gegaan. Ik zeg: 'Hij kómt naar huis, ik kom elke dag bij je op kantoor, elke morgen om negen uur ben ik er.' Ik bèn blijven lopen, tot ie terug was. (bewoonster Houtplein, 1947-1976)

De meeste geïnterviewde bewoners vertellen wel een of ander verhaal over een uithuisplaatsing die hen nu nog hoog zit:

Nou, die kinderen van vieze Netje, die liepen op blote voeten, zagen er vies uit, die stonden op de nominatie om opgeborgen te worden. En zij ging op haar manier bidden en smeken bij die maatschappelijk werker. Toen zei die: 'Weet u wat je met de kinderen moet doen? Ik zal je elf gaspenningen geven', zei hij, 'kan je ze van kant maken.' Die kinderen werden ver weg geplaatst, helemaal naar Limburg. Je was straatarm, je had geen reisgeld, dus hoe mos je ooit in Limburg komen? (als kind en volwassene bewoner van resp. Houtplein/Lijnweg/Kerkweg/Houtplein/Balkstraat, tot 1978)

Tegenover de tragiek van uithuisplaatsingen steekt een geval van vrijwillige adoptie komisch af:

Bewoner G. had teveel kinderen naar zijn mening. Bewoner O. had er te weinig en dus gaf G. aan O. een kind cadeau met een briefje erbij, dat hij er volledig afstand van deed. Wij hebben hen duidelijk gemaakt dat dit zomaar niet ging en kort daarop kwam het kind weer bij de ouders terug. (jaarverslag 1948, 5)

Een 'grote opvoedende kracht'

Naast controle was er ook educatieve bemoeienis. Zo bloeiden onder Linschoten de wintercursussen. In 1938 constateerde hij:

Met de cursussen gaat het uitstekend. De lessen worden door de kinderen graag bezocht. Soms staan ze al een uur voor de aanvang aan de deur. De grote opvoedende kracht, die van de Cursussen uitgaat, is niet onder woorden te brengen. Het is voor ons dikwijls een mooie gelegenheid de kinderen een en ander bij te brengen. (jaarverslag 1938, 3)

Het aanbod bleef gelijk, op kleine verschuivingen na:

De lessen worden steeds meer aan het praktische leven toegepast. Zoo is de figuurzaagcursus voor jongens van 12 jaar en ouder omgezet in een timmercursus. Men leert nu hamer, zaag en

tang te gebruiken. Ook is een werkbank gemaakt, waaraan de jongens met trots werken. De meisjes leeren hun eigen ondergoed maken. (jaarverslag 1939, 4)

Begin jaren vijftig waren drie clubgebouwen in vol bedrijf. Bewoners van het complex Framboosstraat bouwden zelf in 1949 voor hun buurtvereniging Weltevreden een klein clubgebouw achter de Citroenstraat, waarvoor de gemeente materialen verschaftte. Ploeg verheugde zich in het *Nieuw Utrechts Dagblad* (30-6-1949) over 'zoveel burgerzin en doorzettingsvermogen'. De meeste clubs en gezelligheidsavonden werden hier geleid door bewoners, maar de Stichting behield de greep op het gebouwtje, dat geduchte concurrentie ondervond van het nabijgelegen buurthuis Utrecht-Noord. Op het Anthonieplein leidde het opzichtersechtpaar de helft van alle clubs.

Op het Houtplein bestond het aanbod in 1953 nog steeds uit het vertrouwde vertelurtje voor de kleintjes, handwerken voor meisjes en naales voor vrouwen (door Linschotens vrouw), en figuurzagen voor jongens van verschillende leeftijd. Hun dochter leidde dat jaar een toneelgroep. Een cursus kinderverzorging, huishoudkunde en koken stierf na 1946 een zachte dood, evenals een paar jaar later knutselavonden voor mannen, bedoeld om hen te leren dat vrije tijd niet 'synoniem was met luieren'. Oudere jongens werden vanaf 1946 met sport en spel verleid om op vrijdagavond hun wekelijks bioscoopje te laten schieten. Daarover had Linschoten niet voor niets zelf de leiding:

Wij leren de goede en slechte karaktereigenschappen van de jongens op deze avond kennen en kunnen hun fouten in een persoonlijk gesprek daarna met hen bespreken. (jaarverslag 1947, 7)

Bij de lessen die een naaister gaf, was Linschotens vrouw op haar beurt aanwezig om het gesprek in goede banen te leiden:

De verstelcursus voor vrouwen verheugt zich altijd in een goede belangstelling. Deze vrouwen vormen de goede kern op ons Complex. Wij kunnen aan hen wel een en ander kwijt en zij zorgen er wel voor, dat de andere vrouwen op het Complex het te weten komen. (jaarverslag 1947, 8)

Eén vrouw bericht over een aanvaring met de opzichtersvrouw op de naaicursus:

Zat ze een keer op dat naaikransje mijn vader te beschelden, dat die zo zoop. Zo lief was die niet, en toch kan je het niet hebben, dus ik zat te koken en toen zei ik: 'Ik kom hier niet om mijn vader te laten beschelden, dat gaat jou geen donder aan, het siert jou niet om zulke dingen te zeggen in gezelschap.' Al had mijn vader van de galg gedropen, van haar wou ik het niet horen. Toen gingen we bidden, want we moesten altijd voor en na bidden, dat werd je opgelegd. Toen zei ze onder het bidden: 'En vergeef ons Heer, we zeggen allemaal dingen die we beter niet kunnen zeggen.' Dat sloeg daar op. Zo'n doerak was het, ja. (bewoonster Houtplein/Ondiep XIII, 1939-1975)

Intensief cursusbezoek leverde als het ware een 'bevret van maatschappelijkheid' op, een bewijs dat een gezin op de goede weg was. De wintercursussen werden afgesloten met een tentoonstelling van gemaakte werkstukken, die met een bezoek werd vereerd door gemeentelijke hoogwaardigheidsbekleders.

Kerstvieringen, Sint-Nicolaas en jaarlijkse uitstapjes voor soms driehonderd

kinderen en voor vrouwen van de naaclub maakten deel uit van het programma. Voor veel vrouwen was dit hun enige uitje:

We gingen ieder jaar met de rijpot, maar we gingen onder geleide hoor! Of dà we schoolkinderen waren! En dan mocht je zingen: de paden op, de lanen in, of eh, 't zonnetje gaat van ons scheiden. Gingen we naar het strand. Nou komt 't. Wat denk je wat. He'k 'n lange onderbroek meegenomen van m'n man, en ben ik 't water ingelopen. En die wieven zaten mekaar te slaan van 't lachen. Mevrouw Linschoten klappend in d'r handjes: 'Mevrouw van A., wilt u eens gauw terugkomen?' Kom ik terug, zegt ze: 'En, hè je de boel vermaakt?' Ik zeg: 'Nou ik vind 't anders maar een lusteloze boel, as brave schoolkindertjes pootje baden. Ik ben lekker tot aan m'n kont in 't water geweest.' 'Oh... foei, foei', zei ze. We stappen in de bus, toen he'k die onderbroek uit 't raampje gehangen. Want m'n man mot morgen een schone onderbroek hebben. Ja, dat was ons uitstapje van 't Houtplein, maar plezier maken mocht niet. (bewoonster Houtplein, 1947-1976)

Ook met de oudjes trok men er op uit:

Die glunderende gezichten, welke, wat het mannelijk deel betreft, dan met een rokertje versierd worden, terwijl die van het zwakke geslacht onsymmetrisch lijken door de zwelling, veroorzaakt door toffee of bonbon, zijn op zichzelf reeds een genot. (jaarverslag 1952,7)

In de ontspanningsavonden 's winters werden stichtelijke elementen gevlochten. Zo memoreert Linschoten een diefstal tijdens een toneelrepetitie van kinderkleren uit een geschonken zak verstelgoederen. De moeder vond geen rust en biechtte haar misstap op aan Linschotens vrouw:

Zij betuigde haar spijt en vroeg mijn vrouw haar te vergeven. Het was voor haar een hele opluchting nu het hoge woord er uit was. Wij vinden dit geval een bewijs dat we vooruitgaan. Zou de moraal van het toneelstukje 'de gevonden portefeuille' doorwerken? (weekrapport 23-6-1947)

Wel werden in het clubgebouw moralistische toneelstukjes opgevoerd, maar ondanks aandrang van katholieke zijde bleven de deuren zondags gesloten voor kerkdiensten om andersdenkenden niet te prikkelen.

Een en al stichtelijkheid waren de gezinsweken die in 1952 werden opgezet. Twee jaar later werd de week in drie complexen georganiseerd. Op 'ontwikkelingsavonden' kwamen onderwerpen aan de orde als drank- en tuberculosebestrijding, het geordende gezinsleven, de naastenliefde en de opvoeding van kinderen. Iedere avond ontvingen bezoekers een lootje en de trouwste deelnemers maakten de meeste kans op een tweepersoonsdeken die op de slotbijeenkomst werd verloot.

De professionalisering van het jeugdwerk begon in 1954 met de komst van de jeugdleider. De start was moeizaam, omdat vooral de opzichter van het Anthonieplein geen bemoeienis duldde met zijn eigen jeugdwerk. Daarom werd deze niet met uitvoerend werk belast maar met de organisatie. Nieuw was het invoeren van een rapportage- en observatiesysteem. De jeugdleider gaf als kernpunt van zijn werk aan:

dat hij met de leiders en leidsters van de clubs dient vast te stellen welke kinderen zich niet normaal gedragen. Deze gevallen dienen gesignaleerd, omdat hier een basis kan liggen voor een

toekomstig a-sociaal gezin. Met de hulp van psychiater en orthopedagoog moeten zulke gevallen worden opgevangen.¹¹

Ook al liepen veel ontspanningsactiviteiten via de Stichting, de roemruchte gezelligheid schiepen bewoners onderling. Armoede en gezelligheid gingen volgens bewoners hand in hand: je had niets, alleen elkaar om te vermaken en het eigen kringetje om over te praten. Het onderlinge leencontact van melk, koffie en suiker steeg in donkere tijden tot grote hoogte. In herinnering blijven de warme zomers waar iedereen 'als familie onder mekaar' buiten zat, vrouwen keuvelend bij elkaar op wiebelende oude stoelen en mannen aan het kaarten, de pick-up of radio binnen handbereik. Hoogtepunt waren in de jaren veertig en vijftig de jaarlijkse buurtfeesten, compleet met optochten, verkleedpartijen, versierde huizen, wedstrijden voor kinderen en - tot ergernis van de Stichting - nachtelijke dans- en drankfestijnen. Vooral de buurtvereniging Weltevreden, na de oorlog opgericht, was actief met jaarlijkse buurtfeesten, gezelligheidsavonden, loterijtjes, attracties met Kerst, Pasen en Sint-Nicolaas.

Wonen en werken tussen asociale

Wonend tussen de gezinnen voelde het opzichtersechtpaar van het Houtplein zich sterk verbonden met 'hun' gezinnen. Permanent toezicht was volgens Linschoten de basis van het saneringswerk:

Het feit, dat ze weten, dat er voortdurend op hen gelet wordt, bewaart hen voor openlijke uitpattingen. (jaarverslag 1938, 5)

Bewoners noemden het echtpaar dat veelvuldig op het balkon van hun opzichterswoning verscheen de 'gapers':

Stond die vrouw altijd boven te klappen in de handjes, als er wat was: 'Jongens, mag niet!' Zal ik nooit vergeten. Ze was een kwaaije als ze begon hoor! Ze schreef alles gelijk op! Dan gaf ze 't gelijk door aan de, hoe noem je dat, aan de 'onder-toezicht-dienst'. (bewoner Houtplein, 1944-1965)

De kwalificaties die bewoners van Linschoten geven, variëren van streng, autoritair tot dictator. Bewoners hadden ontzag voor hem:

Linschoten die dacht dat hij de vader was van al die mensen hier. Dat hij dat maar te zeggen had wat wij moesten doen. Zo'n man was het, als je niet naar hem luisterde dan was het met je gebeurd. (bewoner Cartesiusweg/Anthonieplein, 1947-1976)

Van alle kanten zaten gezinnen aan hem vast: niet alleen als huisbaas, maar ook als reclasseringsambtenaar, gezinsvoogd, uitbetaler van de steun van Sociale Zaken, clubleider, arbeidsbemiddelaar, 'voorschotbankier'. Bovendien stond hij met alles en iedereen in contact: van armenzorginstellingen, scholen en werkgevers tot kindbescherming en politie. Voor bewoners leek het menigmaal één grote samenzwering:

Ik heb persoonlijk nooit kunnen begrijpen dat die hele groep samen heb gespannen, dus het Leger, Vincentius, de katholieke school noem maar op, 't was één kliek. (als kind en volwassene bewoner van resp. Houtplein/Lijnweg/Kerkweg/Houtplein/Balkstraat, tot 1978)

Bewoners ervoeren scherp de stigmatisering die uitging van het wonen-onder-toezicht. Zij werden door de buitenwereld als minderwaardig beschouwd, als een melaatsenkolonie:

Ja, dat stond bekend, dat Houtplein. Als ze dan de naam Houtplein hoorden, nou daar woont wat hoor. Schurriemurrie, uitvaagsel. Ik vond dat onzin natuurlijk. Er woonden gewone mensen, je hebt er overal wel tussen zitten hè? (bewoner Anthonieplein, 1959-1976, als kind afkomstig van Houtplein/Lijnweg)

Hoe ervoeren de opzichters van de Framboosstraat (1950-1956) en het Anthonieplein (1948-1976) het wonen tussen asocialen? Wat was hun werkinstelling?

De opzichter van de Framboosstraat onderstreept, terugkijkend, het belang van het wonen tussen de gezinnen. Zijn woning domineerde echter niet zoals op het Houtplein het hele complex:

Wij keken niet de buurt in, we konden wel de buurt inkijken maar dan moesten we ons omdraaien, we keken over de Vecht de polder in, waar nu Overvecht is. Dat wonen daar had voor het werk voordelen: je had direct contact met hen, je was ook één van hen. Het feit dat wij daar woonden deed het hem, ons zijn was belangrijker dan ons doen. We werden als een soort identificatie-object gezien. De mensen begonnen zich een beetje te identificeren met onze levenswijze, met onze opvattingen. Niet dat ze die deelden want wij waren provinciaaltjes en streng kerkelijk opgevoed. Maar na een paar jaar ging zich een soort bovenlaagje vormen, een elitegroepje rondom ons gezin. Je straalt iets uit waarvan die mensen denken: zo zou ik ook willen zijn. Dat was dan in de eerste plaats de manier waarop wij met elkaar omgingen. Een eindje wandelen met de kinderen, nooit vloeken, proberen kalm te blijven als er iets aan de hand was. Of de manier waarop wij omgingen met onze baby, praten over kinderen en opvoeding, hoe je kinderen bepaalde dingen leert. Een buurmeisje kwam bij ons wel eens eten en probeerde ook met mes en vork te eten want dat zag ze bij ons. Voor onze kinderen was het niet leuk. Iedereen mocht in de brandgang plassen maar als ons kind dat deed dan rrrr van: buurvrouw, hij plast in de brandpoort. Ergens waren onze kinderen ook kleine opzichtertjes die als mogelijke verklikker werden gemeden.

De opzichter van de Framboosstraat voelde zich niet met de bewoners één grote familie, wel goede buur. Het wonen tussen gezinnen gaf een vertrouwensband maar beperkte ook zijn handelingsvrijheid als er straf moest worden opgetreden:

We zaten daar toch in een dubbelrol: we waren opzichter en buurman. Als er nou iets uitgevoerd moest worden waardoor we onszelf als buurman onmogelijk konden maken, liet ik de maatschappelijk werker wel eens orde op zaken stellen, bijvoorbeeld huurschuld. Ik kon niet teveel waarschuwen want dan was ik de kwaaië pier. Eens ontdekte directeur Linschoten dat een gezin in een schuurtje een jong gezinnetje heeft zitten. Ja, nou praat ik net alsof we over konijnen praten. De directeur gaat tegen die mevrouw ontzettend te keer, maar ik kon hem niet afvallen in zijn bijzijn. Het was geen man die tact had, in begeleidende zin met mensen, wel om ze wat toe te stoppen. Later ben ik naar die mensen toegegaan en heb gezegd dat ik het er niet mee eens was. Daar had je dan zo'n rolconflict kunnen krijgen.

Niet alleen was er controle van bovenaf, ook onderling hield men volgens deze opzichter behoorlijk het oog op elkaar:

Ze hielden elkaar toch wel flink in de gaten, er was een sterke sociale controle. Het was echt een eilandje met een subcultuur. Er zaten heel wat gezinnen uit Wijk C. Wijk C was in het klein een stukje Jordaan van Utrecht. Ze voelden zich hoger dan het Houtplein, er zaten ook meer vakmensen, vooral bouwvakkers, met meer regelmaat in het arbeidsproces. Er was een sterke familiebinding. Een dochter die ging trouwen en ergens in de stad een huis kreeg, zat bijvoorbeeld net zo lang te mieteren tot ze zo had geruild dat ze toch weer dicht bij d'r moeder kon zitten. Er was een vrij hoog moreel peil. Als een jongen een meisje zwanger maakte, zorgde de buurt ook wel dat hij er mee moest trouwen.

De opzichter van het Anthonieplein, een man van het volk met wie de bewoners goed konden opschieten, zag zijn woning niet als torenwacht:

Ik keek nooit naar buiten wat of ze doen. Ik zei dan, joh, ik zit daar toch niet om naar jou te kijken. Ik had goed contact met alle mensen, kon overal binnenkomen. Ik zei tegen mensen, als jullie me nodig hebben sta ik direct voor jullie klaar, maar je moet niet voor ieder akkevietje komen. Kreeg zo'n man de sleutel, zegt ie: nou joh, bedankt hoor, maar bij mij hoef je niet te komen. Ik zeg: joh, wat ben ik blij dat ik er eentje minder heb. Als je mij niet thuis wil hebben, mijn zegen heb je hoor. Ja kijk, want zulke mensen die hebben tóch gevoel.

Zijn vrijere opstelling is verklaarbaar vanuit de wijziging van de bestemming van het Anthonieplein: van 'zwaarste' complex in woningen voor jonge, inwonende gezinnen. Deze opzichter distantieert zich van de allengs groeiende bemoeienis van de Stichting met gezinnen:

Die methodiek van hun, die deugde niet. Zou ú graag betutteld willen worden? Die maatschappelijk werkster, die ging in potten en pannen knoeien..., kijken. Kijk, niemand wil toch, al lig je nou in de goot, het blijft een mens. Als ze het bij ons zouden geprobeerd hebben, dan had ik ze er uit geschopt. Ik heb nooit gezegd: je moet nou zus of je moet nou zo doen. Ik zeg altijd: hoe heb jij er nou over gedacht? Je moet ze eerst zèlf de kans geven. Je probeerde een band te krijgen, al was het een heel losse. Als ik in gezinnen ben, ga ik met de kinderen spelen, hè. Het is een gezegde: als je een kind bij de hand neemt, dan pak je de moeder bij d'r hart. Daar heb ik het grotendeels mee gewonnen, en dat konden zij (de Stichting) niet begrijpen.

In 1957/1958 verhuisden de opzichters van het Houtplein en de Framboosstraat naar buiten de wooncomplexen, maar wel in de buurt daarvan. Volgens de nieuwe directeur Duitemeijer werd de opzichter teveel als politiefiguur gezien, 'die om zo te zeggen voortdurend met de sleutels van de gevangenis rammelt'.¹² Wooncomplexen moesten lijken op een lieflijk, haast uitnodigend ziekenhuis, waar de maatschappelijk werker de dokter was en de opzichter als hoofdverpleger zo nodig 'streng-vaderlijk' langs de bedden wandelde. De opzichterswoning op het Houtplein trok de Stichting bij haar Centraal Bureau, waar de zich uitdijende 'ziekenhuisstaf' in de jaren zestig in- en uitliep. Alleen de opzichter van het Anthonieplein bleef op zijn post, waarschijnlijk omdat het complex toch was afgeschreven als 'ziekenhuis voor asociale'. Bovendien verbrak een verkeersweg,

waarvoor een vijftal huisjes moest worden afgebroken, de band tussen zijn woning en het plein.

Ontsnapping of promotie

Voor menig gezin dat in één van de complexen belandde was het wonen een eeuwige onder-curatele-stelling. De enige manier om aan het toezicht van de Stichting te ontsnappen, was vertrekken:

Dinsdagmorgen vonden we de woning Houtplein no. X geheel ontruimd. De bewoners waren in alle stilte vertrokken. Van eenige medewerking van dit gezin is nooit sprake geweest. De kinderen hebben we telkens met dwang naar het badhuis moeten krijgen. De man hield er als communist rare ideeën op na. Telkens als hij onderhouden werd, zag hij in, dat we toch het beste met zijn gezin voor hadden. Hoewel we zeer voorzichtig zijn met de controle op deze gezinnen was het blijktbaar voor hem toch te hinderlijk. Het eenige wat ze bij ons geleerd hebben is regelmatig huur betalen. Dan is ons werk toch niet heelemaal vergeefs geweest. (weekrapport 11-12-1939)

Maar op eigen kracht vertrekken was volgens bewoners bijna onmogelijk:

Die mogelijkheid om weg te komen bestond er gewoon niet. Je was asociaal! Je woonde je huis uit, je was vies, een alcoholist of dief, je vrouw speelde de hoer. Dus je kon nergens terecht, dat was niet alleen bij een huisbaas, dat was bij een baas, welke instantie je ook kwam, je was al gebrandmerkt. Maar het waren geen asociale hoor! Het waren arme mensen! (als kind en volwassene bewoner van resp. Houtplein/Lijnweg/Kerkweg/Houtplein/Balkstraat, tot 1978)

Een voortijdig vertrek probeerde Linschoten te verijdelen:

Ook dit gezin had voor de tweede maal verhuisplannen. We hebben ons daar ook tegen verzet. Dit gezin behoort tot de a-socialen en heeft nog niet genoeg vordering gemaakt om tusschen normale gezinnen te wonen. Meestal trachten ze weer een krotwoning met zolder te betrekken. Door overleg met de huiseigenaren konden we het vertrek verhinderen. (weekrapport 14-3-1939)

Een gezin dat dank zij de Stichting weer een burgergezin was geworden, hielp hij daarentegen aan een goede woning. In de kantlijn van zijn weekrapport (19-6-1939) krabbelde de secretaris van het bestuur goedkeurend: 'Toch mooi werk! Waaraan de voorzitter toevoegde: 'Inderdaad. Deze en soortgelijke dingen mogen wel door verslagen of op andere wijze wereldkundig worden.' Maar zoals Linschoten zelf aangaf, betrof het een gezin dat van meet af aan niet bij de Stichting thuishoorde en dat de kans had gekregen er financieel bovenop te komen.

De promotieroute was onder bewoners bekend:

We hebben dus jarenlang op het Houtplein gewoond, en als je dan goed je best deed, dus je ging iedere week douchen enzo, dan maakte je promotie. Dan mocht je naar de Kerkweg. En als je dan weer promotie maakte, dan kwam je in de Rikketik (Ondiep XIII). Ja, je werd gewoon ingedeeld in kasten hè. (bewoner Houtplein/ Ondiep XIII, 1939-1975)

Bepaald niet ieder gezin stond onder scherp toezicht. Dat kon ook niet met de betrekkelijk kleine staf die de Stichting midden jaren vijftig had. Zo kon het

voorkomen dat een gezin de hele promotieroute aflegde van de Cartesiusweg, Anthonieplein, Houtplein tot aan Ondiep XIII zonder dat het veel van de Stichting merkte.

Tabel 2 biedt een overzicht van de door Linschoten in zijn eerste tien jaarverslagen opgegeven redenen van vertrek. In die periode verlieten 85 gezinnen het complex Kerkweg, beduidend minder dan in de periode Hazewinkel. In een kwart van de gevallen lag het initiatief tot huuropzegging bij de Stichting. In het jaarverslag van 1946 gaf Linschoten aan, dat er sinds zijn komst 66 gereclasseerde gezinnen vertrokken waren. Dit aantal ligt beduidend hoger dan men zou veronderstellen op grond van de vertrekredenen. Dichter bij de waarheid lijkt het aantal van ongeveer 25 gezinnen te liggen die Linschoten in afzonderlijke jaarverslagen vermeldt als gereclasseerd.

Tabel 2. Vertrekredenen van bewoners volgens de opzichter 1937-1946

<i>Initiatief Stichting:</i>	
-vernietiging of vervuiling der woning	8
-overlast, bedreiging opzichter, huurschuld, prostitutie	7
-inwoning, verbouwing woningen buitenring, gebrek medewerking, Cartesiusweg, huuropzegging zonder nadere opgave van redenen	6
<i>Verhuizing:</i>	
-naar betere woning, rusthuis	14
-naar complex voor economisch zwakken	5
-naar krot, inwoning bij ouders/kinderen, onbekend	14
<i>Wijziging gezinsomstandigheden:</i>	
-overlijden	4
-echtscheiding, gezin uit elkaar genomen	7
herstel huwelijk, trouwen	2
<i>Overige redenen vertrek bewoners:</i>	
-wilden niet onder toezicht staan, vlucht voor Voogdijraad	7
-burenruzie	3
-hoorden er niet, gereclasseerd	7
-deportatie joods gezin	1
Totaal	85

In zijn jaarverslagen typeerde Linschoten gezinnen in termen van progressie (in meerderheid), stagnatie of achteruitgang ('hopeloos gezin'). Ook karakteriseerde hij de financiële situatie of het gezin als geheel (net of smerig, ijverig of slap, goed of slecht), de huwelijksrelatie ('altijd ruzie') of man of vrouw afzonderlijk (man: dronkzuchtig, crimineel, arbeidsschuw; vrouw: zedelijk onbetrouwbaar, slordig, praterig). Weliswaar voerde hij in 1939 bij het bewonersoverzicht de diffuse psychiatrische categorie onvolwaardigheid in - vermoedelijk onder invloed van de

landelijke enquête van de Nederlandse Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid - maar hij bleef gezinnen beschrijven in alledaagse taal.

Mej. Ruijs, in dienst als maatschappelijk werkster van de Cartesiusweg, maakte jaarverslagen waarin bewoners met naam en toenaam werden geportretteerd, zoals in 1946 een gescheiden moeder:

gedrag: wispelturig, humeurig en onevenwichtig; instinctief gebonden aan de kinderen;

bijzonderheden: de vrouw heeft een psychopathische inslag, het oudste kind is debiel. Uitgesproken onmaatschappelijk gezin, zonder perspectief op verbetering.

Eind jaren veertig zette de anonimisering van bewoners in jaarverslagen in. De beoordeling van gezinnen werd onderwerp van stafbesprekingen en men voerde driemaandelijkse voortgangsrapporten in. Het was het begin van een omvangrijke dossiervorming.

Een wetenschappelijke evaluatie

De belangstelling voor het opheffingswerk van de Stichting nam na de oorlog toe, toen ook andere Nederlandse steden de heropvoeding van onmaatschappelijke gezinnen ter hand wilden nemen. Belgen, Engelsen, Fransen, Amerikanen en Duitsers vereerden het Houtplein met een bezoek. In Engelse en Deense kranten verschenen artikelen over de Utrechtse aanpak.¹³ De tijd werd rijp geacht het werk van de Stichting wetenschappelijk door te lichten, en nadat de gemeente een bedrag van f 6400 beschikbaar stelde, werd in 1952 een onderzoek opgezet door het Instituut voor Sociale Geneeskunde, het Sociologisch Instituut en het Pedagogisch Instituut van de Utrechtse universiteit. Wat was de invloed van het opheffingswerk op gezinnen van het Houtplein, waarvan de helft er al langer dan tien jaar woonde?

Het *Rapport Onderzoek Houtplein* beperkte zich tot 40 gezinnen van het complex Kerkweg. Van die gezinnen constateerde het rapport, dat er één niet onmaatschappelijk was en zich economisch kon handhaven; dat er 11 economisch zwak maar niet onmaatschappelijk waren (9 waren dit nooit geweest); dat 4 gezinnen zich niet konden handhaven tengevolge van geestelijke en/of lichamelijke insufficiënties (zoals 'debiele psychopathie'); en dat er 24 onmaatschappelijke gezinnen onder zaten.

Van deze groep van 24 gezinnen hadden volgens het rapport 14 ouders of ouderparen zijn of haar jeugd doorgebracht in een 'onmaatschappelijk' milieu; bij 9 was dit bij beide ouders het geval, 5 waren van één kant 'onmaatschappelijk-van-huis-uit'. Van deze groep van 9 vertoonden 3 de normale symptomen van onmaatschappelijkheid (zoals verwaarlozing van kinderen en woninginterieur). Bij 6 betrof het aperte klachten (zoals dronkenschap, echtbreuk/zedelijke verwildering, criminaliteit). Bij 8 van de 10 overige onmaatschappelijke gezinnen was opvoedingsverwaarlozing in het spel. De herkomst van onmaatschappelijke ouders van het Houtplein maakt duidelijk dat bij hen de problemen zich over generaties uitstrekten.

Bij het verschijnen van het onderzoeksrapport zorgde de burgemeester voor commotie door geschrokken te reageren op het 'feitelijk vernietigende' oordeel over de dilettantistische werkzaamheden van de Stichting. Het rapport concludeerde, dat onmaatschappelijke gezinnen hun herstel niet te danken hadden aan bemoeienis van de Stichting maar aan verandering van gezinsomstandigheden. Weliswaar waren bij 11 van de 24 onmaatschappelijke gezinnen de uiterlijke symptomen verdwenen, maar 9 daarvan, die er vrijwel alle langer dan vijf jaar woonden, waren vóór 1930 getrouwd: zij waren met het klimmen der jaren uit de stoet van gemiddeld tien kinderen gegroeid. Bovendien hadden ze door het meeverdienen van kinderen wat meer armslag gekregen. Hoofdprobleem was volgens de onderzoekers, dat huisvrouwen hun grote gezin niet aankonden.

Volgens het rapport werden er wel, preventief gezien, resultaten geboekt met het steunen van economisch zwakke gezinnen, maar de Stichting was bij lange na geen *'therapiecentrum voor onmaatschappelijke gezinnen'*.¹⁴ Reclasseringsarbeid bleef een fictie zolang niet aan bepaalde voorwaarden werd voldaan: een vooronderzoek door een wetenschappelijk team, een reclasseringsplan, teamwork van deskundige krachten, aanvullende opvoeding via het jeugdwerk, coördinatie in de hulpverlening, medisch-hygiënisch toezicht, doorstroming en nazorg.

In haar wiek geschoten pareerde de Stichting de aanval op het Houtpleinwerk van Linschoten. De theoretische kritiek van de in haar ogen te jonge, onervaren wetenschappers leidde niet tot de ondergang van de dertig jaar oude Stichting maar juist tot de roep om 'uitbreiding, verbetering en intensivering'.¹⁵ Het onderzoek zelf verdween na de eerste opschudding in de la¹⁶ en de professionalisering deed haar intrede met een psychiater, jeugdleider en gezinsverzorgers.

Een onderzoek uit 1962 onder 365 ex-bewoners uit de periode 1925-1956, bedoeld om het bevleete blazoen van de Stichting te zuiveren, leverde volgens Duitemeijer 'in ieder geval niets ten ongunste' van de Stichting op.¹⁷ De 215 achterhaalde gezinnen woonden merendeels in een volksbuurt en het oordeel over uiterlijke verzorging, woninginterieur en -exterieur van 142 bezochte gezinnen was overwegend positief. Maar of dit resultaat is toe te schrijven aan de Stichting, is twijfelachtig: driekwart van de geïnterviewden had diplomatiek geen mening over de Stichting Volkswoningen.

Asociaal of arm?

Hoe zijn nu de denkbeelden van de drie opzichters en die van bewoners te karakteriseren in termen van de eerder geschetste probleemfiguraties? Hier doet zich het probleem voor, dat de in interviews geventileerde denkbeelden kunnen zijn beïnvloed door een latere probleemfiguratie dan er circuleerde in de betreffende periode zelf. Slechts als men ervan uitgaat dat een eenmaal toegeëigende 'denkstijl' een hardnekkig leven leidt, is het verhaal achteraf een redelijk betrouwbare graadmeter voor het toenmalige inzicht.

De drie opzichters van het Houtplein, de Framboosstraat en het Anthonieplein hanteren elk een andere probleemfiguratie. Bij de opzichter van de Fram-

boosstraat overheerst de sociologische probleemfiguratie, waarin het gaat om aanpassing van gezinnen aan de burgerlijke levenswijze. Zijn gezin diende bewoners tot voorbeeld. Deze probleemfiguratie van het maatschappelijk onaangepaste gezin komt in hoofdstuk 8 aan de orde. Terugkijkend (h)erkent hij ook waardevolle elementen in de omgangsvormen van de betreffende gezinnen:

Het is een machtige tijd geweest, ik zou het niet graag uitgegumd zien uit mijn leven. Het is voor mij een geweldige ervaring geweest om mensen te leren beoordelen anders dan vanuit hun gedrag, maar vanuit hun hartelijkheid, spontaniteit, eerlijkheid en eh... soms ook oneerlijkheid. Achter de intentie sta ik nu nog voor 100%. Wanneer je mensen leert in een bepaalde leeforde te leven, dan breng je daar geluk mee aan. Iemand heeft eens gezegd: in gezag zit geborgenheid. Nou, in regelmaat en orde, leeforde bedoel ik dan, daar zit ook een stuk geborgenheid in. Alleen de middelen waren beperkt en de tijden anders. Als je bepaalde dingen op zich neemt heb ik redenen genoeg om me te schamen voor wat ik toen gedaan heb, dat zou je nu niet doen.

De opstelling van de opzichter van het Anthonieplein was een andere. Hij plaatste zich niet boven de bewonersgroep en ondernam alleen stappen, als bewoners zelf een hulpvraag formuleerden. Zijn houding is 'modern': het is een taakopvatting die *social caseworkers* huldig(d)en. Kernpunt is de mondigheid van de cliënt wiens andere levenswijze (meer) getolereerd of gerespecteerd wordt. De opzichter van de Framboosstraat kon daar toen niet mee uit de voeten:

Het doel van ons werk was het bewaken van een kudde schapen, dat was het oorspronkelijke doel, rustig houden, niet teveel alcoholisme, niet teveel ruzies, vechten. Een andere taakomschrijving hebben we nooit gekregen. Gericht pedagogisch werken, dat deed ik niet en werd ook niet verwacht. Het was gewoon eigenlijk een tikkeltje een politionele, een toezichhoudende taak. Toen kwam begin jaren vijftig dat social casework op en daar ging het om het zelfbeschikkingsrecht van de cliënt, nou, daar konden wij dan eigenlijk niet mee uit de voeten, dat wil ik best bekennen.

De opzichter van het Anthonieplein schetst een kleinere afstand tussen zichzelf en de gezinnen. Bij hem gaapt geen kloof tussen de wereld der normalen en asocialen. In zijn eigen woorden:

Mijn taak was om de mensen, eh, op te voeden. Maar volwassen mensen kun je niet meer opvoeden. Ieder mens maakt wel eens een keer een slippertje of wat dan ook. Als je op alle slakken zout gaat leggen, kom je er niet. Ik heb er met groot plezier gewerkt. Je moet een onmaatschappelijke zijn om met de onmaatschappelijken te kunnen werken. Ik geloof niet dat er een grens is. Het waren net mensen zoals u en ik. Alleen hebben ze een andere moeder gehad (lacht). Snap je me?

Deze opzichter formuleert kritiek die, zoals we nog zullen zien, begin jaren zestig werd ingebracht tegen de probleemfiguratie van het maatschappelijk onaangepaste gezin, als zijnde betuttelend. Maar de nieuwe probleemfiguratie die in die tijd opkwam, klinkt bij hem niet door.

De centrale figuur in dit hoofdstuk is opzichter/directeur Linschoten. De probleemfiguratie die bij hem te bespeuren valt, ligt in het verlengde van de probleemfiguratie van de schijnarmen, maar deze is bij hem vermengd met ele-

menten uit de traditionele, pastoraal gemotiveerde armenzorg. Tijdens zijn opzichtersperiode stond bij hem materiële armenzorg voorop, gedreven door Legerdes-Heils-denkbeelden. Het ging hem om het 'redden' van gezinnen, zorgenkinderen waarover hij met geduld en volharding vaderde. Tegen het einde van zijn be-wind klinken elementen van de probleemfiguratie van het sociaal zieke gezin door:

Wanneer er in de maatschappij sprake is van nood, dan wordt deze door de maatschappelijk onaangepaste mens niet alleen het eerst, maar ook het langst en het hevigst gevoeld. Hij is als het zwakke schoolkind, dat alle mogelijke infecties mee naar huis neemt en eigenlijk opgroeit in een toestand van voortdurend ziek-zijn. (jaarverslag 1954, 2)

Deze probleemfiguratie van het sociaal zieke gezin zullen we bij Duitemeijer aantreffen.

En de asocialen zelf? De personen die zich lieten interviewen plaatsen zichzelf ondubbeltzinnig in de slachtofferpositie van economisch zwakken van de samenleving. Zij boksten op tegen de stigmatisering die de afzondering in een wooncomplex, produkt van de probleemfiguratie van het ontoelaatbare gezin, opriep. Onderling brachten bewoners differentiaties aan tussen gezinnen waar wel of niet wat mee aan de hand was, maar door de buitenwereld werden ze tot de opheffing van de Stichting in 1975 over één kam geschoren.

Het maatschappelijk onaangepaste gezin

In de jaren vijftig bereikte de op het onmaatschappelijke gezin gerichte interventiestrategie haar hoogtepunt. Zowel op het wetenschappelijke als op het politieke toneel, waar het in 1952 opgerichte ministerie van Maatschappelijk Werk (MW) zich wilde waarmaken, was de bedrijvigheid groot.¹ In offensieve termen sprak men over onmaatschappelijkheidsbestrijding alsof er, gechargeerd gezegd, een burgeroorlog woedde om niet-burgers te onderwerpen aan de burgerlijke cultuur. De speurtocht naar deze gezinnen kreeg een systematisch karakter en voor het eerst speelden sociologen daarbij een toonaangevende rol. Naast publikaties in tijdschriften voor maatschappelijk werk, geestelijke volksgezondheid, jeugdwerk tot in dagbladen toe zagen in de jaren 1945-1966 niet minder dan 180 empirische onderzoeken het licht.²

In dit hoofdstuk schets ik de sociologische probleemfiguratie van het maatschappelijk onaangepaste gezin die in de jaren vijftig zowel op het theoretische als op het bestuurlijk-politieke niveau dominant was. Eerdere probleemfiguraties verdwenen niet van het toneel maar werden hieraan ondergeschikt. Een psychiater als Zuithoff, adviseur van het ministerie van MW voor het Maatschappelijk-Onaangepaste-Gezinnen-werk, werd er sterk door beïnvloed.

Begin jaren vijftig verscheen de eerste sociologische dissertatie over het fenomeen onmaatschappelijkheid. Theoretische studies waren nauw verbonden met lokale en landelijke beleidsontwikkelingen. Toonaangevend waren de (sociologisch georiënteerde) deskundigen van het ministerie van MW. Dezen trokken jarenlang door het land om de departementale denkbeelden over onmaatschappelijkheid te verspreiden en het plaatselijk werk te stimuleren. Hun standpunt was op congressen, waar wetenschappers, beleids- en praktijkmensen van gedachten wisselden, ruim vertegenwoordigd. Ervaren onderzoekers kregen na verloop van tijd posten op het departement, zoals Van Tienen en Haverda. In 1956 riep het ministerie een landelijke Adviescommissie Bestrijding Onmaatschappelijkheid in het leven (waarin de voorzitter van de Stichting Volkswoningen, H. Ploeg jr. zitting had), die vijf jaar later met het rapport *Sociale integratie probleemgezinnen* afkwam, dat ik beschouw als het culminatiepunt van de probleemfiguratie van het maatschappelijk onaangepaste gezin.

De opsporing van de (a)sociale vijand

Tot diep in de jaren vijftig werden onmaatschappelijken tot op ministerieel niveau afgeschilderd als een gevaar 'voor de stabiliteit van en het evenwicht in de

samenleving'.³ Eind jaren veertig begonnen sociologen/sociaal-geografen, veelal in opdracht van gemeentebesturen of provinciale opbouworganen, onderzoek te doen naar deze '(a)sociale vijand'. Plaatselijke en provinciale (onderzoeks)commissies of werkgroepen schoten als paddestoelen uit de grond. Vooral het zuiden des lands, waar de verontrusting het grootst was, nam veel onderzoek voor haar rekening.

Kenmerkend voor deze tijd waren inventarisatie-onderzoeken met doorgaans een vast patroon: doel was het vaststellen van de omvang, spreiding en geaardheid van de onmaatschappelijke gezinnen die zich in de stedelijke ruimte schuilhielden. Een voorbeeld is het onderzoek van Matthijssen.⁴ Zijn rapport sluit af met een kaart van Den Bosch, waar gezinnen nauwkeurig per straat zijn ingetekend: de zwak-socialen met een wit rondje, de asocialen met een half zwart en de antisocialen met een pikzwart rondje. De katholieke symboliek van dagelijkse en doodzonden had een nieuwe representatie gekregen in de topografische ontrefeling van de verdorven stedelijke ziel.

Matthijssen spoorde 4,2% onmaatschappelijke gezinnen in Den Bosch op. Het eerste inventarisatie-onderzoek in Tilburg kwam op 3,8%, dat van Eindhoven op 4,3%. Maastricht spande de kroon met 6,9%.⁵ De toon was gezet en in de loop van de jaren vijftig liet de ene gemeente na de andere zich doorlichten. Koploper werd Limburg met onderzoeken in Weert, Roermond, Hoensbroek, Sittard, Venlo, Kerkrade, Brunssum, Heerlen, Echt, Tegelen en Schaesberg.⁶

Het bleef echter gissen naar de totale omvang van de probleemgroep. Zich baserend op de eerste lokale onderzoeken, sloeg Zuithoff in 1952 een slag in de lucht. Het zou om 3-4% van de Nederlandse gezinnen gaan (50.000 à 60.000), waarvan 2/3 sociaal labiel, 1/3 asociaal en een fractie antisociaal zou zijn. Deze taxatie wordt zelfs door enkele hedendaagse sociale wetenschappers nog als geloofwaardig beschouwd.⁷ Het rapport *Sociale integratie probleemgezinnen* kwam in 1961, toen de morele paniek van na de Tweede Wereldoorlog tot het verleden behoorde, met de hoogste schatting van 10% van de Nederlandse gezinnen met sociale aanpassingsproblemen: 125.000 zwakproblematische gezinnen, 100.000 probleemgezinnen en 10.000 ernstige probleemgezinnen.⁸ De schattingen moesten kennelijk worden aangedikt om nog opzien te baren.

De onderzoeken waren moeilijk vergelijkbaar, omdat de criteria uiteenliepen. Het Maastrichtse onderzoek rekende een huwelijk met een gescheiden persoon tot een symptoom van immoreel gedrag. Orde was nauwelijks meer aan te brengen in de kluwen symptomen van onmaatschappelijkheid. Ze waren zo divers, dat er volgens een gerenommeerd onderzoek slechts één punt van overeenkomst bestond: de gezinnen werden door anderen op grond van hun gedrag negatief beoordeeld.⁹

Sociologen droegen het hunne aan deze verwarring bij door de definitie van onmaatschappelijkheid te verruimen. Bovendien circuleerde er een aantal begripsomschrijvingen. Die van een Tilburgs onderzoek luidde:

Onder onmaatschappelijken in zuivere zin worden verstaan al degenen die zich in hun levenspraktijken niet willen of kunnen houden aan de normen en spelregels, welke in een bepaalde maatschappij algemeen als goed worden aanvaard en waarvan de naleving voor de instandhouding en bloei van de samenleving noodzakelijk wordt geacht.¹⁰

Met een dergelijke definitie werd het aanvalsobject danig verbreed. In feite vond er een diskwalificatie plaats van allerlei afwijkingen ten opzichte van de burgerlijke levenswijze. Zonder omhaal werd een gebrek aan normbesef als de grondtrek van alle asocialiteit aangewezen.¹¹ Het morele register nestelde zich naadloos in het sociologische register van het normale en afwijkende.

De morele verontrusting strekte zich uit tot het economisch zwakke gezin, dat werd gezien als maatschappelijk zwak, dat wil zeggen: als potentieel asociaal, als gezin-in-gevaar. In de veronderstelling dat het gros der asociale gezinnen uit deze laag wordt gerekruteerd, keek men als het ware vanuit de onderste groep naar de groep er net boven, met morele (gedrags)indicatoren als gids. Midden jaren zestig draaide de blikrichting 180° om. Toen was de morele paniek weggeëbd en keek men in termen ontleend aan economisch zwakke gezinnen naar de onderste groep: asociale gezinnen ging men definiëren als gezinnen die op een aantal (sociaal-)economische indicatoren nog lager scoorden dan economische zwakke gezinnen.

Litjens, destijds dé deskundige op het gebied van onmaatschappelijkheid, gaf in 1954 de volgende schets van het zwak sociale gezin dat op de ladder dreigde te dalen:

Het betreft hier hoofdzakelijk gezinnen waar niet de sfeer heerst, die men in een normaal gezin aantreft. De man b.v. werkt wel regelmatig, maar kan toch niet tot de normale arbeiders gerekend worden omdat hij graag los werk heeft, dikwijls van werk wisselt en zich niet kan wennen aan een vast verband. De ouders weten niet hoe zij hun kinderen moeten opvoeden en het hele gezinsleven speelt zich af in een ruwe en ongeordende sfeer. Het huishoudgeld wordt niet doelmatig besteed en in huis is het dikwijls rommelig en slordig. De kinderen zijn vrijgevochten en brutaal en niet aangesloten bij een jeugdbeweging. De godsdienstplichten worden dikwijls verwaarloosd, maar men handhaaft de binding met de kerk. Sexuele immoraliteit of criminaliteit komt in deze gezinnen meestal niet voor. Een gezin als hierboven geschetst noemen wij zwaksociaal, omdat het niet voldoet aan de minimum eisen, die de samenleving stelt.¹²

Die minimumeisen die Litjens hoog hield, hadden betrekking op: vaste loonarbeid, opgeruimde kamers, beschaafde omgangsvormen, keurige opvoeding en gezeggelijke kinderen, verstandige inkomensbesteding, kerkbezoek, enzovoort.

Het bleef niet, zoals in de jaren veertig, bij een dergelijke globale impressie van het nog-net-niet-asociale en asociale gezin. Via enquêtelisten brachten sociologen allerlei facetten van de gezinssfeer in kaart. Onmaatschappelijkheid werd uiteengelegd in een groot aantal rubrieken, waarin de symptomen van maatschappelijke onaangepastheid werden ondergebracht. Als exemplen van deze werkwijze kies ik twee bekende onderzoeken, die van Litjens en Haverda.

De indicia asocialitatis¹³

Menig sociologisch onderzoek was direct beleidsrelevant. Zo vond het dissertatieonderzoek van de sociaal-geograaf en priester Litjens over Maastricht plaats in de context van ingrijpende gemeentelijke saneringsplannen. In charitatieve kringen vreesde men, dat verhuizing van de bewoners van de Stokstraat en omgeving

naar een nieuwe wijk aan de rand van de stad slechts verplaatsing en geen oplossing van het probleem van asocialiteit zou betekenen.¹⁴ Het verontrustende beeld dat Litjens vervolgens schetste, miste zijn uitwerking niet. In 1953 werd de Stichting Bijzondere Sociale Zorg Maastricht opgericht, die in 1955 haar werkzaamheden begon in een speciaal gebouwd complex van 104 eengezinswoningen: de Ravelijnstraat. Het was de eerste grote woonschool, die werd gedragen door particulier initiatief.

Kern van de onmaatschappelijkheid was volgens Litjens het niet deelnemen aan het wezen van de levenswijze van de samenleving:

een onmaatschappelijk gezin is een gezin, dat tengevolge van een vervaltoestand waarin het verkeert, in ernstige mate leeft beneden het minimum niveau, dat in een bepaalde maatschappij voor ieder gezin als redelijk en noodzakelijk beschouwd wordt.¹⁵

Afwijkingen konden optreden in de sociale, de culturele en de religieus-ethische levenssfeer. Ervan uitgaande dat asocialiteit zich slechts afspeelde in de maatschappelijke onderlaag, bood de sociale levenssfeer - beroep en milieu - een eerste afbakening. Onder cultuur verstond Litjens de materiële gezinssituatie (de verzorging van huisraad en kinderen) en de kwaliteit van de gezinsrelaties (huwelijk en opvoeding). De criteria van de religieus-ethische levenssfeer lagen op het vlak van godsdienst, moraliteit en criminaliteit. Gezinnen waren ethisch onmaatschappelijk als ze in de 'subnormale zône' van de religieus-ethische levenssfeer verkeerden, en materieel onmaatschappelijk als ze de culturele levenssector niet beheersten. Bij de eerste groep was veelal onwil, bij de tweede onkunde in het spel.

Het onderzoek van de socioloog Haverda strekte zich uit over de hele provincie Utrecht. Hiermee voldeed de Stichting voor Maatschappelijk Werk in de Provincie Utrecht aan een ministerieel verzoek om nader onderzoek ter onderbouwing voor wettelijke dwangmaatregelen. Haverda ging zoals toen in het onmaatschappelijkheidsonderzoek gebruikelijk was, te werk via de indirecte enquête-methode. De gegevens werden achter de rug van de gezinnen verzameld en informatie werd verstrekt door gemeentelijke diensten voor sociale zaken en huisvesting, gemeentelijke secretarieën, politie, justitie, kinderrecht, Raad voor de kindbescherming, reclasseringsinstellingen, een bureau voor alcoholisme, kerkelijke en particuliere instellingen van maatschappelijk werk, een verblijf voor daklozen en - tenslotte - door zegslieden als artsen, wijkverpleegsters, vroedvrouwen, burgemeesters, geestelijke verzorgers, maatschappelijk werkers en vrijwilligers in het maatschappelijk werk. Men ging dus volledig af op de indruk die deze informanten hadden van bepaalde gezinnen.

Haverda beschouwde als symptomen van maatschappelijke onaangepastheid:

verwaarlozing van de huishouding;

materiële en paedagogische verwaarlozing van de kinderen;

destruktieve consumptie;

slechte bewoning;

arbeidslabiliteit (= het niet of ongeregeld werken zonder dat dit toe te schrijven is aan economische oorzaken, ziekte, lichamelijke en verstandelijke gebreken en leeftijd);

kriminaliteit;

drankmisbruik;
sexueel wangedrag (zowel strafbaar als niet strafbaar);
uitoefenen van beroepen of activiteiten, die hetzij strafbaar dan wel naar de gangbare moraal ontoelaatbaar worden geacht (prostitutie, bedelarij);
diverse vormen van ergerlijk wangedrag;
overmatig schoolverzuim door de kinderen;
politiek extremisme en/of politieke kriminaliteit.¹⁶

Alsof dit alles nog niet voldoende was, nam Haverda een aantal aanvullende indicaties op, zoals het wonen in achterbuurten, onwettige geboorten en echtscheiding. In de provincie Utrecht werden 2501 huishoudens (slechts 1,6%) door zijn informanten als maatschappelijk onaangepast aangemerkt. De meesten woonden in oude arbeidersbuurten, slechts 12% in krotten en 62% in normale maar wel verouderde woningen. In de stad Utrecht spoorde Haverda 1061 huishoudens op (1,75%). Twee derde woonde in primaire of secundaire concentraties, gebieden waar 20% respectievelijk 10% van de huizen werd bewoond door onaangepasten.

De symptomen hadden enerzijds betrekking op de interne gezinssituatie, anderzijds op de relatie met de maatschappij. Meestal bleef in definities de schade, aan de maatschappij berokkend, meespelen omdat daar het aangrijpingspunt tot ingrijpen lag, ook al bewees men lippendienst aan de stelling dat de schade die personen zichzelf aandeden de doorslag gaf, zoals Litjens had gesteld. Midden jaren vijftig ging men in plaats van het begrip onmaatschappelijk gezin liever de minder belaste term probleemgezin gebruiken:

Het verschil tussen beide begrippen is, dat 'onmaatschappelijk' een min of meer concrete norm impliceert, die aan bepaalde categorieën in de samenleving min of meer vreemd is en dat de term 'probleemgezin' meer in de richting van gestoorde functies wijst.¹⁷

In de taal van de functionalistische sociologieschool kwamen (interne) gezinsdysfuncties voorop te staan. Het zou echter nog tot de jaren zestig duren, voordat het inzicht postvatte dat niet alle probleemgezinnen schadelijk behoeften te zijn voor de maatschappij.¹⁸

Tussen Litjens en Haverda ontspoon zich midden jaren vijftig een discussie over de relativiteit van afwijkend gedrag.¹⁹ Haverda constateerde, dat zijn zegslieden dezelfde vormen van afwijkend gedrag plaatselijk nogal verschillend beoordeelden en concludeerde:

Men kan immers niet in abstracto afwijkend zijn, maar alleen 'ergens', in een concreet milieu; iemand die ergens onmaatschappelijk is, heeft dit in een ander milieu met andere normen en andere stratificatie niet te zijn.²⁰

Dit was niet het echte twistpunt met Litjens. Ook deze ging het om 'ijking' van afwijkend gedrag op lokaal niveau, in zijn geval om het 'afwijken van de minimum-levensnormen die in de Maastrichtse maatschappij gelden'.²¹ Maar Litjens verdedigde een sociologiebeoefening als sociale diagnostiek, terwijl Haverda een moderne, neutrale empirische benadering voorstond. Ook op andere onderzoeksterreinen rivaliseerden sociologen/sociaal-geografen met elkaar over dit verschil in onderzoeksstijl.²² De socioloog moest volgens Litjens een diagnose stellen over ongewenste afwijkingen van de *universals* van de cultuur, de voor iedereen gel-

dende menswaardige essentie van de samenleving. Dat waardeoordeel liep volgens Van Doorn - exponent van de moderne sociologie - uit op kerkelijke diagnostiek, het metafysische normenstelsel van het Maastrichtse katholicisme.²³ Haverda van zijn kant had oog voor het empirische gegeven dat zijn informanten van gemeente tot gemeente verschillende maatstaven hanteerden in hun beoordeling van sociale aangepastheid. Niet iedereen tilde even zwaar aan bepaalde fatsoensnormen. Dat kwam hem op het verwijt van Litjens te staan, dat hij zijn informanten niet goed had geïnstrueerd.

Door de diversiteit van geïnventariseerde afwijkingen lukte het sociologen niet de gezinnen in een typologie te vangen. Over Litjens merkte Zuithoff op:

Ergens ontkomt men niet aan de indruk, dat we a.h.w. in een ziekenhuis een kwantitatieve inventaris en optelsom van de ziekten maken naar b.v. de geheel ongelijksoortige symptomen van koorts, hoesten, pijn in het linkerbeen, wateruitscheiding en de aanwezigheid van pathogene bacteriën, om op grond daarvan te gaan spreken over verschillende ziekten, de samenhang van verschijnselen, hun z.g. 'endogene en exogene oorzaken' etc.²⁴

Achtergronden, oorzaken en symptomen vielen in de stroom sociologische onderzoeken niet te ontwarren. Pogingen gezinnen typologisch te rangschikken, bleven grotendeels achterwege. Haverda en Zuithoff stonden vrijwel alleen in hun verwijfelde poging de diversiteit van gezinnen te reduceren tot een zestal typen, waarin overigens weinig logica valt te ontdekken: (a) het sociaal kwetsbare en (b) primitieve gezin, (c) het gezin met gestoorde verhoudingen, (d) het onvolwaardige gezin, (e) het gezin met agressief gedrag en (f) met pathologische sociale reacties.²⁵ In deze typologie klonken zowel macro- en micro-sociogene als sociaal- en individueel-psychogene en -somatogene achtergronden door als verklaring voor onmaatschappelijkheid. In dit duet voor socioloog en psychiater zong de socioloog de eerste stem. Het gros der onmaatschappelijken werd afgeschilderd als mensen die de maatschappelijke veranderingen niet konden bijbenen en daardoor in sociale en psychische problemen kwamen.

De cultuurpessimistische visie

De dominante verklaring van onmaatschappelijkheid was van cultuursociologische makelij. Daarin werd onmaatschappelijkheid gerelateerd aan brede maatschappelijke ontwikkelingen, zoals de industrialisatie. Begin jaren vijftig circuleerde er, vooral in katholieke kring,²⁶ een cultuurpessimistische visie. Maar al spoedig lieten jonge, moderne sociologen een optimistischer geluid horen.

De verontrusting van cultuurpessimisten beperkte zich niet tot onmaatschappelijke gezinnen; zij luidden voor alle gezinnen de noodklok. Maatschappelijke ontwikkelingen als industrialisatie, urbanisatie, secularisatie, migratie, massificatie, bureaucratisering en depersonalisatie brachten zij in verband met een dreigende 'latente desorganisatie'²⁷ van gezinnen. Zo was onmaatschappelijkheid volgens Litjens het gevolg van een desorganisatieproces in de samenleving,²⁸ ongeschoolde arbeiders konden de ontwikkeling niet volgen. Onderzoek wees volgens aanhangers van deze optiek uit:

dat de algemeen aanvaarde stelling, dat er een relatie bestaat tussen de mate van industrialisatie, urbanisatie en het maatschappelijk afglijdingsproces, zeker kwantitatief, op juistheid berust.²⁹

In de onpersoonlijke *Gesellschaft* ontbraken de nodige gemeenschapsbindingen en de vrees bestond dat grote delen van de bevolking tot massamensen werden genivelleerd. De nood in de welvaartsstaat was

meer en meer het gevolg van een onmaatschappelijk-worden van onze samenleving, die van *Gemeinschaft* tot *Gesellschaft* is geworden.³⁰

Voorals de stad werd - een oud thema - afgeschilderd als poel des verderfs.³¹ Tegenover de vijandige maatschappij stond het gezin als bolwerk van veiligheid en geborgenheid,³² de laatste veste van *Gemeinschaftlichkeit*.

Met name tijdens de eerste jaren van zijn bestaan ventileerde het ministerie van MW, dat zijn oor te luisteren legde bij sociologen, deze sombere visie op snelle technologische ontwikkelingen waar de (immateriële) cultuur bij zou achterblijven.³³ Traditionele levensgewoonten, sociale normen en samenlevingsvormen raakten volgens het ministerie uitgehold. Ook een informele departementale werkgroep, die de stand van de theorie-ontwikkeling in kaart bracht en het pad moest effenen voor een landelijk orgaan voor de asocialiteitsbestrijding, nam deze cultuurdiagnose tot uitgangspunt:

Nu, door de toenemende bevolkingsconcentratie, de sterkere complicering van de maatschappelijke structuur, het urbanisatie- en industrialisatieproces, de massificatie, saecularisatie en zoveel andere oorzaken, die de laatste tijd de belangstelling hebben, het gezin in steeds sterkere mate de kans kan lopen op disorganisatie en daaruit voortvloeiende aanpassingsstoornissen, bestaat de noodzaak, althans voor de meest ernstige vormen van onmaatschappelijkheid, een apparaat te scheppen, dat langzamerhand de bestrijding, behandeling en praeventie ter hand kan nemen.³⁴

De cultuurpessimistische gedachtengang beheerste begin jaren vijftig vooral het denken over de jeugd. Deze werd gezien als het meest kwetsbare slachtoffer van de oprukkende massamaatschappij: de massajeugd. Mijns inziens had men met deze massajeugd tendentieel een andere doelgroep op het oog met ander probleemgedrag dan de asociale jeugd.³⁵ Het onderscheid is van belang om het subsidie-bouwwerk te begrijpen dat toen rond gezin en jeugd werd opgetrokken. Daarom ga ik hier op in alvorens de cultuuroptimistische visie uiteen te zetten.³⁶

De massajeugd

De vroegste aanduiding massajeugd of massajongeren is te vinden in het verslag van het eerste Nederlandsch Pedagogisch Congres uit 1926.³⁷ Op dat congres werd uitvoerig gedebatteerd over de vraag, of de jeugdbeweging en jeugdorganisaties zich moesten ontwikkelen van een elite-beweging tot een die de massajeugd wist te bereiken, de 'grauwe, kleurloze massa'. De term massajeugd was geënt op de beroemde typering van Van Wijk uit 1924 van de 'slappedanige meerderheidsjongen'.³⁸ Om deze groep te bereiken was een nieuwe interventielijn in

opkomst: het clubhuiswerk. Algemeen neemt men de opening van de Arend in 1922 in Rotterdam (waar Van Wijk directeur van was) als het beginpunt van de toenemende pedagogische bemoeienis met de ongeorganiseerde, ongeschoolde jeugd.³⁹

Het begrip massajeugd won tijdens de naoorlogse morele paniek snel aan populariteit. Het verschil met de asociale en criminele jeugd werd in omschrijvingen expliciet benadrukt. Zo kwam Schouten in 1948, na uitvoerig onderzoek, tot de volgende definitie:

Massajeugd, waaronder dient te worden verstaan de niet-a-sociale en niet-criminele jeugd en welke in alle lagen van de bevolking voorkomt, wordt gekenmerkt door een sterk gebrek aan wezenlijke binding met de gemeenschap waarin zij leeft, door een geringe binding in het gezin, geen of vrijwel geen binding met een kerk, geen of vrijwel geen binding aan een jeugdvereniging (en zeker niet als deze een ideologische strekking heeft).⁴⁰

Welke verschijnselen waren er bij de massajeugd in het geding? Ik richt me hiervoor op de bekendste massajeugd-onderzoeken, waarvan het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OK&W) de grote stimulator was: die van Langeveld en die van het Hoogveld Instituut.

Langeveld verving de term massajeugd door maatschappelijk verwilderde jeugd, maar trok inhoudelijk de lijn van Schouten door. Zijn bezorgdheid ging uit naar lichamelijk-zintuiglijke gedragspatronen van de jeugd die hij niet interpreteerde als (pre-)crimineel en die hij in 1952 met fenomenologische precisie registreerde:

De verwilderde jeugd leeft in een wereld, die verregaand gestalteloos genoemd mag worden. De gestalteloosheid van zijn wereld uit zich in het onvermogen zelf gestalte te zijn: het uiterlijk is film-confectie of volstrekt verwaarloosd; houding en beweging vertonen geen uit het innerlijk komend gericht zijn: men leunt, hangt, slentert, enz.; er is vaak een ongedurige bewegingsoverdaad zonder doel. (...) Ook de stem en de articulatie geven de personale uitdrukking van de holle leegte: men loeit, men brult, men kletst als een eindeloos geleuter, men gilt en giert, men jengelt en zeurt. (...) De gesticulatie is zonder gratie, inadegaat, nu mat dan excessief. (...) men wiebelt en springt in een boogy-woogy, rumba, samba, maar men kent niet meer de opspringende persoonlijke vreugdesprong of -dans. (...) doet een mensentype ontstaan dat (...) leven kan in een chaos van tot het zintuiglijke gerichte prikkels... die niet doordringen. Het incasseringsvermogen voor lawaai, voor fel licht, bonte kleuren, scherpe smaken, enz. is onvoorstelbaar.⁴¹

Het gaat hier om gedragingen die zich in de regel niet bij ouders van dergelijke jongeren voordeden. Dat lag anders bij de asociale jeugd, bij wie een veelal van generatie op generatie doorgegeven wangedrag object van zorg was. Bij de massajeugd lijkt een generatieconflict, een verschil in levensstijl tussen veelal nette ouders en hun kroost te worden uitgevochten. Langeveld interpreteerde deze gedragspatronen cultuursociologisch langs de as traditie/moderniteit als symptomen van cultureel verval. Beide polen van deze as symboliseren een gevaar: een teveel aan traditie leverde de figuur van de vastgeroeste, 'dode' jeugd,⁴² een te weinig die van de massajeugd. Deze interpretatie bracht ook de middenklasse in het vizier, omdat de massificatieverschijnselen die het gevolg waren van industriali-

sering en verstedelijking niet halt hielden bij klassegrenzen: de 'gepolijste massajeugd'.⁴³

Tegen deze moderniseringsstroom oproeien leek moeilijk uitvoerbaar met louter pedagogische riemen. Het pedagogische vraagstuk van de binding aan juiste opvoeders en de juiste opvoedingsstijl werd overgedetermineerd door het cultuur-sociologische vraagstuk van de vermeende ontbinding van culturele instituties ten gevolge van economische en demografische veranderingen. Deze maatschappelijke overdeterminering van opvoedingsproblemen leidde bij Langeveld weliswaar tot een uitgesproken pedagogisch relativisme, maar weerhield hem er niet van een scala van pedagogische maatregelen voor te stellen.

De verschijnselen die Langeveld beschreef, beperkten zich volgens hem niet tot jonge ongeschoolde arbeiders, maar strekten zich ook uit tot andere milieus. Hier roeide hij zelf op tegen de stroom onderzoekers die de 'eigenlijke' massajeugd lokaliseerden in de hoogste risicogroep: de ongeschoolde fabrieksjeugd. Deze groep van economisch zwakken stond centraal in het concurrerende rapport van het Hoogveld Instituut. Hoewel minder pessimistisch dan Langeveld liet dit rapport weinig hoop aan de ongeschoolde fabrieksjeugd, die perspectiefloze arbeid verrichtte, om de geestelijke volwassenheid te bereiken. De asociale jeugd verscheen bij beide rapporten alleen in de marge.⁴⁴

De bezorgdheid om de massajeugd strekte zich uit tot een type jeugdgedrag dat leek te breken met traditionele bindingen en de ouderlijke levenswijze. Op deze jeugd richtte zich een interventiestrategie, die ouders relatief buiten schot liet: het clubhuiswerk. Bij de asociale jeugd daarentegen was een type probleemgedrag in het geding dat zich over generaties uitstrekte. Daarom werden jongeren uit asociale gezinnen benaderd via een gezinsgerichte interventiestrategie. De aandacht ging voor beide categorieën vooral uit naar het economisch zwakke milieu, maar bij de onmaatschappelijkheidsbestrijding ging het om kinderen uit asociale gezinnen van dat milieu, terwijl bij de massajeugd kinderen uit relatief fatsoenlijke gezinnen in opspraak kwamen. In de tweede helft van de jaren vijftig kreeg deze jeugd-in-gevaar de benaming nozems toegemeten.⁴⁵ Hun gedrag kan wellicht beter worden begrepen in samenhang met een zich doorzettende institutionalisering van de jeugdstatus dan als voorportaal van asocialiteit.⁴⁶

Voordat ik het subsidiebouwwerk schets, waarin beide interventielijnen gericht op gezin en jeugd op elkaar werden afgestemd, ga ik in op de toentertijd dominante visie op onmaatschappelijke gezinnen.

De cultuuroptimistische visie

In de jaren vijftig sprak men meestal over onmaatschappelijkheid in termen van maatschappelijk achterblijven. De driedeling zwak socialen, asocialen en antisocialen kreeg een populaire pendant met de trits achterblijvers, uitvallers en ondermijners.

In deze visie lag minder wantrouwen verdisconteerd tegenover de snelle maatschappelijke veranderingen, al eisten deze hun tol omdat een aantal mensen het tempo niet kon volgen. Zo stelde Brongersma

dat in een weinig gecompliceerde samenleving met primitief levenspeil allerlei defecten en storingen zich niet of tenminste niet zo gauw merkbaar maken, terwijl ze in de sfeer van een moderne grote stad meteen al last veroorzaken en daardoor meestal in het oog springen. Dit betekent, dat naarmate onze beschaving toeneemt, steeds ingewikkelder wordt en steeds meer eisen aan alle deelnemers gaat stellen, ook het aantal uitvallers en achterblijvers moet stijgen. (...) Het wordt op den duur een schare, die het hele voortbestaan van de beschaving in gevaar brengt, als deze wassende vloed niet tijdig gekeerd wordt.⁴⁷

Duitemeijer was gecharmeerd van deze brochure van Brongersma en verkondigde deels overeenkomstige denkbeelden.⁴⁸ Veel invloed kreeg de cultuursociologische verklaring van de socioloog Van Doorn, waar sociale wetenschappers zich tot op de dag van vandaag op beroepen.⁴⁹ Kerngedachte was, dat grote delen van de massa der armen van de negentiende eeuw zich hebben geëmancipeerd tot een bewuste, verburgerlijkte arbeidersklasse: er was nog slechts een achtergebleven restgroep, een 'proletarische achterhoede', waar zich het probleem onmaatschappelijkheid manifesteerde. De triomf van de burgerlijke cultuur leek welhaast compleet: slechts 'sociale fossielen uit de vroegkapitalistische maatschappijstructuur' moesten nog worden bewerkt. Als dat gebeurd was, bleef men uiteindelijk nog slechts zitten met een 'onbekeerbare restgroep' met 'psycho-fysische manco's'.⁵⁰

Men kon zich in de jaren vijftig maar één levenswijze voorstellen, waarin iedereen zich te voegen had: de burgerlijke cultuur. Aanpassing daaraan was het slagwoord in de sociologie van die tijd.⁵¹ Van Doorn veegde de vloer aan met het proefschrift van Haveman, dat het bestaan van een subcultuur van ongeschoolden had verdedigd.⁵² Met deze kritiek bevond hij zich onverwacht in het gezelschap van Litjens, die weliswaar een subcultuur onder ongeschoolde arbeiders zag ontstaan maar deze negatief duidde als 'een cultuur die ligt beneden het redelijke en noodzakelijke',⁵³ een subnormale levenswijze. Pas in de jaren zestig, toen de burgerlijke cultuur haar vanzelfsprekende karakter begon te verliezen, werden afwijkende levenswijzen positiever benaderd.

Onmaatschappelijken als grote kinderen

Ook psychologisch hanteerde men het beeld van onmaatschappelijken als achterblijvers. Zij werden geportretteerd als grote kinderen, schijnvolwassenen met een grote mond en een klein hartje, als impulsieve, agressieve, emotioneel niet uitgegroeide personen met sterke stemmingswisselingen, als onverzadigbare kinderen die geen uitstel van driftbevrediging kennen. De positieve kant van deze medaille was, dat deze grote kinderen in spontaniteit, hartelijkheid en medeleven gunstig afstaken bij normale volwassenen.⁵⁴

Als mede-verklaring voor hun chaotisch gezinsleven werd een keten van affectieve opvoedingsverwaarlozing tussen generaties onmaatschappelijke gezinnen gespannen, met psychoanalytische ondertonen:

Door de ongunstige opvoedingssituatie, met name door affectieve verwaarlozing in hun jeugd zijn vele ouders in het infantiele stadium gefixeerd. Al naar gelang van hun rijpeids- en ver-

standelijk niveau heeft de opvoeding een chaotisch, driftmatig overheerst karakter. De kinderen worden soms erg verwend, soms rigoreus afgewezen, soms beurtelings verwend en afgewezen.⁵⁵

Een inconsistente opvoeding, deinend op de 'eb en vloed van het ongereguleerde drift- en gevoelsleven der labiele moeder',⁵⁶ heette botweg apenliefde.⁵⁷ De vrouw zou slechts object zijn van animale mannelijke driften:

Zoals we haar dan zien, vuil en verslodderd, uit de vorm, kan ze weinig meer dan een drift-object zijn en daarnaast een voetveeg waaraan ook de andere gezinsleden hun agressies kwijt kunnen. Voor het kind kan ze nog wel het affectwarme moederdier zijn, maar niet meer het beeld waaraan het zich identificerend vormen kan.⁵⁸

Stond bij de moeder gevoelskilheid of juist overmaat aan affectie ter discussie, bij de vader was het wilszwakte of juist overdreven autoritair optreden als overcompensatie van zijn 'insufficiëntiegevoelens'.⁵⁹ Zowel tussen de generaties als tussen de seksen waren het affectieve en gezagsevenwicht verstoord.

De onrijpheid van het gezin verklaarde volgens de psychiater Zuithoff de parasitaire relatie met de buitenwereld:

Vele infantiele gevoelsbindingen, neurotische fixaties en overdrachtssituaties kunnen het gehele gezin in een stadium van onrijpheid brengen, in een gefixeerd blijven in een kinderlijke ontwikkelingsfase. Door een gebrek aan gerijpte individuatie, een onzelfstandigheid, blijft het hangen in een zoeken naar geborgenheid op te kinderlijk niveau en kan het niet zelf productief de in de maatschappij gestelde problemen oplossen. In zijn parasietendom tracht dit gezin nog steeds te ontvangen en af te dwingen wat het in zijn gevoel van ongeborgen-zijn niet meent te krijgen.⁶⁰

Etiketteringen als debiliteit en psychopatie waren geenszins van het toneel verdwenen maar werden minder gauw dan voorheen in de mond genomen ter typering van onmaatschappelijken.⁶¹ Debiliteit was volgens Zuithoff voor de helft pseudo-debiliteit; ook bij psychopatisch wangedrag kreeg men oog voor sociale conditionering.⁶² Het beeld van onmaatschappelijken als psychisch achtergeblevenen lijkt een verwatering van de karakteristieke debiliteit en psychopatie, toe-passelijk gemaakt voor een grotere doelgroep. Sociale aanpassingsstoornissen bleef men vertalen naar psychische stoornissen. Zolang de gezondheid van de samenleving boven twijfel verheven was, moest schending van haar normen wel naar psychopathologische achtergronden verwijzen.⁶³

Het offer dat de samenleving eiste om in haar midden te worden opgenomen was, psychoanalytisch gezien, verdringing of sublimering van onmaatschappelijke neigingen. Tot ergernis van de doorsnee-burger onttrokken onmaatschappelijken zich daaraan, aldus Kamphuis:

Want onze samenleving functioneert krachtens het feit dat wij in een lang proces van opvoeding onze eigen a-sociale en anti-sociale neigingen onderdrukken. Dit gelukt vaak met moeite en er is daarbij lang niet altijd sprake van sublimering. Psychologisch is het voor heel wat mensen bijna onmogelijk afwijkend gedrag van anderen te tolereren. Het zou betekenen dat ze hun eigen houvast kwijt raken en hun rigide verzet tegen de gedragingen van hen die aan de zelfkant der samenleving staan, is in feite verzet tegen hun eigen diep weggedrukte neigingen.⁶⁴

Oordelen over de psychische normaliteit van onmaatschappelijken konden interfereren met de eigen onderdrukte onmaatschappelijkheid maar ook met culturele contactstoornissen, zo bracht een Roermonds onderzoek naar voren:

Hoe groot de sociale en culturele afstand tussen onmaatschappelijken en de 'maatschappelijken' is, blijkt duidelijk uit het feit, dat door enkele in het sociale vlak werkende personen 75% der door hen gekende onmaatschappelijke personen als psychisch abnormaal getypeerd werd. Bij een nadere analyse bleek dat deze typering nergens anders op kan berusten dan op het feit, dat het culturele verschil tussen de typerende en getypeerde personen zodanig groot was, dat men eenvoudig elkaars taal niet verstond en bijgevolg elkaar niet begreep.⁶⁵

Pas in de jaren zestig betekende psychische stoornis niet langer automatisch on-aangepast, onfatsoenlijk, asociaal.⁶⁶

Van gezinsoorden naar plaatselijke initiatieven

Onmaatschappelijken werden benaderd vanuit vier settingen waarin de heropvoedingsarbeid varieerde in intensiteit: (1) verspreid wonend, (2) in natuurlijke concentraties als gedevalueerde wijken, (3) in kunstmatige concentraties (heropvoedingscomplexen) en (4) in gezinsoorden. Ik begin met de laatste setting.

Gezinsoorden stonden in de landelijke politiek in de jaren vijftig in toenevende mate bloot aan kritiek. Het ministerie koesterde de oorden als maatschappelijke laboratoria waar pioniersarbeid werd verricht.⁶⁷ Jarenlang verdedigde het de hoge kosten door ze af te schilderen als landelijk experiment ten behoeve van de plaatselijke onmaatschappelijkheidsbestrijding. Daar konden gezinnen buiten de 'zuigkracht van de fatale oude omgeving'⁶⁸ intensief worden bewerkt naar de nieuwste inzichten en methoden.

De realiteit zag er volgens leden van de Tweede Kamer, die meermalen poolshoogte kwamen nemen, minder fraai uit. Het Tweede-Kamerlid van de PvdA, mevrouw Ploeg-Ploeg (echtgenote van de voorzitter van de Stichting Volkswoningen), vond de oorden 'troosteloos en hopeloos'; gezinnen verkommerden er 'in de rimboe':

Het is voor mij weleens mogelijk vergelijkingen te maken, omdat ik als maatschappelijk werkster ook kom in gezinnen van asociale in de stad. Als ik gezinnen op het Houtplein en omgeving bezoek, treft men daar betere toestanden aan dan in de oorden, maar dat komt ook, omdat de mensen niet behoeven te klagen over het ontworteld zijn.⁶⁹

De grote sommen geld voor de gezinsoorden konden beter plaatselijk worden besteed, aldus Schuurmans (KVP) in de Eerste Kamer:

Met dat bedrag van f 10.000 per jaar kunnen wij dus 2 1/2 jaar lang een gezin verzorgen met permanente plaatsing van een sociaal werkster en gezinsverzorgster en het kost dus evenveel als het plaatsen van het gezin in een woonoord.⁷⁰

Het ministerie gedroeg zich volgens hem als 'een moeder, die toch zoveel houdt van haar mismaakt geboren kind'.⁷¹ Om de financiële offers te rechtvaardigen soufleurde Zuithoff het ministerie het argument, dat onmaatschappelijkheid de ge-

meenschap jaarlijks bijna 243 miljoen kostte aan 'destructieve consumptie', woningslijtage, werkschuwheid, materiële steun, gezondheidszorg en justitie.⁷² In toenemende mate betwijfelde men echter de waarde van research onder deze abnormale omstandigheden, evenals de toepasbaarheid van aldaar ontwikkelde methodieken voor plaatselijke werk. Eind 1958, toen de kosten tot f 20.000 per gezin waren opgelopen, luidde een (net verworpen) motie van mevrouw Ploeg-Ploeg het einde van de gezinsoorden in. In 1960 werden ze geliquideerd. Bij de laatste 53 gezinnen die naar hun woonplaatsen terugkeerden, zaten vijf Utrechtse gezinnen.

De politieke steun was afgebrokkeld, de praktijk bleef niettemin roepen om gezinsoorden en zelfs om verzorgingsoorden voor de plaatselijke hopeloze gevallen of '(nog) niet-heropvoedbaren'.⁷³ Het was echter nooit de bedoeling geweest de gezinsoorden als 'eindoorden' te laten functioneren; zonder juridische sancties konden ze ook geen vangnet voor onwillige gezinnen zijn. Ook op dit punt was het politieke tij gekeerd. In 1962 meldde minister Klompé plichtshalve voor het laatst, dat de kwestie van de wettelijke ondertoezichtstelling van probleemgezinnen nog in studie was.⁷⁴ Tien jaar was om de hete brij van hopeloze gezinnen heengedraaid zonder tot een nationaal plan te komen.⁷⁵ De 'heffe des volks' was een nagel aan de doodkist van de onmaatschappelijkheidsbestrijding.

Weliswaar hield het ministerie van MW lang vast aan zijn landelijk experiment, maar het zwaartepunt van de heropvoedingsarbeid diende ook volgens het ministerie plaatselijk te liggen.⁷⁶ Het wemelde in de jaren vijftig van lokale initiatieven, zowel van gemeenten als van particuliere instellingen. De aanrakingspunten die gemeenten hadden met onmaatschappelijke gezinnen, lagen als vanouds in de sfeer van maatschappelijke zorg (de Armenwet) en huisvesting. Krotopruiming en sociale sanering waren in steden als Maastricht en Den Bosch de hefboom voor intensieve samenwerking tussen gemeente en particulier initiatief. Daarin borduurde men voort op denkbeelden die reeds te vinden zijn in het rapport over krotbewoners uit 1932: concentratie van asociale en verspreiding van zwak sociale gezinnen.⁷⁷

In de bemoeienis van particuliere zijde zijn plaatselijk uiteenlopende lijnen te ontwarren. Vooral in het zuiden des lands was de belangstelling voor werk onder asociale gezinnen groot. Het algemeen maatschappelijk werk, dat het gezinswerk ter hand nam, professionaliseerde en begon zich te ontworstelen aan parochiële structuren waarin werkers pastoors tot hulp waren.⁷⁸ In katholieke kring ontstonden fricties tussen het Landelijk Sociaal Charitatief Centrum en de Katholieke Nationale Stichting voor Bijzonder Gezinswerk en Jeugdzorg, omdat jeugdzorginstellingen zich op het terrein van gezinswerk gingen begeven.⁷⁹ Clubhuizen voor de ongeorganiseerde arbeidersjeugd raakten verbonden met de onmaatschappelijkheidsbestrijding. In Brabant was het Pius-X-werk, in de jaren dertig in Breda begonnen en vooral naar west-Brabant uitgewaaierd, het verst gevorderd met zijn wijkhuisjes en zijn aanvankelijk vooral op vrouwen en meisjes gerichte 'missiewerk' in volksbuurten.⁸⁰ Limburg had buurthuizen in de mijnstreek, ze waren rond 1930 ontstaan naar het voorbeeld van dorps- en buurthuizen in het noorden des lands. Meer dan volks- en dorpshuizen bereikten buurt-

en wijkhuizen het publiek waar de onmaatschappelijkheidsbestrijding zich op richtte.⁸¹

Particuliere initiatieven lagen dus op het vlak van maatschappelijk werk, jeugdzorg en buurthuiswerk. Deze driedeling vinden we terug in het subsidie-bouwwerk dat werd ontworpen om het plaatselijk werk ruim baan te geven.

Gespecialiseerd gezinswerk en bijzonder jeugd- en buurtwerk

Interventies gericht op gezin en jeugd werden politiek georkestreerd op twee departementen: het ministerie van Maatschappelijk Werk (MW) richtte zich op het onmaatschappelijke gezin, en Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OK&W) op de massajeugd. De subsidielijnen die deze twee uitwierpen om hun zorgobject aan de haak te slaan, raakten meer dan eens in elkaar verstrikt. In het nu volgende tracht ik de subsidielijnen te ontwarren die beide ministeries in 1955 en 1959 legden ter wederzijdse afbakening van hun interventiedomein.

De Rijksregeling subsidiëring jeugdwerk 1955 van OK&W verstond onder jeugdzorgwerk:

werk, gericht op de buitenschoolse veelzijdige vorming van jeugdigen in de leeftijd van 6 tot en met 20 jaar uit milieus, die uit sociaal-pedagogisch oogpunt bijzondere zorg behoeven, met name uit zwak maatschappelijke en onmaatschappelijke milieus.⁸²

De term *massajeugdwerk*, nog gehanteerd in een subsidieregeling van twee jaar daarvoor,⁸³ was vervangen door de aanduiding *jeugdzorgwerk*. In tegenstelling tot die eerdere regeling werd in 1955 de zorg voor de jeugd uit onmaatschappelijke milieus expliciet vermeld.

Hier tekent zich een wrijfpunt af met het ministerie van MW. Vooral onder katholieke jeugdzorginstellingen bestond de tendens het werkterrein uit te breiden met aanvullend gezinswerk om de jeugd uit maatschappelijk zwakke en onmaatschappelijke gezinnen te bereiken. Daarmee betraden ze het werkterrein van MW. Als tegemoetkoming aan OK&W ontwikkelde MW in 1955 een regeling die complementair was aan die van OK&W, de Rijksregeling voor de subsidiëring van het maatschappelijk gezinswerk verricht door jeugdzorginstellingen. In 1956 kwamen 78 plaatselijke instellingen, aangesloten bij vier van de elf landelijke jeugdzorgorganisaties, voor deze subsidie in aanmerking, waarvan niet minder dan 24 in Limburg.

De regeling bleef onderwerp van discussie, omdat het ministerie van MW bevreesd was dat de landelijke jeugdzorgorganisaties zouden uitgroeien tot dé (top)organen van de onmaatschappelijkheidsbestrijding. MW wilde deze verankeren in de werksoort waarover het zeggenschap had: het maatschappelijk werk. Kern van de aanpak zou het 'maatschappelijk gezinswerk' moeten zijn, dat MW zag als een verbijzondering van het algemeen maatschappelijk werk. Al in 1954 was daarvoor een post op de begroting gereserveerd en in een circulaire van 25 april 1955 volgden de eerste richtlijnen voor de subsidiëring van *gespecialiseerd gezins- en wijkwerk*, de subsidietechnische schuilnaam voor onmaatschappelijkheidsbestrijding. Deze regeling was niet bedoeld voor jeugdzorginstellingen maar voor

organisaties die zich uitsluitend of in hoofdzaak toelieden op gespecialiseerd gezins- en wijkwerk. In 1958 subsidieerde MW 275 functionarissen in 130 werkeenheden die met 20.000 gezinnen bemoeienis hadden.

In 1955 kregen aldus twee subsidielijnen vorm die zich bewogen op het terrein van de onmaatschappelijkheidsbestrijding. In de ene lag het maatschappelijk gezinswerk in het verlengde van de jeugdzorg en in de andere lag het gespecialiseerd gezins- en wijkwerk ingebed in het maatschappelijk werk. Deze situatie rond het jeugdzorgwerk bleef het ministerie van MW een doorn in het oog. Terwijl bij het jeugdwerk het accent op het kind lag, zou bij de jeugdzorg, aldus minister M. Klompé, het zwaartepunt dienen te liggen op het gezin.⁸⁴ Het jeugdzorgwerk diende complementair te zijn aan het gezinswerk en haar ministerie claimde daarom het jeugdzorgwerk, dat OK&W echter niet wilde loslaten. Een van haar topambtenaren schreef in een interne notitie:

dat jeugdzorgwerk zonder gezinswerk van zeer geringe waarde is, omdat elke positieve beïnvloeding weer onvruchtbaar wordt gemaakt door het desintegrerende milieu van het kind. Jeugdzorgwerk zonder gezinswerk is te vergelijken met de resultaten van het werk der Kinderbescherming in haar eerste periode: men keek wel om naar het kind, maar bemoeide zich niet met het gezin, waarin het kind na verloop van langere of kortere tijd weer terugkeerde.⁸⁵

Volgens het ministerie van MW werd met het massageugd- en clubhuiswerk, waarin het gezinswerk louter aanhangsel was van de jeugdzorg, nauwelijks de jeugd uit onmaatschappelijke gezinnen bereikt, hooguit die uit maatschappelijk zwakke gezinnen.⁸⁶ Beide ministeries lijken wat de jeugd betreft een verschillend bereik te hebben: bij OK&W lag het zwaartepunt van de jeugdzorg bij de massageugd uit maatschappelijk zwakke gezinnen; MW trachtte in het kader van het gespecialiseerd gezinswerk de jeugd uit onmaatschappelijke gezinnen te bereiken.

Uit het krachtenveld van beide ministeries kwam in 1959 een nieuwe combinatie van drie subsidieregelingen te voorschijn. Het jeugdzorgwerk werd nu aangeduid als *bijzonder jeugdwerk* in de Rijksregeling subsidiëring bijzonder jeugd- en volksontwikkelingswerk 1959 van OK&W.⁸⁷ Resultaat van het touwtrekken om de jeugdzorg was dat deze nu zelfs in twee regelingen met MW opdook: als het bijzonder jeugd- en/of bijzonder volksontwikkelingswerk in het vaarwater van het gezinswerk of van het buurtwerk kwam, dan vond subsidiëring zowel door OK&W als MW plaats. Ik schets eerst de relatie tot de nieuwe regeling voor de onmaatschappelijkheidsbestrijding.

De Rijksregeling subsidiëring bijzonder gezins- en wijkwerk 1959 trad in de plaats van de regeling en circulaire uit 1955. Ze onderscheidde twee werkvormen. De eerste was het *gespecialiseerd gezins- en wijkwerk* (GGWW), een 'veelzijdige, in onderdelen op elkaar afgestemde, werkwijze' in historisch gegroeide of bewust gevormde concentraties van maatschappelijk onaangepaste gezinnen. De *comprehensive approach* van het (multi-)probleemgezin had ook bij OK&W erkenning gevonden en het aanvaardde thans dat instellingen met een dergelijke werkwijze volledig onder de hoede kwamen van MW. De jeugdzorg in dit kader verricht raakte OK&W kwijt.

Naast deze werksoort onderscheidde de regeling het *bijzonder maatschappelijk gezinswerk* (BMG) voor onmaatschappelijke gezinnen buiten genoemde con-

concentraties. De subsidiëring van dit werk geschiedde wel samen met OK&W, voor zover er tevens bijzonder jeugd- en volksontwikkelingswerk werd verricht. Dank zij de geconstrueerde splitsing tussen al dan niet in concentraties wonende onmaatschappelijke gezinnen hield OK&W een voet tussen de deur van de onmaatschappelijkheidsbestrijding. Het ministerie ging er van uit, dat de subsidiëring GGWW beperkt zou blijven tot enkele zeer speciale situaties.

De gunstige subsidiepercentages voor het gespecialiseerde gezins- en wijkwerk oefenden echter een grote (financiële) aantrekkingskracht op instellingen uit. In het interdepartementale subsidie-overleg werd voortdurend touwgetrokken over de GGWW- of BMG-status van instellingen. OK&W liet het criterium van de *comprehensive approach* zwaar wegen, terwijl MW de maatschappelijke indicatie van buurt of wijk voorop stelde.⁸⁸ In 1963 subsidieerde MW niet minder dan 105 BMG- en 95 GGWW-objecten in ongeveer 50 gemeenten tot een bedrag van 4,5 miljoen.

De subsidiëring van bijzonder jeugd- en volksontwikkelingswerk in *buurtwerk*verband geschiedde op basis van de Rijksregeling subsidiëring buurtwerk 1959; voor die tijd werden er interne richtlijnen gehanteerd. Ook deze regeling was een compromis tussen beide ministeries. MW zag het buurtwerk beperkt tot situaties waar een totale samenlevingsproblematiek speelde. Het ging hier niet om rechtstreekse interventies in probleemgezinnen - de regeling had geen relatie tot het bijzonder gezins- en wijkwerk - maar om interventies op het niveau van de opbouw van de (lokale) samenleving:

Met 'buurtwerk' worden de activiteiten bedoeld, die een bijdrage leveren aan de opbouw van de samenleving, wanneer het gemeenschapsleven ernstig belemmerd wordt en bevordering van sociaal bewustzijn en eigen werkzaamheid noodzakelijk is, zoals in probleemgebieden, snel tot ontwikkeling gekomen nieuwe stadswijken e.d.⁸⁹

Het ministerie van OK&W gaf de term buurtwerk een wat bredere strekking en legde het accent op het blijvende buurt(huis)werk. Nieuwe initiatieven werden de eerste vijf jaar door MW gesubsidieerd, daarna ook door OK&W omdat dan het bijzonder jeugd- en volksontwikkelingswerk voldoende diepgang zou hebben gekregen. Deze regeling gaf tussen beide ministeries weinig fricties, omdat OK&W aan de subsidiëring van het buurtwerk blijvend kon deelnemen. In 1963 werden 27 instellingen door MW en 39 door beide ministeries gezamenlijk gesubsidieerd.

De tegenstelling tussen de twee ministeries werd in 1966 opgeheven, het hele jeugdwerk werd toen bij het nieuwe ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM) ondergebracht. Dan zijn we al bijna aangeland bij de nieuwe regelingen uit 1971, waarin onder de noemer samenlevingsopbouw wel een relatie werd gelegd tussen buurtwerk en 'opbouwwerk in bijzondere situaties' (de vroegere onmaatschappelijkheidsbestrijding).

Het heropvoedingscentrum als model voor de praktijk

Alle hulpverleningskrachten moesten worden gemobiliseerd om het 'veelkoppig monster'⁹⁰ van de onmaatschappelijkheid te bestrijden:

Behalve voor woninginspecties, liefdadigheidsinstellingen, maatschappelijk hulpbetoon, artsen en psychiaters ligt hier ook een taak voor psychologen en paedagogen, sociologen en criminologen, geestelijken en onderwijzers, werkgevers en arbeidsbureaux, jeugdorganisaties, kinderbeschermingsinstanties en reclasseringsinstellingen, politie en justitie, wijk- en buurtverenigingen, bureaux voor beroepskeuze en gezinsmoeilijkheden, B.L.O.- en M.O.B.-organen, en wijkverpleegsters en last but not least voor gezinshulpen en maatschappelijk werkers.⁹¹

Intensieve bemoeienis van vele zijden was zo kenmerkend voor onmaatschappelijke gezinnen, dat sommigen maatschappelijke onaangepastheid definieerden aan de hand van de omvang en vorm van de hulp: hoe intensiever de hulp, des te onmaatschappelijker het gezin.⁹²

Deze 'Slag bij Burgerloo' kon alleen worden gewonnen als er eendrachtig werd samengewerkt. Het ene plaatselijke coördinatieorgaan van overheid en particulier initiatief na het andere schoot uit de grond. Hulpverlening kon het best worden gerealiseerd in een heropvoedingscentrum, en in de jaren vijftig werden de gezinsoorden als model voor de praktijk ingeruild voor de kunstmatige, stedelijke concentratie van onmaatschappelijke gezinnen. De gevaren waar tegenstanders van geconcentreerde huisvesting op wezen - zoals stigmatisering, 'griezelbuurten', onderlinge negatieve beïnvloeding⁹³ - liet men in het algemeen minder zwaar wegen dan de verwachte kansen die een intensieve, totale, systematische, efficiënte aanpak bood.⁹⁴ Argumenten uit de probleemfiguratie uit het interbellum van het ontoelaatbare gezin bleven meespelen, zoals bij Duitemeijer die vond

dat er nu eenmaal gezinnen zijn, naast wie men andere gezinnen niet kán en niet mág laten wonen, om de simpele reden, dat er voor de gewone mens niet naast te wonen is.⁹⁵

Deze voorkeur voor kunstmatige concentraties was typerend voor Nederland. In de Amerikaanse en Engelse aanpak domineerde de individuele benadering van verspreid wonende gezinnen.⁹⁶ Van Rooy constateerde:

dat men in Amerika eigenlijk niet eens het woord socially non-adjusted families wil horen. Ze vragen U dan: Wat is dat, maatschappelijk onaangepaste gezinnen? Of wat men daar noemt 'problem-families'. Wat is dat? We all have our own problems, we hebben allemaal onze eigen problemen en dat die ze wat meer hebben daarom zijn ze nog niet van ons onderscheiden.⁹⁷

Nederland koos echter voor een apartheidstrategie en rond het onmaatschappelijke gezin werden drie concentrische hulpverleningscirkels getrokken. De binnenste was die van het 'maatschappelijk gezinswerk', de middelste was het 'maatschappelijk groepswerk' en de buitenste cirkel het 'maatschappelijk wijkwerk'.⁹⁸ Katholieken zetten de kroon op het werk met een 'hemelse cirkel':

De heraanpassingsarbeid heeft ten doel de bevordering van de godsdienstig-ethische, sociale en culturele verheffing van onmaatschappelijke gezinnen en personen door middel van het comprehensief inschakelen van gezinsmaatschappelijk werk, groepswerk, gemeenschapsorganisatie en zielzorg.⁹⁹

Dominant in deze integrale aanpak was echter de binnencirkel, het terrein van het maatschappelijk werk. Als centrale figuur in het hulpverleningsproces onderhield de (meestal vrouwelijke) maatschappelijk werker de contacten met allerlei hulpverleningsinstanties, idealiter geruggesteund door een team van deskundigen

als psychiater, psycholoog, socioloog en geestelijk verzorger. Op het uitvoerend vlak werd ze geflankeerd door gezinsverzorgsters. Ik ga achtereenvolgens in op de drie hulpverleningscirkels.

De binnenste hulpverleningscirkel

In de jaren vijftig maakte het maatschappelijk werk een bloeiperiode door. Voor de oorlog bestonden er vier opleidingen, eind jaren vijftig waren er vijftien dagscholen, sinds 1959 Sociale Academies genoemd. Volgens een enquête uit 1956 werkten er 4261 krachten in het beroepsveld van het maatschappelijk werk en was er een tekort van 1100.¹⁰⁰ Voor onmaatschappelijkheidsbestrijding bestond onder hen grote belangstelling, blijktens een congres van de Nederlandse Vereniging voor Maatschappelijk Werk dat in 1953 ruim 900 personen trok.¹⁰¹

Materiële hulpverlening nam bij kerkelijke en particuliere armenzorgverenigingen een steeds bescheidener plaats in. Deze zorg kwam vrijwel volledig bij de overheid te liggen, en het stelsel van sociale zekerheid groeide gestaag met de opwaarde economische lijn na 1954. Tendentieel trad er een splitsing op tussen maatschappelijke zorg (materiële hulp) en maatschappelijk werk (immateriële hulp). Hun bestaansrecht ontleenden kerkelijke en particuliere instellingen in toenemende mate aan de immateriële hulpverlening die ze boden. Het werk evolueerde van zorg voor en materiële hulpverlening aan armen in de richting van aanpassingshulp aan cliënten:

Ging men vroeger de armoede bestrijden in de mindere stand, tegenwoordig verleent men aanpassingshulp aan cliënten.¹⁰²

Als kern van de nood wordt thans immers gezien dat de betreffende mens zijn plaats niet heeft gevonden in het gemeenschapsleven, dat hij geestelijk geïsoleerd is; het m.w. betekent derhalve aanpassingshulp; aanpassing van het individu aan het maatschappelijk milieu waarin het leeft.¹⁰³

Het maatschappelijk werk als 'hulp bij stoornissen in de sociale aanpassing van hen die in maatschappelijke nood verkeren'¹⁰⁴ werd in toenemende mate een vak, waarvoor sociale technieken moesten worden geleerd. De uit Amerika geïmporteerde noties *social casework*, *social groupwork* en *community organization* werkten in dit professionaliseringsproces statusverhogend.

Het *social casework*, in 1948 door M. Kamphuis in Nederland geïntroduceerd,¹⁰⁵ rustte op twee pijlers: de vertrouwensrelatie en het gesprek. Voor zover problemen werden gesitueerd in de relatie tussen persoon en sociale omgeving, maakte het methodisch middel van de vertrouwensrelatie reeds deel uit van de oplossing: via de persoon van de maatschappelijk werkster als representant van de maatschappij werd een nieuw fundament voor sociaal contact gelegd. 'U bent de overbrugging', zei Kamphuis kernachtig.¹⁰⁶ Om de vijandige houding van de cliënt te overwinnen moest de maatschappelijk werkster 'destigmatiseren', dat wil zeggen aansluiting zoeken bij iemands mens-zijn los van zijn asociaal of problematisch gedrag. Een moraliserende en veroordelende houding zoals de cliënt elders ontmoette, was uit den boze. De relatie diende democratisch, gelijkwaardig, respectvol, acceptierend en vrijwillig te zijn: van 'mens tot mens', zoals

Muller-Lulofs het reeds had samengevat. Dat betekent dat de cliënt het recht op zelfbeschikking behield, aan hem geen eisen moesten worden gesteld, niet over hem moest worden 'geredderd'. De cliënt diende de verantwoordelijkheid voor de verbetering van zijn lot op eigen schouders te laden en moest leren zichzelf te helpen.

In deze vertrouwensrelatie met de maatschappelijk werkster kon het zelfinzicht van de cliënt gedijen in het gesprek. Beïnvloed door psychoanalytische inzichten zag Kamphuis gedrag als resultaat

van bekende en niet bekende krachten uit verleden en heden en de idealen en verwachtingen voor de toekomst.¹⁰⁷

Zelfonderzoek was dus geboden, want materiële nood kon samenhangen met psychische problemen en dieperliggende onbewuste motieven. In vertrouwelijke sfeer werd de cliënt bovendien uitgenodigd zijn zelfbeeld te toetsen aan het ideaalbeeld van zichzelf, zijn fantasieën en verlangens. Hij moest zelf tot de overtuiging komen dat hij anders wilde en ook kon zijn dan hij tot dan toe was. Taak van de maatschappelijk werkster was hem te steunen in het mobiliseren van zijn positieve krachten. Door de cliënt zelf de oplossing van zijn problemen te laten formuleren verschijnt aanpassing als een verlangen van hem zelf.¹⁰⁸

Volgens toonaangevende deskundigen als Haverda¹⁰⁹ en Zuithoff werd - zo luidde hun oordeel zuinigjes - het *casework* evenwel zelden met succes toegepast bij onmaatschappelijke gezinnen. Zuithoff:

Deze gezinnen zijn door hun primitieve familiestructuur aanvankelijk dikwijls, wat de gewoontevorming aangaat, aangewezen op eenvoudiger vormen van aanpak, ze zijn b.v. nog niet direct aan de meer gespecialiseerde vormen van *casework* etc. toe. Immers men begint daar ook niet mee als men b.v. een kind zindelijk wil krijgen; het eerste wat je dan doet is het kind op eenvoudige wijze de gewoonte bij te brengen.¹¹⁰

Het klassieke *casework* veronderstelde, aldus minister Klompé in 1959, 'een zekere mate van Ik-ontwikkeling, die bij de meeste onmaatschappelijken niet aanwezig is.'¹¹¹ Haverda fluisterde haar in:

Dit type *casework*, dat vooral op verbale overdracht berust, vereist een intelligentie-niveau en een tamelijk gestructureerde en geïntegreerde persoonlijkheid, die bij de onaangepasten slechts zelden kunnen worden aangetroffen.¹¹²

Wel werden humanitaire *casework*-beginselen aanvaard, zoals uitgaan van de mogelijkheden van de cliënt, beslissingen zo mogelijk aan hem overlaten en samen haalbare doelen stellen. Maar het parcours van gewoontevorming tot aan dressuur - kortom een 'doe'-therapie - leek meer de aangewezen weg.¹¹³ De gezinsverzorgster was daarvoor onmisbaar.

Na een rapport van Nederlands Volksherstel uit 1946 was in 1948 de subsidie mogelijk gemaakt voor gezinsverzorgsters-A ter vervanging van zieke huisvrouwen en voor gezinsverzorgsters-B ter vervanging of tot hulp en voorlichting van huisvrouwen, die door onvoldoende scholing, geestelijke defecten of onmaatschappelijk gedrag tekort schoten in het verzorgen van hun gezin. Omdat in de praktijk beide categorieën dooreenliepen, liet men de tweedeling spoedig los.

Na de oorlog waren de opleidingsmogelijkheden voor gezinsverzorgsters gegroeid van twee naar een twintigtal instituten, en eind jaren vijftig bestonden er niet minder dan 900, meest kleine en overwegend katholieke instellingen voor gezinsverzorging. In 1959 startte in Sittard de eerste voortgezette opleiding voor gespecialiseerde gezinsverzorgsters die konden worden gedetacheerd in GGWW-projecten, spoedig gevolgd door opleidingen in Breda, Rotterdam en Nijmegen.¹¹⁴ Sociale Academies kenden geen vergelijkbare gespecialiseerde opleiding, men bleef het werk zien als algemeen maatschappelijk werk.

Vanuit de optiek van de onmaatschappelijkheidsbestrijding gold de gezinsverzorgster als de 'ogen en oren' van het maatschappelijk werk. Begeleid door dit laatste moest zij op uitvoerend vlak verbetering brengen in de knelpunten die de maatschappelijk werkster via een 'huishoudprofiel' had geïnventariseerd:

De gespecialiseerde gezinsverzorgster heeft in de probleemgezinnen naast een helpende, vooral een instruerende en stimulerende taak. (...) Zij vertegenwoordigt als het ware de zogenaamde 'sociale wereld' in de 'a-sociale' en overbrugt op natuurlijke wijze de kloof die er ligt tussen het onmaatschappelijke gezin en die 'sociale' wereld.¹¹⁵

Op 'doe'-niveau nam de gezinsverzorgster een analoge positie in als de maatschappelijk werkster op 'praat'-niveau in het *social casework*. In deze meer 'agogische' benaderingswijze leefde de gezinsverzorgster als het ware de normen van een gezond gezinsleven voor op het vlak van huishoudelijke technieken, hygiëne, orde en regelmaat, budgettering, kinderverzorging en -opvoeding.¹¹⁶ Die normen waren gedetailleerd:

Een demonstratie van de typische werkwijze van deze vrouwen geeft het beeld van de grote was. Hier ziet men dat de voorbereidingen tot de hoofdbezigheid niet worden getroffen, ook mankeert het vaak aan de afwerking. Het beeld is dit, dat men niet sorteert, niet weekt, wel wast, slecht spoelt, bij stukjes en beetjes ophangt, niet strijkt en niet in de kast bergt. M.a.w. men doet alleen de z.g. kernbezigheid... de rest wordt veronachtzaamd. Men denkt niet vooruit... laat zich door de bezigheden als het ware overrompelen.¹¹⁷

De maatschappelijk werkster en gezinsverzorgster waren het centrale koppel in de heropvoedingsarbeid. Er cirkelden echter meer deskundigen rond onmaatschappelijke gezinnen.

De middelste en buitenste hulpverleningscirkels

De middelste hulpverleningscirkel was die van het groepswork, dat in een heropvoedingscentrum lag ingebed in een totaal revalidatieplan. Voor het houden van cursussen, medische consultatie voor zuigelingen en dergelijke was een centrale accommodatie onmisbaar. Het ontspannings- en clubleven werd gezien als middel om invloed uit te oefenen op de persoonlijkheidsvorming en sociale aanpassing van jeugdigen en volwassenen. In het groepswork of sociaal-pedagogisch vormingswork¹¹⁸ ging het om sociale verkeerstraining:¹¹⁹ het leggen van nieuwe sociale bindingen en aankweken van gemeenschapszin.¹²⁰ Tot het groepswork rekende men ook het werken met peuters in crèches en het kleuterwerk.

Voor kinderen was de jeugdleid(st)er de 'representant van een andere - hem tot dan toe onbekende - wereld'.¹²¹ Via identificatie met deze kon het kind zich nieuwe waarden en normen eigen maken. Maar het gevaar van geestelijke overvoeding lag op de loer en een te sterke binding met de jeugdleid(st)er bracht deze in een concurrentiepositie met ouders, zo leerden populaire psychoanalytische inzichten:

Veelal is de moeder uit een dergelijk gezin een 'sloof' en heeft dus de leidster op het terrein van de uiterlijke verschijningsvorm, de vlotheid en het prettige humeur, al a priori een voor-sprong. De identificatie-relatie van het meisje met de jeugdleidster kan, meer nog dan dit bij de jongen ten opzichte van de vader het geval is, bij het meisje schuldgevoelens ten aanzien van de moeder oproepen.¹²²

De *buitenste cirkel* was die van het (maatschappelijk) wijkwerk, dat in een her-opvoedingscentrum intensiever was dan het normale buurt(huis)werk en gebruik maakte van de methode van de *community organization*:

Dit grijpt onmiddellijk aan bij de gegeven structuur van de wijk. Het gaat uit van een analyse der interne - niet in het minst ook de informele - betrekkingen binnen de wijk; spoort de sleutelfiguren op, tracht de onderlinge sociale controle in positieve zin te richten, inventariseert de behoefte aan allerlei voorzieningen, aan verenigingsleven en onderling hulpbetoon, en laat - voor zover mogelijk - dit alles uitgaan van en steunen op de activiteit van de bewoners zelf.¹²³

Deze benaderingswijze was begin jaren vijftig onder de noemer maatschappelijk opbouwwerk door het ministerie van MW gepropageerd als schakel 'tussen de algemene sociale politiek en het individueel maatschappelijk werk',¹²⁴ met als doel tekorten op het niveau van de samenleving zelf op te heffen. 'Gemeenschapsopbouwende' arbeid werd beproefd bij negen zogenaamde ontwikkelingsgebieden om de sociale gevolgen van de snelle industrialisatie op te vangen. Het ging erom de

bevolking zelve actief bij de opbouw van de eigen samenleving te betrekken en haar meer bewust te maken van de veranderingen, die zich in de sociale omgeving voltrekken, waardoor een betere instelling op en aanpassing aan deze verandering mogelijk worden.¹²⁵

Na verloop van tijd rekende het ministerie van MW tot het aandachtsveld van het maatschappelijk opbouwwerk niet alleen gebieden waar zich ingrijpende veranderingen hadden voltrokken, maar ook geheel nieuwe samenlevingsvormen met onvoldoende sociale bindingen (nieuwe stadswijken waar integratiekaders moesten worden 'gekonstrueerd')¹²⁶ en samenlevingen met een maatschappelijke achterstand (oude stadswijken).¹²⁷

In oude buurten stonden gezinnen (te) open naar elkaar, terwijl de buurt als geheel naar buiten gesloten was. In nieuwe wijken lag dit precies andersom: daar waren gezinnen (te) gesloten maar was de buurt open. Het verzwakte buurt- of wijkbesef verontrustte sociologen. Er moest worden gelaveerd tussen de 'Scylla van het verhitte conflict' (volksbuurten) en de 'Charybdis van de verkoelde distanties' (nieuwe stadswijken).¹²⁸

Het maatschappelijk opbouwwerk dijde uit tot een arsenaal van werkvormen: buurtwerk, agrarisch-sociale voorlichting, maatschappelijke begeleiding van krot-opruiming en sanering, sociale wijkopbouw, het werk van dorps- en wijkcentra, samenwerkings- en coördinatie-organen van het maatschappelijk werk, regionale welzijnsstichtingen en provinciale opbouworganen.¹²⁹ Het algemene opbouwwerk richtte zich op het verbeteren van de maatschappelijke infrastructuur; het bijzonder opbouwwerk hield zich bezig met speciale groepen, Ambonezen, woonwaggenbewoners, migranten, thuislozen, enzovoort.¹³⁰

Na sluiting van de gezinsoorden in 1960 werd de afdeling Maatschappelijk Werk Probleemgezinnen (MWPG) van het ministerie van MW als bijzonder opbouwwerk geschaard onder de afdeling Onderzoek en Maatschappelijk Opbouwwerk (OMO) en niet onder de afdeling Individueel Maatschappelijk Werk. Deze plaatsing als bijzonder opbouwwerk had repercussies op het bijzonder gezins- en wijkwerk. Hendriks, die hoofd was van OMO, bracht tegen de opstellers van het rapport *Sociale integratie probleemgezinnen* in, dat zij nog teveel dachten vanuit het directe maatschappelijk werk en te weinig vanuit het grotere geheel van het bijzonder opbouwwerk.¹³¹ In de jaren zestig kreeg het opbouwwerk een centrale plaats in het beleidsdenken van het ministerie van MW/CRM: de totale samenleving werd tot potentieel opbouwwerkterrein verklaard. In het gespecialiseerd gezins- en wijkwerk had dit tot gevolg, dat de buitenste beïnvloedingscirkel gaandeweg dominant werd over de binnenste. Het werken in kunstmatige concentraties raakte in diskrediet en de voorkeur verschoof naar het benaderen van probleemgezinnen in hun natuurlijke omgeving: oude stadswijken en volksbuurten.¹³²

De bijzondere projecten voor gespecialiseerd gezins- en wijkwerk

Het heropvoedingscentrum met de drie hulpverleningscirkels was het model. Beantwoordde de praktijk aan dit model? Ik bespreek deze vraag aan de hand van het zestal bijzondere projecten, die het ministerie van MW in 1960 naar voren schoof als voorbeeld voor de praktijk.

Met de sluiting van de gezinsoorden trok het ministerie van MW zich gezinszins met een gerust hart terug om het werk verder aan anderen over te laten. Het departement had weinig vertrouwen in de kwaliteit van het plaatselijk werk. Daarom wilde men het landelijk experiment gedecentraliseerd voortzetten in zes goed geëquipeerde en door het serviceteam van het ministerie te begeleiden bijzondere projecten. Hier zouden de methodieken van de gezinsoorden worden ontwikkeld en hun doelmatigheid onderzocht.

Gezien de onderzoeksdoelstelling wilde het ministerie zowel projecten in kunstmatige en natuurlijke woonconcentraties als projecten voor verspreid wonende probleemgezinnen, in de stad en op het platteland. De keuze leverde grote problemen op; bij de installering van de Contactcommissie bijzondere projecten probleemgezinnen in mei 1962 waren nog pas vier van de zes projecten uitgekozen (in Maastricht, Eindhoven, Overijssel en Drenthe). En die kampten bovendien nog met aanzienlijke organisatorische, start- en personeelsproblemen.

In Maastricht viel de keuze op het nieuwe project Malpertuis (44 woningen) van de Stichting Bijzondere Sociale Zorg. Het gebrekkig functioneren van dit project (onder andere door personeelstekort) noopte eind 1963 tot de overstap naar het oudste complex van deze Stichting uit 1955: de Ravelijnstraat (104 woningen). In Eindhoven had de Stichting Katholiek Maatschappelijk Wijkwerk in de ogen van het ministerie aanvankelijk weinig benul van het werken in een spontaan gevormde concentratie: het stadsdeel oud-Tongelre. Eind 1962 zat men zelfs zonder personeel, zodat pas in de loop van 1963 weer kon worden begonnen. Ook de Stichting Gezinsoord Overijssel (met in het bestuur een aantal gemeenten) moest het werk van de grond af opbouwen. Daarvoor werd in de buurt van Hardenberg het voormalig gezinsoord Molengoot met een capaciteit van 15 gezinnen opnieuw in bedrijf genomen. In 1963 herbergde dit slechts 6 gezinnen; over hun opname had een selectiecommissie in alle gevallen negatief geoordeeld. De exploitatiekosten van deze klinische setting lagen exorbitant hoog; door de onderbezetting in 1963 op f 30.000 per gezin. In Drenthe ketste de overname van het gezinsoord Ten Arlo door de Provinciale Stichting ter Bevordering van het Ge-specialiseerd Gezins- en Wijkwerk in Drenthe af op bezwaren van Gedeputeerde Staten, zodat vooralsnog geen uitvoerend werk werd verricht en slechts adviezen werden verstrekt aan (plattelands)gemeenten. Bovendien waren daar conflicten tussen directeur en stichtingsbestuur huizenhoog opgelopen. In Rotterdam heerste jarenlang een babylonische spraakverwarring tussen een aantal samenwerkende instellingen in de Stichting Bijzonder Gezinswerk Rotterdam, die in 1963 een project begon in een grote gedevalueerde (haven)arbeiderswijk: de Afrikaanderwijk, maar zich pas midden 1965 officieel presenteerde. Als zesde en laatste project werd de Stichting Bijzondere Sociale Zorg en Maatschappelijk Buurtwerk Haarlem aangewezen, ondanks kritiek van het ministerie op de oppervlakkige werkwijze van het gebrekkig gekwalificeerde personeel. Haarlem had in 1960 62 woningen van de nieuwbouwwijk Parkwijk bestemd als kunstmatige concentratie.¹³³

In deze voorbeeldprojecten kwam weinig terecht van methodiekontwikkeling, deskundigheidsbevordering en onderzoek; wel werden er vanaf 1964 studiedagen georganiseerd.¹³⁴ Problemen bleven deze modelpraktijken achtervolgen; zij konden steeds minder rekenen op de sympathie van het ministerie, waar zich in de vroege jaren zestig een meer wijk- dan gezinsgerichte beleidslijn aftekende. Ook in het Rotterdamse project Afrikaanderwijk kon men zich niet op een koers verenigen; er werd moeizaam gediscussieerd over wat het geëigende object van hulpverlening was: het probleemgezin, de (probleem)wijk of wisselende cliëntensystemen (zoals adolescenten-gangs). In het Haarlems project zou het enthousiasme voor kunstmatige concentraties na een paar jaar danig bekoelen. Uit deze hoek kwam in 1965 ongezouten kritiek op de stigmatiserende 'koppelverkoop van huis en hulp'.¹³⁵ De stichting overwoog zelfs zich op te heffen, omdat het werk zich volgens haar in niets onderscheidde van het algemeen maatschappelijk werk. De kritiek leidde tot een crisis in de samenwerking tussen overheid en bijzondere projecten. De publikatie van het kritische Haarlemse verslag werd zelfs tegengehouden, omdat het ministerie deze frontale aanval op woonscholen te ver vond gaan. De discussie versnelde de beëindiging van de bijzondere status van de

projecten, waartoe het ministerie niet lang daarna zonder overleg besloot.¹³⁶

Lof der (on)aangepastheid

Ik vat de hoofdlijnen van deze probleemfiguratie van het maatschappelijk onaangepaste gezin samen. In de jaren vijftig namen deskundigen van verschillende disciplines deel aan het debat over onmaatschappelijkheid. Daarin kregen sociologische georiënteerde deskundigen een beslissende stem.

1. Onder hun invloed werd een breed scala van gedragingen in de onderste laag van de bevolking geïnventariseerd als afwijkingen van de burgerlijke levenswijze, die het algemene cultuurpatroon dreigden te ondermijnen.

2. De oorzaak van onmaatschappelijkheid werd aanvankelijk in een pessimistische en na verloop van tijd in een optimistische cultuursociologische richting geduid: onmaatschappelijken waren de achterblijvers bij de al dan niet met bezorgdheid gadeslagen snelle maatschappelijke ontwikkelingen.

3. De interventiedoelen lagen op het vlak van een totale reorganisatie van het gezinsleven van de onmaatschappelijke onderlaag van de samenleving naar burgerlijk model.

4. Model voor de praktijk stond de kunstmatige, stedelijke concentratie (het heropvoedingscentrum), waarin het centrale tactische middel het gezinswerk was (de doe-therapie van maatschappelijk werk en gezinsverzorging), geflankeerd door groeps- en wijkwerk.

Begin jaren zestig begon de probleemfiguratie van het maatschappelijk onaangepaste gezin te wankelen. De bestrijdingstactiek bij uitstek - het heropvoedingscentrum - raakte in diskrediet. De nadelen ervan, zoals stigmatisering, geringe doorstroming en magere therapeutische resultaten, kregen steeds meer aandacht.

Ook de wijze waarop de opsporing van het object plaatsvond, kwam ter discussie te staan. Informanten lokaliseerden in de jaren vijftig onmaatschappelijkheid in de regel in de onderlaag van de samenleving, omdat de karakteristieke symptomen van onaangepastheid daar 'veelvuldiger, storender, dieper geworteld en manifester'¹³⁷ zouden zijn. Toch werd het bestaan daarvan in hogere lagen niet volledig ontkend. Minister Klompé sprak zelfs over een geraffineerdere vorm van onaangepast gedrag in hogere kringen die door de betreffende welstand beter kon worden gecamoufleerd en moeilijker grijpbaar was.¹³⁸ Haverda's informanten wezen hem op sociaal-onaangepaste gezinnen in de betere milieus; hij redde zich eruit door hogere onaangepasten te bestempelen als 'niet-geconformeerden'.¹³⁹ Het onderzoek bleef zich richten op de sociaal-economisch zwakste groep.

Pas toen in de jaren zestig het geloof in een algemeen cultuurpatroon begon te wankelen, kon de roep om aanpassing van onmaatschappelijken verschijnen als een eis van de zelfgenoegzame burgermaatschappij om zich te conformeren aan haar normenstelsel. De stereotypering door *middle class*-groepen van de (on)maatschappelijke onderlaag werd problematisch.

Een uitweg uit de impasse zocht Van Tienen in zijn proefschrift uit 1960. Onmaatschappelijkheid kwam volgens hem in alle lagen van de maatschappij voor

en per milieu moest de interpretatienorm daarvoor worden bepaald. Veel gedrag dat als onmaatschappelijk werd bestempeld kon als 'anders-maatschappelijk' worden gekwalificeerd, waarbij betrokkenen zich wel bevonden, zoals de grote openheid en het leven bij de dag van randzone-bewoners. Van onmaatschappelijkheid was slechts sprake als iemand zelf nood ervoer, dat wil zeggen als er een discrepantie was tussen de rol die hij speelde en de rol die van hem in zijn milieu werd verwacht. Maar juist onmaatschappelijken waren zich amper bewust van hun nood:

Verontrusting over asocialiteit bestaat voornamelijk bij de bestrijders en niet bij de onmaatschappelijken zelf. De kwellende vraag bij iedere instantie van de onmaatschappelijkheidsbestrijding is: hoe brengen we ze tot een besef van eigen nood? Er is nog nooit iemand op spreekuur gekomen bij een maatschappelijk werker die heeft gezegd: ik ben asociaal, ik zit in nood, wilt u mij helpen?¹⁴⁰

Het maatschappelijk werk moest dus die gezinnen benaderen die niet om hulp vroegen. Hiervoor was in Amerika het *outreaching casework* ontwikkeld, oorspronkelijk botweg aangeduid als *aggressive*. Kamphuis - evenals Van Tienen tegenstander van kunstmatige concentraties - introduceerde deze werkvorm in Nederland.¹⁴¹ In feite ging het om een vorm van *casework* voor verspreid wonende gezinnen, zogenaamde *hard-core families* die belaagd werden door een groot aantal instanties. Om de invasie van hulpverleners in te dammen moest één hulpverlener contactpersoon voor het hele gezin zijn.

De hulpvraag van de cliënt, diens beleving van de situatie gingen in het maatschappelijk werk van de jaren zestig een grote rol spelen. Het paternalistisch opleggen van normen van boven- en buitenaf, kenmerkend voor de probleemfiguratie van het maatschappelijk onaangepaste gezin, werd het vuur na aan de schenen gelegd. Een recensent van de brochurereeks over de gezinsoorden sprak zelfs over hersenspoeling:

Hebben wij het recht, de mensen waarom het hier gaat aan een bijzondere behandeling te onderwerpen, als wij weten, dat de onmaatschappelijkheid ook in onszelf schuilt en als we weten, dat wij als maatschappij zelf mee de onmaatschappelijkheid scheppen? (...) Als mijn normen betrekkelijk zijn, hebben die van de ander evenveel recht van bestaan.¹⁴²

In de probleemfiguratie van het maatschappelijk onaangepaste gezin werd dergelijke kritiek ondervangen door de doeleinden lager te stellen. Volgens Klompé moesten jonge werkers hun overspannen ambities om 'uit de onmaatschappelijken zo snel mogelijk kleine burgers'¹⁴³ te maken, terugschroeven. Aanpassing aan het eigen (beperkte) sociaal milieu, mits dat de maatschappij niet in gevaar bracht, werd het doel. Het bestaan van subculturen werd begin jaren zestig erkend:

Wij weten van subculturen, welke als zodanig eigen sociale normen hebben, afwijkend van het cultuurpatroon van de groep als geheel. Wij hebben de noodzakelijkheid leren inzien van een grotere speelruimte van gedragsmogelijkheden voor gezinnen en groepen binnen een maatschappelijk geheel.¹⁴⁴

De probleemfiguratie van het maatschappelijk onaangepaste gezin leek met deze

bijstelling nog even uit de problemen te geraken. Maar het proefschrift van de socioloog Milikowski bracht haar in 1961 een doodklap toe.

Milikowski, begin jaren vijftig betrokken bij een project in een Leidse krottenbuurt, had zich losgemaakt van de gangbare denkbeelden over onmaatschappelijkheid. Een recensent sprak van een Multatuliaans proefschrift, waarin de strijdbijl werd opgegraven tegen de heersende aanpassingssociologie.¹⁴⁵ Uitgebreid viel hij de centrale denkers van de onmaatschappelijkheidsbestrijding aan, zoals Litjens en Haverda. Een algemeen aanvaard cultuurpatroon (Litjens) was volgens hem een fictie - ook in Maastricht bestond geen homogeen normenstelsel. De cultuur was doortrokken van klassentegenstellingen, waarin burgerlijke groeperingen oordelen vellen over afwijkende levenswijzen. Litjens' waardeoordelen waren volgens Milikowski klasseoordelen. Milikowski ondermijnde de positie van burgerlijke informanten als betrouwbare bron van kennis over maatschappelijke onaangepastheid. Hun uitspraken documenteerden vooral de verontrusting in eigen kring.

Tegenover het burgerlijke normbegrip van aanpassingssociologen bracht Milikowski de norm emancipatie in stelling: emancipatie kon niet buiten onaangepast gedrag en onmaatschappelijk was diegene wiens gedrag nadelig was voor de menselijke emancipatie. In een klassenmaatschappij waren het de sociaal-economisch krachtige groeperingen die de maatschappelijk ongelijke voorwaarden tot levensontplooiing bestendigden. Bij hen localiseerde Milikowski de *primaire onmaatschappelijkheid*.¹⁴⁶ *Secundaire onmaatschappelijkheid* was (mede) een afgeleide van het onmaatschappelijk gedrag van huisjesmelkers, speculanten, woekeeraars enzovoort. Daarmee waren de bordjes verhangen: vooral de eerste groep moest worden bestreden en niet de tweede, die door de onmaatschappelijkheidsbestrijding werd bestookt.

Milikowski deed een felle aanval op de directe, individuele hulpverleningsstrategie. Volgens hem zette het meer zoden aan de dijk die levensomstandigheden die 'maatschappelijk ongunstig gedrag' bevorderden aan te grijpen, zoals slechte huisvesting, economische en culturele achterstand, onvoldoende sport- en recreatiemogelijkheden. Daarin lagen voldoende aanknopingspunten om zonder in het persoonlijke leven in te grijpen onmaatschappelijk gedrag in de onderlaag van de samenleving te bestrijden.

Zijn boek maakte de tongen los. Verworven inzichten werden op losse schroeven gezet. Daarmee dreigde het maatschappelijk werk zijn houvast te verliezen, zo klaagde men.¹⁴⁷ Uitgebreid gingen grootheden in de onmaatschappelijkheidsbestrijding als Zuithoff en Stalpers met hem in de slag.¹⁴⁸ Aanpassing aan de bestaande maatschappij kon niet langer als teken gelden voor sociale of geestelijke gezondheid, aldus Wertheim in een forum over dit boek.¹⁴⁹ Het tijdperk van de aanpassingsverheerlijking¹⁵⁰ leek voorbij en eind jaren zestig, toen het politieke klimaat radicaliseerde, werd het boek herontdekt en meerdere malen herdrukt onder de titel *Lof der onaangepastheid*.

Verrassend genoeg spoorde zijn alternatieve oplossingsstrategie, zij het vanuit een andere maatschappijvisie, met de beleidsomgeving die zich op het ministerie van MW aan het voltrekken was.

Het gedepriiveerde gezin

Voordat ik terugkeer naar de Stichting Volkswoningen in de periode Duitemeijer (1957-1975), schets ik de landelijke (beleids)ontwikkelingen tot midden jaren zeventig, tegen de achtergrond waarvan de teloorgang van de Stichting moet worden geplaatst. Niet door interne ontwikkelingen maar door veranderingen in het departementale subsidiebeleid ging ze ten langen leste ter ziele.

In de jaren zestig raakten heropvoedingscomplexen voor probleemgezinnen uit de gratie. De aandacht verschoof naar hun natuurlijke milieu: de oude volksbuurten. De hoofdstroom van het beleid van het ministerie van MW/CRM werd verlegd naar een indirecte aanpak: de verbetering van woon- en leefomstandigheden. De doelgroep verschoof naar gedepriiveerde gezinnen/groepen, die, naar men aannam, niet door persoonlijk falen maar door sociaal-structurele factoren onder aan de maatschappelijke ladder stonden wat betreft inkomen, huisvesting en opleiding.

In dit hoofdstuk schets ik de opkomst van de probleemfiguratie van het gedepriiveerde gezin, die haar stempel drukte op de Rijkssubsidieregeling samenlevingsopbouw (1971). Het opbouwwerk in oude volksbuurten beschouw ik als de modelpraktijk van deze probleemfiguratie. Het gezinscentrisme van de onmaatschappelijkheidsbestrijding ruimde aldus het veld voor een buurtcentristische benadering.

De normaltelts crisis

In 1969 waren er volgens een enquête 91 projecten voor gespecialiseerd gezins- en wijkwerk (GGWW), 55 in Noord-Brabant en Limburg en 41 in grote steden. Ze bestreken het woongebied van circa 39.000 gezinnen.¹ Ondanks het grote aantal GGWW-projecten koesterde het ministerie van MW/CRM de 'woonschooleilandjes' niet meer. Voorstanders van kunstmatige concentraties lieten steeds minder van zich horen.² De stroom inventarisatie-onderzoeken van probleemgezinnen stopte midden jaren zestig; dit genre was in diskrediet gebracht als asociaal, immoreel en onwetenschappelijk.³ Zuithoff stak in 1966, gevoelig voor de nieuwe trend, de hand in eigen boezem door zich, terugkijkend, te bestempelen als fatsoensrakker met 'zeer stuntelige middenstandsdiagnoses'.⁴ Het kritische geluid dat Milikowski in 1961 liet horen, vond midden jaren zestig in toenemende mate weerklank. Vanwaar deze radicale standpuntverandering?

Rond 1965 begon zich in Nederland een aantal ingrijpende veranderingen af te tekenen. In de *economische sfeer* was in de vroege jaren zestig een sterke

koopkrachtverbetering van de arbeidende bevolking opgetreden, waardoor de gelijkstelling van onmaatschappelijkheid met de uiterlijke tekenen van armoede haar vanzelfsprekendheid verloor. Zo wist Duitemeijer, zoals we nog zullen zien, zich geen raad met deze gedaanteverwisseling van onmaatschappelijkheid. Bovendien verbrak de invoering van de Algemene Bijstandswet de aloude koppeling tussen steunverlening aan gezinnen en de beïnvloeding van hun levenswijze. In de *culturele sfeer* werden traditionele (gezags)dragers van de Nederlandse cultuur van hun voetstuk gestoten. Dat leidde tot een explosie van alternatieve vormen van politiek bedrijven, religie beleven, onderwijs geven, relaties aangaan, kinderen opvoeden, enzovoort. Allerlei facetten van de normale levenswijze werden door nieuwe sociale bewegingen (als provo, studenten- en vrouwenbeweging) op losse schroeven gezet. Het opleggen van normen werd discutabel.

In de jaren zestig viel de vanzelfsprekende gelijkstelling van maatschappelijke aangepastheid met geestelijke gezondheid weg. Het sociologisch perspectief had weliswaar de uitleg van onmaatschappelijkheid aanzienlijk verbreed, maar bleef sporen met de psychiatrische invalshoek van onvolwaardigheid. 'Volwaardige onaangepasten' golden als zeldzame exemplaren (kunstenaars, bohémiens). Pas in de jaren zestig kwamen beide optieken los van elkaar te staan. Onaangepastheid kon toen verschijnen als teken van gezondheid (culturele vernieuwing, zoals bij jongeren), of van ziekte (zo werd het gedrag van provo's in verband gebracht met de symptomen der sociopathie).⁵ Andersom werd in een stroming als de anti-psychiatrie aanpassing aan de ziekmakende maatschappij negatief gedeut, en in linkse kringen als vervreemding in een omver te werpen kapitalistische maatschappij.

Toen de dominante code van sociale en psychische normaliteit in het onge-rede raakte, had dit als neveneffect dat aanpassingsstoornissen binnen gezinnen en tussen gezinnen en maatschappij niet langer als één complex werden begrepen en bestreden zoals in de jaren vijftig. Problemen binnen gezinnen verdwenen in het officiële beleidsjargon naar de achtergrond, omdat de directe aanpak van probleemgezinnen in discrediet was geraakt. Voor zover deze hulpverlening intact bleef, werd ze in stilte verricht. Pas in de jaren tachtig wordt weer openlijk gedebatteerd over interactie- en communicatiestoornissen in (multi-)probleemgezinnen. Hierbij is de invloed van de in 1965 in Nederland geïntroduceerde gezinstherapeutische benadering dominant. Problemen in de relatie tussen gezinnen en de maatschappij kregen een maatschappijkritische duiding. Probleemgezinnen gingen men zien als deel uitmakend van het diverse geheel van gedepriveerde groepen, die het slachtoffer heetten van de maatschappij zelf. Daarom leek een aanpak, gericht op die maatschappij (of de directe woonomgeving enzovoort), meer adequaat dan hulpverlening aan gezinnen. In die richting ging het beleid, waarvan het ministerie van MW/CRM de koploper was.

Ik laat de gezinstherapeutische benadering nu rusten (ik kom er in hoofdstuk 12 op terug). Ik reconstrueer hier de hoofdstroom van het (departementale) beleid, dat van de 'wetenschappelijk niet af te grenzen' groep probleemgezinnen verschoof naar het verschijnsel 'sociaal-culturele deprivatie'.⁶

Van probleemgezinnen naar gedepriveerde groepen

Door de snelle groei van massale nieuwe stadswijken en het verval van oude wijken nam vanaf 1960 de belangstelling voor maatschappelijk opbouwwerk toe; onder die noemer plaatste het ministerie van MW alle activiteiten van 'beïnvloeding van en vormgeving aan de sociale omgeving'.⁷ Het maatschappelijk opbouwwerk werd naar voren geschoven als middel om de gebrekkige communicatie tussen de vele organisaties tegen te gaan, die zich met het menselijk welzijn bezighielden. Bovendien moest de stedelijke ruimte 'sociaal' gevuld worden door de participatie in verenigingen en organisaties te bevorderen van een bevolking, die door toenemende individualisering in apathie dreigde weg te zinken.⁸

Denkbeelden over de leefbaarheid van de directe woonomgeving die circuleerden bij de afdeling Onderzoek en Maatschappelijk Opbouwwerk van het ministerie van MW, werden leidraad voor de (onder)afdeling Bijzonder Opbouwwerk, waaronder na sluiting van de gezinsoorden de probleemgezinnen vielen. Rond 1964 verschoof de prioriteit van hulpverlening op psychisch-sociaal vlak naar verbeteringen in de woon- en leefomstandigheden. Deze beleidsombuiging kwam in de ministeriële begroting van 1965 duidelijk naar voren:

Verschillende wetenschappelijke studies die in de laatste jaren zijn verschenen, hebben er de aandacht op gevestigd dat, behalve belemmeringen in individu en gezin zelf, ook hun woon- en leefomstandigheden een belastende invloed hebben op hun mogelijkheden om tot een meer aanvaardbare leefwijze te komen.⁹

Vanuit de nieuwe optiek werd er in 1963 en 1965 gesleuteld aan de subsidieregeling uit 1959 om voor GGWW-projecten het extra onderhoud (nodig door de woonwijze van probleemgezinnen) en de verbetering van de sociale infrastructuur (groenvoorzieningen, speelplaatsen en dergelijke) subsidiabel te maken.

In 1965 schaarde men probleemgezinnen (ook genoemd: gezinnen met een bijzondere sociale problematiek) nog onder de randgroepen; daartoe rekende men tevens bewoners van krotbuurten, woonwagenbewoners en thuislozen. Het ging om groepen die

niet of niet geheel in staat zijn op eigen kracht te komen tot ontwikkeling van hun sociale relaties en opbouw van hun sociale omgeving. Dit hangt daarmee samen, dat zij een leefwijze volgen die buiten hun eigen kring niet aanvaard wordt. Deze afwijzende houding van de samenleving plaatst hen in een uitzonderingspositie, die tot een zeker sociaal isolement kan leiden, waardoor de mogelijkheden tot persoonlijke ontplooiing worden belemmerd.¹⁰

De vraag naar bijzondere voorzieningen voor randgroepen wilde het ministerie zoveel mogelijk terugdringen middels een stelsel van algemene voorzieningen, waarvan geen isolerend effect zou uitgaan. Volgens Van Tienen moest het werk territoriaal-coördinerend en niet categoriaal-discriminerend (zoals in tot mislukking gedoemde kunstmatige concentraties) worden opgezet.¹¹ De maatschappelijkheid in alle wijken moest worden bevorderd. De aanduiding bijzonder opbouwwerk raakte in onbruik, omdat men het werk zoveel mogelijk langs de lijnen van het normale opbouwwerk wilde opzetten.

Daarmee schoof het bijzonder opbouwwerk op naar het centrum van het beleidsdenken van het nieuwe ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk (CRM, 1965), waar in het *welzijnsbeleid* de doelstellingen van het opbouwwerk domineerden. Dit welzijnsbeleid werd zelfs een van de kernstukken van het regeringsbeleid. Uitgangspunt was de tegenstelling tussen de stijgende welvaart en het daarbij achterblijvende welzijn, met alle gevaren van dien. De staatssecretaris van CRM drukte zich als volgt uit:

De moderne maatschappij heeft de werkelijke menselijke gemeenschappen aangetast. De grote massa der mensen voelt zich nauwelijks nog ergens bij betrokken, nauwelijks nog ergens voor verantwoordelijk. Wij constateren eenzaamheid bij zeer veel bejaarden, bij zeer vele vrouwen en zelfs bij veel jongeren. Eenzaamheid en angst. (...) Er is in onze samenleving een steeds groeiende behoefte aan tussenmenselijk contact, aan waarachtige gemeenschap. Indien wij de angst, de eenzaamheid, de neurotische stoornissen en overspannenheid willen intomen, zullen wij aan de samenlevingsopbouw grote aandacht moeten besteden.¹²

Gepleit werd voor uitgebreide, algemene voorzieningen voor het cultureel en maatschappelijk welzijn. Zo werd het buurt(huis)werk, tot dan toe beperkt tot buurten met bijzondere indicaties, gezien als een vorm van samenlevingsopbouw waaraan in alle lokale samenlevingen blijvend behoefte kon bestaan.¹³ De bevolking moest 'meer ontvankelijk worden gemaakt voor de aanwezige of gewenste welzijnsvoorzieningen', en iedere burger diende 'actief deel te nemen aan de opbouw van zijn sociale omgeving'.¹⁴ De hele maatschappij werd potentieel tot opbouwwerkterrein verklaard en het opbouwwerk tot de motor van het welzijnsbeleid. Zo verklaarde de minister van CRM:

dat het opbouwwerk voor het totale welzijnsbeleid van belang is. Dat kan ook moeilijk anders, omdat het opbouwwerk zich richt op het, met inschakeling van de bevolking, nagaan welke tekorten in de lokale samenleving aanwezig zijn en op het plannen en programmeren van de voorzieningen die deze tekorten kunnen doen verdwijnen, zodat het welzijn der bevolking beter verzekerd zal zijn.¹⁵

Participatie van de bevolking aan de (territoriale) samenlevingsopbouw (sinds 1965 de nieuwe noemer voor maatschappelijk opbouwwerk) werd de kern van het ministeriële beleid. Bij de genoemde randgroepen was deze doelstelling een werk van lange adem.

Deze verschuiving naar indirecte middelen om probleemgezinnen tot een aanvaardbare leefwijze te brengen, kan worden gezien als optuiging van de bestrijdingsmiddelen die kenmerkend waren geweest voor de probleemfiguratie van het maatschappelijk onaangepaste gezin. Het verschil zou dan liggen in het benadrukken van de buitenste hulpverleningscirkel van het opbouwwerk ten nadele van de binnenste cirkel van maatschappelijk werk/gezinsverzorging. De koerswijziging hield echter heel wat meer in, want het beleid werd gaandeweg verbreed naar allerlei achterstandsgroepen of gedepriiveerden. Bij die groepen vormde niet de leefwijze het centrale kritiekpunt, zoals indertijd bij probleemgezinnen. In december 1964 kondigde het hoofd van de (onder)afdeling Bijzonder Opbouwwerk, Korstanje, de verschuiving aan:

Tot nu toe was de subsidieregeling gericht op concentraties van probleemgezinnen. Het ligt in de bedoeling van het Departement het Bijzonder Opbouwwerk uit deze wat exclusieve sfeer van het Maatschappelijk Werk te halen en de funktievervulling meer aan te sluiten op andere werkvormen en te richten op groepen met maatschappelijke, kulturele en geestelijke achterstand. Het huidige GGWW zal veel meer als een toespitsing van deze problematiek gezien gaan worden.¹⁶

Centraal kwam de verbetering van de leefbaarheid in oude stadswijken te staan, die voorheen waren aangeduid als historisch gegroeide of natuurlijke concentraties van probleemgezinnen. Maar in dergelijke wijken viel de grote meerderheid van bewoners niet als probleemgezin aan te merken, wel veelal als behorend tot de laagstbetaalden.¹⁷ Daar was sprake van achterblijvende groepen in ruimere zin. Het ging niet alleen om zaken als woningverbetering, maar ook om verhoging van het lokale voorzieningenniveau.

In 1966 ging het ministerie een stap verder. Niet alleen moesten structurele factoren buiten het gezinsverband zoals woonomgeving en voorzieningen in de beschouwing worden betrokken, maar ook

factoren die minder specifiek de probleemgroep alleen betreffen (zoals het consumptiepatroon, maatschappelijke aspiraties, opleidingsituatie, werkinteresse en toekomstverwachtingen). Op grond van het vermoeden dat zekere groepen, waaronder die met lagere inkomens, met betrekking tot het deelhebben aan het maatschappelijke en culturele leven achterblijven, wordt een onderzoek daarnaar voorbereid.¹⁸

Het jaar daarop verscheen van CRM de nota *Maatschappelijke deprivatie*.¹⁹ Daarin scholen de probleemgezinnen in de algemeen-maatschappelijke problematiek van maatschappelijke achterstand van gedepriveerde groepen. Liever dan van (in economisch opzicht) armen sprak men van gedepriveerden, die door bepaalde maatschappelijke factoren minder dan normaal ontvingen van de schaarse maatschappelijke goederen. De nota schetste de contouren van een alomtegenwoordig fenomeen van sociale deprivatie: consumptiedeprivatie (inkomen, huisvesting, vrijetijdsbesteding), mobiliteitsdeprivatie (onderwijs) en invloedsdeprivatie (inspraak en participatie in het beleid).

In feite verschoof in de tweede helft van de jaren zestig het beleid van het asociale en sociaal zwakke gezin naar het economisch zwakke gezin. Zo constateerde een PvdA-woordvoerdster in de Tweede Kamer:

Het wordt steeds duidelijker, dat in onze samenleving een vrij grote groep voortdurend verder achterblijft. Een gedeelte daarvan wordt gevormd door de typische probleemgezinnen, die vanouds gaarne - en mijns inziens te nadrukkelijk - aan het maatschappelijk werk worden toegeschoven. Het verschijnsel betreft nu echter een grotere groep, die misschien wel 10 pct. of 15 pct. van de bevolking omvat. De mensen uit die groep nemen maar nauwelijks deel aan de welvaart, omdat zij minimumlonen of minimuminkomens hebben of omdat zij een minimum aan wooncomfort (of zelfs minder) genieten. Het zijn zij, die geen gebruik kunnen maken van recreatieve of culturele voorzieningen, omdat zij er het geld en de smaak niet voor hebben en die ook in een welvaartsperiode sociaal labiel zijn. Op die manier gaan zij als achterblijvers een aparte groep vormen. Voor hen zouden de collectieve voorzieningen adequaat moeten worden gedifferentieerd en toegespitst.²⁰

Steeds minder werd er gesproken over gezinnen maar des te meer over groepen. Van een expliciet gezinsbeleid verschoof het beleid naar achterstandsgroepen. Bij hen ging het niet om onmaatschappelijkheid, maar om welzijnstekorten. De verontrusting over het gezinsleven nam in de jaren zestig af.²¹ Het beleid richtte zich tot het tertiaire milieu rond het gezin: de sociaal-culturele sector.

Samenlevingsopbouw

De verschuiving naar groepen die economisch en daardoor sociaal-cultureel achterbleven, noopte tot een nieuwe aanpassing van de subsidieregelingen. Bij de begroting van 1967 kondigde het ministerie van CRM al een nieuwe regeling aan voor het 'opbouwwerk in bijzondere situaties', waarin het bijzonder opbouwwerk zou opgaan.²² In 1971 werd het subsidieopbouwwerk van 1959 (bijzonder gezins- en wijkwerk, buurtwerk en bijzonder jeugd- en volksontwikkelingswerk) vervangen door een nieuwe subsidieconstellatie: één voor jeugd- en jongerenwerk en één voor samenlevingsopbouw. Daaronder werd verstaan:

het met en door de bevolking bevorderen van het op maatschappelijk en cultureel welzijn gerichte functioneren van de samenleving als zodanig, door het scheppen van omstandigheden, structuren en relaties die daartoe bijdragen.²³

In deze subsidieregeling kregen het bijzonder gezins- en wijkwerk en het buurtwerk een plek. De belangrijkste poten waren de samenlevingsopbouw op buurt-, wijk- en streekniveau (buurtwerk, wijkopbouw en regionaal opbouwwerk) en het opbouwwerk in bijzondere situaties in oude woonwijken dan wel in situaties met maatschappelijke achterstand:

situaties waarin gezinnen, groepen van gezinnen, dan wel groepen onder meer ten gevolge van structurele oorzaken een zodanige maatschappelijke en culturele achterstand vertonen dat zij relatief weinig deel hebben aan algemeen beschikbare welzijnsvoorzieningen en waarin een concentratie van problematiek een veelzijdige benadering nodig maakt.²⁴

Niet-deelnemen aan welzijnsvoorzieningen werd nu het eerste symptoom van de nieuwe onmaatschappelijkheid, zou men ironisch kunnen formuleren. De GGWW-projecten werden omgezet in OBS-projecten (opbouwwerk in bijzondere situaties) met een pakket (deels oude) werkvormen: opbouwwerk, groepswerk met jeugdigen en volwassenen, maatschappelijk werk, gezinsverzorging en peuterwerk. In 1971 waren er 166 instellingen met 899 gesubsidieerde functionarissen voor 'bevolkingsgroepen met belemmerde ontplooiingskansen':

Het gaat om de bevolking van buurten en wijken van niet te grote omvang, waar zich ten gevolge van of in samenhang met bijvoorbeeld slechte huisvesting, laag inkomen, geringe scholing zodanige psycho-sociale problemen voordoen, dat een aangepaste werkwijze noodzakelijk is. Het wezenlijke van samenlevingsopbouw in situaties met maatschappelijke achterstand is de veelzijdige, in onderdelen op elkaar afgestemde werkwijze. Het behoort tot de eerste taken van deze werkvorm om de buurtbevolking te betrekken bij en te interesseren voor het functioneren van de buurtsamenleving en voor de verbetering daarvan.²⁵

De blikrichting was in vergelijking met de jaren vijftig 180° gedraaid: thans typeerde men de vroeger asociaal genoemde gezinnen als gezinnen die volgens een aantal (sociaal-)economische indicatoren nog lager scoorden dan economisch zwakke gezinnen, en daardoor in de problemen kwamen.

Het OBS-werk viel onder de afdeling Buurt- en Wijkopbouw van het ministerie van CRM. De problematiek van stadsvernieuwing en leefbaarheid van oude woonwijken, aanvankelijk onder die van probleemgezinnen geschoven, kreeg in de subsidieregeling van 1971 een zelfstandige plaats; deze wijken kon men bepaald niet altijd typeren als probleemgezinnen-wijken. De begrote uitgaven bedroegen dat jaar f 15 miljoen, waarvan slechts f 3,4 miljoen voor oude stadswijken, maar aan (de sociale aspecten van) stadsvernieuwing werd de jaren daarna een hoge prioriteit gegeven.

In de praktijk bestond er een vloeiende overgang tussen subsidie voor oude woonwijken en die ten behoeve van situaties met maatschappelijke achterstand. Het criterium 'aanwezigheid van gezinnen met ernstige problemen' werd niet toegepast om OBS-wijken aan te wijzen. Wel werden indicatoren ontwikkeld om de sociaal-economische rangorde van wijken of buurten te bepalen. Dat gebeurde in eerste instantie voor de 15 grootste steden aan de hand van (sociaal-economische) gegevens ontleend aan de Volkstelling van 1960.²⁶ De 'slechtste' 45 van zo'n 900 wijken werden aangemerkt als situaties met maatschappelijke achterstand en de daarop volgende 45 als oude woonwijken. Utrecht viel de twijfelachtige eer te beurt met vier wijken in de top tien van slechtste wijken te belanden. Daaronder bevonden zich twee wijken waarin complexen van de Stichting Volkswoningen lagen (Ondiep XIII en Anthonieplein). De Utrechtse Sterrenwijk belandde op de allereerste plaats.

In 1977 werd het onderzoek naar de rangorde van wijken naar sociale achterstand bijgesteld op basis van een 10%-steekproef van de Volkstelling 1971, nu voor alle Nederlandse gemeenten. De elf indicatoren hadden betrekking op onderwijs, beroep, inkomen, huisvesting, telefoon- en autobezit.²⁷ Utrecht was opnieuw met drie wijken bij de slechtste tien vertegenwoordigd: de Sterrenwijk en twee kleintjes in de buurt daarvan (Bleekstraat en Oud Tolsteeg). De wijken waarin complexen van de Stichting Volkswoningen lagen, bezetten de plaatsen 784 (Framboosstraat), 821 (Ondiep XIII), 880 (Anthonieplein) en 885 (Houtplein), terwijl een Tilburgse wijk onderaan bungelde op plaats 906. Het onderzoek bood de mogelijkheid voor een verdeelsleutel, waardoor extra financiële middelen konden toevloeien naar wijken in achterstandssituaties.

Opbouwwerk

Vanaf midden jaren zestig begon het werk onder probleemgezinnen zich te hullen in het kleed van het opbouwwerk. Was in de jaren vijftig het maatschappelijk werk de centrale werksoort geweest in GGWW-projecten, in de jaren zeventig nam het opbouwwerk in OBS-projecten die plaats in. Het opbouwwerk maakte een stormachtige ontwikkeling door, ten dele door tegenstellingen die in het werk zelf waren ingebouwd, ten dele door een radicalisering van het welzijnswerk.²⁸

Tot in de jaren zestig stond het verzuilde particuliere initiatief tamelijk wantrouwend tegenover het opbouwwerk, dat vooral territoriale samenwerking nastreefde, hetgeen indruiste tegen de verzuilde organisatiestructuur van het welzijnswerk. Aanvankelijk leidde het opbouwwerk paradoxaal genoeg tot een versterking van (samenwerking binnen) de zuilen (zoals bij het maatschappelijk werk), maar naarmate de betekenis van deze traditionele integratiekaders verminderde, vond het territoriale ordeningsprincipe meer ingang bij het welzijnswerk.

De doelstelling van het opbouwwerk - inschakeling van de bevolking bij de samenlevingsopbouw - viel in belangrijke mate samen met die van het gehele welzijnsbeleid, zelfs met die van de politiek in het algemeen: participatie, inspraak, fundamentele democratisering, zelfwerkzaamheid van de bevolking werden de nieuwe slagwoorden. Omdat het opbouwwerk geen op zijn werksoort toegesneden doelstellingen ontwikkelde, kon het zich moeilijk verzelfstandigen.

De behoefte aan fundering van de werksoort leidde tot aansluiting bij de andragologie, die zich in de tweede helft van de jaren zestig vanuit de sociale pedagogiek verzelfstandigde en de hulpverlening aan en de vorming van volwassenen tot haar object rekende.²⁹ In deze 'wetenschap van het welzijnswerk' werden op hoog abstractieniveau nogal uiteenlopende werkgebieden bestreken, zoals volwasseneneducatie, voorlichting, hulpverlening, opbouwwerk en personeelswerk. De grondlegger van de andragologie, Ten Have, introduceerde de 'agoog' als 'degeen die leiding geeft aan het veranderingsproces'³⁰ op het vlak van welzijn. En Van Beugen wilde, geïnspireerd door de Amerikaanse *planned change*-theorie, in de agogische actie een verbinding leggen tussen het instrumentele handelen en emancipatorische doelstellingen.³¹ Toen het opbouwwerk in de jaren zeventig een (nog) radicale(re) weg insloeg, en aansluiting werd gezocht bij actiegroepen en (nieuwe) sociale bewegingen, bleef het aan de rand van de andragologie hangen; in universitaire opleidingen nam het een marginale positie in.³²

Aan het opbouwwerk lag de gedachte ten grondslag, dat veel ogenschijnlijk individuele problemen maatschappelijke oorzaken hebben, ook in het geval van probleemgezinnen: bijvoorbeeld laag inkomen en slechte woningkwaliteit. Oorzaak en oplossing moesten in de maatschappelijke structuur worden gezocht. In die zin functioneerde het opbouwwerk als correctie op het individualiserende maatschappelijk werk. Voor het welzijn doorslaggevende factoren zoals huisvesting, onderwijs en inkomen vielen evenwel vrijwel geheel buiten de invloedssfeer van het opbouwwerk. In de zachte welzijnssector lagen alleen marginale successen binnen bereik (speelplaatsen, sociaal-recreatieve en groenvoorzieningen). Door meer radicalen werd het opbouwwerk afgedaan als symptoombestrijding.

Het centrale thema van het opbouwwerk werd de verbetering van het woon- en leefmilieu. De bevolking liet zich echter niet zomaar in deze van bovenaf door de overheid gedropte werkvorm inschakelen, omdat de opbouwwerker door buurtbewoners werd gezien als verkoper van het (woning)beleid van gemeente of overheid. Het opbouwwerk geraakte tussen de wielen van de radicalisering en slaagde er veelal niet in de 'groeierende sociale afstand tussen bestuurders en bevolking'³³ te overbruggen.

Buiten het opbouwwerk om ontstonden in de jaren zeventig honderden actiegroepen, buurt- en wijkcomités rond kwesties als woningnood en stadssanering.

Zij hoefden zich niet de (gewetens)vraag van de opbouwwerker te stellen, hoever hij kon gaan met acties tegen een gemeente die hem als ambtenaar betaalde. Desalniettemin kozen veel opbouwwerkers vóór bewonersgroepen, hetgeen hun positie bij de overheid niet ten goede kwam: 'sociale actie' als politiek geladen aanduiding voor opbouwwerk van onderop werd niet voor niets uit de definitieve versie van de Rijkssubsidieregeling samenlevingsopbouw geschrapt. Maar discussies over de 'non-directieve' dan wel 'politiserende' opstelling van de opbouwwerker lieten zich daarmee niet uit de wereld bannen. De balans sloeg in die jaren on-dubbelzinnig door naar een maatschappijkritische beroepsinvulling, vooral bij welzijnswerkers die groepsgericht werkten.³⁴

Radicale opbouw- en vormingswerkers begonnen hun veranderingsgericht agogische handelen te interpreteren als kritiek op 'het deprivatiemechanisme zelf',³⁵ waarvan de kansarmen de slachtoffers waren. Aanpassing aan deprivatie in een 'armoedesubcultuur' moest middels emanciperend vormingswerk worden doorbroken en uitmonden in bewustwording en collectieve actie. Liever dan van achterblijven - een term die paste bij een inhaalbeleid voor een restgroep - spraken progressieve welzijnswerkers van maatschappelijke achterstelling, omdat de schuld door hen volledig bij de maatschappij werd gelegd en de 'on-welzijn veroorzakende structuren'³⁶ zelf radicaal dienden te veranderen. Het ging om solidariteit met onderdrukte groepen, emancipatie of nog radicaler - met een beroep op het (neo)marxisme - om het omturnen van de maatschappij.³⁷

De politieke betekenis van inspraak en actiegroepen zal dus afhankelijk zijn van de mate waarin zij een bijdrage leveren tot de overwinning van de kapitalistische produktiewijze en van de burgerlijke staat.³⁸

'Achtergestelden voorop!', zo luidde de leus van de Commissie Oriënteringsdagen in 1977.³⁹ Menige publikatie over stadsvernieuwingsprojecten zag het licht, en van de volksbuurt circuleerde een positiever beeld dan voorheen, nu aangeduid als 'subcultuur met een eigen identiteit' of als kansarme buurt.⁴⁰

Welzijnswerkers zelf werden heen en weer geslingerd tussen twee zelfbeelden: 'verhuller' of 'onthuller' van maatschappelijke tegenstellingen. Michielse trachtte deze tegenstelling te verzoenen door aan het welzijnswerk een dubbelkarakter toe te kennen: als beheersingsinstrument van de heersende klasse en als verworvenheid van de arbeidersklasse.⁴¹

De hoopvolle stemming van begin jaren zeventig sloeg in de tweede helft daarvan om in onmachtige gevoelens:

Men had kennelijk de onderdrukkende kracht van het bestaande maatschappelijk bestel onderschat: van wereldverbeteraar en structuurbevechter werd de welzijnswerker weer teruggezet als modderaar in de marge van de samenleving op mikrovlak. (...) De vraag die wij hier willen stellen is of het wel reëel is om juist bij maatschappelijk achtergestelde groeperingen maatschappij-doorbrekende tendenties te gaan zoeken.⁴²

De (zelf)kritiek op de 'markt van welzijn en geluk'⁴³ zou in de jaren tachtig nog luider worden.

De probleemfiguratie van het gedepriveerde gezin

In de jaren zestig trad er dus een verschuiving op van probleemgezinnen naar problematische samenlevingssituaties, die uitmondde in wat ik noem de probleemfiguratie van gedepriveerde gezinnen c.q. groepen. Juist toen de economische deprivatie afnam, kreeg men oog voor het bepalende belang daarvan voor sociaal-culturele deprivatie.

Ik vat de hoofdkenmerken van deze probleemfiguratie nog eens samen. Zij werd gedragen door sociologisch georiënteerde beleidsmakers, die rivaliseerden met andragologisch gevormde praktijkwerkers die radicalere doelen stelden onder de vlag van maatschappijhervorming.

1. Als centraal probleem werd gezien de leefbaarheid van het woon- en leefmilieu (slechte woonomstandigheden en gebrekkige sociaal-culturele voorzieningen); zo'n situatie leidde naar men dacht er gemakkelijk toe, dat bevolkingsgroepen op zichzelf werden teruggeworpen (vereenzaming, sociale en culturele desorganisatie, enzovoort).
2. De oorzaken werden gezocht in sociaal-economische factoren, waardoor gedepriveerde groepen wat betreft kennis, inkomen en macht in een situatie van maatschappelijke achterstand of achterstelling terecht kwamen.
3. De doelen varieerden van verbetering van de lokale sociaal-culturele infrastructuur tot radicale verandering van de maatschappijstructuur.
4. Model voor de praktijk stond het OBS-project: het club- en buurthuis in oude (volks)wijken, waarin het opbouwwerk als centrale werksoort (participatie/sociale actie gericht op renovatie/stadsvernieuwing) geflankeerd werd door cultureel werkers enzovoort.

Ondanks hooggestemde idealen wisten radicale welzijnswerkers in de jaren zeventig weinig andere tactische middelen tegen achterstelling in de strijd te werpen dan de overheid in het kader van haar achterstandsbeleid. De zachte welzijnssector kon geen vuist maken tegen harde maatschappelijke sectoren. Daarom reken ik deze denkbeelden van overheid en radicale welzijnswerkers tot dezelfde probleemfiguratie, te meer omdat bij beide het object van bemoeienis en de geschetste oorzaken niet wezenlijk van elkaar verschilden.

Tussen specialist en maatschappelijk ziekenhuis

Begin jaren zestig, toen bij theoretici en landelijke beleidsmakers de populariteit van kunstmatige concentraties voor onmaatschappelijke gezinnen tanende was, bereikte de Stichting Volkswoningen juist het hoogtepunt van haar bestaan. De belangstelling voor haar werk was, ook internationaal, groot.¹ Onder de voortvarende leiding van directeur Duitemeijer groeide ze uit tot een organisatie met tientallen hulpverleners in dienst.

In dit hoofdstuk schets ik de bloeiperiode van de Stichting op het bestuurlijk-politieke niveau, vanaf de komst van Duitemeijer (begin 1957) tot haar ondergang in 1975. Als reflex op het landelijk subsidiebeleid zag in 1958 een nieuw samenwerkingsverband het licht, dat zich eveneens opwierp als onmaatschappelijkheidsbestrijdster: de Stichting Raad voor Bijzonder Gezins- en Wijkwerk Utrecht (Stichting Raad), die zich richtte op in de stad verspreid wonende probleemgezinnen.

In de jaren zestig werd langdurig gediscussieerd over een fusie tussen de Stichting Volkswoningen als 'ziekenhuis' en de Stichting Raad als 'specialist' voor probleemgezinnen. Beide pasten echter niet in het nieuwe landelijke beleid van opbouwwerk in bijzondere situaties. In 1972 ging de Stichting Raad ten onder zoals ze gekomen was: als gevolg van het zich wijzigende subsidiebeleid, dat eveneens het einde inluidde van de Stichting Volkswoningen. De ontwikkeling van de Utrechtse onmaatschappelijkheidsbestrijding laat aldus een dubbele beweging zien: expansie als gevolg van het landelijk subsidiebeleid van 1959, en teloorgang van beide stichtingen als uitvloeisel van het subsidiebeleid van 1971. De hulpverleningspraktijk komt in het volgende hoofdstuk aan de orde. Ik beperk me nu tot een organisatorische en beleidsschets van deze bedrijven.

De groei van het 'bedrijf' Stichting Volkswoningen

Het beleid van de Stichting werd grotendeels bepaald door één man: directeur Duitemeijer. Hij kreeg in 1958 een vaste greep op de begroting en de financiële administratie, toen deze van Bouw- en Woningdienst vrijwel volledig naar de Stichting terug verhuisde, waardoor de maatregel van 1936 ongedaan werd gemaakt. Duitemeijer werd niet alleen de facto penningmeester (hij had ervaring als assistent-accountant), maar vanaf 1963 was hij ook secretaris van het bestuur. Na een kwart eeuw werd loco-burgemeester H. Ploeg jr. in 1962 als voorzitter opgevolgd door de PvdA-wethouder voor Openbare Werken en Volkshuisvesting, T. Harteveld:

In de eerste vergadering van het college van B. en W. ontstond een discussie, omdat KVP-wethouders vonden dat het bij Sociale Zaken hoorde. Wij zagen het als onderdeel van het totale huisvestingsbeleid en zij meer als een sociaal probleem. Er zaten ook wel emotionele kanten aan, omdat het werd gezien als een PvdA-aangelegenheid. Ploeg, die was er zéér aan gehecht. (wethouder Harteveld, voorzitter van de Stichting Volkswoningen, 1962-1966)

Ook Duitemeijer was politiek georiënteerd op de PvdA. Na de verkiezingsnederlaag van de socialisten in 1966 kwam de Stichting alsnog in de portefeuille van de KVP-wethouder van Sociale Zaken en Volksgezondheid, A. van Koningsbruggen, die in 1970 werd afgelost door W. Kieboom (PvdA), wethouder van Maatschappelijke Aangelegenheden.

Vanaf zijn komst overlaadde Duitemeijer het bestuur met voorstellen om het personeel drastisch uit te breiden. Hij had succes. Binnen drie jaar tijd verdubbelde de gemeentelijke bijdrage tot f 350.000. De druk op Utrechts financiële ketel werd in 1960 verlicht, toen de Stichting rijkssubsidie verwierf, hoewel het Rijk in principe slechts subsidie verleende aan particuliere (samenwerkings)organen en niet aan gemeenten (vanaf 1957 was het personeel in gemeentedienst en de Stichting 'tak van gemeentedienst'). Er was geen spoor meer te bekennen van de angst voor beleidsinmenging van het Rijk, die bij een eerdere subsidiepoging in de jaren vijftig bestond.

Mede dank zij de rijkssubsidie kon de Stichting blijven uitbreiden en in tien jaar tijd verviervoudigde het aantal personeelsleden: in de tweede helft van de jaren zestig zwermde een legertje van bijna zestig personen (inclusief vacatures) uit over de complexen. De kosten stegen navenant: in 1969 werd het bedrag van één miljoen gepasseerd. In 1973, toen tot liquidatie werd besloten, werd het recordbedrag bereikt van 1,85 miljoen, waarvan Utrecht 1,2 miljoen moest opbrengen. Het was een periode waarin de Stichting al haar financiële wensen in vervulling zag gaan.

Onder Duitemeijers bewind werd de Stichting omgevormd tot een hiërarchisch gestroomlijnde organisatie. Midden jaren zestig bestond ze uit verschillende afdelingen, met aan de top naast Duitemeijer een onderdirecteur (vanaf 1962; de vroegere maatschappelijk werker).

1. De afdeling *gezinsmaatschappelijk werk*. Deze bestond voor de zwaarste complexen (Kerkweg en Framboosstraat) uit telkens twee maatschappelijk werksters en een (assistent-)maatschappelijk werker (de vroegere opzichter). Op het Anthonieplein huisde nog steeds de oude opzichter, en Ondiep XIII was als nazorgcomplex tot eind jaren zestig één maatschappelijk werkster rijk, daarna twee à drie. Het maatschappelijk werk stond tot 1964 onder supervisie van een methodiekleidster (de vroegere maatschappelijk werkster-verpleegster), die vanaf 1959 per complex wekelijks werkbesprekingen hield met maatschappelijk werk(st)ers. Na haar vertrek werd de opname-maatschappelijk werker daarmee belast en vanaf 1972 een mannelijk maatschappelijk werker. Naast werkbesprekingen werden er vanaf 1958 tweemaal per week teambesprekingen gehouden, waarin gezinnen van steeds één heropvoedingscomplex werden doorgelicht. Hieraan namen niet alleen maatschappelijk werk(st)ers deel maar alle stafleden (directeur, onderdirecteur en afdelingshoofden) en de psychiater (1954) of psycholoog (1957) van de GG&GD, een socioloog van het researchteam (1959) en een adviserend huisarts (1969). In

deze besprekingen passeerde ieder gezin periodiek de revue en werd het aanvalsplan beraamd: de diagnose (bij)gesteld, de therapie bezien en de prognose opge maakt.

2. De afdeling *gezinsassistentie*, die circa vijftien krachten telde, vooral werkzaam op de Kerkweg en Framboosstraat. Tot 1967 stonden zij achtereenvolgens onder supervisie van de methodiekleidster en een speciale maatschappelijk werkster, die met hien wekelijks een contactmiddag had. waarin de schriftelijke rapportage werd gemaakt; daarna kregen de maatschappelijk werksters die in dezelfde gezinnen kwamen als de gezinsassistentes, niet alleen de dagelijkse maar de algehele leiding over hen.

3. De afdeling *jeugdzorg*. Vanaf 1963 bestond zij uit vier jeugdleid(st)ers voor de Kerkweg en Framboosstraat onder supervisie van de jeugdmaatschappelijk werker (de eerste jeugdleider). Zij maakten gebruik van tien tot dertig per uur gehonoreerde activiteitenleid(st)ers.

4. Het *peuterdagverblijf*, in 1959 opgericht, had circa zes (hoofd/assistent)leiders en een huishoudelijk assistente. Dezen stonden achtereenvolgens onder het gezag van de methodiekleidster, een maatschappelijk werkster en het hoofd van de jeugdzorg.

5. De afdeling *opname en nazorg*. In 1960 werd een maatschappelijk werker-opnamerapporteur aangetrokken (voormalig directeur van het gezinsoord De Boomhof te Gramsbergen) en later nog een rapportrice. De uitplaatsingsproblematiek bleef onder auspiciën staan van de onderdirecteur. Na het vertrek van deze laatste en de opnamerapporteur begin jaren zeventig stond de opname/uitplaatsing onder het gezag van het hoofd van de jeugdzorg, terwijl de nazorg (vooral Ondiep XIII) onder het hoofd van het gezinsmaatschappelijk werk viel.

6. De *administratie* met vijf krachten die de boekhouding, woningexploitatie en dossiervorming verzorgden. Tot deze afdeling rekende men tevens een tiental badjuffrouwen, conciërges en werksters.

Uitgebreide overlegstructuren zoals team- en werkbesprekingen, contactmiddagen, en bovendien nog (maandelijks) staf- en kernbesprekingen (voor staf en psychiater/psycholoog) moesten zorg dragen voor samenhang in de heropvoedingsmethodieken die door de verschillende afdelingen werden beproefd. Met het oog hierop werd een uitgebreid rapportagesysteem opgezet, dat regelmatig werd bijgesteld, en de dossiervorming groeide uit tot een ware papierwinkel van opname-rapporten, gezinscontactenkaarten, gezinsfeitenformulieren, gezinswaarderingssaten, periodieke rapporten, gezinsbesprekingsformulieren, schoolstaten en clubobservatierapporten, psychologische en psychiatrische rapporten, notulen van teamvergaderingen, enzovoort. De gezinsdossiers waren het bureaucratisch geheugen van de Stichting.

Om het uitdijende personeelsbestand een onderkomen te bezorgen, werd in 1959 de opzichterswoning van het Houtplein omgebouwd tot kantoor. Toen bovendien badhuis en clubgebouw volledig werden vernieuwd, noemde Duitemeijer bij de opening van dit moderne tehuis de Stichting 'het lieveheersbeestje van de overheid'.² Later werd nog het balkon van dit Centraal Bureau dichtgebouwd en een woning naast het clubhuis aan de Balkstraat bestemd voor de jeugdzorg en gezinsassistentes, maar het bleef woekeren met de ruimte. In 1971 verhuisden

staf en administratie naar het gebouw van Detam (Nijenoord 1). Het gekrioel van personeel wekte agressie op bij bewoners:

Op een gegeven moment zaten we met 40-45 man in het Centraal Bureau, en dat drukte op het Houtplein met een gewicht, dat kun je je niet half voorstellen. Niet op ons, maar op de bewoners. De kamer van de administratie had een glazen wand, die keek op het plein. Ze zaten allemaal door het raam te kijken naar die mensen daar hè. Dat wekte agressie op. Die zeiden: al deze mensen voor ons hier... verdomme, die moesten allemaal betaald worden. Elk gezin hadden ze iedere week zoveel geld kunnen geven, voor wat zij verdienden weet je wel. (opzichter/maatschappelijk werker Houtplein, 1955-1975)

Voordat ik inga op de expansiedrift van de Stichting Volkswoningen - haar pogingen een nieuw heropvoedingscomplex te verwerven - schets ik de komst van de nieuwkomer in de onmaatschappelijkheidsbestrijding: de Stichting Raad voor Bijzonder Gezins- en Wijkwerk Utrecht.

Stichting Raad voor Bijzonder Gezins- en Wijkwerk Utrecht

Het ministerie van MW stelde in 1955 rijkssubsidie van het werk onder onmaatschappelijke gezinnen afhankelijk van de bereidheid tot samenwerking van het kerkelijk en particulier initiatief met elkaar en met de gemeentelijke overheid. Begin 1956 bracht de Utrechtse wethouder van Sociale Zaken Van Koningsbruggen de partijen rond de tafel om de oprichting van een dergelijk samenwerkingsorgaan te bespreken. Het kerkelijk en particulier initiatief had in de stad nauwelijks speciale aandacht geschonken aan probleemgezinnen. Buiten de complexen van de Stichting Volkswoningen lag het stedelijk arbeidsveld grotendeels braak, terwijl het eerder genoemde onderzoek van Haverda het aantal probleemgezinnen in Utrecht op meer dan duizend schatte.

Het duurde tot eind 1958, voordat een samenwerkingsorgaan werd opgericht: de Stichting Raad voor Bijzonder Gezins- en Wijkwerk Utrecht, kortweg genoemd Stichting Raad. Daaraan was het nodige touwtrekken voorafgegaan. De problemen betroffen de verhouding tot de Stichting Volkswoningen en tot de gemeente Utrecht.

Het kerkelijk en particulier initiatief wilde niet dat de Stichting Volkswoningen haar werkzaamheden zou uitbreiden tot buiten haar huizenbestand. Men stond wantrouwend tegenover de Stichting vanwege haar complexmatige werkwijze en haar gemeentelijk karakter (met personeel in gemeentedienst en een bestuur waarin de gemeente domineerde). Liever werkte men samen met de Gemeentelijke Instelling voor Maatschappelijke Zorg (de in 1955 gereorganiseerde Burgerlijke Instelling voor Maatschappelijk Hulpbetoon), waar men meer invloed had op het beleid en de uitvoerende arbeid via talrijke vrijwillige armbezoekers. De Stichting Volkswoningen van haar kant was beducht dat deze Gemeentelijke Instelling voor Maatschappelijke Zorg/Dienst voor Sociale Zaken - die reeds de nodige opheffende arbeid verrichtte in het kader van de Armenwet - zou uitgroeien tot een concurrent.

Voorzitter van de nieuwe Stichting Raad werd de wethouder van Sociale Zaken, Van Koningsbruggen, en de Stichting Volkswoningen kreeg naast de Gemeentelijke Instelling voor Maatschappelijke Zorg een plaats in het bestuur. De verzuilde hulpverleningsstructuren werden doorbroken ten aanzien van een groep gezinnen die geacht werd ver van iedere levensbeschouwing te staan. Naast het Sociaal Caritatief Centrum, de Hervormde Stichting voor Kerkelijk Sociale Arbeid en de Commissie voor Kerkelijk Sociale Arbeid der Gereformeerde Kerk namen aan het bestuur het Leger des Heils, Zorg en Bijstand en Humanitas deel. De secretaris van de Sociale Raad (de nieuwe naam voor Armenraad) werd secretaris-penningmeester. Vier van de negen bestuursleden van het eerste uur zaten ook in het bestuur van de Stichting Volkswoningen.

De nieuwe Stichting kreeg een eigen Bureau Gezinszaken (in 1965 ondergebracht in het gebouw van de Sociale Raad) en enig coördinerend personeel. Met bezorgdheid zag de Stichting Volkswoningen dat het coördinatie-orgaan meer werd dan een gespreksplatform: een concurrerend uitvoeringsorgaan met personeel dat vanuit de deelnemende instellingen werd gedetacheerd.

Op papier was er een dicht net van maatschappelijk-werk-activiteiten over de stad Utrecht gespannen, aldus Duitemeijer:

Het algemeen maatschappelijk werk kan men dan zien als de huisarts, de Stichting Raad voor Bijzonder Gezins- en Wijkwerk als een specialisatie en de Stichting Volkswoningen als een ziekenhuis met zijn eigen specialisten. (jaarverslag 1961-1962, 18)

Er waren overigens de nodige spanningen in de verhouding tussen de diverse partijen. De Stichting Raad begon zelf met grote startproblemen; pas halverwege 1960 werd met uitvoerende werkzaamheden begonnen. Het team functioneerde slecht: er was nauwelijks enige samenwerking en de coördinator had geen gezag over de maatschappelijk werksters die onder verantwoordelijkheid van de detachierende instellingen bleven staan. Pas na inschakeling van een adviesbureau, dat in 1962 de organisatiestructuur doorlichtte, werden meer uitvoerende bevoegdheden gedelegeerd. Om het team van de grond te tillen trad een directeur van een van de betrokken instellingen, die tijdelijk een directeuren-contact instelden voor het algemene beleid, voor een jaar als teamleider op. Om de verhouding met de Stichting Volkswoningen te versoepelen trad haar opname-rapporteur als adviseur tot het team toe.

Indrukwekkend was dit team niet: in 1962 bestond het uit drie maatschappelijk werksters die begin 1963 het schamele aantal van 20 gezinnen begeleidden. De participerende maatschappelijk-werkinstellingen (vooral de katholieke en hervormde) hadden toen zelf ongeveer 35 maatschappelijk werksters in dienst, maar hielden het team van de Stichting Raad klein. Zij waren zelf bezig met een professionaliseringsproces, dat met de toestroom van betaalde werkers in de jaren vijftig was ingezet. Ingewikkelde reorganisaties maakten de banden met parochiale structuren lossen, bijvoorbeeld de bundeling in 1961 van een aantal oude stichtingen voor maatschappelijk werk, bijzonder gezins- en jeugdwerk en gezinsverzorging: het KIM (Katholiek Instituut voor Maatschappelijk Werk).

De Stichting Raad groeide dunnetjes naar een staf van een dozijn. Naast de coördinator en administratieve kracht bestond zij uit vijf à zes maatschappelijk

werk(st)ers (waarvan één van de Sociale Dienst) en evenzoveel gezinsverzorgsters (vrijwel alle van het KIM). Begin 1967 begeleidde dit team een kleine 60 gezinnen. De begroting schommelde rond de twee ton, beduidend lager dan die van de Stichting Volkswoningen, die formeel de instemming behoeftte van de Stichting Raad.

Met maar twee werksoorten voldeed de Stichting Raad niet aan de subsidievoorwaarde van het Rijk van een brede aanpak (*comprehensive approach*, schreef men de Amerikanen na). Evenmin voldeed ze aan de voorwaarde, dat er in historisch gegroeide concentraties van probleemgezinnen moest worden gewerkt (de Stichting Volkswoningen bestreek al de bewust gevormde concentraties). Om als GGWW-project de hoogste subsidiepercentages te behouden (en niet als BMG-project te worden aangemerkt) werd naarstig gezocht naar een gezamenlijk Utrechts wijkproject. Aanvankelijk liet men het oog vallen op de Betonwijk (Ondiep X en XI), dat lag naast het complex Ondiep XIII van de Stichting Volkswoningen. Een inventarisatie-onderzoek uit 1959 leverde summere gegevens over 56 gezinnen met één of meer sociale symptomen, een 'teleurstellend' laag aantal vergeleken met de uitkomsten van Haverda's onderzoek uit 1955. De meest voorkomende symptomen hadden betrekking op de verwaarlozing van de huishouding, de opvoeding en de ondoelmatige inkomensbesteding.

Van wijkwerk kwam, ondanks druk van overheid en gemeente, niets terecht. In 1965 begeleidde de Stichting Raad 38 verspreid wonende probleemgezinnen: 11 in Ondiep, 10 in Oudwijk en 5 in Sterrenwijk, 12 elders in de stad. In 1966 trachtte men alsnog de probleemgezinnen van de Sterrenwijk in kaart te brengen. Daaruit bleek dat deze wijk evenmin uitgesproken asociaal genoemd kon worden: zo'n 15% (90) van de gezinnen werd aangemerkt als gezinnen met ernstige moeilijkheden op één terrein, als zwak sociale of als probleemgezinnen. Besprekingen met de Utrechtse Jeugdraad over samenwerking tussen het jeugdzorgwerk en wijkwerk liepen op niets uit. Daarvoor was de kloof tussen maatschappelijk werk en jeugdzorg te groot. In feite konden de betrokken instellingen, sinds jaar en dag afgestemd op individueel, algemeen maatschappelijk werk, geen invulling geven aan de ministeriële wens van bijzonder gezins- en wijkwerk.

De onderzoeken in de Beton- en Sterrenwijk waren uitgevoerd door twee onderzoekers die in 1959 in dienst van de Stichting Raad traden. Het ministerie van MW wilde als aanvulling op zijn wetenschappelijk experiment van de gezins-oorden plaatselijk onderzoek stimuleren en verrijkte Den Bosch, Maastricht en Utrecht met sociologische researchteams, die vanuit het ministerie werden gecoördineerd door Haverda. In Utrecht profiteerde vooral de Stichting Volkswoningen hiervan, het meeste onderzoek werd onder haar gezinnen verricht. Vanaf 1962 werd over het onderzoeksbeleid gedebatteerd in een Commissie Onderzoek Onmaatschappelijkheid in de Plaatselijke Objecten onder voorzitterschap van Zuithoff, waarin voor Utrecht Duitemeijer zat. Belangentegenstellingen binnen deze commissie maakten het overleg weinig vruchtbaar. Waar het ministerie maatschappelijk-structureel onderzoek in de hele stad wilde, begeerde Duitemeijer juist micro-onderzoek onder zijn gezinnen. In 1964 werd de commissie verbreed tot een landelijke Wetenschappelijke Adviescommissie voor Onmaatschappelijkheid, die een register van het onmaatschappelijkheidsonderzoek³ aanlegde. In 1969 werd

zij opgeheven omdat het ministerie dit onderzoeksgenre als achterhaald beschouwde.

Toch verrichtte het researchteam 'nog op tijd' één type onderzoek, waar tot op de dag van vandaag op wordt voortgeborduurd.⁴ Naar Amsterdams voorbeeld werden in 1967 Utrechtse wijken gerangschikt naar sociaal niveau. Hiervoor gebruikte men een aantal indicatoren van de Volkstelling van 1960, samenhangend met opleiding, beroep, inkomen en telefoonbezit. Niet langer was het de bedoeling te bepalen hoeveel probleemgezinnen zich in een wijk ophielden, maar wat er de maatschappelijke achterstandssituatie was. Tot de laagst scorende wijken hoorden de Sterrenwijk en twee wijken waarin complexen van de Stichting lagen: het Anthonieplein en Ondiep XIII. Zoals we zagen, viel de Sterrenwijk in een later onderzoek in vijftien steden op basis van dezelfde Volkstellingsgegevens zelfs de twijfelachtige eer van de eerste plaats toe.

Gezocht: een nieuw heropvoedingscomplex

Zoals de Stichting Raad speurde naar een natuurlijke concentratie van probleemgezinnen, zo was de Stichting Volkswoningen in de weer om een nieuwe kunstmatige concentratie te verwerven. Haar werkterrein was ingekrompen door de bestemmingswijziging van het Anthonieplein als complex voor jonge, gecureerde inwonende gezinnen. Maar het bestuur wilde het niet afstoten en offerde begin jaren zestig een nieuwe doelgroep: onaangepaste bejaarden. Na tegensputteren van Duitemeijer, die meende dat ook bij onaangepasten met het klimmen der jaren het maatschappijverstorende facet van onmaatschappelijkheid afnam, werd het Anthonieplein bestemd voor

bejaarde gezinnen die vanwege hun habitus, hun leefpatroon, hun 'aanhang' of anderszins niet plaatsbaar zijn in de bestaande of te creëren bejaardencentra. (jaarverslag 1965, 4)

De beslissing over de verbouwingsplannen die Bouw- en Woningdienst midden jaren zestig ontwikkelde, bleef echter jarenlang uit bij gebrek aan financiering. Al die tijd hield de Stichting het Anthonieplein achter de hand om te ruilen voor een nieuw heropvoedingscomplex. De plannen werden onderbouwd door Duitemeijer. Weliswaar beschouwde hij een heropvoedingscomplex als een noodzakelijk kwaad, maar de samenleving had volgens hem het volste recht zich te beschermen tegen een de samenleving verstorend woon- en leefgedrag, wanneer zij zo'n gezin 'niet langer in haar midden dulden wil en kan en mag'.⁵ Volgens hem was het erger om individueel in een buurt met de nek te worden aangekeken dan met 'soort(lot)genoten' te worden verwezen naar een speciale woonwijk. Nog geen twee weken bij de Stichting zette hij zijn opvattingen reeds gedeceideerd uiteen in een brief aan het bestuur (14-1-1957):

Het onmaatschappelijke zowel als het maatschappelijk-zwakke en het maatschappelijk-labiele gezin zou ik willen zien als maatschappelijk-zieke gezinnen, die in een ziekenhuis moeten worden opgenomen om daar gecureerd (d.i. maatschappelijk of althans minder onmaatschappelijk) te worden.

Alleen patiënten die zich wilden laten behandelen moesten worden opgenomen; voor onwilligen gaf hij een aparte afdeling in overweging. Gezinnen met hetzelfde ziektebeeld konden uit oogpunt van efficiency beter in één complex worden samengebracht. Als uiterst besmettelijke ziekte vergde onmaatschappelijkheid een zorgvuldige diagnose en verantwoord reclasseringsplan. Economisch zwakke gezinnen waren gezien hun zeer zwakke maatschappelijke gezondheid uiterst vatbaar voor besmetting en konden beter verspreid wonen tussen door en door gezonde gezinnen. In ieder geval moesten herstelde gezinnen met de nodige nazorg zo vlug mogelijk worden ontslagen. Voor de niet meer te cureren patiënten lanceerde hij de idee van een rusthuis-complex.

Jarenlang bleef Duitemeijer heropvoedingscomplexen typeren als (maatschappelijke) ziekenhuizen.⁶ Een rode draad in zijn pleidooien voor uitbreiding was het vraagstuk van de niet-curabele gezinnen. In 1959 opperde hij voor die groep een complex van 15 tot 20 woningen op het terrein van het woonwagenkamp aan de Huppeldijk. In het dagelijks bestuur vond Duitemeijer weinig steun.⁷ Een dergelijk complex voor *outcasts* riep bij secretaris Van Doorn negatieve associaties op met de net opgeheven gezinsoorden en het had geen zin zonder wettelijke sanctie. Bovendien vond men de combinatie met het woonwagenkamp aanvechtbaar omdat de groepen elkaar zouden infecteren.

Duitemeijers voorganger Linschoten had in 1947 eveneens het denkbeeld geopperd van een complex op het woonwagenkamp. Toen betrof het een observatiecentrum en ook Duitemeijer kwam in 1963 met de idee van zo'n centrum, maar dan in relatie tot het Gemeentelijk Nachtverblijf voor Onbehuisden op het Vaaltterrein. Dit tehuis was in 1950 geopend, toen de woningnood weer toenam en de cellen van het politiebureau overbelast raakten door op straat gezette gezinnen. De gemeente beschouwde het nachtverblijf als een politiemaatregel en belastte een gepensioneerde brigadier van politie en zijn echtgenote met het toezicht. Van 's ochtends negen tot 's avonds negen werden ouders en kinderen zonder pardon de straat opgestuurd. Zo doolde in de winter van 1959 een moeder met twee jonge kinderen rond, sjouwend van warenhuis naar cafetaria omdat ze geen dagverblijf bij familie had, totdat het hele stel met longontsteking in het ziekenhuis werd opgenomen.⁸ Duitemeijer suggereerde het nachtverblijf over te nemen en er een sociale instelling van te maken met een observatie-afdeling voor kandidaat-gezinnen voor de Stichting; het idee verdween echter na wat heen en weer gepraat van de agenda.

Telkens wanneer een groot stadsuitbreidingsproject op stapel stond, probeerde de Stichting Volkswoningen een graantje mee te pikken en een nieuw complex te verwerven: Kanaleneiland, Overvecht-Zuid en Overvecht-Noord. Toen Kanaleneiland in 1960 afviel als mogelijke locatie (officieel vanwege de ongewenste inkrimping van het openbare groen), stelde de afdeling Stadsontwikkeling voor, in Overvecht-Zuid een complex voor niet typisch woon-onmaatschappelijke gezinnen te plannen in de goedkoopste groep van 500 woningen. Duitemeijer vond de situering aan de ingang van de nieuwe wijk ongeschikt en gaf in overweging één van de twee binnenterreinen van Ondiep XIII (de Adam van Harenstraat) te bestemmen tot heropvoedingscomplex. Hij wilde Ondiep XIII als nazorgcomplex opgeven, gezien de (mogelijk) ongunstige invloed die ex-patiënten van de Stich-

ting daar op elkaar uitoefenden. Wederom wierp hij een balletje op voor een complex voor bezinkingsgevallen met antisociaal, sterk infecterend gedrag, dat als stok achter de deur kon fungeren voor onwillige gezinnen:

Een plaatsing op een dergelijk complex is geen straf om te straffen zonder meer, maar een straf voor deze grote eigenwijze kinderen om hen te leren leven.⁹

Weer vond Duitemeijer het dagelijks bestuur tegenover zich, dat met geen van zijn denkbeelden instemde. Na verzet van wethouder Derks van Openbare Werken tegen de situering van een heropvoedingscomplex in Overvecht-Zuid wezen B. en W. in 1961 een andere locatie toe in het volgende uitbreidingsplan: Overvecht-Noord. Nu reageerde Duitemeijer wel enthousiast: gelegen aan de Vecht werd het terrein omsloten door een te bouwen zieken- annex bejaardenhuis en een royale groenstrook, zodat de noodzakelijke intimiteit (beslotenheid) niet onttaardde in isolement (geslotenheid). Alleen moesten dan natuurlijk de woonschuitjes langs de Vecht, waar de prostitutie tierde, verdwijnen. Opmerkelijk genoeg verenigde het hele bestuur zich thans wel met zijn voorstel voor een klein complex voor zo'n 35 van de zwaarste gezinnen. Een omvangrijk gebouwencomplex van badhuis, conciërgewoning, peuterdagverblijf, kantoor en clubhuis werd als buffer ontworpen tussen de woningen en de naaste omgeving.

De maquette van de bouwplannen werd trots afgebeeld in het jaarverslag van 1964. Niets leek de realisering van een gloednieuw complex in de weg te staan. Maar de Stichting had meer kostbare noten op haar zang, zoals een werkcentrum bij en de renovatie van de Framboosstraat. Tot tweemaal toe moest ze in 1966-1967 van de gemeente een prioriteit stellen, die beide keren ten nadele van het beoogde complex in Overvecht-Noord uitviel, en conform aan het spreekwoord kwam van uitstel inderdaad afstel.

De eerste prioriteitstelling viel uit in het voordeel van een plan uit 1962 voor een werkcentrum in de Framboosstraat. Compleet met clublokalen, toneelzaal, centrale badgelegenheid, kamers voor maatschappelijk werkers, gezinsassistenten en jeugdleiders werd het in 1970 aan de Nieuwlichtstraat geopend. Toen de voordracht voor dit centrum in juli 1968 de gemeenteraad passeerde, werden van meerdere kanten vraagtekens geplaatst bij het werken in kunstmatige concentraties. Daarom verlangde de raad dat de werkwijze van de Stichting 'ten principale' onder de loep werd genomen, als het totale reconstructieplan van de Framboosstraat aan de orde zou komen, een plan uit 1963-1964 dat als tweede prioriteit de voorkeur kreeg boven Overvecht-Noord.

Duitemeijer somde in een nota (8-1-1964) de gebreken op van deze heropvoedingswijk: als concentratie van sociaal achtergebleven gezinnen was het te groot; de bouwvorm isoleerde bewoners te nadrukkelijk van de omgeving (de afbraak van de nauwe Tweede Hooipoort stuitte op technische bezwaren); 70% van de huizen had onvoldoende kastruimte en was te klein (het gemiddelde kindertal was 5,3); en tenslotte waren de zijstraten te smal (tien meter tussen de voorgevels). De keus viel op de meest radicale oplossing: afbraak van 42 kleine woningen, gelegen aan de dwarsstraten van het complex, gevolgd door nieuwbouw van 28 grotere huizen; 21 grotere huizen aan de Framboosstraat en 7 kleine aan de Mispelstraat zouden overeind blijven. Het plan kreeg een duwtje in de rug,

toen de gemeente langs de Vecht een verkeersweg wilde aanleggen ten koste van een of twee rijtjes huizen.

De voorkeur voor de Framboosstraat hing samen met twijfels bij het Stichtingsbestuur of een nieuw complex wel voldoende gevuld kon worden, gezien de scherpe daling van opnameverzoeken sinds 1962. Een gezamenlijk voorstel van de Stichting Volkswoningen en de Stichting Raad voor een inventarisatie-onderzoek onder hulpverlenende instellingen om zicht te krijgen op de markt van potentiële gezinnen stuitte in 1967 op verzet bij de nieuwe Raad voor Overleg en Advies op maatschappelijk terrein (ROA), die zo'n onderzoek sociaal wetenschappelijk niet verantwoord achtte en vraagtekens plaatste bij het ouderwetse complexwerk en de doelstelling van beide Stichtingen. De ROA was de opvolger van de Sociale Raad (Armenraad), die na invoering van de Algemene Bijstandswet (1965) overbodig was geworden als samenwerkingsorgaan van instellingen van weldadigheid, omdat financiële bijstand volledig een overheidszaak werd.¹⁰ De ROA werd het nieuwe stedelijke opbouw- en overlegorgaan van overheid en particulier initiatief, dat zich richtte op het 'maatschappelijk welzijn' van de Utrechtse bevolking en de stedelijke 'maatschappelijke opbouw'.

Van ziekenhuis tot verpleegtehuis

In april 1966 stelde Duitemeijer een drastische koerswijziging voor. De patstelling waarin deze discussie uitmondde gaf uiteindelijk de doorslag in de keuze voor de Framboosstraat. De knuppel werd door hem in het hoenderhok gegooid met een lijvige nota waarin het bedrijf van de Stichting werd doorgelicht aan de hand van productie- en omzetcijfers. Daarin werd onder andere becijferd dat de kosten van 103 gezinnen die sociale begeleiding nodig hadden gemiddeld f 5420 per gezin bedroegen. De koerswijziging die Duitemeijer voorstelde, had betrekking op de doelstelling van de Stichting, die volgens hem nooit was veranderd:

- 1e. opvangcentrum te zijn voor die gezinnen die een dermate afwijkend woon- en leefgedrag demonstreren dat het te veel van de tolerantie der overige samenleving zou vragen deze gezinnen langer in haar midden te dulden.
- 2e. de sociale desintegratie van deze gezinnen te helpen opheffen c.q. verminderen door middel van een, zo intensief, veelzijdig en gecoördineerd mogelijke maatschappelijke begeleiding.¹¹

Deze verstrengelde doelstelling wilde Duitemeijer uit elkaar halen. Het maatschappelijk werk moest voorop staan in een echt heropvoedingscomplex, terwijl de volkshuisvestingsdoelstelling slechts zou gelden voor een verzorgingscentrum. Als echt heropvoedingscomplex schoof hij het complex in Overvecht-Noord naar voren. In tegenstelling tot voorheen, toen hij er de zwaarste gezinnen wilde onderbrengen, stelde hij voor, het te bestemmen voor gezinnen die binnen vijf jaar waren te resocialiseren. In de Kerkweg en Framboosstraat moesten dan alle gezinnen worden geplaatst die niet aan die voorwaarde voldeden: de hopeloze gevallen. De eerste groep zou een intensieve sociale begeleiding krijgen, terwijl deze in de twee verzorgingscentra drastisch diende te worden teruggeschroefd.

De grondgedachte was, dat het bij deze laatste groep niet ging om heropvoeding van geneesbare patiënten door doktoren, maar om zorg aan ongeneeslijken door verplegers. Omdat gezinnen in dat geval gevrijwaard zouden worden van vergeefse en hen frustrerende pogingen tot genezing, kon er met minder en lager gekwalificeerd personeel worden gewerkt (met diploma Middelbare Sociale Arbeid in plaats van Sociale Academie Voortgezette Opleiding), met uitzondering van de jeugd, die (uit preventief oogpunt) wel hoogwaardige begeleiding verdiende. Om gezinnen te lokken, bij wie ieder inzicht in hun wezenlijke problematiek ontbrak, wilde Duitemeijer aantrekkelijke emolumenten aan het wonen verbinden zoals goedkope huur en verwarming of maaltijden voor kinderen, mits men zich aan bepaalde spelregels hield.

Terwijl men tot dan toe een kleine groep als niet-curabel beschouwde waarvoor intensieve begeleiding nodig was, zette Duitemeijer de verhoudingen op hun kop: het gros van de gezinnen bestempelde hij als niet-curabel en bij hen droeg intensieve begeleiding toch geen vrucht. Hij was door de magere resultaten pessimistisch geworden!

Nu is (her)opvoeding van een volwassene altijd een moeilijke zaak, maar heropvoeding van twee mensen tegelijk, die nota bene elkaars huwelijkspartners zijn, vormt minstens de kwadratuur ervan.¹²

Gezien hun uiterst geringe groeipotentie konden sociaal achtergebleven gezinnen nooit tot de staat van volwaardigheid worden gebracht, zo had Duitemeijer betoogd. Deze zwaarste groep zou de aansluiting met de 'zgn. proletarische achterhoede' missen.¹³ Het waren blijvertjes, bij wie enkel met gewoontevorming (dresuur) een hooguit leefbaar niveau kon worden bereikt.

Het bestuur ging na ampel beraad een beslissing uit de weg en schoof Overvecht-Noord op de lange baan. Het wilde een wetenschappelijke doorlichting alvorens tot beleidsombuiging te besluiten. De plannen verdwenen in de ijskast tot 1969, toen de Stichting haar beleidsvisie moest presenteren aan de gemeenteraad in verband met de reconstructie van de Framboosstraat. De scheiding tussen heropvoedbaren (met intensieve begeleiding) en niet-heropvoedbaren (met minimale maatschappelijk zorg zoals huurinning, woningonderhoud, financiële bemiddeling, voorschotverlening) wilde Duitemeijer nu realiseren binnen de Framboosstraat: de heropvoedbaren in de nieuwe huizen, de blijvers in het oude deel.

In een inspraakconferentie eind 1969 bood het personeel Duitemeijer behoorlijk tegenspel. Bij ontstentenis van een duidelijke gezinstypologie kon géén onderscheid worden gemaakt tussen wel en niet heropvoedbaren. Maar zelfs al zou dat mogelijk zijn, dan nog vond de meerderheid een overeenkomstige differentiatie van complexen ongewenst, huiverig als men was om '(zeer) zware' gezinnen bij elkaar te plaatsen. Het uit elkaar halen van maatschappelijk werk en maatschappelijke zorg vond geen steun: gezinnen die slechts zorg behoeften, hoorden bij de Stichting niet thuis, terwijl volgens de werkers ook de blijvers maatschappelijk-werk-begeleiding behoeften.

Duitemeijer repliceerde dat men ook zonder gezinstypologie aan de slag kon: al jarenlang vulden maatschappelijk werkers immers getrouw formulieren in, die de termijnen van afvoerbaarheid van gezinnen naar de vrije maatschappij in een

vijfpuntsschaal vastlegden. De Stichting nam alle zieken op, niet alleen die te genezen waren maar ook die verpleegd moesten worden. De differentiatie tussen complexen kwam neer op een scheiding van de ziekenhuisafdeling van de verpleeginrichting. Tot dan toe herbergde ieder complex beide afdelingen.

In het *Rapport over het beleid van de Stichting Volkswoningen Utrecht*, dat in december 1969 aan de gemeenteraad werd aangeboden, klonken de kritische geluiden van het personeel nauwelijks door en zette Duitemeijer zijn denkbeelden uit 1966 door. Alleen het onderscheid tussen al dan niet heropvoedbaren kreeg een meer abstracte formulering gezien de voorspelbare emotionele weerstanden: A-gezinnen waren gezinnen die binnen acht jaar het niveau van uitplaatsbaarheid konden bereiken, B-gezinnen haalden dit pas na een veel langere verblijfsduur, meestal pas na vijftien jaar of langer. Andere factoren dan sociale begeleiding speelden bij hun sociale aanpassing een belangrijke rol:

het ouder en daarmee zo niet wijzer dan toch wat rustiger worden van de ouders, het gaan werken (= meeverdienen) van de kinderen, het door het zelfstandig worden en uit huis gaan van de kinderen geleidelijk aan kleiner worden van deze zo bijzonder kinderrijke gezinnen.

Slechts 10% van de gezinnen zou volgens dit rapport tot de categorie A behoren, niet minder dan 90% tot de B-categorie.

Midden 1970 verenigde de gemeenteraad zich met het plan de Framboosstraat deels op te knappen, deels te slopen en te herbouwen. Omdat er binnenskamers grote meningsverschillen bestonden over het beleid van de Stichting, maakten B. en W. hierover in de voordracht slechts summiere opmerkingen. Zo verwierp de chef van de afdeling Maatschappelijke Aangelegenheden en Volksgezondheid het onderscheid tussen A- en B-gezinnen. Het rapport weerspiegelde volgens hem een mentaliteit van twintig jaar geleden. Het college wilde nader overleg met het ministerie over het werken in kunstmatige concentraties. Weliswaar liet de raad enige kritische geluiden horen, maar de aanpak van de Stichting werd slechts door een enkeling (Schreuders van de CPN) sterk in twijfel getrokken.

Deze principiële discussie zou uiteindelijk los komen te staan van de sanering van de Framboosstraat, en de ondergang inluiden van de Stichting Volkswoningen. Het tij voor kunstmatige concentraties keerde eindelijk ook in Utrecht. De huizen van de Framboosstraat werden tenslotte allemaal gesloopt, zodat het verschil tussen A- en B-gezinnen ook daar geen aanknopingspunt meer vond in een deel met oude huizen en een deel met nieuwbouw.

Een fusie tussen de Stichting Volkswoningen en Stichting Raad?

Eind jaren zestig werd de Stichting Volkswoningen in het defensief gedrongen. Tegenover de Stichting Raad als nieuwe loot aan de stam van de onmaatschappelijkheidsbestrijding werd haar aanpak gezien als die van een voorbije tijd. Aansluiting bij de Stichting Raad was voor de Stichting Volkswoningen een poging zich te moderniseren; het leidde tot jarenlange fusiebesprekingen. Deze problematiek was door Duitemeijer reeds eind 1962 aangesneden, toen hij de vrees uitte,

dat de hartader van de aanvoer van gezinnen door de komst van de Stichting Raad werd afgesneden.

Over het particuliere of gemeentelijke karakter van de Stichting Volkswoningen bestond verschil van mening, maar hoe dan ook, in Utrecht bestond een dubbel orgaan voor onmaatschappelijkheidsbestrijding. Zag men de Stichting als een gemeentelijke instelling - daar gaf de stichtingsbrief aanleiding toe - dan bewogen zich twee gemeentelijke instellingen op hetzelfde terrein, namelijk ook nog de Dienst voor Sociale Zaken, die bovendien betrokken was bij de uitvoerende arbeid van de Stichting Raad. Volgens Duitemeijer moest de Stichting Volkswoningen worden beschouwd als een samenwerkingsorgaan tussen overheid en particulier initiatief; het belangrijkste verschil met de Stichting Raad was dat ze 100% subsidie ontving en dat haar personeel van gemeentewege werd gedetacheerd. Zo gezien bestonden er dus twee concurrerende samenwerkingsorganen en leek fusie geboden. Het dagelijks bestuur van de Stichting Volkswoningen beschouwde zichzelf als een gemeentelijke instelling en vond fusie voorbarig.

Duitemeijer bleef op een fusie aankoersen en enkele jaren later kwam deze problematiek als vast punt op de agenda te staan. Daarop stond al jaren de wijziging van de stichtingsbrief, in verband met plaatsing op de lijst van instellingen van weldadigheid, de verkrijging van rijkssubsidie, de verouderde terminologie en bestuursamenstelling, de veranderde rechtspositie van het personeel, en onduidelijkheid over haar gemeentelijke of particuliere status: zaten bestuursleden wel of niet als vertegenwoordiger van particuliere instellingen in het bestuur? De statutenwijziging werd in 1965 opgeschort, toen het fusie-overleg aanving.

Dat jaar bleek in een eerste discussieronde dat particuliere instellingen meer invloed wilden op de Stichting. In een rapport uit 1966 van een werkgroep van de ROA, waaraan B. en W. advies hadden gevraagd en waar onder meer Zuithoff in zat, klonk de nieuwe visie van het bijzonder opbouwwerk door. Indirecte aanpak van de woon- en leefomstandigheden in oude stadswijken verdiende de voorkeur boven directe benadering van gezinnen via het maatschappelijk werk. Het bijzonder opbouwwerk had volgens het advies betrekking op een geheel van (additionele) welzijnsvoorzieningen in territoriale samenlevingen met een bijzondere sociale problematiek. Men adviseerde een fusie van beide Stichtingen in een (privaatrechtelijke) Stichting voor Bijzonder Opbouwwerk: als uitvoerings- en samenwerkingsorgaan van gemeente en particulier initiatief. Daarnaast diende een ROA-commissie voor bijzonder opbouwwerk de integratie te bevorderen van het bijzonder opbouwwerk in het lokale welzijnsbeleid. Het uitvoeringsorgaan kon uiteenvallen in projecten voor: (1) opzettelijk gevormde concentraties, (2) spontaan gegroeide concentraties, (3) wijk(en) met bijzondere sociale problematiek, en (4) in de stad verspreid wonende probleemgezinnen.

Tekenend voor de gespannen verhoudingen was het advies om een directeur van buiten voor de nieuwe stichting aan te trekken. Duitemeijer had zich bepaald niet geliefd gemaakt met zijn aanhoudend commentaar op het gebrekkig functioneren van de kleine Stichting Raad. Nadat de commotie was gesust, nam Duitemeijer zitting in een uitgebreide fusiecommissie onder voorzitterschap van wethouder Van Koningsbruggen, sinds 1966 voorzitter van beide stichtingen.

In deze fusiecommissie domineerde de probleemfiguratie van het gedepriveerde gezin, met als kernpunt het maatschappelijk welzijn van achterstandsgroepen. 'Achterblijven in de samenleving' werd breder gezien dan als een verschijnsel dat zich voordeed bij gezinnen met afwijkende gedragspatronen. De nadruk lag op het creëren van een scala van territoriale, welzijnsbevorderende voorzieningen in oude stadswijken of volksbuurten. Door integratie in een breed welzijnsbeleid wilde men het bijzonder gezinsmaatschappelijk werk, dat als werkvorm in diskrediet was geraakt met de kunstmatige concentraties, uit haar stigmatiserende exclusiviteit halen.

Vergeleken met de probleemfiguratie van het maatschappelijk onaangepaste gezin domineerde nu de hulpverleningscirkel van het opbouwwerk over de directe sociale begeleiding van het maatschappelijk werk. Ook de doelgroep bleek thans verbreed naar allerlei achterstandsgroepen, die voorheen niet vielen onder de categorie probleemgezinnen.

Duitemeijer had in de commissie de sociale begeleiding van achtergebleven gezinnen vooropgesteld; de verbetering van de woon- en leefsituatie van gezinnen - die zonder hulp tussen wal en schip dreigden te vallen - was een werk van lange termijn. Hij ging voorzichtig mee met het voorstel van een Stichting Welzijnsopbouw Utrecht of Stichting voor Maatschappelijk Opbouwwerk. De doelstelling schoven op van het bijzonder opbouwwerk naar het hele opbouwwerkterrein:

De structurering en de herstructurering van de samenleving (en de daarin werkzame dienstverlenende instituties), waarin door algemene achteruitgang of achterstand het samenlevingsverband niet meer effectief functioneert t.a.v. het maatschappelijk welzijn. Onder samenleving worden het gezin, de buurt, de wijk verstaan. De methode tot realisering van deze doelstelling is die van het opbouwwerk.

Onder deze brede paraplu behielden de projecten van de Stichting Volkswoningen (kunstmatige concentraties van probleemgezinnen) en de Stichting Raad (verspreid wonende probleemgezinnen) een afzonderlijke plaats, naast op te zetten nieuwe projecten in wijken met een (bijzondere) sociale problematiek ('verouderde en verouderende wijken en wijken waar het maatschappelijk leven nog niet was gestructureerd').

Van alle kanten rezen er evenwel bezwaren tegen deze poging het 'oude' onder het niet-uitgekristalliseerde 'nieuwe' te schuiven. De ROA vond dat er weinig veranderde en wilde, los van beide Stichtingen, een *pool* van opbouwwerkers onder haar vleugels om de (her)structurering van de samenleving op gang te brengen. De een zag de opbouwwerker als stimulator van lokale samenwerkingsverbanden, de ander als projectleider daarvan. De Hervormde Stichting voor Kerkelijke Sociale Arbeid vond de structuur nodeloos ingewikkeld en wilde dat beide Stichtingen opgingen in één stichting voor onmaatschappelijkheidsbestrijding (voor kunstmatige en natuurlijke concentraties en verspreid wonende probleemgezinnen). De chef Maatschappelijke Aangelegenheden van de gemeente bepleitte één Stichting Opbouwwerk (los van beide Stichtingen gezien persoonlijke fricties) met allerlei werksoorten voor gedepriveerden in achtergebleven wijken. Tenslotte waren er rechtspositionele problemen omdat het personeel van de Stichting

Volkswoningen een ambtelijke status had. Toen de verwarring ten top was gestegen, gaf de commissie haar opdracht in 1968 terug aan B. en W.

In feite bestond er zo'n groot cultuurverschil tussen de Stichting Raad en de Stichting Volkswoningen (met haar residentiële behandeling, gemeentelijk overwicht en in toenemende mate als bevoogdend en stigmatiserend ervaren werkwijze), dat een fusie tot mislukken gedoemd was:

Duitemeijer, die speelde een héle aparte viool. Die vond eigenlijk dat hij dé oplossing had gevonden. Ik was het daar volslágen niet mee eens. Ik vond dat de Stichting Volkswoningen een onvoldoende gekwalificeerde staf had om goed met deze mensen om te gaan. Als je daar naar toe moest, dan kreeg je natuurlijk een heel duidelijke stempel. En als je d'r eenmaal zat, bleef je d'r. Dus was het een verkapte opsluiting... (coördinator Bureau Gezinszaken Stichting Raad, 1963-1968)

De onderlinge rivaliteit doortrok het bestuur van de Stichting Raad, waarin ook Duitemeijer zat:

Ik heb in veel dingen gezeten, maar dit is het meest zotte bestuur waarin ik ooit gezeten heb. Die kibbelende kerels, die gunden mekaar de gezinnen niet. Ik heb nog nooit vergaderingen meegemaakt waar zoveel heibel was. Die kerels die mekaar doorlopend vliegen afvingen en mekaar in de haren vlogen. Er werd eindeloos gezwetst over de organisatie, maar fuseren, dat wou'en ze geen van tweeën. (voorzitster Zorg en Bijstand, 1951-1972, bestuurslid Stichting Volkswoningen en Stichting Raad)

Ook al slonk de populariteit van heropvoedingscomplexen, toch deden zich voor de Stichting Volkswoningen, zoals we zagen, nog tot laat in de jaren zestig kansen op een nieuw complex voor.

Kunstmatige concentraties voor probleemgezinnen ter discussie

In 1969 vatte de Stichting Volkswoningen de draad van de statutenwijziging weer op, die na 1964 in afwachting van de uitkomst van de fusiebesprekingen was blijven liggen. Het was de bedoeling de Stichting om te vormen tot een samenwerkingsorgaan van gemeente en particulier initiatief, om haar acceptabeler te maken voor deze laatste. Maar in de Proeve van nieuwe statuten (voornamelijk van de hand van Duitemeijer) klonken moderne inzichten nauwelijks door:

De stichting heeft ten doel de sociale desintegratie te helpen opheffen c.q. verminderen van die gezinnen, welke vanwege hun sociaal onaangepast woon- en leefgedrag niet in de vrije samenleving gehandhaafd kunnen worden of in staat geacht mogen worden zich zelf daar te handhaven, ook niet met bijstand van de ter plaatse op het terrein van het maatschappelijk werk werkzaam zijnde verenigingen of lichamen.

Deze doelstelling van de Stichting stond midden 1969 ter discussie in een interne conferentie. Daarin getuigde Duitemeijer eens te meer van zijn rotsvaste vertrouwen in de complexmatige werkwijze, die hij polemisch verdedigde. Maar geen van de vijftien deelnemers vocht het recht van de samenleving aan om gezinnen uit haar midden te weren, mits voor hen een goede oplossing werd gevonden.

Een groot aantal voordelen van kunstmatige concentraties werd opgesomd: intensieve en multi-disciplinaire benadering, efficiënte begeleiding, coördinatie en integratie van verschillende werksoorten, betere informatie over gezinnen (psychologisch, psychiatrisch en medisch onderzoek), opheffing van individuele discriminatie in een setting waarin maatschappelijk werk als normaal werd ervaren, groepsbenadering (gezinstherapie), aanpassing van de huur, beter woningonderhoud en goede infrastructuur, gezinnen konden zich aan elkaar optrekken, een mogelijk langere instandhouding van gezinnen, goed begeleide uitplaatsing en nazorg. Toegegeven werd dat een aantal van deze punten ook elders (en soms beter) kon worden gerealiseerd. De nadelen die ter tafel kwamen waren: sociaal infectiegevaar en negatieve beïnvloeding, collectieve discriminatie, gebrek aan sociale controle, te grote afhankelijkheid door verwenning, het prevaleren van het groeps- boven het individuele belang, te lange instandhouding van gezinnen, de beleving van geboden hulpverlening als aantasting van de vrijheid, discriminatie en moeilijkheden bij uitplaatsing. Veel van die nadelen golden echter ook in natuurlijke concentraties. Het enige verschil tussen de natuurlijke concentraties en de kunstmatige concentraties van de Stichting was volgens Duitemeijer, dat gezinnen bij de Stichting een verklaring moesten ondertekenen dat ze sociale begeleiding aanvaardden.

De balans sloeg bij de Stichting zelf nog steeds door naar werken met kunstmatige concentraties. In 1969 werd zelfs nog de wenselijkheid van verpleegtehuizen voor niet-curabele gezinnen overwogen. Er gaapte een diepe kloof tussen deze denkwijze en de nieuwe geluiden over bewustwording en het omturnen van de maatschappij, die binnen de kortste keren ook het gistende welzijnsweeldje van Utrecht beheersten:

De welzijnszorg in zijn geheel bevindt zich in een identiteitskrisis. De discussie over de plaats en functie van de welzijnszorg, de bijdrage die ze zou kunnen/moeten leveren aan de 'emansipatie', de repressieve en ontpolitiserende werking, de gebrekkige organisatie, het gebrek aan coördinatie, de wildgroei aan organisatorische kaders en specialismen, het ontstaan van de alternatieve hulpverlening, de campagnes rond vrijwilligers, de trend in de richting van eensporigheid op sociale akademies (waarbij de traditionele scheiding van case-work en cultureel werk doorbroken wordt), de opkomst van de agologie, knelpuntennota, overspannen functionarissen, al deze elementen - en de lijst zou nog met enkele bladzijden kunnen worden aangevuld - wijzen in de richting van wat men een identiteitskrisis zou kunnen noemen.¹⁴

Zowel de Stichting Volkswoningen als de Stichting Raad werden uiteindelijk door de springtij in het welzijnswerk overspoeld.

De opheffing van de Stichting Raad

In 1970, twee jaar na het mislukken van de fusiecommissie, vroegen B. en W. wederom advies aan de ROA over de organisatie van het bijzonder opbouwwerk in Utrecht. B. en W. wilden wederom dit advies afwachten, alvorens over de statutewijziging te oordelen.

Eind 1970 kwam de ROA met haar *Nota opbouwwerk bijzondere situaties*. De nota weerspiegelde de beleidsombuiging van het ministerie, die zijn neerslag kreeg in de Rijkssubsidieregeling samenlevingsopbouw van 1971. Niet langer ging het om achterblijvers die zich dienden aan te passen aan de normale samenleving, maar om een veel breder proces van sociaal, cultureel en economisch achterblijven als gevolg van structurele factoren in de maatschappij zelf, en het verschil in kansen dat daardoor op allerlei gebieden bestond. Tegenover de sociaal-therapeutische aanpak werd de benadering vanuit de samenlevingsopbouw gesteld: emancipatie, democratisering, inspraak en participatie waren de slagwoorden. Ingebed in een beleid van algemene welzijnsvoorzieningen moesten in achtergebleven situaties aanvullende voorzieningen worden getroffen; waar nodig dienden OBS-projecten te worden opgezet met projectbesturen waaraan bewoners participeerden. Hoewel de grenzen met het club- en buurt(huis)werk aan het vervagen waren, opperde men in de nota toch een aparte stedelijke stuurgroep voor het beheer en de coördinatie van het OBS-werk. De ROA moest zorg dragen voor de 'generale functies' van onderzoek, planning, documentatie, voorlichting, overleg tussen instellingen, enzovoort.

Het voorstel hield de opheffing in van de Stichting Raad. In de concept-nota was geen aandacht besteed aan verspreid wonende probleemgezinnen, in de definitieve nota werd, na kritiek van de Stichting Raad, hiervoor een afzonderlijk aandachtscentrum gesuggereerd binnen het samenwerkingsverband van maatschappelijk-werkinstellingen. Instellingen voor maatschappelijk werk en gezinsverzorging konden van daaruit werkers detacheren bij OBS-projecten. De nota adviseerde in tamelijk omzichtige bewoordingen om de Stichting Volkswoningen in te bouwen in OBS-projecten, 'en geen verdere uitbreiding aan deze stichting te geven'.

Medio 1971 maakte het ministerie van CRM kenbaar, dat aan de Stichting Raad tot uiterlijk 1-1-1973 subsidie zou worden verleend op OBS-titel, want zij verrichtte geen wijkwerk. Met deze stok achter de deur moesten knopen worden doorgehakt: of tot opheffing overgaan, of haar bureau Gezinszaken onderbrengen in de nieuwe Stichting Samenwerkende Stedelijke Organisaties voor Maatschappelijke Dienstverlening Utrecht (SSOM; in 1971 als overlegorgaan opgericht omdat belangenbehartiging binnen de vaste commissies van de ROA onvoldoende kon plaatsvinden). Voor verspreid wonende gezinnen zou subsidie mogelijk zijn volgens de richtlijnen van het Algemeen Maatschappelijk Werk op titel van Bijzonder Gezinswerk. Vanuit de SSOM kon dan worden geparticipeerd in toekomstige OBS-projecten.

Voor de Stichting Raad brak een onzekere periode aan. Het denkbeeld van een afzonderlijk aandachtscentrum binnen de SSOM vond geen weerklank, omdat volgens de SSOM de behandelingsmethode en het cliëntenbestand van de Stichting Raad en die van het algemeen maatschappelijk werk slechts gradueel van elkaar verschilden. 'Categorale stigmatisering' moest zoveel mogelijk worden vermeden. Financiële bezwaren vormden een laatste struikelblok. Als doekje voor het bloeden opperde de SSOM bescherming van de functie 'maatschappelijk werker ten behoeve van personen en gezinnen met een complexe problematiek'.

Voor de Stichting Raad viel het doek. Door personeelsverloop was het bureau Gezinszaken reeds geslonken van een formatie van 5,5 naar 1,5 maatschappelijk werksters en van 4 naar 3 gezinsverzorgsters. Eén maatschappelijk werkster werd vanuit het KIM gedetacheerd bij de Sterrenwijk, en de tweede zette vanuit de Sociale Dienst haar werkzaamheden voort. Ook de drie gezinsverzorgsters behielden hun gezinnen. Maatschappelijk-werkinstellingen moesten weer ieder apart zorgen voor een 'juffrouw voor de moeilijke gevallen'. Door fusies waren er spoedig nog maar drie: het katholieke KIM, het protestantse PSCU (Protestants Sociaal Centrum Utrecht) en het neutrale MDU (Maatschappelijke Dienstverlening Utrecht).

De opheffing van de Stichting Volkswoningen

Terwijl de Stichting Raad het onderspit dolf, was de Stichting Volkswoningen nog volop in de weer om haar positie te verdedigen. In augustus 1972 verscheen een volgende nota *Opbouwwerk in bijzondere situaties* in de stad Utrecht van de hand van een brede ROA-werkgroep waar de Stichting Volkswoningen aan deelnam. In deze nota stonden wederom de gedepriveerden centraal: bij hen zou zich een verdichting van problematiek voordoen ten gevolge van ongelijke kansen op het niveau van personen, buurtsamenleving en maatschappij. De aangegeven weg voor samenlevingsopbouw ('het met en door de bevolking bevorderen van het op het welzijn gerichte functioneren van de samenleving') was bundeling van welzijnsvoorzieningen in wijk- en buurtprojecten:

Hierbij wordt gedacht aan: de werkzaamheden van een opbouwwerker, het maatschappelijk werk, gespecialiseerde gezinsverzorging, buurthuiswerk, kresj-werk, wijkverpleging, zuigelingen- en kleuterbureau's, onderwijs, huisartsen en pastores. Voorts zal er een relatie moeten zijn met stedelijke diensten die belast zijn met saneringszaken, groen- en speelvoorzieningen, voorzieningen op financieel terrein, het bedrijfsleven, enz.

Het conditiescheppende stedelijk beleid zou moeten worden behartigd door een stuurgroep van de ROA, het uitvoerend werk zou worden ondersteund door het BOK, vanaf 1971 de stedelijke bundeling voor Buurtwerk, Opbouwwerk in bijzondere situaties en Klubhuiswerk. De gebrekkig functionerende ROA, aanvankelijk niet meer dan een platform voor instellingen van maatschappelijke dienstverlening maar allengs op het opbouwwerk gericht, werd in 1974 omgevormd tot een breed stedelijk welzijnsorgaan, de Stedelijke Stichting Welzijnsbevordering Utrecht (SSWU). Men wilde primair de bevolking (via opbouwwerkers) betrekken bij de lokale welzijnsplanning.

Intussen hadden landelijk ontworpen subsidieregelingen al de toon gezet. Volgens de financieringsopzet van de Rijkssubsidieregeling samenlevingsopbouw uit 1971 bestonden er twee werksoorten: het OBS- en buurtwerk. Het buurtwerk, in 1965 in Utrecht gestart in Overvecht-Zuid, was in 1973 uitgebreid met Overvecht-Noord, de 2e Daalsedijk, Oudwijk en de Binnenstad. De belangstelling om OBS-project te worden was groot, gezien de gunstige subsidiemogelijkheden en de waaier van werksoorten die men daarmee in huis kreeg (opbouwwerk, sociaal-

cultureel werk, peuterwerk op sociale indicatie, gezinsmaatschappelijk werk en gespecialiseerde gezinsverzorging). In 1973 fungeerden vier nieuwe OBS-projecten: in Utrecht-West, de Sterrenwijk, de 1e Daalsedijk en Rode Brug-Hogelands (waarin het Anthonieplein lag), en waren er nog een paar in oprichting. In 1974 stond zelfs het hele gemeentelijke welzijnsbeleid in het teken van de samenlevingsopbouw.¹⁵

Aanvankelijk hadden bewoners daar weinig boodschap aan. In de Sterrenwijk, die al twee clubhuizen bezat, werden twee panden die door de gemeente tot wijkcentrum waren bestemd, met steun van de bevolking gekraakt:¹⁶

Toen in de Sterrenwijk twee vrijkomende woningen zouden worden bestemd tot buurthuis, kwam de buurt in verzet! Het initiatief voor dit werk kwam altijd van 'boven', het had iets van koloniale bevoogding. (chef van de afdeling Maatschappelijke Aangelegenheden en Volksgezondheid)

Bij het jeugd- en jongerenwerk in situaties met maatschappelijke achterstand groeide de bereidheid om samen te werken in OBS-projecten en ook in de Sterrenwijk raakte men in een fusieproces verwickeld.

Binnen de Stichting Volkswoningen kwam de discussie in een stroomversnelling door een nota van Duitemeijer (november 1972). Daarin werd voorgesteld de complexmatige aanpak los te laten en de wooncomplexen in te brengen in OBS-projecten met een groter territorium. Dit impliceerde op termijn het opheffen van de Stichting Volkswoningen als organisatorische eenheid en het uiteenvallen in evenzovele OBS-projecten als de Stichting complexen rijk was. Waar geen vuist meer kon worden gemaakt, leek het steken van 'vingers' (complexen) in toekomstige OBS-projecten de enig haalbare kaart. Het woningbeheer zou worden losgemaakt van de sociale hulpverlening en overgedragen aan Bouw- en Woningdienst. Wederom werden statuten ontworpen voor een tijdelijke Stichting Bijzonder Opbouwwerk Utrecht, die zou ophouden te bestaan als haar huizenbestand was opgegaan in grotere OBS-projecten.

In september 1973 werd dit plan voor gefaseerde opheffing losgelaten, onder meer vanwege rechtspositionele problemen. B. en W. hadden een maand daarvoor een personeelsstop afgekondigd. Na de zoveelste nota van Duitemeijer werd tot liquidatie van de Stichting Volkswoningen besloten, zo spoedig mogelijk. Van alle kanten was de 'betuttelaars'-Stichting onder vuur komen te liggen:

Als je zo'n Stichting in één keer afbouwt, dan zijn mensen daar wellicht niet aan toe of maken zulke enorme brokken... We wilden het in fasen, stapsgewijs doen. Maar die mogelijkheid werd ons helemaal niet geboden, het was ook niet bespreekbaar. Alles uit gemeentemond werd op voorhand veroordeeld. Toen giste het in ons hele welzijns wereldje enorm. Democratisering die leidde tot overdemocrativering, dat speelde allemaal in diezelfde tijd. (mevrouw Velders-Vlasblom, 1974-1986 wethouder van Maatschappelijke Aangelegenheden en voorzitter van de Stichting Volkswoningen)

Net voor het gouden jubileum besloot de gemeenteraad op 16 augustus 1974 de Stichting Volkswoningen op te heffen. Landelijk was zij de laatste der Mohikanen, zoals PvdA-wethouder Kieboom, de voorzitter van de Stichting, memoreerde. Veel tranen liet de raad niet, uitgezonderd mevrouw Rink-van der Linden (VVD). Zij betreurde het dat deze werkelijk unieke stichting roemloos verdween. Het li-

quidatieproces duurde tot 1-1-1976. Met de nodige moeite werd personeel van de Stichting overgeplaatst naar andere gemeentelijke diensten, op wachtgeld gezet, of vanuit de Gemeentelijke Sociale Dienst gedetacheerd bij het districtbureau Utrecht-Noord van het KIM. Daar behielden drie maatschappelijk werkers hun cliënten, zodat het contact niet met alle ruim honderd gezinnen die de Stichting nog begeleidde werd verbroken.¹⁷ Duitemeijer zelf vertrok naar Houten om zijn werk als predikant te hervatten.

Betrokkenen bij de in 1973-1974 in oprichting zijnde OBS-projecten, die de gebieden bestreken waarin de huizen van de Stichting lagen, vonden de maatschappelijk werkers van de Stichting tezeer besmet om te worden overgenomen; men wilden met een schone lei beginnen. Het ging om vier projecten: de Stichting Buurtwerk Pijlswaerd (waarin het Houtplein lag), de Stichting Buurtwerk Fruitbuurt (dat het werkcentrum van de Framboosstraat, Odin, overnam), het club- en buurthuis Stella Maris (Rode Brug/Hogelanden, waarin het Anthonieplein lag) en Makosa (de Betonwijk, grenzend aan Ondiep XIII).

Op vergaderingen maakten ook bewoners onomwonden duidelijk dat ze die betuttelaars niet meer terug wilden:

Toen kwam in de pauze één van de vrouwen naar me toe. Die zei, we zijn m'ns genoeg om onze eigen boontjes te doppen. We willen geen juffrouwen in een bureautje hebben, zelfs dat bureautje willen we niet meer. Ik dacht, ja hier heb je nou een punt, dat het maatschappelijk werk zichzelf voorbij gestevend is. Want dat zouden ze bij Linschoten nóóit gezegd hebben, dat was een soort vaderfiguur voor ze. Maar met Duitemeijer was 't een professioneel gedoe geworden, daar hadden ze geen boodschap aan. (voorzitster Zorg en Bijstand, 1951-1972, bestuurslid Stichting Volkswoningen en Stichting Raad)

In de werkgroep Afbouw Stichting Volkswoningen bestond overeenstemming over de functie van het maatschappelijk werk in OBS-projecten, die welzijnsvoorzieningen bereikbaar moesten maken voor bewoners van kansarme buurten. Maar tussen SUK (Stichting Samenwerkende Utrechtse Klubhuizen, vanaf 1976 de koepel waaronder ook OBS-projecten vielen) en SSOM werd eindeloos gebakkeleid over de (resterende) formatieplaatsen van de Stichting Volkswoningen. Beide wilden de aanstelling en begeleiding van maatschappelijk werkers naar zich toetrekken. Tegenover de werkgroep Afbouw, die de SSOM als detacherende werkgever wilde, bepleitte SALCO (de landelijke organisatie voor wijk-, buurt- en clubhuiswerk) een volledige integratie van buurthuis-maatschappelijk werkers in OBS-projecten.¹⁸ Begin 1976 honoreerde de gemeente na overleg met het ministerie deze laatste visie: OBS-projecten mochten hun eigen maatschappelijk werkers aanstellen. Het gevolg was dat de relatie met het algemeen maatschappelijk werk verloren ging.

Najaar 1975 raakten de gemoederen verhit over de gezinsdossiers van de Stichting. Duitemeijer en het bestuur wilden 50 tot 60 daarvan bewaren bij het gemeentearchief. Hiertegen kwamen bewoners in het geweer: zij eisten hun dossiers op. Gesteund door het actiecomité Pijlswaerd - door een betrokkene betiteld als 'een ware speeltuin van komende en gaande revolutionaire activisten' - concludeerden bewoners in een brief aan de gemeente vol kritiek op de Stichting:

Wat 50 jaar sociale bijstand moest zijn, was zo onderdrukking van de arbeidersklasse.¹⁹

De brief werd uitvoerig geciteerd in het *Nieuw Utrechts Dagblad* (1-11-1975) in een artikel met de kop 'Na halve eeuw eindelijk verlost van betutteling'. Verhitte vergaderingen over de dossiers werden belegd op het Houtplein, waar vertegenwoordigers van de gemeente - met politiebescherming achter de hand - het vuur na aan de schenen werd gelegd. Op een van deze vergaderingen kreeg de wethouder en voorzitter van de Stichting een rollenspel opgedrongen:

Ik was uitgenodigd voor een vergadering, dus ik nam plaats achter de tafel. Toen werd ik als bewoonster van het Houtplein ondervraagd, van: u heeft zoveel geld, en u heeft bloemen gekocht in plaats van sokjes voor je kind. U gaat met uw man naar bed en u heeft geen voorzorgsmaatregelen genomen, dus u kan zwanger worden. Dat soort zaken. Mijn eerste reactie was een wat verbouwereerde. Ik vond het een heel onfatsoenlijke manier, omdat ik al gauw door had, dat de bewoners het niet bedacht hadden maar het sociaal-cultureel werk. Tijdens het vragen stellen kwamen bij een aantal mensen emoties los, maar niemand deed daar verder iets aan. (mevrouw Velders-Vlasblom, 1974-1986 wethouder van Maatschappelijke Aangelegenheden, voorzitter van de Stichting)

Toen de zaak escaleerde, belegde het bestuur van de Stichting Volkswoningen een spoedvergadering, waarin de gemeentearchivaris verklaarde dat de dossiers geen historische waarde hadden en maatschappelijk werkers voor vernietiging pleitten. Koste wat kost moest worden voorkomen, dat bewoners hun dossiers onder ogen zouden krijgen. B. en W. besloten daarop tot vernietiging, na een roerige gemeenteraadsvergadering over de kwestie en paginagrote achtergrondverhalen over de Stichting in de Utrechtse dagbladen.²⁰ Op een mistige novemberochtend werd het geheugen van de Stichting, veertig vuilniszakken gezinsdossiers, onder het toezien van de Stichting, veertig vuilniszakken gezinsdossiers, onder het toezien van notaris, advocaat en afgevaardigden van bewoners, tot snippers vermalen door een papiervernietigingsbedrijf. Maar de achterdocht bij bewoners bleef:

Die dossiers, die had ik dolgraag gezien. Als ik mijn dossier had gelezen, had ik me eigen ook kennen verdedigen. Ze hebben die hoop wel verbrand, maar ik geloof dat niet, ik geloof dat ze d'r kopieën van gemaakt hebben of zo. (als kind en volwassene bewoner van Houtplein/Lijnweg/Kerkweg/Houtplein/Balkstraat, tot 1978)

Als tegenzet vond op het Houtplein een symbolische verbranding plaats van het 'dossier' van de wethouder.

Nieuwbouw

De Stichting Volkswoningen was van het toneel verdwenen. Maar hoe stond het met de woningen? Voor zover opbouwwerk betrekking had met verbetering van woon- en leefomstandigheden, nam dit in de praktijk veel radicalere vormen aan dan beleidsmakers in de jaren zestig konden voorzien. In actiegroepen en buurtcomités voerden bewoners overal in de stad strijd voor betere woonomstandigheden, een ontwikkeling die niet ongemerkt voorbijging aan de Stichtingsgezinnen.

Vanaf 1970 begon de Utrechtse bevolking, die was gegroeid tot bijna 280.000 zielen, door geboortedaling en vertrek af te nemen. Tot die tijd was het

huisvestingsbeleid gericht op nieuwbouw in uitbreidingsgebieden als Hoograven, Nieuw-Zuilen, Kanaleneiland, Tuindorp en Overvecht, met als gevolg dat de woningvoorraad na de Tweede Wereldoorlog verdubbelde tot boven de 80.000. Een krachtige impuls ging uit van de gemeente, die in de jaren 1960-1971 bijna 12.000 woningwetwoningen liet bouwen, meer dan de helft van de nieuwbouw. Het beheer daarvan werd vanaf 1961 in toenemende mate overgedragen aan woningcorporaties. De woningnood werd benaderd als een kwantitatief probleem, terwijl aan krotopruijing en woningverbetering weinig werd gedaan. Na een top in 1968 daalde de nieuwbouw van gemeentewege scherp, in 1972-1973 werd zelfs geen enkele woning gebouwd. Dat was de tijd waarin politieke partijen in Utrecht meer oog kregen voor de kwalitatieve woningnood in oude woonbuurten en het beleid verschoof van stadsuitbreiding naar stadsvernieuwing.²¹ Maar tot 1975 was er nauwelijks meer dan een ad hoc beleid van sanering, reconstructie en renovatie, zoals bij de Framboosstraat.

Begin jaren zeventig werden de huizen aan de dwarsstraten van het complex Framboosstraat gesloopt. De eerste nieuwe woningen werden in 1974 opgeleverd. Een jaar daarvoor had de gemeente besloten alle huizen te slopen; renovatie viel te duur uit. Dit leidde tot verzet van bewoners, die liever hun huizen zagen opgeknapt; in een huis-aan-huis-actie werden zij overtuigd van de noodzaak tot sloop. In plaats van de oorspronkelijke zeventig overgangswoningen van 1923 kwamen vijftig normale huizen voor normale gezinnen terug.

Zo lang mogelijk bemoeide de Stichting zich met de nieuwbouw. Zo was men tegenstander van een douche, omdat dan de controle verloren ging op de waterbeschaving en deze ruimte toch maar als rommelkast zou worden gebruikt. Ook was men tegen centrale verwarming, omdat gezinnen het liefst leefden in een broeikas temperatuur en daardoor op kosten zouden worden gejaagd. Een (later afgefallen) type doorzonwoning leidde tot protest van maatschappelijk werk(st)ers (20-9-1971):

Het wonen in een glaspaleis is voor onze cliënten funest. Met hun woonpatroon zijn zij vaak genoodzaakt om veel te verbergen. De ontzettend grote ramen maken voor hen het leven nog moeilijker. Als zij de rommel al willen camoufleren zullen zij de ramen bedekken met vitrage en overgordijnen, welke van de slechtste kwaliteit zullen zijn; dit alles zal het 'gezicht' van de wijk omlaag halen. Door hun ruwe leefwijze zijn er veel moeilijkheden te verwachten i.v.m. het breken van ruiten.

Uiteindelijk had de Stichting geen invloed op het woningtype van deze 'tutti-frutti'-buurt, die Duitemeijer nog had willen sieren met straatnamen van grootheden van de asocialiteitsbestrijding, zoals de Ir. A. Kepplerweg, Wethouder Arie H. Smuldersstraat, Wethouder H. Ploegstraat en Wethouder G.C.B. v. Dijkplantsoen.

Van de eerste groep die de huizen verliet, kregen 25 gezinnen een woning in de vrije samenleving terwijl 16 werden verspreid over verschillende complexen van de Stichting. De laatste groep van 28 gezinnen (waaronder 7 die er reeds vóór 1945 woonden) wilde de Stichting in de naaste omgeving verspreiden, het werkveld van het nieuwe OBS-project. Volgens de Stichting voldeden slechts 6 gezinnen aan de plaatsingscriteria (gezinsgrootte en inkomen) van Bouw- en Woningdienst, waarvan er echter 4 zouden 'detoneren' in de nieuwbouw. De

meeste gezinnen wilden wel verhuizen naar Ondiep, zij het niet naar de meest inferieure wijken daarvan, Betonwijk en Ondiep XIII. Uiteindelijk keerde slechts een handvol gezinnen naar de nieuwbouw terug. Deze natuurlijke verspreiding van gezinnen werd toegejuicht door de toenmalige wethouder en voorzitter van de Stichting, voor wie de Stichting bepaald geen oogappel meer was:

Ik had in het begin helemaal geen oordeel, ik bedoel maar, ik stond blanco. Dat heeft wel een half jaartje geduurd voordat ik dat doorgrondde. Toen heb ik het besproken met mijn staf. Ik zei, jongens moet je eens luisteren, dit is toch helemaal uit de tijd? Ik vind dat dit moet verdwijnen, dat je die gezinnen uit elkaar moet halen. En dat kwam natuurlijk toevallig goed uit, dat die huizen gerenoveerd moesten worden. Dan zei je niet, je moet weg en je mag niet terug. Die woonden dan negen maanden in een andere wijk en toen had je er die zeiden, ja, we willen hier graag blijven wonen. Nou, en dat was nou iets wat ik zo hardstikke graag wilde horen. (wethouder Kieboom, voorzitter Stichting Volkswoningen, 1970-1974)

Ook al woonden er grotendeels andere gezinnen, één voorspelling van de Stichting kwam uit: de stookkosten waren in het begin de hoogste van heel Utrecht. Volgens een onderzoeksrapport lag dit aan de wijze, waarop bewoners open huis hielden, 'gauw even een kopje koffie bijmaakten', terwijl de gasmeter doortikte - iets dat men eerder zou associëren met oversocialiteit dan asocialiteit.

In de jaren zeventig werden vervolgens alle complexen van de Stichting Volkswoningen, de een na de ander, als etterende puistjes uit het stadsgezicht geknepen. Na de Framboosstraat viel in 1976 het Anthonieplein. Dat gebeurde in het kader van het eerste grote saneringsproject van de gemeente Utrecht in de jaren zeventig, de zogeheten eerste saneringsstroom; een continue bouwstroom van 433 woningen in de Sterrenwijk en een paar kleine gebieden, waaronder het Anthonieplein, die met extra overheidssubsidie werden gebouwd. Jarenlang was dit het paradepaardje van de Utrechtse saneringspolitiek.

Het Anthonieplein was na de bestemmingswijziging rond 1960 aan de Stichting blijven hangen, hoewel men de nodige moeite deed het een andere bijzondere bestemming te geven. Na onaangepaste bejaarden viel het oog op prostituées, maar die hield men liever op het Zandpad, en op buitenlanders, die 'graag dicht bij elkaar gehuisvest zijn'.

Zolang de bestemming van het plein onzeker was, werd het onderhoud verwaarloosd. De huurverhoging van 6% van 1972 (huurharmonisatie), die massaal werd geweigerd, werd het keerpunt in de berusting van bewoners bij hun beroerde woonsituatie, niet alleen op het Anthonieplein maar ook in andere complexen van de Stichting. Het ene ingrijpende verbeteringsplan na het andere, zowel van Bouw- en Woningdienst als van bewoners, deed de ronde. Daarin mengde zich ook de linksradicale Bond van Huurders en Woningzoekenden, die in meerdere wijken actief was. Duitemeijer ging het allemaal te ver; hij wilde 'drempelwoningen' die nog tien jaar meekonden voor de tijdelijke opvang van kleine sociaal zwakke gezinnen, die anders in het nachtverblijf terecht zouden komen. Toen de plannen alsmat duurder werden, sloeg de stemming om naar nieuwbouw. Van de bewoners (vijf woonden er langer dan twintig jaar maar de meesten waren nieuwkomers van na 1968) keerde slechts een kluitje naar de nieuwbouw terug.

Op het Houtplein was de actie rond de huurverhoging in 1972 (de huren lagen iets boven de f 10 per week) eveneens het startsein voor een jarenlange strijd voor betere woonomstandigheden. Ook bij de omwonende bevolking heerste onvrede, wat leidde tot handtekeningenacties en de oprichting van het actiecomité Pijlsweerd. Duitemeijer gaf in 1972 de aanzet tot een eigen buurtcomité van Stichtingsbewoners, dat met klachten kwam die hij onderschreef (situering van het toilet, afwezigheid van douches, vochtige en tochtige vertrekken, slechte keukens, onvoldoende speelgelegenheid). De mondigheid stond nog onder geleide, zij het niet lang meer.

De zaken namen een radicalere wending, toen het actiecomité zich ermee ging bemoeien. Dit comité dichtte na vijftig jaar de kloof tussen de asociale en de omwonende nette arbeidersbevolking. Toen in 1974 een Houtpleinbewoonster bij het klachtenbureau van het comité kwam aankloppen met verhalen over slecht onderhoud, werd tot een enquête besloten. Een oprichtster van het comité trok de stoute schoenen aan:

Nou, toen ik daar met die enquête kwam, ging ik er met angst en beven naar toe. Ik ben hier in de wijk grootgebracht en je kreeg met de paplepel ingegoten: dat zijn slechte mensen, daar zitten moordenaars en hoeren. Er ging een wereld voor mij open. Het waren eigenlijk heel gewone mensen, gewoon recht door zee. Het was leuk om met ze te werken, hen ook bewust te maken dat ze onderdrukt werden door die Stichting, afhankelijk gemaakt. Alles werd ze uit handen genomen. (initiatiefneemster actiecomité Pijlsweerd, vanaf 1978 opbouwwerkster Stichting Buurtwerk Pijlsweerd)

Toen verbetering uitbleef omdat verbouwing te duur was en onderhoud werd verwaarloosd, schreven bewoners in mei 1975 dreigend aan B. en W.:

Wij willen dat het badhuis weggaat en dat wij een eigen does krijgen. Zolang als dat niet gebeurt betalen wij geen huur meer. Wij wachten een week op uw bericht anders gaan al de bewoners van het Houtplein tot actie over. Dan beginnen we eerst het badhuis te slopen.

De actieterminologie had zich meester gemaakt van het Houtplein. De daad bij het woord voegend kraakten bewoners het badhuis, dat door ziekte van de badjuffrouw was gesloten, en namen het in eigen beheer.

Er was niet veel aandrang meer nodig om de gemeente in september 1975 tot nieuwbouw over te halen, bestemd voor de oude bewoners, maar met een 'gewijzigde stedenbouwkundige opzet' om het isolement te doorbreken. Deze nieuwbouw vond in 1977-1980 plaats in een tweede saneringsstroom van 318 woningen, die behalve het Houtplein ook de Bokkenbuurt en Ondiep XIII betrof. Met verbeteringsplannen, modelwoningen, inspraakavonden en enquêtes waren bewoners van Ondiep XIII, het wijkcomité en de Bond van Huurders en Woningzoekenden vanaf 1970 jarenlang aan het lijntje gehouden. Hun eisen maakten de plannen bijna even duur als nieuwbouw. Tenslotte werd ook voor Ondiep XIII besloten tot sloop en de bouw van 156 woningen. Meer dan 1100 andere woningwetwoningen werden in de jaren 1973-1981 in Ondiep ingrijpend verbeterd.²²

In een nota *Aanwijzing Stadsvernieuwingsgebieden* (1975 en 1976) waren de gebieden van de tweede saneringsstroom gekozen op basis van criteria als de kwaliteit van woning en woonomgeving, het voorzieningenniveau en de sociale

degradatie van de wijk. Dit beleid had veel invloed op de verbetering van 7600 oude woningwoningen van gemeente (3900) en woningcorporaties (3700), maar nauwelijks op de grote meerderheid van de 40.000 oude particuliere woningen.

Een werkgroep nieuwbouw van het actiecomité Pijlsweerd bemoeide zich intensief met de plannen. Harde en ludieke acties volgden elkaar in snel tempo op, zoals over het betalen van krothuren en het tempo van uitplaatsing. Kamers van wethouders werden bezet, acties in de raadszaal en voor het stadhuis gehouden, straten opengebroken, zwartboeken volgeschreven en hele arbeiderstoneelstukken opgevoerd.²³ 'Bouwen voor de huidige bewoners' was het motto. De inspraak verliep volgens de raadsvoordracht (31-10-1977) moeizaam, omdat de wijkcomités zich frontaal tegenover de gemeente opstelden op punten als planning, het bouwen in één bouwstroom en de aannemerskeuze.²⁴ In overleg (met excursies, maquette en proefwoning) werden woningtype en woningindeling vastgesteld.

Vergeleken met de rest van Utrecht was de bevolking van het Houtplein vrij jong en waren er veel grote gezinnen. Maar het actiecomité Pijlsweerd kon zijn eis voor meer grote woningen weinig kracht bijzetten, toen uit een enquête van medio 1976 bleek, dat vooral uit angst voor de nieuwe hoge huren slechts 19 gezinnen wilden terugkeren (ondanks huursubsidie en huurgewenningsbijdrage: voor het meest voorkomende woningtype was de huur in 1980 f 396, met huursubsidie f 231). Naar Ondiep XIII wilden slechts 28 van de 177 gezinnen terug.²⁵

Naar de 65 nieuwe woningen op de plaats van het Houtplein, nu omgedoopt tot Timmerstraat, verhuisden wederom slechts weinig oud-bewoners. Op het terrein van de naastgelegen batterijenfabriek Herberhold - waarvan de aankoop werd versneld door brandstichting en acties van de buurt - verrezen nog eens 36 woningen, een compleet nieuw buurthuis in 1984, en een klein wijkparkje. Daarmee werd na ruim zestig jaar nog een sprankje gerealiseerd van de oorspronkelijke ontwerp-uitbreidingsplannen van Berlage en Holsboer uit 1920, die indertijd een groenvoorziening opperden op de plaats waar het Houtplein verrees.

Van ziek tot gedeprimeerd

In 1975 kwam er na vijftig jaar een einde aan de Utrechtse Stichting Volkswoningen. Niet door onenigheid of kritiek van binnenuit maar door druk van buitenaf verdween dit langstlopende heropvoedingsproject ten langen leste van het toneel. De voor de hand liggende conclusie dat men in Utrecht achterliep bij landelijke ontwikkelingen, is echter te snel getrokken. Een vergelijking tussen dit hoofdstuk en het voorgaande leert dat men in Utrecht getrouw de beleidsombuigingen op het ministerie van MW/CRM volgde. Snel wist men zich aan te passen aan de (steeds) wisselende terminologie van het departement. Zo doortrok de probleemfiguratie van het gedeprimeerde gezin reeds in 1966-1968 de voorstellen van de werkgroep en fusiecommissie voor de reorganisatie van de Utrechtse onmaatschappelijkheidsbestrijding.

Tot aan de fusieperikelen met de Stichting Raad was de Stichting Volkswoningen op bestuurlijk-politiek niveau nooit voorwerp van kritiek, behalve in het *Rapport Houtplein* (1954). Die aanval had echter tot een vlucht naar voren geleid:

een uitbouw en professionalisering van de heropvoedingsarbeid. De Stichting bleef tot 1962 het troetelkind van PvdA-wethouder H. Ploeg jr., die als voorzitter een kwart eeuw haar beschermheer was. Wethouders die hem opvolgden lieten het Stichtingsbeleid grotendeels over aan Duitemeijer, die - waar zijn voorganger Linschoten een man van de praktijk was geweest - zich ontpopte als een krachtige, eigenzinnige beleidsfiguur. Toch bleef hij voeling houden met het veldwerk en zijn contact met gezinnen was niet beperkt tot het pastorale gesprek bij hun aankomst. Bewoners vroegen regelmatig bij hem belet en zelf zocht hij hen thuis op bij jubilea of als ze in het ziekenhuis lagen. Ook bij kerst- en paasfeesten en wedstrijden van de voetbalclub van bewoners, waarvan hij (ere)voorzitter was, gaf hij acte de présence.

Binnen de Stichting Volkswoningen durfde niemand aan Duitemeijers autoriteit als beleidsmaker te tornen, maar daarbuiten groeide in de jaren zestig de weerstand tegen de argumenten die hij ter verdediging van de Stichting aanvoerde. Hij zou met zijn opvattingen van lieverlee meer uit de pas lopen. De kern daarvan wortelde in de probleemfiguratie van het sociaal zieke gezin: onmaatschappelijkheid als een besmettelijke ziekte, die moest worden gecureerd in als ziekenhuis voorgestelde heropvoedingscomplexen. De samenleving had volgens hem het volste recht zich te beschermen tegen woon-onmaatschappelijke gezinnen. Maar tenslotte zag hij, in het kielzog van eerdere critici van de probleemfiguratie van het ontoelaatbare gezin, de verschijnselen van woon-onmaatschappelijkheid als symptomen die verwezen naar dieper liggende oorzaken, met de 'zwakke persoonlijkheidsstructuur'²⁶ van gezinsleden als voornaamste factor - een stelling die hij, leek op psychiatrisch gebied, niet onderbouwde. Gezinnen liepen volgens hem om die reden ook achter bij de proletarische achterhoede: bij de meeste kon slechts via gewoontevorming in een verpleegtehuis een leefbaar niveau worden bereikt. Hen benaderen vanuit de probleemfiguratie van het maatschappelijk on-aangepaste gezin vond hij te hoog gegrepen.

Tot het einde toe verdedigde Duitemeijer kunstmatige concentraties bij gebrek aan een betere oplossing. Hij probeerde tevergeefs de complexen binnen te loodsen in nieuwe OBS-projecten in achterstandswijken. Van de recente ontwikkelingen in het welzijnswerk was hij goed op de hoogte, getuige zijn lijvige *Encyclopedie van sociale arbeid* (1974). Daarin stelde hij:

hoe zeer men mag aarzelen (...), vast staat dat het beleid van het ministerie sinds ±1970 aanstuurde op de definitieve opheffing van deze speciale wijken.

Niet ontkend kan worden dat dit past in de gedachten over opbouwwerk. Zoals het ook zeker is dat de tolerantie der samenleving tegenover in sociaal opzicht anders functionerende mensen groter is geworden, en eveneens dat het in de laatste jaren op gang gekomen proces van echte democratisering ook deze probleemgezinnen niet meer geheel onberoerd laat.²⁷

Of deze 'totaal andere visie' beter was, zou de tijd leren, zo hield Duitemeijer zijn lezers in een herdruk uit 1977 voor. Zelf was hij niet zo hoopvol gestemd, omdat deze 'in sociaal opzicht anders functionerende' gezinnen voor het opbouwen sociaal-cultureel vormingswerk een 'vergeten groep vormen, met alle gevolgen van dien.'²⁸

Het heropvoedingsbedrijf van de Stichting Volkswoningen

De uitbouw van de Stichting Volkswoningen in de jaren zestig tot een organisatie met tientallen hulpverleners bleef niet onopgemerkt bij de ongeveer 180 gezinnen van de drie heropvoedingscomplexen, een bevolking van ruim duizend zielen.

In dit hoofdstuk schets ik de hulpverleningspraktijk van de Stichting Volkswoningen van 1957 tot 1975: de periode Duitemeijer. Ik baseer me op archiefmateriaal, maar ook op interviews met voormalige bewoners en met hulpverleners (maatschappelijk werk(st)ers, gezinsverzorgsters, peuter- en jeugdleid(st)ers). De Stichting Raad betrek ik hierbij in de marge.

Verzoeken tot begeleiding en de opname van gezinnen

Verzoeken tot opname van gezinnen ontving de Stichting van de gemeente (Sociale Zaken, GG&GD, Bouw- en Woningdienst, Huisvestingsbureau, B. en W.); zij kwamen uit de justitiële sfeer (kinderrechter, Raad voor de kindbescherming, kinderpolitie, gezinsvoogden, reclaseringsinstellingen), de medische hoek (ziekenhuizen), en van de kant van armenzorg/maatschappelijk werk (Leger des Heils, Hervormde diaconie, Vincentius, zusters Augustinessen, het woonwagewerk enzovoort); sporadisch verzochten gezinnen zelf om plaatsing.

Op papier vielen enerzijds te lichte en anderzijds te zware, criminele, anti-maatschappelijke gezinnen die een te groot infectiegevaar vormden, buiten de doelgroep van de Stichting; zo ook zogenaamde anders-maatschappelijken (woonwagengezinnen), en onwillige en ongeneselijke gezinnen. Maar in feite kwamen deze laatste veelvuldig bij de Stichting terecht. De overgrote meerderheid van de bewoners typeerde Duitemeijer als blijver.

Volgens Duitemeijer functioneerde de Stichting bij de gratie van de woningnood. Weliswaar was de opname van gezinnen vrijwillig maar zij lieten zich slechts noodgedwongen plaatsen. Huisvestingsproblemen bleven het belangrijkste drukmiddel. Negen van de tien gezinnen waren volgens hem nog altijd ontoelaatbare of woon-probleemgezinnen. Zij waren door een natuurlijk selectieproces in krotten terechtgekomen en hadden de aansluiting met de overige samenleving, zelfs met de zogenaamde proletarische achterhoede, gemist. Gezinnen zwierven van het ene naar het andere ouderlijk huis:

In de X-straat woonden zij gedurende de eerste tijd van hun huwelijk, inwoning bij zijn moeder. Zij hielden het er niet lang uit, verhuisden naar haar moeder, die nogal ongunstige individuen over de vloer toeliet, hetgeen leidde tot terugkeer naar zijn moeder, waarna haar moederhuis

weer een beurt kreeg; zij woonden toen al met 6 kinderen op een kamertje waar op de plaats waar zich gewoonlijk ramen bevinden, platen karton waren aangebracht! In deze gezellige omgeving kwam Hr. L. in verband met opname-onderzoek. Het gezin woont inmiddels bijna 10 jaar op het Houtplein. (gezinsdossier: gegevens over het gezin D. verstrekt door de opname-rapporteur, januari 1970)¹

Eerste stap in de opnameprocedure was het invullen van een vragenlijst door de aanvragende instelling, waarmee vervolgens een gesprek werd gevoerd. Daarna bezocht de opname-rapporteur de gezinnen zelf. Er werden inlichtingen ingewonnen bij instellingen zoals de Sociale Raad, politie, justitie, Gewestelijk Arbeidsbureau, Dienst voor Sociale Zaken, Volkskredietbank en maatschappelijk-werkingstellingen, soms aangevuld met informatie van particulieren, zoals familie, werkgevers, leveranciers en schoolhoofden. Niet alleen de levensgeschiedenis van het kandidaat-echtpaar werd gereconstrueerd, maar ook die van hun ouders. Terwijl Linschoten zich beperkte tot het inspecteren van de woonsituatie van gezinnen, peilde men onder Duitemeijer systematisch uit welk nest kandidaten stamden. De vergaarde informatie bleef gezinnen achtervolgen als ze bij de Stichting kwamen te wonen:

Vader komt uit een net kwijlgezin. Zijn moeder, kwezeltype, behandelde hem als het onderkormertje dat hij ook is: gering verstand, weinig goeds/kwaads in zich bergend, depressief of in zelfbewondering opgaand. Moeder komt uit een vrij braaf gezin. Haar moeder, een gestoorde vrouw, onmaatschappelijk, trouwde toen N. er al was, met een regelmatig werkende en dronkelap zijnde man, die niet N.'s vader was. Het gezinsleven speelde zich af in een stall! (gezinsdossier: bespreking met maatschappelijk werkster mej. R. over gezin C., 18-12-1970)

Het aantal opnamerapporten steeg tot 34 in 1960, toen er een aparte rapporteur in dienst trad. In de periode 1957-1968 werden gemiddeld ruim twintig opnamerapporten per jaar gemaakt van soms twintig getypte velletjes lang.² Ieder jaar weigerden wel enkele gezinnen, waarvan reeds rapporten waren gemaakt, de aangeboden huisvesting. Jaarlijks werden ongeveer elf gezinnen opgenomen.

Gezinnen onderwierpen zich slechts aan de procedure, als het water hen aan de lippen stond, aldus de opname-rapporteur:

Vaak zaten mensen in een stress-situatie, dat ze al gauw ja zeiden. Ja, je zit met ze te praten, vriendelijk, en dan ga je eigenlijk de rotste dingen opschrijven hè, zo van die vent is drie keer in de week bezopen. Ik heb nooit de pest aan die mensen gehad. Als ik in die wieg gelegen had, dan was ik geen moer beter geworden, nietwaar. (opname-rapporteur, 1960-1972)

Volgens bewoners werd er ook de nodige komedie gespeeld:

Toen hoorde ik van iemand, ja jullie Cor zat er en we konden er nog meer, toen zei ze, meid, dan moet je zeggen dat je van je man afgaat, dat het huwelijk niet goed gaat, dan krijg je bij ons een huissie. Nou ja, dat heb ik toen gedaan. We woonden bij mijn moeder in en we sliepen met tien man op een zolder. Ik had een kind en verwachtte de tweede. Je had geen eigen kamer, je had niets, want ik moest bij de jongens over bed stappen om in mijn bed te komen. Zodoende. Ik wou op me eige', het ging niet goed hè. (bewoonster Houtplein, 1960-1967)

Vergeleken met de periode Linschoten was de procedure aanzienlijk verzwaaard. Voordat de opnamerapporten werden besproken in teamvergaderingen, vond nog

een verplichte kennismaking plaats met de psychiater van de GG&GD. Bovendien werden sinds 1957 ouders getest, toen de psycholoog van de GG&GD bij de Stichting werd betrokken. De procedure werd afgerond met een pastoraal gesprek met de directeur:

Ik kwam bij die Duitemeijer, zegt ie: je mot het hier beschouwen als een ziekenhuis, dat we je gezond maken. Hij zei zo, de mensen die hier komen wonen beschouwen we als zieke mensen en die kweken wij weer op voor de maatschappij. Ik denk, val hardstikke dood kerel, als ik maar een huis heb. (bewoner Houtplein, 1960-1976)

Bewoners moesten niet alleen een huurcontract maar ook een bereidverklaring tekenen, die hen verplichtte 'alle door de Stichting noodzakelijk geachte hulp op het gebied van huishouding en gezin alsmede op het maatschappelijk terrein te aanvaarden':

Je was helemaal rechteloos. Ik was nou niet zo best geletterd en dan tekende je maar omdat je de helft toch niet begreep. Maar je tekende natuurlijk dat de sociaal werkster toegang had tot je huis. En je tekende dan ook dat je geld, je kinderbijslag, alles, dat hun daar over konden beslissen. (als kind en volwassene bewoner van resp. Houtplein/Lijnweg/Kerkweg/Houtplein/Balkstraat, tot 1978)

Deze koppeling van huisvesting aan sociale begeleiding impliceerde, dat een gecureerd gezin diende te vertrekken. In 1960 won de Stichting haar eerste ontruimingsproces tegen een gezin dat geen sociale bemoeienis meer nodig had maar niet wilde verhuizen.

Pas na genoemde formaliteiten kon men zijn intrek nemen in een volledig opgeknapte woning. Daarbij kwam, dat ieder nieuw gezin ter algehele observatie een geüniformeerde 'zuster' kreeg toegewezen. Veelal werd een gezinsverzorgster voor het eerst in een gezin geloodst als hulp bij het naaien van overgordijnen. Als het ijs was gebroken, accepteerden veel gezinnen (lijdelijk) de gedwongen hulpverlening. Sommigen bleven zich halsstarrig verzetten:

Die dochter van mij, die kon het huis krijgen. Moest ze eerst bij de GG&GD d'r eigen laten testen. Ja, moest je als een klein kind met blokkies spelen... Kwam die gezinsverzorgster bij mijn dochter, ik zei altijd Donald Duck tegen haar. Zei ik: ga nou maar zitten, je krijgt een sigaret en een kopje thee en dan wapper je eruit. Werd ik later teruggeroepen, was er zo'n hoofdvrouw van die wijven. Zei ze: u stuurt de werkster weg. Ik zei: als mijn dochter rottig is doe ik de boel. Dan heb ik maling aan jullie. (bewoonster Cartesiusweg en Anthonieplein, 1946-1976)

Vanaf 1962 begon de toestroom van gegadigden te stagneren. In het jaarverslag van 1964 weet Duitemeijer deze daling aan het onvoldoende functioneren van de Stichting Raad als toevoerkanaal, aan de langzaam verminderende woningnood, de afgenomen druk van kinderbeschermingsinstanties op gezinnen, en de groei en veranderende opvattingen van het maatschappelijk werk (vrees voor discriminatie en stigmatisering). Ook de sociale begeleiding ging steeds stroever lopen, aldus Duitemeijer in 1966:

Ik zie de toekomst van de stichting met niet geringe zorg tegemoet. Daarbij komt nog het feit dat de 'onmaatschappelijkheid' vooral in de laatste 5, 6 jaar zo'n ander gezicht gekregen heeft.

Ik zeg niet: een ander karakter. Ik weet namelijk niet of dit andere gezicht een gevolg is van een innerlijke verandering. Ik kan alleen maar vaststellen dat deze gezinnen zich tegenwoordig veel moeilijker laten begeleiden dan nog voor enkele jaren. Nu is de wezenlijke basis van deze begeleiding de vertrouwensrelatie tussen gezin en stichting(spersoneel). Maar deze heeft een groeiproces nodig. En de bodem die dit groeiproces mede mogelijk maakte was dat deze gezinnen in materieel opzicht in hoge mate zich afhankelijk van onze instelling wisten, hetwelk zelf weer tot gevolg had een zekere gezeggelijkheid. Zolang het vertrouwen er nog niet was, kon zolang op deze 'nood'basis met de gezinnen gewerkt worden. En ons ontbreekt nú, (o.a. als gevolg van de welvaart, de verbetering van de sociale voorzieningen en vooral van de ongedifferentieerde wijze waarop deze gehanteerd worden, de vele mogelijkheden op het terrein van het kopen op afbetaling alsmede de geringe straffen op economische overtredingen, de voortdurende overspanning van de arbeidsmarkt) deze 'nood'basis, die altijd als springplank diende om te komen tot de echte vertrouwensbasis.

Ik had het ook anders kunnen zeggen: het wordt steeds gemakkelijker om onmaatschappelijk te leven zonder in aanraking te komen met armoede, met de politie, de kinderbeschermingsinstanties, de straf voor economische delicten etc.

Bovendien komen zij door de televisie in tegenstelling tot vroeger veel meer in aanraking met de overige samenleving, waarin betamelijkheid, aangepast gedrag, gezag etc. immers ook lang geen vanzelfsprekende zaken meer zijn.³

De Stichting liet de afwachtende houding, die ze sinds de oprichting van de Stichting Raad had aangenomen, varen en begon zelf weer gezinnen op te sporen. De woningnood dreef hen naar haar huizen.

Ondanks de bestuurlijke verstrengeling van de Stichting Volkswoningen met de Stichting Raad en de langdurige fusiebesprekingen schoven ze elkaar nauwelijks gezinnen toe. Maatschappelijk werk(st)ers van de Stichting Raad vonden heropvoedingscomplexen uit de tijd:

Er bestond nogal wat naijver tussen de Stichting Volkswoningen en de Stichting Raad. Bij de Stichting Volkswoningen werd je bij voorbaat gestigmatiseerd. Veel gezinnen klopten daar puur aan om een huis. Wij vonden die tactiek niet zo best. Die gezinnen van ons voelden zich duidelijk verheven boven die van de Stichting Volkswoningen, want die hadden het over 't asociale pleintje. (maatschappelijk werkster Stichting Raad, 1962-1967)

Bij de Stichting Raad was in 1966 het Katholiek Instituut voor Maatschappelijk werk (KIM) de belangrijkste aanvragende instelling. Vooral uit katholieke kring, een groep die zich in Utrecht in een achterstandssituatie bevond, werd cliëntèle betrokken. Veel aanvragen kwamen ook van de Hervormde Stichting voor Kerkelijke Sociale Arbeid, de GG&GD en de Raad voor de kinderbescherming. Te zamen droegen deze meer dan de helft van de 51 in 1966 begeleide gezinnen aan; de overige werden aangemeld door 19 andere instellingen.

Welk beeld schetsen maatschappelijk werkers van de Stichting Raad van hun gezinnen en in hoeverre verschilt dit van de Stichting Volkswoningen? Volgens sommigen ging het om residugezinnen van instellingen, (multi-)probleemgezinnen waaraan zij gezien hun *caseload* van 12-15 gezinnen meer tijd konden besteden dan anderen:

Het waren zwak sociale gezinnen, zoals dat toen heette, gezinnen die door zoveel instanties waren uitgespuwd omdat ze er niets mee konden. Het was typerend van zo'n gezin dat alles mis was, de huwelijksrelatie, opvoeding van de kinderen, de man werkloos, drankproblemen, doorlopend schulden; het waren hele slordige gezinnen, allemaal kneusjes waar de maatschappij last van had. (maatschappelijk werkster Stichting Raad, 1962-1967)

Andere werkers en gezinsverzorgsters stelden dat gezinnen meestal wel door hun buurt werden geaccepteerd en weinig daarvan verschilden:

De gezinnen die bij ons kwamen die woonden in dezelfde rothuizen als hun burens met vloien en weet ik wat - en stinken hoor, want stinken kon het -, maar die hadden toevallig nog een bijzonder vervelende schuldeiser of een kind dat gapte, en daardoor sloegen ineens alle stoppen door. (maatschappelijk werkster Stichting Raad, 1967-1971)

Huisvestingsproblemen (woon-onmaatschappelijkheid) lijken een minder grote rol te spelen bij gezinnen van de Stichting Raad dan bij die van de Stichting Volkswoningen. Vooral financiële, opvoedings- en relatieproblemen lagen ten grondslag aan verzoeken tot begeleiding. Bij deze Stichting stond het criterium voorop, dat gezinnen hun situatie als problematisch moesten ervaren, en niet hun burens of 'de maatschappij':

Wanneer heeft iemand een probleem in zijn maatschappelijk functioneren? Dat kan zijn omdat hij zelf niet is uitgerust met de mogelijkheden om aan de eisen van de maatschappij te voldoen. En zelfs dan hoeft het geen probleem te zijn, als hij er zelf geen probleem van maakt, het kan ook zijn dat de burens er een probleem van maken; dat is dan hun zorg. Er werd wel eens gebeld van zeg, kan u niet eens naar het gezin daar gaan, die maken zo'n rotzooi in de straat. Sorry, dan moeten ze zelf maar komen, wij zijn er niet om voor de burens de mensen netjes in het gareel te laten lopen. (maatschappelijk werkster Stichting Raad, 1967-1971)

Toch bleven werkers van de Stichting Raad niet rustig afwachten tot een gezin om hulp kwam aankloppen. Volgens het *outreaching casework* mocht op mensen worden afgestapt om hen een duwtje in de rug te geven. De pressie van de Stichting Volkswoningen op haar gezinnen was echter groter dan die van de Stichting Raad. Toch stonden ook veel gezinnen van de Stichting Raad onder druk: niet minder dan 30% had in 1966 kinderen in internaten of inrichtingen.

Maatschappelijk werk

Het hart van de heropvoedingsarbeid van de Stichting Volkswoningen was het maatschappelijk werk. Dit was gericht op het hele gezin en bestreek alle mogelijke opvoedingsterreinen, zoals - om een indruk te geven - problemen in de gezinsverhoudingen, installatie en onderhoud van de woning, hygiënische kwesties, vrijetijdsbesteding, arbeidsbemiddeling bij werkloosheid, contacten met politie en justitie, tehuisplaatsing en ondertoezichtstelling van kinderen, het zoeken van passende scholen, vragen van opvoeding en voeding, budgettering, schuldsanering en voorschotverlening.

Het opleidingsniveau van de ongeveer 23 krachten die vanaf 1950 bij de Stichting Volkswoningen een maatschappelijk-werk-positie bekleedden, lag lager

dan dat van de Stichting Raad, waar vrijwel alle maatschappelijk werk(st)ers een Voortgezette Opleiding hadden of volgden. Bij de Stichting Volkswoningen had niemand een V.O.: slechts vijf hadden de school voor Maatschappelijk Werk/Sociale Academie gevolgd, zes de school voor Middelbare Sociale Arbeid te Haarlem (onder wie drie voormalige gezinsverzorgsters). Sommige vrouwen kwamen uit de verpleging en van een paar is de opleiding mij niet bekend. Geen van de vijf opzichters/maatschappelijk werkers had bij hun aanstelling een maatschappelijk-werk-opleiding. Alleen het hoofd van het gezinsmaatschappelijk werk (1971-1975) was hoog gekwalificeerd: socioloog, maar met weinig kennis van het maatschappelijk werk.

Opmerkelijk gering is hun verloop: 10 van de 23 personen waren negen jaar of langer in dienst. Dat gold voor drie opzichters/maatschappelijk werkers van de verschillende complexen, de beide maatschappelijk werksters van het Houtplein en een van de Framboosstraat en Ondiep XIII. Van de staf waren dat de onderdirecteur, methodiekleidster en opnamerapporteur. Het centrale kader van de Stichting was begin jaren zeventig enigszins vergrijsd.

De maatschappelijk werker gold als de belangrijkste speler van het team, de middenvoor die de aanval leidde en goals moest maken. Duitemeijer dichtte zichzelf als directeur een vaderrol toe:

De taak van de maatschappelijk werker is die van de paidagoogos, die het kind - want deze mensen zijn merendeels grote kinderen - poogt op te voeden, probeert te leiden naar die 'hogere' maatschappij. (...) Maatschappelijk werk ten dienste van deze grote kinderen (die als alle kinderen je bij tijd en wijle het bloed onder de nagels weghalen) doorloopt telkens weer het hele scala van opvoedingsmiddelen, van troosten, een doekje voor het bloeden omdoen (= echt uit de knoei helpen), bemoedigen, een 'prik' geven, naar de dokter sturen (= psychiater en psycholoog), een goed woordje voor ze doen (bij allerlei instanties) enz. tot een fikse uitbrander geven, ze (tijdelijk) hun gang laten gaan, (eveneens tijdelijk) niet meer naar hen omkijken enz. toe. (...) De maatschappelijk werker vervult hier de moederrol, de directeur de vaderrol. Wat zeker niet inhoudt, dat 'moeder' hier een toegevend moeder zou zijn en 'vader' altijd de boeman is, maar wel, dat bij een uitbrander of zelfs een nog straffere maatregel 'vader' het gedaan heeft, zodat de verhouding met 'moeder' niet helemaal verstoord wordt. (jaarverslag 1958, 25-26)

Volgens een opgave van 1974, toen de Stichting op haar einde liep, lagen de gezinsproblemen vooral op financieel vlak (70%), verder opvoeding (67%), verzorgingsaspecten (51%), man-vrouw relatie (42%), werk (27%) en huisvesting (23%). Bij de Stichting Raad lagen volgens een inventarisatie uit 1966 de problemen bij driekwart van de 51 begeleide gezinnen op het financiële en relationele vlak: tussen man en vrouw en ouders en kinderen (opvoedingsproblemen en affectieve verwaarlozing). Dergelijke problemen kwamen tweemaal zo frequent voor als slechte bewoning van het huis, tekortkomingen in de huishoudvoering en de uiterlijke en materiële verzorging van gezinsleden. Relatieproblemen lijken dus meer kenmerkend voor het cliëntenbestand van de Stichting Raad dan de klassieke symptomen van woon-onmaatschappelijkheid. Bij niet minder dan 82% van deze groep van 51 gezinnen werden (tamelijk vaag) psychische gebreken bij een of

meerdere gezinsleden door een deskundige vastgesteld of door de maatschappelijk werk(st)er vermoed; verstandelijke gebreken werden vastgesteld bij 75%.

Bij de Stichting Volkswoningen was de taakverdeling tussen maatschappelijk werkers zo geregeld, dat mannen (de vroegere opzichters) vooral belast werden met het woningonderhoud, de huurinning en de financiële kant van de begeleiding (schuldaflossing), terwijl de hoofdverantwoordelijkheid voor de sociale begeleiding toeviel aan vrouwen, die tevens de (dagelijkse) leiding over de gezinsassistentes hadden.

De contacten met gezinnen waren frequent en werden nauwkeurig geregistreerd om de omzet van het bedrijf van de Stichting te bepalen. De toestroom van personeel had tot gevolg, dat er vrijwel met ieder gezin contact bestond. Waren er in 1957 nog 50 gezinnen waarmee de Stichting geen enkele bemoeienis had, het jaar daarop was dit aantal gedaald tot 20. In 1965 hadden de zes maatschappelijk werk(st)ers van de Kerkweg en Framboosstraat niet minder dan 8046 contacten, in het ene complex vooral op kantoor, in het andere bij gezinnen thuis. Het maatschappelijk werk had voor twee derde alleen contact met huismoe- ders, terwijl dat met huisvaders of ouders gezamenlijk veel minder was, en met de jeugd zelfs minimaal.

Ook al moest men begeleiding aanvaarden, er waren gezinnen waar het maatschappelijk werk niet of nauwelijks binnenkwam, of slechts nadat het wan- trouwen was overwonnen, zoals bij een jong gezinnetje:

Nou in het begin, jonge, jonge, je kon er niet binnenkomen. Naderhand zei ze: je moest eens weten hoe bang ik voor je was. Als ik je zag komen, dan ging ik gauw de tuin in, want dan dacht ik, dan zie je niet dat ik thuis ben. Maar die hadden een stuk begeleiding nodig hè. Als we d'r nu tegenkomen, is ze laaiend enthousiast. (maatschappelijk werkster Houtplein, 1958-1975)

Gezinnen wilden voor elkaar niet weten dat onder begeleiding stonden:

Het was ook wel eens tegenover elkaar: ik heb met die lui niets te maken, ik kan het zelf. Dat waren soms gezinnen die je volledig begeleidde. Dan gingen ze zogenaamd naar het badhuis toe, warm water halen met twee emmers, maar dan kwamen ze wel eventjes naar ons toe. Om het tegenover de anderen maar niet te laten weten. (maatschappelijk werkster Houtplein, 1958-1975)

Er waren ook gezinnen waar het maatschappelijk werk gemakkelijk in en uit liep, niet alleen op het Houtplein maar ook elders:

Dat was eigenlijk heel gek, want de meeste mensen verzetten zich erg hè, tegen de Stichting Volkswoningen. Maar als je daar in die wijk was, 'hé, kom es effe binnen'. Ik heb wel meege- maakt dat ik m'n fiets ergens neerzette en vervolgens kwijt was en dan zeiden ze: oh, die heeft Blonde Mien meegenomen, want die wil dat je effe bij d'r langs komt. (maatschappelijk werkster Ondiep XIII/ Anthonieplein, 1965-1975)

Bewoners die geen contact hadden met het maatschappelijk werk, stelden al dat gepraat gelijk met nietsdoen:

Als ik geen melkboer was geweest ha'k nooit geweten. Maar omdat je onder de mensen komt, ga je denken: hier klopt iets niet. Zit daar die maatschappelijk werkster, na 2 1/2 uur zit ze daar nog. Ik zeg: 'U heb nog niks gedaan.' Zegt ze: 'Dat is ook niet de bedoeling. Wij moeten

ze leren hoe de kinderen boodschappen kenne' halen en hoe ze met geld om kenne' gaan.' Ik zei: 'Nou, geef ze maar een beetje poen in d'r handen, dan kenne' ze beter met geld omgaan als jullie hoor.' (bewoner Framboosstraat, vanaf 1934)

Sommige bewoners zijn positief over het maatschappelijk werk, zoals een gescheiden man die huishoudelijke en financiële adviezen kreeg van een maatschappelijk werkster die gezinsverzorgster was geweest:

Ik heb er goeie ervaring mee gehad. Ik heb wel 'ns in de moeilijkheden gezeten, dus kijk, heb zij mij d'r leuk uitgewerkt. Als je dan goed in de moeilijkheden zit en zij helpen je daarbij, op 'n gegeven moment ga je automatisch toch weer terug. Je bouwt 'n band op, want zij heb vroeger in de eh, huisverzorging gezeten. Dus ik zat hier met die jongen, zat ik in m'n echtscheiding, je wist niet hoe je je was moest doen, noem maar op. Nou, daar hielp ze je bij weet je wel, zoveel graden, dat is bonte was, dat is witte was. Zo he't ze me heel wat geleerd, om zelfstandig weer verder te kunnen. Ik heb er nog contact mee, met haar. (als kind en volwassene bewoner Houtplein en Ondiep XIII, vanaf 1960)

De maatschappelijk werkster nam de spilpositie in de heropvoedingsarbeid in. Bij haar kwam alle informatie samen en ook zelf leverde zij materiaal om een oordeel te vellen over de stand van zaken in het genezingsproces. Belangrijk waren de gezinswaarderingstaten, die ze twee keer per jaar invulde. Op een zevenpunt-schaal werd volgens zo'n formulier uit 1964 een kwalificatie gevraagd van:

1. het onderhouden van de woning
2. het schoonhouden van de woning inclusief meubilair
het schoonhouden van de omgeving (tuin en dergelijke)
verzorging kleding en linnengoed
verzorging maaltijden
3. verzorging baby's en peuters
verzorging overige kinderen
4. uiterlijke verzorging man
idem vrouw
idem kinderen
5. arbeid van de man
idem kinderen
6. besteding van het inkomen
7. relatie man-vrouw
8. opvoeding van de kinderen
9. band ouders-kinderen
10. medewerking met m.w.
 - a. alcoholgebruik van (namen)
 - b. criminaliteit van (namen)
 - c. overig wangedrag van (namen)
 - d. huurbetaling

In periodieke gezinsrapporten werd (half)jaarlijks gedetailleerd ingegaan op deze punten. Vergeleken met een beoordelingsstaat uit 1958 was er weinig veranderd, ondanks een poging van de psycholoog daartoe. Deze had aan de hand van maar

liefst 301 uiterlijk waarneembare verschijnselen, die door praktijkwerkers in hun eigen bewoordingen waren gesteld, het O.Q. (onmaatschappelijkheidsquotiënt) van een gezin willen vaststellen. Onder het kopje ouders-kinderen moesten de volgende zaken worden beoordeeld:

- a. Vinden alles goed
- b. Houden kinderen zoet met toestoppen van snoep e.d.
- c. Gaan tegen kinderen tekeer
- d. Slaan en/of schoppen
- e. Sturen kinderen gauw de straat op
- f. Komen niet onder de indruk van klachten over de kinderen
- g. Tonen geen belangstelling voor schoolvorderingen
- h. Tonen geen belangstelling voor verdere opleiding
- i. Hebben vooral belangstelling voor verdiensten, die kinderen inbrengen

Praktijkwerkers liepen bepaald niet warm voor deze beoordelingsleutel en slechts ten aanzien van 7,6% van de verschijnselen bestond onder 28 Utrechtse deskundigen volledige consensus over hun betekenis als indicatie van onmaatschappelijkheid. De psycholoog zag met lede ogen zijn wereldprimeur, zoals hij deze gezinsbeschrijving noemde, stranden.

Een in 1962 gestart onderzoek van het researchteam van de Stichting Raad naar het 'gezinsfunctioneren' van dertig gezinnen, gebaseerd op periodieke (voortgangs)rapporten en geïnspireerd op een Amerikaanse schaal,⁴ liep eveneens dood, omdat het ministerie in 1967 geen belangstelling meer had voor dergelijk onderzoek en de subsidiekraan dichtdraaide. De 180 rapporten, die uitsluitel hadden moeten geven over de effectiviteit van de geboden hulpverlening, verdwenen in 1972 ergens in het postverkeer tussen het ministerie en een drietal externe beoordelaars.

Hoewel er aanzienlijke kennis over gezinnen werd vergaard, bleven er tot spijt van Duitemeijer lacunes:

Wij weten b.v. niet hoe zij, als niemand van onze medewerkers er bij is, onderling met elkan-
der verkeren. O.i. zal dit belangrijke gegeven om hen beter te leren kennen voor ons altijd een
geheim blijven. (jaarverslag 1967, 14)

Gezinsverzorging

Dank zij gezinsverzorgsters kreeg men in menig gezin evenwel vaste voet. Zij werden bestempeld als de 'ogen en oren, handen en voeten' van de maatschappelijk werkster, als de 'voorposten en stoottroepen' van de Stichting. Volgens een instructie uit 1957 was hun taak:

- a. het ondervangen van de tekorten der huisvrouw op huishoudelijk terrein;
- b. het bevorderen van de hygiëne;
- c. het opvoeden tot een verantwoorde budgettering;
- d. het toezicht op het schoolbezoek van de kinderen;
- e. het aandacht schenken aan de vrijetijdsbesteding;

- f. het stimuleren van de verantwoordelijkheid van de moeder voor de in sub b t/m e genoemde taken;
- g. het aandacht geven aan de houding van de man als echtgenoot, huisvader en hoofd van het gezin;
- h. het letten op de verhoudingen tussen de gezinsleden onderling (vader-moeder, ouders-kinderen, kinderen onderling) en op die tussen gezin en buurt.

Om hen te onderscheiden van gewone gezinsverzorgsters noemde Duitemeijer hen gezinsassistentes. Hun hulp was geen doel op zich, maar middel in de reïntegratiewerkzaamheden. Naast het assisteren van huisvrouwen hadden ze een observerende, instruerende en stimulerende rol.

Sommige gezinsassistentes zagen hun werkterrein zo breed als in de instructie stond aangegeven (geen van de geïnterviewden kon zich deze herinneren, maar de kwintessens ervan was bekend). Anderen bemoeiden zich alleen met het huishouden; zij kwamen huisvrouwen helpen met de was, naaien, schoonmaken, enzovoort. Het gevaar bestond dan dat ze werden gedegradeerd tot werksters en gingen sloven:

Ik wou mijn geld waard zijn dat ik verdiende, vond ik, ik moest werken. Er werd best eens misbruik van gemaakt hoor. Dan zei ik: zullen we even samen de was doen. Dat ze dan rustig een poosje wegbleef of met de buurvrouw ging praten. Die mensen denken niet: ik zal even helpen, want de zuster komt helpen, ben je mall! Die zeiden rustig, de werkster komt weer, ja hoor! Als jij weg was, waren ze ook klaar hoor, dan gingen ze niet meer verder met werken. (gezinsassistente Houtplein, 1962-1967)

Bewoners schetsten een beeld van de 'zusters' als werksters die de huisvrouwen het werk en de verantwoordelijkheid uit handen namen:

Er waren een hoop gezinnen met ontzettend veel kinderen, en er kwamen hoe langer hoe meer zusters bij. Overal waar je keek zag je moeders voor het raam een sigaretje roken en de zuster was het werk aan het doen. (bewoonster Houtplein, 1947-1976)

Dat hun hulp in sommige gezinnen geboden was, zagen bewoners wel in, maar dan moesten gezinsassistentes vrouwen ook daadwerkelijk leren zelf hun huishouden te runnen. Dat was ook de bedoeling: ze mochten hun taken niet overnemen - zoals een 'normale' gezinsverzorgster die inviel voor een zieke moeder - maar moesten hen stimuleren:

Je moest ze eigenlijk opvoeden tot zelfstandige mensen. Het was niet de bedoeling dat ik voor een moeder de was ging doen of de kinderen in bad deed, je moest leren dat de mensen het zelf gingen inzien, dat het belangrijk was. Je moest moeders stimuleren elke dag vers te koken en spullen goed af te wassen, en lekker de kinderen naar het badhuis te sturen. (gezinsassistente Houtplein, 1956-1964)

Omdat vrijwel geen gezinsassistente een gespecialiseerde vervolgopleiding had genoten, waar de nadruk meer op praten dan doen werd gelegd, was de juiste instelling bij velen niet goed ontwikkeld.

Sommige maatschappelijk werksters zagen gezinsassistentes als huishoudelijke krachten en hielden angstvallig het verschil in stand met hun eigen taak. Vooral op het Houtplein werd hun bijna alle verantwoordelijkheid ontnomen, een

dokter mocht nog niet door hen worden gebeld. Andere maatschappelijk werkers lieten meer taakvermenging toe en zagen de assistentes als verlengstuk van zichzelf.

Gezinsassistentes moesten varen tussen de Scylla van het bedisselen en de Charibdis van het betuttelen, tussen sloven en praten. Adviezen dienden zij voorzichtig te omkleden om niet meteen het gat van de deur te worden gewezen. Hun speelruimte hing af van de bereidwilligheid van gezinnen. Bij menigeeen kwam men alleen op visite:

Er waren gezinnen bij waar je nooit iets doen mocht. Dan wisten ze: ze komt om half elf, en dan ging er een natte dweil door de kamer. En dan zeiden ze: vind je het niet mooi? Dan was het zeil nat, dan leek het net of het glom natuurlijk. Je rook wel dat het niet schoon was. (gezinsassistente Houtplein, 1962-1967)

Ook al werden sommige assistentes vriendelijk ontvangen, de meeste gezinnen bleven achterdochtig, omdat men hen associeerde met de Raad voor de kinderbescherming: hulp werd slechts getolereerd in de hoop uithuisgeplaatste kinderen thuis te krijgen. Gezinnen konden afwijzend, ja agressief reageren, en vooral mannen verdroegen hun aanwezigheid nauwelijks. Die hadden, als ze eenmaal een huis hadden gekregen, hun eigen tactiek om van de assistente te worden verlost:

Ik kreeg zo'n jonge snuiter over de vloer, de eerste de beste week zei ze al: mag ik je loonzakkie zien. Ik zei, wat godverdomme, ik ben zoveel jaar getrouwd, mijn wijf heeft het nog nooit gezien, dan zal ik 'm zo jou geven. Toen zei ik tegen mijn vrouw: het is zo afgelopen hoor, moet je opletten als ze maandag weer komt. Kwam ze, ging eerst twee sigaretten roken, koffie drinken. Ik zei: je mag bij me blijven als ik je vanmiddag effe mag naaien. Ze is nooit meer geweest. (bewoner Houtplein, vanaf 1960)

De hulp werd al met al niet met open armen ontvangen:

Ik was voor hen een pottekijkster, omdat ze natuurlijk nooit willen toegeven dat ze toch wel een beetje leiding nodig hadden, zeker voor de buitenwereld hè, daarvoor was je een inbreekster. (gezinsassistente Houtplein, 1956-1964)

Bij plaatsing in gezinnen werd nauwelijks rekening gehouden met de levensbeschouwelijke achtergrond, wel keek men of de karakters enigszins harmonieerden, om te voorkomen dat een 'lief, zacht vrouwtje' een bazige gezinsassistente kreeg toegewezen (of andersom).

Een gezinsassistente had per week contact met zo'n twee à vijf gezinnen, variërend van dagelijks een halve dag tot een paar uur per week. Op een formatie van om en nabij de vijftien inzetbare krachten ontvingen midden jaren zestig 60 à 70 van de 180 gezinnen hulp, waarvan twee derde continu. In 1961 kregen volgens een onderzoek van het sociologisch researchteam vooral jonge gezinnen met drie of meer kinderen assistentie; de meeste 4-8 uur per week.⁵ Naast het verlenen van hulp bij de huishouding werden de meeste huisvrouwen regelmatig gestimuleerd, maar slechts in de helft van deze 50 onderzochte gezinnen vond instructie plaats of werd geholpen bij de kinderverzorging; bij een achttal gezinnen hielpen gezinsassistentes met de budgettering.

Om het vol te houden werden 'akelige' of 'vieze' gezinnen, waar bijvoorbeeld poepjes en plasjes van kinderen naast bed lagen, afgewisseld met gezinnen waar men gezellig ging naaien of boodschappen doen. Een dagindeling kon er gevarieerd uitzien:

Je had gezinnen waar je van acht tot tien naar toe moest en gezinnen van half elf tot twaalf uur. Als je dan maandags kwam, dan was het eerste wat je deed de kindertjes in bad doen, of de moeder stimuleren hen in bad te doen en daarmee te helpen. En dan probeerde je bijvoorbeeld dat ze aan de was ging. Je haalde warm water in het badhuis en maakte wat sop voor ze. Dan zei je: nou moet je het afmaken. Maar 't kon best zo zijn dat als je de volgende ochtend terugkwam, het er nog zo stond. Het is net hoe hun muts stond hoor. En dan ging je later naar een ander gezin en die duldden niet dat je iets deed. Dan moest je zitten en maar gewoon een beetje leuteren, die hadden nooit werk voor je. Maar zo zachtjes aan kwam het wel eens voor, dat ik kapotte kleren zag en dan zei ik, als je dat gewassen hebt, zal ik het dan eens een keertje naaien? En 's middags moest je weer naar een ander gezin en die zei bijvoorbeeld: nou zuster, als u dat wilt naaien of dat wilt doen. Die hadden dan wat voor je klaar liggen. (gezinsassistente Houtplein, 1962-1967)

Als een huisvrouw een dagje geen zin had en haar deur gesloten hield, week de gezinsassistente uit naar het kantoor om naaiwerk te verrichten. Er werd veel voor gezinnen genaaid, tot aan dekens toe die waren doorgeknipt omdat ze anders niet in de wasmachine pasten.

Veel gezinsassistentes werkten kort bij de Stichting (tot hun huwelijk) en vacatures waren moeilijk te vervullen, zodat zelfs kraamverzorgsters werden omgeschoold. Sommigen vertrokken uit zelfbehoud:

Toen ben ik daar weggegaan. Ik zei, nou je weet straks niet meer wat normaal is als je daar zo lang zit. (gezinsassistente Houtplein, 1962-1966)

De gezinsassistente moest in weekstaatjes haar tijdsbesteding aangeven en haar ervaringen vastleggen in gezinscahiers. In 1961 werd er een rapportagesysteem ingevoerd, waarin wekelijks afwisselend werd ingegaan op de huishouding, de kinderverzorging en opvoeding, de financiële situatie, de medisch-hygiënische toestand en de gezinsband. Sommigen vulden ijverig deze rapporten en de driemaandelijke waarderingsstaten in, anderen zagen het nut er niet van in omdat ze er nooit meer iets van vernamen. Wekelijks kwam men met de methodiekleidster bijeen om de rapportage te verzorgen. Huisvrouwen visten wel naar de inhoud van wat daar werd besproken:

Zegt ze, ja ik wou wel eens weten wat daar dinsdagmiddag besproken wordt met al dat spul bij elkaar. Ik zeg, oh dan zitten we lekker te praten en dan ben ik aan de beurt en dan zeg ik: ik kom bij mevrouw R. en dan krijg ik nooit een kopje thee. Nou en dan zeggen ze, dan moet je er maar om vragen. (gelach) 'Bedondert mie wel hè?', zegt ze. Want het eerste wat ze doet is: hè, kopje thee zetten? Maar dan vragen ze ook niet verder hoor. (gezinsassistente Houtplein, 1962-1966)

Gezinsassistentes hadden met de methodiekleidster, die verpleegster was geweest, een betere verstandhouding dan met sommige geschoolde, theoretisch ingestelde maatschappelijk werksters uit de 'betere kringen'. Spanningen tussen de metho-

diekleidster en maatschappelijk werksters, die een hogere opleiding hadden maar onder haar gezag stonden, leidden tot het vertrek van de eerste. Gezinsassistenten, die het vuile werk moesten opknappen, voelden zich miskend door de uitdijende staf die over hen regeerde.

Gezinsverzorgsters van de Stichting Raad kwamen, in tegenstelling tot die van de Stichting Volkswoningen, meestal hele dagen bij gezinnen over de vloer en hadden een of twee, hooguit drie gezinnen per week; sommigen hadden jarenlang zelfs niet meer dan een gezin. Zij konden ook gemakkelijker lang bij gezinnen verblijven, omdat hun hulp niet werd opgedrongen. Deze gezinsverzorgsters maakten dagelijks rapportjes en hadden wekelijks een gesprek met de maatschappelijk werk(st)er, waarin de aandachtspunten werden vastgesteld en besproken. De maatschappelijk werk(st)ers van de Stichting Raad, die een- of tweemaal in de week bij gezinnen op bezoek gingen, hadden iedere week teambesprekingen, waarvoor gezinsverzorgsters werden uitgenodigd, als een van hun gezinnen op de agenda stond. Deze gezinsverzorgsters voelden zich meer dan die van de Stichting Volkswoningen het verlengstuk van maatschappelijk werk(st)ers:

Het was niet zo dat je de baas was van de gezinsverzorgster, wat de aanpak betreft deed je het samen. Ik herinner me bijvoorbeeld een geval, waarin ik zei: wees jij nou maar even de lieve, begrijpende moederfiguur, dan moet ik hier eens even een paar keer de boeman zijn. En dan kon ze aan haar ook alles kwijt over dat rotwijf W. (maatschappelijk werkster Stichting Raad, 1967-1971)

Deze merendeels 'gespecialiseerde' gezinsverzorgsters hadden door hun vervolgopleiding gericht op probleemgezinnen meer oog voor het nut van praten met huismoeders.

Hygiëne en huishouden

Gezinsassistenten begonnen al 's morgens vroeg met het aanbrengen van regelmaat in huishoudens. In de jaren vijftig had het Houtplein nog een echte klopper, een oudere man die tegen een kleine vergoeding kwam wekken. Een enkele gezinsassistente deed dat zelf:

In het begin, toen heb ik wel gehad, dat ik 's morgens om half zeven op de fiets zat om een man uit bed te kloppen en te pingelen, dat ie naar z'n werk ging. (gezinsassistente, 1954-1962)

Sommige gezinnen werden door hen uit bed gesleept:

Het was een vreselijk verwaarloosd gezin. Door de kapotte keukenruit kwam ik naar binnen. Dan lag het hele stel op bed en de kinderen tussen zich in, en dan allemaal troep van de patat om het bed heen, nou dan zei ik: zouden jullie niet eens je bed uitkomen. (gezinsassistente, 1959-1965)

Men hield de vinger aan de pols door even aan te lopen:

Soms ging je tot negen uur overal even kijken, of de kinderen wel goed naar school gingen en of ze wel klaarkwamen en zo hè. Dat ging altijd met eh (geschreeuw), een hoop kabaal... Ze konden je ook wel wegstijgen, want als je zei: hij heeft een kapotte broek, daar kun je toch

niet zo mee naar school gaan, dan zei ze: ik heb toch geen andere (hard). (gezinsassistente Houtplein, 1962-1966)

Sommige gezinsassistentes brachten kinderen met de fiets naar school. De assistentes bonjourden ze ook naar het badhuis. 's Ochtends en op de woensdagmiddag (voor de schoolgaande jeugd) hielp men daar mee. Dank zij hun stimulerende invloed baadden kinderen, die er gratis gebruik van handdoek en zeep kregen, driemaal zoveel als ouderen.

Jaar in jaar uit bleef men in het badboek aantekenen, wie naar het badhuis ging. Op de Kerkweg lag in 1957 het gemiddeld badhuisgebruik op 18,8 keer per jaar per bewoner. Het bezoek nam spectaculair toe na een verbouwing in 1959 en verdubbelde in een paar jaar. Het badhuis op het Anthonieplein werd in 1964 gesloten, gezien de hoge exploitatiekosten en de veranderde bestemming van het plein. De Framboosstraat had slechts één badkamer, waar gezinsassistentes baby's baadden, en kreeg pas in het nieuwe werkcentrum in 1970 een badhuis.

In twee onderzoeken van het sociologisch researchteam uit 1960 en 1962 werd op het Houtplein geen duidelijk verband gevonden tussen het badhuisbezoek en de afvoerbaarheid van gezinnen of hun uiterlijke verzorging en hygiëne, wel met een positieve houding ten opzichte van de Stichting. Hoewel het bezoek van het badhuis aanzienlijk toenam, bezocht ongeveer 40% van de bewoners het niet of nauwelijks. Men kon zich ook thuis, zij het primitiever, wassen:

Ik kon de kinderen toch ook in de teil zetten, een grote teil, jongens, en laat maar vollopen, ja dat was toch geen punt. Wie had er wel een douche toen die jaren, praktisch niemand. Als je dan hoorde, die zat met luizen en die, ja prima, je zal naar het badhuis gaan en je kreeg dan ook nog eens een keertje luizen... (bewoonster Lijnweg, 1950-1976)

Voorwaarde voor aangepast woongedrag was een adequate woning. Pas in de jaren vijftig drong de opvatting door, dat te kleine woningen het maatschappelijk opheffingswerk ondermijnden. Na de laatste bekapping van twee rijtjes huizen in 1959 waren de woningen van het Houtplein volgens de Stichting eindelijk geschikte woon-leermiddelen. Dat jaar werden ook de kleine ruitjes vervangen door grote ramen en trots wedijverden bewoners met elkaar in de mooiste gordijnen en planten achter de vensters. Bijkomend voordeel was volgens een maatschappelijk werkster dat men beter naar binnen kon kijken. Kort daarop kreeg het Houtplein een nog normaler aanzien door het aanbrengen van spelaccommodatie en trottoir. Aan dat laatste lag de overweging ten grondslag, dat leren wonen ook het schrobben van puin en stoepjes inhield. In 1967 werd nogmaals de parkeer- en spelgelegenheid verbeterd met steun van een subsidieregeling uit 1965, bedoeld om de 'sociale aspecten van de infrastructuur' van heropvoedingscomplexen te verbeteren.

Ook woningonderhoud maakte deel uit van het opheffingswerk. De Stichting had hiervoor de nodige armslag, omdat ze eind jaren vijftig naast het normale onderhoud een even grote post voor bijzonder onderhoud op haar begroting mocht opvoeren, gezien de bijzondere woonwijze der bewoners. Deze post werd vooral gebruikt om bij een verhuizing de woning grondig op te knappen. Bovendien kreeg de Stichting vanaf 1963 een rijksbijdrage ter hoogte van 50% van de onderhoudsnorm zonder dat de gemeente haar bijdrage verlaagde.

Op papier was het onderhoud goed geregeld, maar binnen waren de huizen vochtig en tochtig, en werd men geplaagd door wandluis en vlooiën. Bij sommige gezinnen hadden gezinsassistentes weinig te doen, zo netjes was het er, bij andere was het een vreselijke troep:

Ik heb een gezin gehad, daar kwam je, dan maakte je een emmer heet water met groene zeep, lysol deed je erin, dan deed je de w.c. deur open en je kwakte het er zo in, met een pot die kapot was of een halve bril. Dan deed ik met een bezem de muren af en de grond, dan kon je binnen. Want die deur stond vaak open en dan kwam die stank je al tegemoet. Ik zorgde altijd dat eerst het toilet en de potten en pannen schoon waren en de kopjes. (gezinsassistente, 1954-1962)

Vooraf gezinnen met veel kleine kinderen hadden moeite met de hygiëne:

Ik ben wel in een gezin geweest met vijf kleine kinderen. Er waren zulke wasketels vol met luiers, het stonk helemaal naar de urine, daar was het hele huis van doordrongen, je kon haast niet hygiënisch werken in zo'n situatie. Ik geloof dat er misschien voor de twee jongste kinderen een bedje of een houten kistje was of zo. Die vrouw moest ook helemaal leren om dat huis te bewonen hè. Als je gewend bent om alleen maar je kinderen schoon te maken en te zorgen dat ze een hapje eten krijgen en verder werd er niks gedaan. En je krijgt dan een huis dat dus ingericht werd en dat moet je onderhouden en schoonmaken en al die dingen meer. Een doek werd overal voor gebruikt, voor de grond, de kindertoet. Dat was niet zo van daar hangt een handdoek voor je handen en voor je toet een schoon washandje, nee hoor. (gezinsassistente Houtplein, 1956-1964)

Soms was er een lichtpuntje bij een zwakbegaafde vrouw:

Die hygiëne, het was vechten tegen de bierkaai daar hoor. Het hielp niet, want ze begreep het niet. Maar, en dat was typisch, ze had een koelkast gekregen van die zoons, die waren allebei bloemenman, en die koelkast die werd elke week schoongemaakt. Dat was mooi en dat was nieuw, maar de rest verwaarloosde ze. Het was een grote bende, een pakhuis. (gezinsassistente, 1959-1965)

De bovenverdieping was meer dan eens verboden terrein voor de gezinsassistente. Inspectie van slaapkamers kon dan slechts plaatsvinden als de moeder des huizes weg was of in het ziekenhuis:

De maatschappelijk werkster was op een gegeven moment met de gezinsassistente in het huis om er eens vrij-uit te bekijken hoe de verzorgingsstaat nu werkelijk was; deze was uiterst smerig, vooral de slaapkamers met onder andere door-en-door-vuile matrassen! Juist toen zij de trap afdaalde kwam vader L. binnen stappen. Zij moest nu wel uitleggen wat zij deed en begon hem heel boos uit te foeteren over de smerige troep. Hij zei zich nooit met huishoudelijke zaken te bemoeien, maar de maatschappelijk werkster vond hem net zo verantwoordelijk voor de troep als zijn vrouw en zei de kinderbescherming erbij te halen als er niet heel snel verbetering kwam! Vader toog al gauw aan het werk, uit schaamte en angst voor de kinderbescherming werd beddegoed weggegooid en vernieuwd, het huis werd opgeknapt en sindsdien hoeft de maatschappelijk werkster niet meer te dwingen! Tot haar grote opluchting, want de kinderbescherming zou niets gedaan hebben. (gezinsdossier: gesprek met maatschappelijk werkster over een reeks Kerkweg/Houtplein-gezinnen, 30-10-1970)

Zoals de gezinsassistente haar handen uit de mouwen stak in de strijd tegen de vervuiling, zo trachtte de maatschappelijk werkster huisvrouwen tijdens het ritueel van koffie drinken te overreden:

Ze was af en toe te vies om aan te pakken, ze stonk altijd verschrikkelijk. In huis ook, een vieze troep, een bende. En op een morgen zit ik daar, en van het weekend ervoor had ze potten en pannen op tafel staan, daar stond de schimmel op. Ik zei niets, ik schoof het gewoon aan de kant. En toen zegt ze: ja ik wil het met jou 'ns hebben over, nou dat weet ik niet meer hoor. Dat is best joh, laten we het daar over hebben. En ze vraagt op een gegeven moment of ik koffie wil. Ik zeg: ja, als je tenminste een schoon kopje voor me hebt. En ik krijg een hele smerige beker. Ik zat in die koffie te kijken... en drink hem niet op.

Ondertussen waren die kinderen van alles aan het uitspoken. Die zaten op een gegeven moment op de kachel en veegden zo de schoorsteen leeg, dat kletterde op de grond, en ik zei niks. Vervolgens waren ze een poosje in de keuken bezig en zij ging op een gegeven moment kijken wat ze daar gedaan hadden. Nou, met water gegooid en vim uitgestrooid en eieren kapot geslagen. Nou, zegt ze, kom 'ns kijken? Ik zeg: dat is een aardige bende... en zei vervolgens niets meer, en dat was ze niet gewend van me. Want ik zei altijd wat, als de kinderen wat deden, van dat mag niet of dat kan niet. En vervolgens staan die kinderen in de deuropening, staan die daar gewoon te drukken, allebei tegelijk. Zij veegt het af met zo'n doek en veegt dan met diezelfde handdoek over de vloer, kwakt het ergens neer... en ik zei nog steeds niets.

Op een gegeven moment stond ik op en ging ik weg. Komt ze later op kantoor en zegt ze: wat was dat vanmorgen? Je hebt je koffie niet opgedronken, je hebt helemaal niks gezegd tegen de kinderen en je hebt het gesprek niet afgemaakt. Ik zeg: aan het gesprek had ik geen enkele behoefte, dat was flauwe kul. En die kinderen, daar heb ik al zo vaak wat van gezegd, ik zeg d'r niets meer van, je bekijkt het maar. En zo hoeft je me nooit meer koffie aan te bieden, want dan drink ik 'm zeker niet op. Ik ga niet uit vuile kopjes drinken, dus dan weet je dat. Maar wij waren verplicht om bij de gezinnen langs te gaan en dat wist ze. Ze zegt: als jij niet meer komt, dan ga ik naar Duitemeijer. Ik zeg: nou, dat doe je dan maar.

Enfin, ik ga er toch diezelfde week nog 'n keer naar toe en ik was helemaal perplex. Zover als mijn oog reikte in dat huis was alles schoon. Ze zegt: wil je koffie? Ik zeg: je weet m'n voorwaarden hè. En ze komt met kopjes, zegt ze, het is nog nieuw ook, maar ik heb het wel gewassen. Ik zeg: nou dan drinken we koffie. Maar je moet ook nog wat aan de pot doen. Ja, en hoe moet ik dat dan doen? Ik zeg: dan kook je 'm maar eens flink uit en je schuurt 'm aan de buitenkant maar 'ns flink, en dan gaat dat er allemaal een beetje beter uit zien.

Op een gegeven moment kom ik er weer. Wil je koffie? Ja. En ze blijft zo lang in de keuken, ik denk, wat zou er zijn? Komt ze terug, ploft op d'r stoel en zegt: ik denk, ja verdomme, straks wil ze die koffie weer niet. Want koffie, dat was een ritueel eigenlijk hè. Ze zegt: ik heb eerst dat kopje maar 'ns goed schoon geschuurd, want ik denk straks zal ze er wel weer wat van zeggen. Ik zeg: daar had je best op kunnen rekenen, misschien had ik niks gezegd, maar ik had je koffie niet opgedronken.

Ik heb het ook meegemaakt dat je niet naar de bende moest kijken, maar dan lag er altijd een schone theedoek op tafel. En daar stond een theelichtje op en daar stonden schone kopjes bij, schone suikerpot, een schoon melkkannetje en een goeie schone pot. Voor de rest moest je nergens naar kijken. (maatschappelijk werkster Ondiep XIII/Anthonieplein, 1965-1975)

Het afslaan van het aangeboden gastgeschenk (koffie drinken), dat als krenking

werd ervaren, gebruikte de maatschappelijk werkster als wapen om een bres in het bastion van vervuiling te schieten.

Begin jaren zeventig werd een huisvrouw die haar huishouden liet verslonzen, niet gewoonweg lui genoemd, maar men ging op zoek naar een verklaring voor haar onvrouwelijk gedrag, soms bij de man:

Moeder vertikt het de huishouding op zich te nemen. Misschien heeft pa van het begin af aan te weinig vrouwelijks van haar verwacht. (gezinsdossier: gegevens over het gezin Z., 23-11-1971)

Indertijd beperkte Linschoten zijn kritiek tot de vervuiling van de woning. Maatschappelijk werksters streefden ook een kwalitatief betere (kleinburgerlijke) wooncultuur na. Bij de bewoning kwam de sfeer in het vizier ('bewoning vrij aardig, maar ongezellig'), bij de kleding de goede smaak ('de kleding is smake-loos, maar vrij schoon'), en bij de voeding de kwaliteit ('patat-appelmoesgezin'). Over de smaak van gezinnen was men misprijzend:

Die gezinnen hadden een w.c. zonder bril. Op een gegeven moment zijn de woningen wat opgeknaapt en werd besloten om ze brillen op de w.c. te geven. Toen kwam een serieus probleem aan de orde in de teambespreking, want één gezin had de bril d'r afgehaald en daar het portret van opa ingelijst en aan de muur van de kamer gehangen. Nou, dat was ook weer niet goed volgens enkelen. (sociologe researchteam, 1959-1967)

Sommige maatschappelijk werksters tilden zwaar aan rotzooi in huis. Anderen, vooral (nazorg)maatschappelijk werksters die in de tweede helft van de jaren zestig bij de Stichting kwamen werken, namen het allemaal wat betrekkelijk op: er waren gezinnen die zich geen raad wisten in een schoon huis en die gewoon troep om zich heen moesten hebben. En daar was meestal weinig aan te veranderen. Aan stringente normen omtrent hygiëne, orde, netheid en regelmaat werd eind jaren zestig ook in kleinburgerlijke kring minder zwaar getild.

Bij gezinnen van de Stichting Raad speelden hygiënische problemen een minder grote rol. De problemen konden daar zelfs in hun tegenpool omslaan; van smerig naar dwangmatig steriel:

In dat gezin van negen kinderen ben ik eigenlijk geplaatst om naaiwerk te verrichten en tevens die kinderen een beetje op te vangen. Die konden helemaal niet spelen, hadden ze nooit geleerd van die ouders. Daar was het zo netjes, dat die kinderen alleen de gang mochten benutten. Er mocht geen rommel zijn, de kamer was een tentoonstelling. Die kwamen uit school, moesten de kleren inleveren tot op hun onderbroek. Dat werd 's avonds gewassen, gedroogd en gestreken en 's morgens weer aan. Toen hebben we speelgoed afgegeven met sinterklaas, maar dat was na twee dagen verdwenen, zogenaamd kapot. Toen heb ik een tijdje spullen van mij meegenomen, nam ik het 's avonds mee naar huis en 's morgens weer mee. Die kinderen werden geestelijk kapot gemaakt. (gespecialiseerde gezinsverzorgster Stichting Raad, 1968-1972)

Arbeid

Toen Duitemeijer in 1957 in dienst trad, had Utrecht 724 werklozen. Gezien de gespannen arbeidsmarkt leek werkloosheid niet langer het hoofdprobleem bij ge-

zinshoofden van probleemgezinnen. De aandacht verbreedde zich naar hun arbeidslabiliteit. Daaronder viel behalve werkeloosheid en ongeregeld werk ook veelvuldig verzuim, frequente werkwisselingen en onaangepast arbeidsgedrag. Mannen die degelijk werk ontbeerden, vielen dus onder de definitie.

Het researchteam deed onderzoek naar het arbeidsgedrag van 70 mannen die bij de Stichting Volkswoningen woonden.⁶ In de periode 1950-1960 was gemiddeld 15% van de 70 onmaatschappelijke werkeloos tegenover 2,5% van de Nederlandse handarbeiders. Schommelingen in hun werkloosheidspercentage volgden de trend op de arbeidsmarkt. Zij waren weliswaar vaker, maar iets korter werkeloos. Het gemiddeld aantal werkwisselingen was 1,6 keer per man per jaar. Slechts bij een derde van de mannen was volgens het arbeidsonderzoek gezien hun frequente werkwisselingen en werkloosheidsduur sprake van ernstige arbeidslabiliteit. Aan die conclusie wilde de Stichting nog tornen:

D'r zaten in de conclusie van dat arbeidsonderzoek een paar dingen die minder welgevallig waren. Want d'r bleek dat een derde best goed werkte, zéér goed zelfs. Ja, het stigma was, niemand werkte goed. En een derde was dan wat je arbeidslabiel noemde, en de rest, nou dat ging nog wel. Die conclusie, daar heeft men aan getracht te sleutelen, maar daar heb ik me dus zéér tegen verzet. (sociologe researchteam, 1959-1967)

Jongere werknemers wisselden aanzienlijk vaker van baan dan ouderen. Hun carrière besloeg gauw twaalf ambachten:

De groep arbeidslabielen vertoonde per man vaak een grote verscheidenheid van functies (b.v. man A: fabrieksarbeider - loopjongen - venter - kersenplukker - bordenwasser - hulp bij bloemist - constructieschilder - havenarbeider - bouwvakker - glazenwasser).⁷

Slechts een tiental had enig voortgezet dag- of avondonderwijs gevolgd en een derde had zelfs de lagere school niet voltooid. Het beroepsniveau lag laag: 87% van de mannen was ongeschoold (waaronder 32 los arbeiders, 10 sjouwers en 5 grondwerkers), 7 waren geoefend en slechts 2 geschoold (stoffeerder en machinebankbewerker). Twee derde werkte in de metaal, bouw of chemische sector, waar relatief hoge lonen onaantrekkelijk werk en een onzekere werksituatie compenseerden.

Een parasitaire instelling kwam weinig voor. Volgens de betrokken psycholoog was er wel verband tussen arbeidslabiliteit en agressiviteit, niet echter met intelligentie. Er werden geen verbanden gevonden tussen arbeidslabiliteit en verschillende gezinsomstandigheden, wel met het totaal der symptomen der onmaatschappelijkheid.⁸

De 27 ondervraagde werkgevers zagen weinig verschil tussen onmaatschappelijke en ongeschoolden, omdat ook onder deze laatsten veel verloop en verzuim was. Werkgevers waren niet gewend een begrip als onmaatschappelijk te hanteren voor arbeiders die moeilijkheden gaven. Dit woord genoot nauwelijks bekendheid.

Weliswaar was de overgrote groep mannen in loondienst, maar een derde had incidenteel voor eigen rekening gewerkt, meestal in lompen en oude metalen. Wellicht speelt hier de handelsgeest van ex-Wijk-C'ers mee. De Stichting plaatste autoslopers, handelaren in lompen, bloemen en fruit aan de Lijnweg, waar ze de

minste overlast bezorgden omdat deze aan de spoorlijn lag. In 1966 ontwierp een zestal 'sjacheraars in oud ijzer' met hun autowrakken de straat dermate, dat de Stichting een sloofterrein achter de nabijgelegen fabriek Herberhold organiseerde, maar klachten van omwonenden maakten daar in 1974 een einde aan.

Naar aanleiding van het arbeidsonderzoek werd in 1967 een stedelijke arbeidsbemiddelingscommissie voor arbeidslabiele mannen uit probleemgezinnen opgericht. Daaraan namen, onder voorzitterschap van Duitemeijer, deel de Stichting Volkswoningen en Stichting Raad, de Gemeentelijke Sociale Dienst en het Gewestelijk Arbeidsbureau, die ieder gevallen inbrachten. De commissie kwam moeizaam van de grond en na zes bijeenkomsten boekte men met deze gecoördineerde aanpak slechts resultaat bij twee van de twaalf uitgebreid besproken mannen.

Het besproken arbeidsonderzoek liet de arbeid van vrouwen buiten beschouwing. Met thuiswerk verdienden verschillende vrouwen zwart bij:

Er waren er bij die hadden bijstand en maakten huiswerk. Mevrouw H. die maakte groente schoon, spruiten, wortelen, uien voor de veiling, zakken plakken. Zij deden het op haar naam en wij hielpen dan mee. Dan konden ze ons nooit pakken, dan zat je voor de gezelligheid mee te doen. Als ik vijf kisten schoon had gemaakt, kreeg ik vijf knaken. Als je groente schoon aan het maken was, dan was het: jij een zakje uien, wortelen, je had de hele week groente, dat werd er allemaal afgehouden natuurlijk. (bewoonster Houtplein, 1960-1967)

De Stichting belde naar firma's met het verzoek elders thuiswerkers te zoeken, omdat 'vrouwen d'r werk wel hadden op het plein'.

Door de jaren heen bleef men mannen als arbeidsschuw typeren. In toenemende mate deden ook psychologische verklaringen opgeld:

Hij is een grootprater, die bij tegenslagen in zijn schulp kruipt. Hij is geen slecht werker, maar vertoont verschijnselen van faalangst, waardoor hij gauw opgeeft. Hij is goedgekeurd voor een gemeentelijke sociale werkplaats. Hij zegt dat hij een baan wil hebben, die f 200,- op brengt. Dit kan echter ook angst om weer te gaan werken verbergen. Op de vergadering wordt afgesproken, dat geprobeerd zal worden de vrouw via de psycholoog te motiveren haar man weer tot werken te brengen. (gezinsdossier: teambespreking, 3-2-1972)

Zes van de 27 ondervraagde werkgevers gaven toe, geen arbeiders uit bepaalde woonwijken in dienst te nemen. Deze discriminatie werd door bewoners gevoeld:

Als je bij een baas terecht kwam en je zei dat je op het Houtplein woonde, dan belden ze toch die Stichting op en dan legden ze je hele hebben en houden bloot, dus je kwam al getekend bij die baas binnen. Ik had wel een huis van die Stichting, maar aan de bak kwam ik niet meer bij een baas, want je verleden werd altijd blootgelegd. (bewoner Houtplein, 1960-1967)

Sommigen gaven hun werkgever een schuiladres op en leefden in de voortdurende angst voor ontdekking van hun echte woonplaats. Velen hadden, toen de Stichting op haar einde liep, te maken met één baas, die hun huisadres wel wist te vinden: 'vadertje Staat'. Bijna de helft van het cliëntenbestand van de Stichting genoot begin 1974 een uitkering, terwijl een derde ongeschoolde arbeid verrichtte. De sector waarin deze laatsten traditioneel werkten, was in Utrecht rond 1975 sterk ingekrompen in vergelijking met de expansief groeiende tertiaire en

kwartaire sector (diensten en overheid), waarin driekwart van de werkende Utrechtse bevolking emplooi vond.⁹

Financiële zorgen en begeleiding

Ook al hadden mannen in de hoogconjunctuur van de jaren zestig meestal werk, de verdiensten waren niet zo hoog dat er zonder problemen in de geneugten van de consumptiemaatschappij kon worden gedeeld. Volgens Duitemeijer wees het gemak waarmee men zich in de schulden begon te steken door op afbetaling luxe-artikelen als radio, t.v. en pick-up aan te schaffen, op 'een verkeerd gerichte levenshonger'. De gezinnen die bij de Stichting kwamen, hadden desalniettemin gebrek aan alles. In de regel werd de Dienst voor Sociale Zaken een renteloos installatievoorschot gevraagd, omdat de rente die de gemeentelijke Volkskredietbank berekende, een te zware last vormde. Schenkingen waren sinds Duitemeijers komst uit den boze, omdat gezinnen moesten leren betalen voor hun behoeften. De Stichting stelde hiervan lijsten op en samen met de gezinsassistente werd via bonnen en koopboekjes met korting bij grossiers ingekocht. De Stichting hield zo greep op de aanschaffingen. Een bewoonster:

Juffrouw B. (maatschappelijk werkster), die ging mee. Je had niks. Dan kreeg je vier borden, vier kopjes, vier glazen, vier lepels, vier vorken, vier messen. Ik liep van Keessie, dus we waren met zijn vieren, nou dan had ze er al vast een vork en mes bijgedaan. Je mocht niet je eigen zin doen, want het was het goedkoopste van het goedkoopste. Dan kreeg je nog een juspan en twee pannen, een pollepel, een opscheplepel, je kreeg precies afgemeten. Koffiepot had ik al, gespaard van de Douwe-Egberts-punten van mijn moeder. (bewoonster Houtplein, 1960-1967)

Gezinnen moesten soms zo hun hele uitzet bijeengaren, en kregen via de Stichting niets dan 'tweedehands zoi voor veel geld'. Zij ervoeren deze financiële afhankelijkheid van de Stichting als drukkend.

Het installatievoorschot kwam meestal bovenop bestaande schulden. Hiervoor sloot de Stichting een akkoord met schuldeisers, die met de helft van het bedrag ineens genoeg moesten nemen. Voor het restant werd een lening afgesloten, die gezinnen via de Stichting aflosten. Van deze schuldsaneringsregeling maakten ook gezinnen gebruik die reeds langere tijd bij de Stichting woonden.

Geregelde schuldaflossing en trouwe huurbetaling golden als bewijs dat een gezin op de goede weg was. Ook onder Duitemeijer werd huurschuld immers niet als een louter financieel probleem gezien, maar als symptoom van onmaatschappelijk gedrag. De huurinning bood maatschappelijk werkers (de vroegere opzichters) iedere zaterdagmorgen een onverdachte contactmogelijkheid. De band met het maatschappelijk werk werd in 1957 aangetrokken, toen er een campagne startte tegen de stijgende huurschuld. In twee jaar tijd werd deze tot een vijfde teruggebracht; slechts 14 van de 181 gezinnen hadden toen nog een schuld van meer dan twee weken huur (de huren schommelden in 1960 tussen de f 6 à 7,50 per week). De sterk gedaalde huurschuld bleef zeer laag, 1,5% van de jaarhuur, dank zij de greep van maatschappelijk werk op gezinnen en de koopkrachtverbetering

in de jaren zestig. Pas rond 1970 begon men zich af te vragen of de huurinning niet beter aan Bouw- en Woningdienst kon worden overgedragen. Dat zou pas gebeuren toen de Stichting bijna ter ziele was.

Trouwe huurbetaling was voorwaarde om gezinnen bij de gemeente voor te dragen voor een ander huis. Om de overgang naar een duurder huis te versoepelen zette men op het Houtplein een spaarsysteem op:

We hebben het een hele periode zo gedaan van: de huur is bij ons tien gulden, ik zeg maar een bedrag hè, ga nu iedere week vijftien gulden betalen, die vijf gulden zetten we op een spaarkaart voor je. Ga je verhuizen, dan heb je een potje om te verhuizen en je bent gewend om die vijftien gulden te betalen. Dan zit je straks niet met een huur die veel moeilijker is op te brengen. (maatschappelijk werkster Houtplein, 1958-1975)

De gasrekening kon toentertijd niet oplopen, omdat de meter met muntjes werkte. Velen gebruikten een oude truc:

Er waren toen gaspenninkjes, en wij hadden zeil leggen, maar als je bij ons het kleed opbeurde, dan lag daaronder geen zeil hoor, daar waren allemaal rondjes uitgeknipt om gasmuntjes te maken. Ik heb wel eens meegemaakt dat er meer kartonnetjes in zaten dan muntjes. Dat was overal hoor. Eens in de twee maanden werd de gas- en lichtmeter gelicht, en dan kreeg je altijd zoveel terug, maar dan moest je wel zeker weten dat je er niet teveel kartonnetjes in had. Er zat namelijk zeven cent overwinst op die penningen, die kreeg je dan terug. Die muntjes kocht je in een winkel, kosten zo'n kwartje. We kregen hooguit acht of negen gulden terug, dat was toen veel geld. (bewoonster Houtplein, 1960-1967)

Sommige mensen lieten overdag lampen branden en stopten er regelmatig muntjes in, want na twee maanden kregen ze geld terug. Dat ze zichzelf bekochten met deze spaarpot, ontging hun ten enen male.

De financiële hulpverlening bleef met het maatschappelijk werk verweven. In 1960 ging een derde van de contacten met gezinnen over materiële zaken. Menig gezin had geen enkele financiële reserve. In noodgevallen kon bij de Stichting worden aangeklopt. Men kreeg alleen maar een voorschot op voorwaarde dat de kinderbijslag bij de Stichting binnenkwam. Hoewel men de Stichting niet graag de baas liet spelen over de kinderbijslag, maakten vijftig à zestig gezinnen (30%) noodgedwongen van deze regeling gebruik. Gezinnen kregen hun voorschot niet in geld maar in de vorm van bijvoorbeeld schoenen- of overhemdbonnen, waarmee men bij bepaalde zaken terecht kon. Grote gezinsuitgaven stonden zo onder controle van de Stichting.

Budgetteren was in de jaren zestig een zaak van maatschappelijk werksters, maar bij gezinsassistentes van het eerste uur (1954-1957) zat dit in hun takenpakket. Soms vertrouwden gezinnen de zusters zelfs het hele loonzakje toe:

In het begin gaf ik per dag geld voor het gezin, wat ze besteden konden, en dan gingen ze zelf of met jou mee naar de winkel, en dan moest je dat opschrijven of zij schreven dat op, want wij moesten dat natuurlijk verantwoorden, je had dan twee of drie portemonnees in beheer. (gezinsassistente, 1954-1962)

Vooraf op het Houtplein bestond een strakke financiële begeleiding. Meerdere

gezinnen kwamen dagelijks bij de maatschappelijk werker op kantoor een afgepast deel van hun weekinkomen halen:

Je had d'r ook bij, je kon ze er zo iedere morgen uitpikken, dan liepen ze naar de Stichting om er een tientje of vijftien gulden te halen voor die dag. Die konden niet met geld omgaan, die konden d'r eigen leven niet leiden. Ik ben wel eens naar de bakker geweest voor een tientje, maar niet naar de Stichting. (bewoonster Houtplein, 1960-1967)

De overgang van week- naar maandsalarissen bracht menig gezin in problemen, omdat de uitgaven op langere termijn moesten worden gepland. Zwakbegaafde vrouwen hadden soms al de grootste moeite met het overzien van de uitgaven voor een week:

De financiële kant kon mijn moeder niet aan. Alles werd opgeschreven in een schrift, wat dus iedere dag uitgegeven werd. En één keer in de week maakte de gezinsverzorgster dan de hele kas op. Dat stond allemaal netjes in potjes totdat dat betaald moest worden. Dat potje was voor als de gas- en lichtman kwam, dat potje was voor de huur en dat potje voor die... En wat ze dan overhield, dat mocht ze dan die week besteden aan eten en drinken. Mijn vader, die wilde nog geen dubbelte schuld hebben. (als dochter bewoonster Anthonieplein, 1953-1976)

Voor de een waren schulden onverdraagbaar, voor de ander alleen maar lastig en budgetteren bood dan een uitweg. Maar het gros van de bewoners moest daar niets van weten en stelde het gelijk met onder curatele stellen. Vooral mannen duldden geen kritiek op hun 'onverantwoorde bestedingen'. Als gezinnen hun geld zelf beheerden maar dat niet aankonden, gaf dat strubbelingen:

Ze had een gat in d'r hand, nou zo groot als d'r hand was, altijd tekort en dan had ik netjes alles uitgebalanceerd en opgeschreven, dat voor die dag en dat zus en dat zo, boodschappen haalde ik zelf. Ik zorgde dan dat ze voldoende in huis had voor het weekend. Ik denk dan kunnen we de week net zo'n beetje rond komen. En dan kwam ik 's maandags, was alles op, had je niks meer. Dus op de pof maar weer. Ging ik zaterdag als er geld binnenkwam eerst al die winkels langs om te betalen. Als wij het deden gaven ze wel krediet. Dan zeiden we: denk erom, als ze zelf komt, niks meegeven. Maar ze had altijd weer een weggetje hè. (gezinsassistente Anthonieplein/Ondiep XIII, 1957-1970)

Op papier kon het allemaal kloppen, maar zonder reserve was het nauwelijks op te brengen:

Nou ja, dan probeerde je het goedkoopste te halen en de goedkoopste dingen op te zoeken. Soms gebeurde het wel dat ik zei, nou gaan we samen naar de kruidenier, en grotere inkopen deden we ook samen. Maar er waren er ook die dat per se niet wilden. En dan zeiden we, ja dat geld was voor de slager en de kruidenier bedoeld en u heeft een jurk gekocht hè. Eén keer gooide mevrouw D. d'r portemonnee door het huis: en je hoeft hier niet meer te komen... Dus ik ging maandagmorgen gewoon naar een ander gezin. Ziet ze me 's middags lopen op het plein, riep ze: zuster waarom bent u vanochtend niet bij mij gekomen, ik had de koffie klaar. Dat was ze alweer vergeten. (gezinsassistente Anthonieplein/Ondiep XIII, 1957-1970)

Om aan geld te komen verdween soms pas verworven huisraad:

Het is ook gebeurd dat je dingen in huis aanschaftte en dan kwam je maandags en dan hadden ze het weer verkocht, want dan hadden ze geld nodig voor drank, of dan kochten ze ik weet

niet hoeveel lootjes van de loterij van de buurtvereniging en dan was er geen eten of drinken of waren er geen kolen. Of dan was al het linnengoed verkocht en dan sliepen ze weer onder de overgordijnen. (gezinsassistente, 1954-1962)

Onderling werd er nog steeds frequent geleend: een kopje melk hier, wat suiker en een gaspenninkje daar. Hulpverlening in natura verwaterde, naarmate maatschappelijk-werkinstellingen professionaliseerden. Toch kregen gezinnen nog wel het nodige van het Leger des Heils, gezinsassistentes of van particulieren. Het conciërge-echtpaar van het Houtplein trad - evenals Linschoten indertijd - op als distributeur van tweedehands kleding:

Wij kregen natuurlijk ontzettend veel kleding van andere mensen. Zo hadden wij een arts in Den Haag zitten, daar kregen wij kleding van. Nou, dan ging m'n vrouw dat allemaal uitzoeken, die kende al die kinderen van die gezinnen, die kende al die maten, dus die zegt dat is goed voor die en dat voor die. Dan was het 's avonds donker en dan ging ik het brengen. En dan zei ik, je weet het, mondje dicht, niemand hoeft het te weten hè, dat je dat van mij hebt. (conciërge Houtplein, 1965-1975)

Destijds had Linschoten materiële hulpverlening als een doel op zich beschouwd. In de periode Duitemeijer werd deze hulp eerder gezien als basis om tot een vertrouwensrelatie te komen, nodig om de onmaatschappelijke instelling (die aan financiële problemen ten grondslag kon liggen) te kunnen bewerken. De invoering van de Algemene Bijstandswet in 1965 sloeg echter deze basis onder de Stichting weg. Door het recht op bijstand werden maatschappelijke zorg (financiële bijstand van overheidswege) en maatschappelijk werk (immateriële dienstverlening, in principe van particuliere zijde) relatief ontkoppeld. Duitemeijer vreesde een versterking van de parasitaire levensinstelling, omdat een ongedifferentieerde toepassing van sociale voorzieningen 'het laat regenen over bozen en goeden' (jaarverslag 1964, 9).

In Utrecht bracht de invoering van de Bijstandswet de opheffing met zich mee van de Gemeentelijke Instelling voor Maatschappelijke Zorg en de omvorming van de Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken tot Gemeentelijke Sociale Dienst.¹⁰ Pas toen verdwenen vrijwillige gezinsbezoekers (armbezoekers), er waren nog zo'n 270 actief, van het toneel. Omdat financiële bijstand overheidszaak werd, werd de Sociale Raad (Armenraad) als samenwerkingsorgaan van instellingen van weldadigheid overbodig (de Stichting Volkswoningen had zich in 1959 op deze lijst van instellingen laten plaatsen). Daarvoor in de plaats kwam de ROA.

In de nieuwe organisatorische opzet werd de Stichting Volkswoningen meer en meer een vreemde eend in de bijt. De koppeling van huisvesting aan gedwongen sociale begeleiding en aan materiële hulpverlening ging in tegen de gangbare inzichten van het maatschappelijk werk, waarvan de Stichting Raad een representant was. Deze hanteerde bemiddeling bij financiële problemen als entree bij de helft van de 51 door haar in 1966 begeleide gezinnen:

Ze zagen me hoofdzakelijk als iemand waar iets te halen was in geval van nood. Als ze bijvoorbeeld schulden hadden namen wij contact op met de schuldeisers en vroeg je aan de Volkskredietbank om alle schulden over te nemen. (...) Sommige gezinnen probeerden je zo lang mogelijk te houden, want het was voor hun makkelijker met het oog op schulden, je kon nog eens

wat voor ze doen. Maar er waren er ook wel die je liefst zo gauw mogelijk kwijt wilden. Die trokken dat op d'r fatsoen, die vonden nooit dat zij asociaal waren, dat waren die mensen van het Houtplein. (maatschappelijk werkster Stichting Raad, 1962-1967)

In 1966 zat twee derde van de Stichting-Raad-gezinnen in financiële moeilijkheden. Men legde de schuld hiervan buiten zichzelf:

Dikwijls hadden ze het gevoel dat ze uitgestoten waren en niet wisten waarom, dan schoven ze de schuld op anderen. Het waren over het algemeen gezinnen die hun eigen problemen niet zo kenden, die wel wisten dat ze in de puree zaten maar dat niet zozeer aan hen zelf weten maar aan de buitenwereld, de Sociale Dienst die geen uitkering wilde geven, de Volkskredietbank die geen uitstel van betaling gaf, werkgevers die ten onrechte iemand ontsloegen. (maatschappelijk werkster Stichting Raad, 1962-1967)

Maatschappelijk werksters van de Stichting Raad ontwaarden evenwel achter schulden dieper liggende problemen, die naar voren konden komen als de financiële druk van de ketel was:

Schulden hebben een psychische kant, geld is zo psychisch als de pest. Hetzelfde geldt voor het huis. Neem nou mensen die schoonmaakdwang hebben. Je huis is je derde huid, je hebt je huid, je kleren en je huis. Net zo goed als dat je huiduitslag kan hebben, kan je huisuitslag hebben. (maatschappelijk werkster Stichting Raad, 1967-1971)

Er zaten gezinnen tussen die zich als 'gediplomeerde cliënten' gedroegen. Een machtiging op de giro van een gezin voor de aflossing van een lening van de Volkskredietbank werd bijvoorbeeld ontdoken door een andere rekening te openen. Bij andere cliënten was budgetteren volgens maatschappelijk werksters van de Stichting Raad te hoog gegrepen, een 'onmogelijke opgave'.

Huwelijksverhoudingen

Een huwelijksfoto met het onderschrift 'debiele vrouw en zwakke man' siert het fotoalbum dat een gezinsassistente van haar gezinnen heeft aangelegd. Daarin ook een foto van een vader met zijn kind voor de huisdeur, waarachter moeder meekijkt, met de tekst: 'haar man waar alle ellende door is gekomen (psychopaat)':

Ja, ik moet maar aan de hand van dit album praten. Deze vrouw, die zo lief was. Die man, die eigenlijk zo ontzettend gestoord was. Heel gestoord, vreselijk, hij gooide bijvoorbeeld als ie kwaad was een mes naar d'r en al dat soort dingen. Zij was keurig netjes in d'r huishouden, maar het was zo'n labiele vrouw, hij overheerste haar zo vreselijk, ze had niet zoveel verstand. En dat met dat dochttertje, dat deed ie maar stiekum boven. Ik ben nog mee geweest naar de rechtbank. (gezinsassistente, 1959-1965)

Voor zover bekend was er in enkele gezinnen sprake van incest. Met uitzondering van deze gezinsassistente lieten geïnterviewden echter weinig los over de seksuele verhouding tussen gezinsleden.

Sommige maatschappelijk werksters hadden zo'n vertrouwensband met gezinnen dat hun hulp bij echtelijke ruzies werd ingeroepen:

Dan belde ze op en zei ze: het is weer zover en dan hoefde ik verder nooit iets te vragen, hadden ze zo'n daverende ruzie... Dan ging ik daar langs en werd er een half uur of drie kwartier gescholden tegen elkaar en ik maar kijken en niks zeggen. En dan zei ik op een gegeven moment: hé, mag ik ook nog een keer wat zeggen. Keken ze me soms aan met een gezicht van: hé, die zit er ook nog. En dan hadden we een heel goed gesprek en het eind van het liedje was altijd, C., ga jij es effe een bakkie maken... Als ik later in de auto stapte stonden ze me na te zwaaien en dan zei C. zachtjes: tot de volgende keer. En daar kon je met zes, acht weken op rekenen. En zo had ik een x aantal van die gezinnen. Het had altijd te maken..., die vrouwen wilden niks van die criminaliteit weten. (maatschappelijk werkster Ondiep XIII/Antho-nieplein, 1965-1975)

Aan de hand van weinige overgebleven gezinsdossiers van rond 1970 kan worden nagegaan, hoe praktijkwerkers van de Stichting tegen volwassenen aankeken. In tegenstelling tot de wekrapporten van Linschoten, waarin fricties tussen gezinnen frequent werden opgetekend, maken deze dossiers sporadisch gewag van betrekkingen tussen gezinnen. Aantekeningen daaromtrent variëren van 'wil bij de buurt horen, maar staat er buiten' tot 'veel contact met wijkbewoners'. Alle aandacht concentreert zich op de gezinnen en gezinsleden, van wie de karakterstructuur psychologisch wordt geduid. Hier doemt een wereld van verschil op met Linschotens situatieschetsjes. Los van concrete voorvallen worden persoonsbeelden geschetst:

Vader is verstandelijk licht begaafd, zijn prestaties variëren van zwak tot stom; een debiele, onzekere, paniekerige man, gestoord lijkend, stug/afwerend in het contact, oergezond en knap van uiterlijk.

Moeder is een helleveeg! Haar scheve mond en tranend, wazig zicht biedend rechteroog (zelfde kant als scheefheid van de mond) veroorzaken een soort schuwheid en duiden op degeneratie. Zij gebruikt de pil. (gezinsdossier: door maatschappelijk werkster gegeven informatie over het gezin K., 8-1-1971)

De verdubbeling van alledaagse taalgebruik met psychologisch/psychiatrische jargon treedt in deze persoonsbeelden naar voren: vaders zijn afwisselend 'oligo-freen, infantiel en hysterisch' of 'snotneus, vrijbouter, showbink'; moeders 'debiele psychopaat, hypernerveuze vrouw' of 'zuurpruimerig, gewoon volkswrouwetje'.

Het gedrag van ouders tegenover kinderen wordt, (zo mogelijk) via hun karakter, verklaard als de uitkomst van hun problematische relatie met de vorige generatie. Tussen de generaties wordt een psychologische keten van vooral affectieve verwaarlozing gespannen:

Moeders verhouding tot haar moeder is zeer ambivalent: in de oorlog liet deze haar vader in de steek, wat mevrouw Z. haar nooit heeft vergeven. Zij had een sterke vaderbinding. Al met al is moeder Z. veel tekort gekomen, zij is dan ook een enorme **affektvreter!** (dit woord rood getypt; gezinsdossier: bespreking met maatschappelijk werkster over o.a. het gezin G., 18-12-1970)

Inzicht in de generationele beïnvloeding leverde ook de grondslag voor subtielere interventies. Zo kwam in een teambespreking het geval ter tafel van een vrouw, die opviel door sloomheid. De herkomst daarvan was onbekend, omdat bij haar komst niet de gebruikelijke procedure van psychologisch onderzoek en anamnese

was gevolgd. Na contact met haar moeder, die negatief op haar dochter bleek te reageren, werd geconcludeerd:

dat bij Mevrouw T. een eis, die door een vrouw (moederfiguur) gesteld wordt, eerder negatieve uitwerking zal hebben, dan wanneer deze eis door een man gesteld zou worden. (gezinsdossier: teambespreking, 11-1-1973)

Daarom moest een mannelijk maatschappelijk werker zich met de 'eisende dingen' belasten. De rolverdeling die tot op zekere hoogte bij het opzichtersechtpaar Linschoten bestond, keert op een psychologische grondslag terug tussen maatschappelijk werkers van verschillende sekse.

De verhouding tussen de echtelieden wordt vooral getypeerd in termen van dominantie en onderschikking: zo vloog een vrouw 'als een fijn slavinnetje' voor haar man, of liep een man 'als een hondje achter haar aan'. Het gezonde machtsevenwicht moest worden hersteld:

Aan het minderwaardigheidsgevoel van de man tegenover deze overheersende vrouw zal veel aandacht moeten worden besteed. Zij zal tot het inzicht gebracht moeten worden hem veel meer te stimuleren. (gezinsdossier: gesprek met maatschappelijk werkster over het gezin L., 30-10-1970)

Omstreeks 1970 was niet langer concreet gedrag aanleiding voor onregelmatige ingrepen (zoals bij Linschoten), maar is de karakter- of relatiestructuur het object geworden van continue beïnvloeding. Niet het beslechten van ruzies maar het stutten en verbeteren van een 'wankele affectbasis' staat centraal. Het concrete (wan)gedrag verdwijnt niet volledig uit het zicht, maar wordt psychiatrisch overgecodeerd:

Verder heeft zij enige tijd geleden wel heel veel belangstelling voor de postbode gehad. Dit was niet de enige man, die haar in grote mate boeide: er waren er meer. Ook dit wordt gezien als een manie, en wel een nymfomanie. (gezinsdossier: teambespreking over gezin N., 26-10-1972)

Als men zich overgeeft aan speculaties over seksueel wangedrag, worden oude informatielijnen zoals burengerucht aangeboord:

Moeder is gestoord, een mannengek zou ze zijn. Men beweert dat zij naakt achter het raam gestaan heeft. (gezinsdossier: enkele aantekeningen over gezin V., november 1968)

Zorg voor, bescherming en opvoeding van kinderen

In 1963 lag het gemiddeld kindertal in de complexen Kerkweg en Framboosstraat op 4,2; bij 45 voltooide gezinnen op 7,7. Duitemeijer weet dit hoge aantal onder meer aan de 'zeer primitieve verhouding tussen man en vrouw' en het 'gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel en zelfbeheersing'. In 1967 gaf de psycholoog in een notitie aan de directeur van de GG&GD uiting aan een bezorgdheid die vroeger leefde in eugenetische kring:

Ik ben altijd een beetje benauwd voor de mogelijkheid dat de kinderproductie van zwak-maatschappelijke gezinnen groter is dan van de overige, hetgeen op de lange duur een daling van het beschavingspotentieel van onze cultuur zal (kunnen) opleveren.

Toen de pil was uitgevonden, werd het gebruik ervan gestimuleerd. Sommige maatschappelijk werkers brachten deze dagelijks bij zwakbegaafde vrouwen langs, omdat ze bang waren dat ze ze anders zouden vergeten in te nemen. Abortus kwam weinig voor (sommige vrouwen waren met geen stok naar een huisarts te krijgen), wel werden primitieve middelen beproefd als touwtje springen, zware dingen beuren.

Gezinassistentes moesten van wanten weten om de strijd voor hygiëne te winnen. Lichamelijke verwaarlozing hoefde niet op gebrek aan liefde te wijzen:

Het is ook gebeurd, dat ik vrijdags het babytje, zo'n kindje weer verzorgd had, lekker schone kleertjes, dat ze maandags nog hetzelfde hemdje aan had. Dat het gewoon bruin was! Verschrikkelijk vond ik dat, zo helemaal stuk en rood. En toch, kinderen kregen er kusjes genoeg! (gezinsassistente Houtplein, 1962-1967)

Babyverzorging was bij jonge, onervaren moeders een zwak punt. Een meisje van 17 waste haar baby wel, maar droogde hem niet af omdat ze de zeep zo lekker vond ruiken. De problemen waren legio bij zwakbegaafde moeders:

Die vrouw wist bijvoorbeeld niet hoe ze een knijper aan de lijn moest hangen, ze kon geen wekker opwinden, daarvoor kwam ze bij ons. Als haar kind sliep gaf ze het geen flesje, want het groeit van het slapen had ze wel eens gehoord. Als het huilde kreeg het een flesje. Maar op het laatst kon het kind niet meer huilen, kon het alleen nog maar slapen want het was zo verzwakt. Het kind was jarig, werd één jaar, kocht ze een flesje slagroom en een doosje aardbeien. En ze zat dat kind die droge aardbeien en die droge slagroom op te voeren. Want als je jarig was, kreeg je aardbeien met slagroom. Dat gezin, ik vond dat we dat met dressuur leerden. (maatschappelijk werkster Houtplein, 1958-1975)

Veel gezinnen hadden te maken met de kindbescherming. In de jaren 1958-1968 was ongeveer 10% van de kinderen van de twee zwaarste heropvoedingscomplexen uit huis geplaatst (tabel 3). Bij de Stichting Raad had zelfs een derde van de 51 in 1966 begeleide gezinnen kinderen in internaten of inrichtingen. Terughoudend met deze ingrijpende maatregel was men niet. De toename van het stichtingspersoneel vergrootte de kans op ontdekking van ongewenste situaties.

Uithuisplaatsingen troffen vooral oudere kinderen, wier eigen gedrag, naast opvoedingsverwaarlozing, een reden tot ingrijpen vormde. In het jaarverslag van 1958 werden de problemen vaag aangeduid: 'zeer moeilijke knaap' (jongen, 16 jaar), 'sexuele aberraties' (jongen, 17 jaar), 'zeer vreemd gedrag' (meisje, 17 jaar), 'onbehoorlijke omgang met jongens' (meisje, 18 jaar). Midden jaren zestig woonde de kinderrechtter teambesprekingen bij, als maatregelen in het verschiet lagen.

Tabel 3. Complex Kerkweg en Framboosstraat. Aantal uithuisgeplaatste kinderen (kolom 1) als percentage (kolom 3) van het totaal aantal kinderen (kolom 2).

	1958			1963			1968		
	tot. 1	abs. 2	% 3	tot. 1	abs. 2	% 3	tot. 1	abs. 2	% 3
baby's en peuters	2	88	2,3	2	67	3,0	1	68	1,5
kleuters	4	54	7,4	1	90	1,1	6	86	7,0
leerplichtigen	16	229	7,0	35	273	12,8	30	246	12,2
werkende jeugd	22	218	10,1	24	162	14,8	17	143	11,9
Totaal	44	589	7,5	62	592	10,5	54	543	9,9

Uithuisplaatsing van kleine kinderen hield meestal verband met lichamelijke verwaarlozing:

Dat ene gezin, waar die kinderen eruit zijn gehaald omdat het zo'n vies gezin was, dat was zelfs zo, die kinderen stonden midden in de nacht op, gingen naast hun bed staan plassen en dan hun bed weer in. (...) Van dat gezin kwam ook het toppunt van pienterheid. Een kind dat bedplast, een zeiltje heeft, wakker wordt, zeiltje opzij trekt, plas doet, zeiltje weer teruglegt. (maatschappelijk werkster Houtplein, 1958-1975, en opzichter/maatschappelijk werker Houtplein, 1955-1975)

Een enkele keer werden juist twee goede kinderen uit huis geplaatst uit een 'vrij behoorlijk' gezin, waarvan zowel vader als moeder en een ouder broertje 'debiel' waren, om hen in een kindertehuis een kans te geven. Slechts bij hoge uitzondering - als ouders hun kinderen volledig aan hun lot overlieten - billijkten bewoners het optreden van de kinderbescherming. Maar meestal was de verontwaardiging daarover groot, zelfs als het een prostituee betrof:

Je mocht daar de kinderen niet alleen laten. Zodra ze een oppas hadden konden ze d'r niks maken. Neem nou die Maatje, daar paste ik ook altijd voor op, dat was een publieke vrouw. Dat moest zij weten, dat is mijn pakkie an niet. Ze woonde naast mij, nooit geen last van gehad, maar ze moest verhuizen naar het Houtplein. En die vrouwen daar waren wangunstig hoor, die hielden mekaar in de gaten, en toen hadden ze door dat Maatje de hoer speelde. Nou, dat werd effetjes overgekwekt naar Duitemeijer. En dat is echt gebeurd hoor, want ze is nog bij mij gekomen, huilend. Toen zegt ze: mijn kinderen moeten weg, want zo en zo, die vrouwen hebben gepraat. Ik zeg: hoe kan dat dan, had je geen oppas. Nee, zegt ze, het gebeurde zo, op een avond ging ik weg en ik zie twee kerels staan, en ik nog niet in de gaten dat het voor mij was. Nou, die kerels achtervolgden mij. Toen hadden ze in de gaten dat ze mannen aanklampte. Bleken het twee rechercheurs te zijn. Kinderen weg, acht kinderen weggehaald, zo de deur uitgehaald. Die vrouwen op het Houtplein, die hadden haar verraden, alleen uit jaloezie neem ik aan, want dat gaat jou toch niks aan wat ik doe. (na inwoning Framboosstraat bewoonster Anthonieplein, 1959-1968)

Er liepen enkele lijnen naar het circuit van de prostitutie. De kroon spande een gezin waarvan alle acht dochters de hoer speelden.

Ontactische manoeuvres om kinderen die naar een tehuis (terug) moesten, op te halen, veroorzaakten deining op het Houtplein:

Dan kwam een kind uit een inrichting thuis, met verlof, nou ja, ging ze niet meer weg. Werd ze door de politie opgehaald. Dan heb je gewoon een rel, hoefde je ook niet naar buiten te gaan. Ik weet nog dat ik in het badhuis was dat het gebeurde. En mooi de auto van die agenten hè, die dat meisje kwamen halen. Die vrouwen die trekken de schoenen uit en die gaan zo met die naaldhakken op de auto deuken. (gezinsassistente Houtplein, 1962-1966)

10% van de kinderen was uit huis geplaatst, een ongeveer even hoog percentage was onder toezicht gesteld. In 1957 was weliswaar besloten de combinatie stichtingsambtenaar-toezichthouder te beperken tot ernstige gevallen, omdat deze dubbelpositie de vertrouwensrelatie kon vertroebelen, maar toch oefende de Stichting in 1960 nog in zo'n 25 gevallen de gezinsvoogdij uit. De combinatie toezichthouder-Stichting deed zich ook voor bij volwassenen (vooral mannen), die onder curatele waren gesteld. In 1957 waren dat er 18; in 1960 6, daarna ontbreken gegevens.

Elk jaar werden tegen enkele jongeren strafmaatregelen genomen: tucht-school, observatietehuis, terbeschikkingstelling van de regering of (voorwaardelijke) veroordeling. Zo kon het stelen van een bromfiets in 1958 je nog een jaar jeugdgevangenis bezorgen. Meestal ging het om kruimeldiefjes. De Stichting zag hier een preventieve opdracht:

Onze taak is te proberen onze mensen uit dit 'randgebied' van de criminaliteit te brengen, bijvoorbeeld door - in het bijzonder de jongeren - te stimuleren een vak te leren en een goede baan te zoeken, een hobby te kiezen of een sport te beoefenen, zodat de verveling verdwijnt, die hen het café indrijft. (jaarverslag 1957, 26)

Ook bij volwassenen ging het in de regel om kleine criminaliteit, enkele gevallen per jaar.

Met de kinderen bemoeiden de gezinsassistentes zich meestal nauwelijks. Een enkeling probeerde met ze te spelen of las voor. Ze waren niet gediend van de omgangsvormen tussen ouders en kinderen:

Tegen de kinderen wordt altijd hard geschreeuwd, terwijl het vaak echte lieve mensen zijn: 'En wil je je grote mond, en wil je dat en pas maar op als je vader komt, dan krijg je...!' Zo gaat dat, maar het is onmacht gewoon hè. Wat ze wel hebben, het zijn moederdieren, vader ook hè, zo van: kom niet aan m'n kind. Ja, hoe noemen ze dat, apenliefde dus eigenlijk. Nou, ze zouden je wat doen als je aan hun kinderen kwam, dat is hun bezit joh. (gezinsassistente, 1959-1965)

De band tussen ouders en kinderen was over het algemeen hecht. Opgroeiende kinderen deden de grootste moeite om in de buurt van hun ouders te blijven wonen, vooral dochters bij moeders:

Wat me ook opviel, is dat je dikwijls grootouders, moeder en dochter had. Ze woonden altijd heel dicht bij elkaar, bijvoorbeeld een dochter op de ene hoek van de straat, halverwege dat korte straatje zat die moeder van die dochter, en een poort door net de hoek om zat de moe-

der van de moeder. Ik hoefde soms maar naar één gezin om er drie tegelijk te zien. (maatschappelijk werkster Ondiep XIII/Anthonieplein, 1965-1975)

Uit de gezinsdossiers van rond 1970 rijst een beeld op van de kritiek op de opvoedingsverhoudingen die heerste bij praktijkwerkers, die waren gevormd door een meer psychologisch georiënteerde opleiding. Zij richtten de schijnwerper vooral op de affectieve dimensie van de relatie ouders-kinderen: de affectrijke versus gevoelsarme omgang met kinderen. Nauwkeurig worden de voorkeursrelaties in een gezin geregistreerd langs de as (affectieve) verwaarlozing-verwenning:

J. zit in de verkeerde hoek, terwijl G. ontzettend verwend wordt. (gezinsdossier: over het gezin E., 15-11-1971)

Ook de machtsdimensie in de relatie ouders-kinderen staat onder kritiek. Kinderen heten te vrij gelaten, of getiranniseerd:

De kleinste kinderen worden tot hun 4e/5e jaar verwend, daarna gaat moeder ook hen tiraniseren doordat zij wil dat ieder zich gedraagt zoals zij zich dat heeft voorgesteld. Zij geeft enge straffen, bijvoorbeeld roerloos enorm lang ergens staan, schiet plotseling in woede-aanvalen. Er zijn, inclusief miskramen, 11 kinderen geboren. Na hun 6e jaar worden alle kinderen min of meer psychopaatjes. (de laatste zin rood getypt; gezinsdossier: uitwisseling van gegevens tussen maatschappelijk werkster en het team van het peuterdagverblijf, 2-10-1970)

De pedagogische houding van volwassenen krijgt nu een psychologische duiding vanuit de karakterstructuur van ouders:

Vader is een zeer bedreigende figuur voor de kinderen. Om zijn eigen, diepgewortelde angst te overbluffen, dreigt hij de kinderen de politie te zullen halen, dwingt hij op een zeer bedreigende manier liefkozingen, kusjes af. (gezinsdossier: teambespreking, 8-3-1973)

Of men betreft de levensgeschiedenis van de ouders bij de verklaring:

Moeder verwaarloost haar 7 kinderen niet, maar kan hen totaal niet aan. Zij is debiel. Jarenlang heeft zij in een kinderkuis gebivakkeerd, de verticale groepsindeling imiteert zij waarschijnlijk in haar gezin! (gezinsdossier: gesprek met maatschappelijk werkster, 30-10-1970)

Men tracht in te grijpen in het beeld dat de ouders hebben van hun kind:

Moeder moet leren in E. een jongetje te zien dat nog klein is en veel liefde en belangstelling nodig heeft. Dit kunnen we misschien bevorderen door in positieve zin over E. te spreken. Moeder moet echter ook de gelegenheid krijgen negatieve dingen aan ons te vertellen. (gezinsdossier: bespreking team peuterdagverblijf met psycholoog, 1-10-1971)

Niet het kind is fout, noch in strikte zin de moeder, maar het beeld van hun onderlinge verhouding is het object van corrigerende interventie geworden. Als met ouders niets viel te bereiken - bijvoorbeeld omdat vader een debiele psychopaat zou zijn - bleef men het contact onderhouden om tenminste nog de kinderen te bereiken.

Het peuterdagverblijf

Bijzondere aandacht voor kinderen en jeugdigen leidde niet alleen tot de uitbouw van het jeugdwerk, maar ook tot de oprichting in 1959 van een peuterdagverblijf voor twee- tot vierjarigen in de kleine en grote zaal van het clubgebouw van het Houtplein. Het werd de belangrijkste observatiepost van de Stichting, van waaruit vroegtijdig invloed kon worden uitgeoefend op de opvoeding. De oprichting ervan was uniek: Utrecht telde toen nog geen enkele crèche.

Beïnvloeding op zeer jeugdige leeftijd had volgens de Stichting meer kans van slagen dan heropvoeding van ouderen. Daar lag de preventiebasis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding. Het peuterdagverblijf bood de mogelijkheid kleine kinderen zonder uithuisplaatsing te onttrekken aan de ongunstige invloed van hun milieu en schoolrijp te maken. Na tien jaar stelde Duitemeijer tevreden vast, dat driekwart van de kinderen nu zonder vertraging naar de kleuterschool kon. Het peuterdagverblijf was 'het stokpaardje van de directeur' en 'het paradepaardje van de Stichting'.

Aanvragen voor het peuterdagverblijf liepen langs de schijf van het gezinsmaatschappelijk werk, dat moeder en kind doorstuurde naar schoolarts en psychiater, want de opname geschiedde slechts op sociale of medisch-psychiatrische indicatie. De capaciteit was drie groepen van gemiddeld acht kinderen voor twee, drie of vijf (voor gestoorde kinderen) dagen per week, iedere groep begeleid door twee leidsters.

Het bleef behelpen met de ruimte in het clubgebouw, dat ook voor andere doeleinden werd gebruikt. In 1968 werd het peuterdagverblijf De Speeldoos gehuisvest in het voormalige hoofdkantoor van de machinefabriek Pannevis naast het complex Framboosstraat. Gemiddeld veertig kinderen kon het toen herbergen.

Het sociaal-pedagogisch peuterdagverblijf bood orde en regelmaat, tegenwicht tegen de 'rommelige en onevenwichtige' sfeer van thuis. Nadat de peuters 's ochtends vroeg waren gebracht (of met de taxi gehaald) toog men eerst naar het badhuis, waar eventueel de haren werden gewassen en met een soort eau de cologne ontluisd, en de nagels werden geknipt. Daarna werden de kleintjes in enigszins uniforme kleding gestoken, terwijl ze hun eigen kleertjes - zonodig gewassen en gestreken - op het einde van de dag na een wasbeurt terugkregen. Daartussen lag een vaste dagindeling van pap eten, in de groep en vrij spelen, (warm) eten, anderhalf uur slapen, fruit, spelen, brood eten. De strijd tegen de lichamelijke verwaarlozing stond in deze dagorde voorop: lichamelijke verzorging vergde in 1968 ruim vijf uur per dag. De rest van de dag werd gevuld met pedagogische training in groepsverband en individueel-pedagogische zorg.

Het peuterdagverblijf was geprogrammeerd als antwoord op de lichamelijke, pedagogische en affectieve verwaarlozing van kinderen:

De kleding van de kinderen was zo smerig als wat, die zat onder de vlooiën. Dat uiterlijk werd flink verwaarloosd. Ja, ze waren echt soms te vies om aan te pakken. (...) Pedagogisch werden ze door heel veel ouders niet opgevangen. Want je had natuurlijk ook wel zwakbegaafde ouders, die gewoon echt niks konden, echt helemaal niks. We hadden bijvoorbeeld een jongetje en die was op een gegeven moment zindelijk en toen hebben we gezegd: u hoeft 'm geen luiër meer om te doen. En toen kwam ie de volgende dag in z'n blote kont. (peuterleidster, 1964-1970)

Het gedrag van kinderen moest in banen worden geleid:

Ze waren natuurlijk voor geen cent aangepast. Dus daar hoorden ook dingen bij als het wennen aan regeltjes. Toen ik daar voor het eerst kwam, moesten ze voor het eten met hun handjes op de rug zitten. Nou, ik wist niet wat ik zag, die kleine ukkies, en dat deden ze nog ook. Dat was eigenlijk een manier om de orde te handhaven, je had beter overzicht, want anders zou de één al gaan grijpen en de ander gaan eten, dat moest allemaal tegelijk. Na een liedje zingen mochten ze pas gaan eten. En ook niet van tafel. (peuterleidster, 1964-1970)

Casuïstiekbesprekingen met psychiater en psycholoog, enkele uren per week begeleiding door een b.l.o.-leerkracht (in 1967; later incidenteel door een orthodidacticus) en een logopediste (1965) maakten het peuterdagverblijf tot meer dan een normale crèche. Er werd uitvoerig gerapporteerd (staten met lichamelijke gegevens, lengte en gewicht, taalontwikkeling, vrije beschrijvende rapporten, gedrags-scoreformulieren). Halfjaarlijks werd een vaardighedentest van Charlotte Bühler afgenomen om de ontwikkelingsachterstand ten opzichte van het doorsnee kind te meten. Op deze rapportage blikt een leidster terug:

Het waren echt heel lekkere diertjes, ik hield ontzettend veel van die kinderen, maar ik kon wel objectief zijn. Die rapportage namen we wel serieus. Je blijft iets bewuster bezig, want je schiet anders heel gauw in de moederrol en dan verlies je misschien het doel uit het oog. (peuterleidster, 1964-1970)

Kinderen werden een- of tweemaal per jaar psychologisch getest. De psycholoog, die persoonlijkheidsdiagnostiek als zijn voornaamste taak zag, oordeelde in 1966 over een kind van ruim 3 jaar:

Gedraagt zich levendig, als een opgewekte, in de wieg kwetterende baby. Vertoont ook agressieve reacties. Reageert in het algemeen zeer wisselvallig. Zou dit gedrag door een volwassene zijn vertoond, dan zou men deze tot schizofreen verklaren; op haar eigen wijze reageert ze steeds, zij kan derhalve niet autistisch genoemd worden. Op de verbale testjes van het onderzoek respondeert ze niet; op enkele performale levert ze prestaties, die bij haar leeftijd passen; tekenen doet ze niet.

Het voorbeeld is gekozen uit een reeks van 70 onderzoekjes uit de jaren 1963-1967.¹¹ Daarin overheerst overigens niet het psychiatrisch jargon van het citaat. De typeringen stonden bol van alledaagse dan wel quasi-wetenschappelijke karakterisering. Onder de aandachtspunten vielen het uiterlijk (met opmerkingen als: een volksjongetje; een bomberend voorhoofd; grove, mogelijk licht degeneratieve schedel), de motoriek (meestal als zeer beweeglijk aangeduid), de achterstand in verstandelijke en taalontwikkeling (geconstateerd bij ongeveer de helft van de kinderen), en het gedrag (variërend van guitig, lief tot aanstellerig, huilerig; of van agressief, ongezegelijk tot introvert, te weinig levenslust).

Volgens een hoofdleidster van het peuterdagverblijf waren het zonder meer andere kinderen dan uit normale gezinnen:

Er waren hyperverwaarloosde kinderen bij, zoals een jongen, die had alleen nog maar gelegen, die kon geeneens zitten. Sprak ook niet, maar dat was bij de meeste kinderen. Zindelijkheid was sowieso niet aan de orde. Het waren eigenlijk kinderen die op dat moment al gemiddeld een jaar achter waren. Hen moest van alles geleerd worden, speelgoed was bij de meeste gezinnen

afwezig. Er waren extreem angstige kinderen bij, omdat er thuis zo het een en ander loos was. Of die echt agressief waren. Maar er waren ook wel kinderen die het toch weer aardig deden hoor, ik bedoel, het was niet allemaal ellende. (hoofdleidster, 1971-1973)

In teambesprekingen van het peuterdagverblijf, waar de psycholoog aan deelnam, werden verklaringen geopperd voor het gedrag van kinderen:

B. is op het peuterdagverblijf een onberekenbaar, koppig meisje, dat tegenover de kinderen en ook de leidsters steeds weer de heersende moederrol wil vertolken. Zij doet hysterisch onecht, evenals moeder. (gezinsdossier: bespreking team peuterdagverblijf, 18-12-1970)

Leidsters formuleerden de problemen van kinderen weinig in psychologisch of psychiatrisch jargon; zij zagen ze als 'een stelletje jonge dieren', chaotische kinderen die geen regels hadden geleerd.

Een hoofdleidster kijkt met enige scepsis terug op de teamvergaderingen van de Stichting, 'waar al die deskundigheden rondwaarden':

Aan de ene kant vond ik het technisch gezien wel leuk, omdat het een beetje een eye-opener was. Aan de andere kant vond ik het een ontzettende flauwekul, vreselijk... D'r werd met zo'n gewichtige deskundigheid naar gewoon gedrag gekeken door mensen die er mijlenver vanaf stonden. Die zaten dat gedrag allemaal in hun eigen quasi-wetenschappelijke termen te interpreteren. Ze wisten al alles van iemand, als ze een IQ van 50 hadden en daar werd dan alles aan opgehangen. (...) De psycholoog kwam dan met een vreselijk dossier aanzetten, hij had altijd de meest vreselijke termen voor de stoornissen die mensen allemaal hadden, want het was allemaal psychopathologisch dit en, nou ja, allemaal van die krachttermen hè. Gewoon 'een beetje slap' kwam in zijn vocabulaire niet voor. (...) Van een kind van twee had hij al door dat het een psychopaat zou worden. (...) Het was echt met z'n allen... nou, het was bijna een genoeglijk kijken naar de ellende van anderen. (hoofdleidster, 1971-1973)

In de jaren zeventig liet een jongere garde leidsters, beïnvloed door denkbeelden uit hun opleiding, zich minder gelegen liggen aan het maken van rapporten of het aanbieden van een vaste structuur. Zij wilden dat het dagverblijf meer als voorbeeldfunctie voor ouders fungeerde. Zo werd een moeder gestimuleerd hetzelfde speelgoed te kopen als dat van het peuterdagverblijf. Pogingen moeders bij het verblijf te betrekken via kennismakingsochtenden en avonden over speelgoed kwamen echter nauwelijks van de grond; de contacten bleven beperkt tot gesprekjes bij het brengen en halen van kinderen. Bij de staf vonden deze leidsters overigens geen gehoor voor hun ideeën:

Daar werd door de staf heel geringschattend over gedaan, zo van die meiden hebben weer wat. De mensen van het stafbureau hadden veel meer dat hele patriarchale van eh, dat volkje daar, dat moet zich wat beter leren aanpassen. D'r werd denigrerend over die mensen gepraat, vond ik. En wij hadden veel meer de sfeer van, nou, wat een rotomstandigheden en de kinderen dreigen daardoor de mist in te gaan en met z'n allen, dus met ouders, moet je proberen het tij te keren. (hoofdleidster, 1971-1973)

Er veranderde niets in de gescheidenheid van aanpak: de ouders werden bestreken door het maatschappelijk werk, de kinderen door het peuterdagverblijf; het pedagogisch centrum bleef een eilandje in de Stichting. Van een plan uit 1969 om het van de Stichting te ontkoppelen en open te stellen voor kinderen uit heel

Utrecht kwam niets terecht. In 1974 verhuisde het naar een leegstaande kleuterschool in Overvecht om niet lang na de opheffing van de Stichting dood te bloeden.

De schoolgaande jeugd

Linschoten had zich indertijd beperkt tot het tegengaan van schoolverzuim. Gaf een moeder gebrek aan kleding en schoeisel als reden van verzuim op, dan regelde hij een en ander bij armenzorginstellingen. Vanaf 1957 kwam het schoolgedrag systematisch onder de aandacht door een verbreding van het rapportagenetwerk. Driemaal per jaar verstuurde de jeugdleider beoordelingsformulieren naar een dertigtal schoolhoofden met vragen over leerprestaties, schoolverzuim, houding op school, gezondheidstoestand en lichamelijke verzorging van leerlingen. Als deze schoolstaten reden tot verontrusting gaven (in 1960 in zo'n 10% van de gevallen) waarschuwde hij het maatschappelijk werk.

Het researchteam van de Stichting Raad deed in 1959 onderzoek naar de sociale aanpassing op school van 197 kinderen uit 87 probleemgezinnen van de Stichting Volkswoningen.¹² Slechts een vijftal bezocht een b.l.o.-school. Dat moesten er volgens de onderzoekers veel meer zijn, want 25% van de kinderen had zowel voor taal als voor rekenen een onvoldoende, 60% was te oud voor hun klas en bijna de helft was volgens onderwijzers zwakbegaafd. Tussen dit oordeel (of schoolprestaties) en dat van maatschappelijk werkers over de 'reclassabiliteit' van het gezin bleek weinig verband te bestaan. Er werden nauwelijks correlaties gevonden tussen items van de leerling- en de gezinsenquête. Zo was er geen verband tussen schoolprestaties en de verstandhouding in het gezin, wel een verband met materiële verzorging. Een beroerde thuissituatie impliceerde niet meteen belabberde schoolprestaties.

Volgens onderwijzers werden vrijwel alle kinderen op school geaccepteerd. Sociometrische tests bij een vijftigtal probleemgezin-kinderen van de drie drukst bezochte volksscholen (waar 60% van de kinderen op zat) leverden geen verschillen op met gewone kinderen in keuzen en rejecties bij de vraag naar samenwerkingsvoorkeuren, wel was er verschil bij de aanvoorderskeuze. Probleemgezin-kinderen werden afgewezen noch genegeerd, maar in de klas namen ze zelden een vooraanstaande plaats in. Desalniettemin was de slotconclusie tamelijk stellig:

Uit het onderzoek is duidelijk gebleken, dat het doorsnee kind uit de probleemgezinnen volgens de gangbare normen een probleemkind is geworden tegen de tijd, dat het de lagere school moet verlaten.

De kans, dat kinderen, die tegen het einde van de schooltijd maatschappelijke probleemkinderen zijn geworden, te zijner tijd zelf weer probleemgezinnen zullen stichten, moet groot worden geacht.¹³

Het onderzoek leverde voor de praktijk, zo constateerde Duitemeijer zuinig, geen nieuwe gezichtspunten op; het vormde slechts een ondersteuning van reeds genomen maatregelen, zoals de oprichting van het peuterdagverblijf ter compensatie van onvoldoende schoolrijpheid.¹⁴

De vrije tijd: jeugd- en volwassenenwerk

Toen omstreeks 1960 vier jeugdleid(st)ers werden aangetrokken, konden opzichters(vrouwen)/maatschappelijk werk(st)ers zich grotendeels uit het jeugdwerk terugtrekken. Al eerder hadden vrijwilligers plaats gemaakt voor per uur betaalde activiteitenleid(st)ers. In de cursussen die door hen gegeven werden had het stichtingspersoneel een observerende en ordehandhavende rol. Na verloop van tijd deden de jeugdleid(st)ers het meeste clubwerk zelf. Wat er met hun observatie- en clubrapporten in teamvergaderingen werd gedaan, kregen de jeugdleid(st)ers zelf nooit te horen.

Het aantal groepjes, gesplitst naar leeftijd en sekse, schommelde midden jaren zestig rond de 50. In het bezighedenpakket zaten volksdansen, vrije expressie, sport en spel, instuif, naaien, timmeren, hobbyclubs, kleuterclubs, handarbeid, tekenen, voetballen, tafeltennis, zwemmen en godsdienstige vorming. Vrijwel ieder schoolgaand kind van de Kerkweg (90%) of Framboosstraat (95%) bezocht een of meerdere clubs. Het verzuim was echter hoog (60%). Ook tijdens kerst- en paasvakanties hield men de jeugd bezig, in de zomer werden fietstochten langs jeugdherbergen en kampeerweken georganiseerd. De clubs waren gratis, maar voor de vakantieweken moest worden gespaard en daarvoor haalde de jeugdleiding bij ouders wekelijks een bedragje op.

Zonder over heropvoeding te praten werd er wel 'geschaafd':

Je kan niet zeggen dat die kinderen slechter waren dan andere kinderen, ze hadden alleen een achterstand waardoor ze met de nek werden aangekeken. Als we naar een jeugdherberg fietsten, dan reden we naar de Bilt langs de Berenkuil en dan stopten we. Dan begon ik al met m'n praatje: jongens we zijn nou van het plein af, vieze woorden, dat zeggen we niet meer hè, en geen gegriep meer naar meiden. Want je had daar dubbele rijwielpaden en dan rijden die meiden voorbij en dan gauw die busten pakken, dat soort dingen weet je wel. Dus dan begon ik al te schaven, want ik zei: jongens, sorry maar we komen nou in een wereld waar dat niet kan. (jeugdleader Houtplein, 1965-1975)

Bij een jeugdleader van de Framboosstraat, een 'nieuwlichter' die adviezen van de geciteerde jeugdleader in de wind sloeg en uitging van de beleving van het kind, vlogen de 'kutten', 'pikken' en 'klootzakken' in de rondte tot de jeugdherbergvader de kinderen tot de orde riep.

Terwijl de schoolgaande jeugd in een web van clubs werd gevangen, verdwenen jongeren die verkering kregen of verdienden vrijwel uit het gezichtsveld van het jeugdwerk. Voor dansavonden kon men niet bij de Stichting terecht. Meisjes waren hooguit te vinden in naaiclubs, oudere jongens (en enkele volwassen mannen) bij tafeltennis/biljarten en bij de voetbalclub Rapid '57, die hen, aldus Duitemeijer, met betere milieus in contact bracht. Het jeugdwerk was sterk afgesloten van de buitenwereld:

Er mochten alleen maar kinderen van de Stichting komen. En dat was van de ene kant raar, maar van de andere kant een bescherming voor deze kinderen. Anders waren ze toch zo onder de voet gelopen, want ze lieten alles verslonsen, je moest er achterheen gaan als ze niet kwamen, omdat ze geen schone kleren hadden, of omdat ze het huis niet uit mochten, of omdat ze de hele dag op straat waren en het vergaten. (jeugdleader Houtplein, 1966-1973)

Na een verbouwing in 1973 werd het clubgebouw van het Houtplein, aanvankelijk met weinig succes, opengesteld voor de omringende bevolking.

De cursussen voor jongeren lagen in de ontspanningssfeer. In 1957-1958 werd geëxperimenteerd met een voorlichtingscursus voor meisjes van 13-16 jaar. Omdat er niets bleef hangen beproefde men het tweede jaar de visueel-actieve methode met flanelbord en het uitknippen en inplakken van plaatjes in cahiers. Die werden er door een deelneemster de laatste avond uitgescheurd, omdat ze er niet mee durfde thuiskomen. Een latere voorlichtingspoging van het hoofd van de jeugdzorg sloeg evenmin aan.

Voor volwassenen en kinderen waren er jaarlijks feestavonden en paas- en kerstvieringen. Op de kerstvieringen vertelde mevrouw Ploeg-Ploeg tot in de jaren zestig een kerstverhaal en kon Duitemeijer zich als dominee manifesteren met een kersttoespraak. Gezinnen hadden meer interesse voor de tas vol eterij waarmee ze huiswaarts togen.

De stichtingsgezinnen waren voor de kerken vrijwel onbereikbaar.¹⁵ Op aandrang van Duitemeijer, die pastoraal en maatschappelijk werk op elkaar wilde afstemmen en voor begrippen als eigen schuld en zonde een plaats wilde inruimen in de heropvoeding, werd een hervormde vicaris als contactpersoon aangewezen; deze nam sinds 1958 geregeld deel aan teambesprekingen, hoewel het bestuur zich hiertegen een jaar daarvoor nog had verzet. De contacten met de katholieke zuil waren goed maar incidenteel. De deuren van het clubgebouw bleven gesloten voor godsdienstoefeningen en de geestelijke verzorging beperkte zich tot verteluurtes van de zusters Augustinessen en de Hervormde Evangelisatie.

Voor vrouwen waren er de aloude naaiclubs en nog steeds stonden voor hen en voor de oudjes de jaarlijkse uitstapjes op het programma. Nieuw was sinds 1958 de vakantieweek met moeders, voor wie zo iets een ongekenne weelde was. Gezinsverzorgsters vingen mannen en oudere kinderen thuis op, de baby's sliepen 's nachts in het clubgebouw. Gezien hun 'afwijkend uiterlijk en gedrag' durfden maatschappelijk werkers pas na een paar jaar een oord aan te doen waar ook andere vakantiegangers vertoefden. Deze vakantie zag men vooral als middel om een betere relatie met vrouwen te krijgen. Na afloop kwam men meerdere malen bijeen om foto's te bekijken en na te praten. Deze avonden groeiden uit tot tweewekelijkse bijeenkomsten, waarin van alles werd ondernomen: zingen, volksdansen, kooklessen, film- en dia-avonden, en voor- en nabeschouwingen van de vakantie.

De groots opgezette buurtfeesten met hun optochten, gevelversieringen, kinderspelen en overvloedig drankgebruik raakten midden jaren zestig zowel in de Framboosstraat als in de Kerkweg in onbruik.

De keur van interventiemogelijkheden van de Stichting Volkswoningen is hiermee geschetst. Sommige interventies liepen welhaast onveranderd tientallen jaren door (badhuis, uithuisplaatsing). Bij andere vond een uitbouw en intensivering plaats (jeugdwerk), of er kwam een nieuw (preventie)veld tot ontwikkeling (peuterdagverblijf, gezinsverzorging). Opkomende beïnvloedingslijnen nestelden zich in oude (maatschappelijk werk). De Stichting had, kortom, een arsenaal van dwang- en verleidingstactieken, dat zich uitstrekte van het bevorderen van uithuisplaatsing van kinderen tot deelname aan aantrekkelijke clubactiviteiten. Wat

dat laatste betreft waren bewoners van het Houtplein bevoordeeld boven de omwonende arbeidersbevolking, die tot de jaren zeventig moest wachten op een eigen club- en buurthuis.

Verschillen in hulpverleningsstijl

Vanaf het midden van de jaren zestig brachten nieuwe krachten die bij de Stichting gingen werken er modernere inzichten binnen, zowel jeugd- en peuterleid(st)ers als maatschappelijk werk(st)ers. Omdat deze laatste groep de spilpositie innam in de hulpverlening ga ik in op de oude en jonge garde maatschappelijk werk(st)ers.

De oude garde had het Houtplein als bakermat en hanteerde de sociaal-psy-chiatrische en sociologische probleemfiguratie als denkkader: gezinnen liepen 'achter op de maatschappij' en waren veelal 'minder begaafd'. Hun denkbeelden spoorden met die van Duitemeijer. De twee maatschappelijk werkers (man en vrouw), die jarenlang op het Houtplein werkten, zag hun bemoeienis niet als bemoeizucht:

De meeste maatschappelijk werkers gaan uit van het standpunt: ik doe alleen maar datgene wat de mensen mij vragen. Maar onmaatschappelijke gezinnen zien hun eigen problemen natuurlijk niet, ze vragen zelden om hulp. Dat moest je ze zelf onder ogen brengen, en dat is moeilijk, want daar krijg je vaak agressiviteit van. Iedereen vond dat wij dingen deden die vèr, vèr buiten alle proporties gingen. Wij hadden natuurlijk een verschrikkelijk intensieve bemoeienis. Ja, je leefde haast met de gezinnen bij wijze van spreken. Anderen hebben zo'n intensieve bemoeienis misschien wel ervaren als dat die mensen niet kunnen leven, maar wijervaarden het precies andersom: als wij dit niet doen, kunnen zij niet leven. (maatschappelijk werkster Houtplein, 1958-1975)

De jongere garde maatschappelijk werksters, die niet op het Houtplein zat, vond de aanpak daar autoritair betuttelend:

Op het Houtplein, heel eerlijk gezegd, daar riepen ze ook wel agressie op, want de manier waarop ze daar werkten, zo zou ik niet hebben kunnen werken. Elke cent werd bekeken wat ze er mee deden, alle kinderbijslagen waren gecedeerd. Die mensen werden in mijn ogen zo ontzettend zwaar betutteld, verschrikkelijk. In het begin had ik een heilig respect voor ze, later heb ik daar een beetje doorheen kunnen kijken. De gezinsverzorgsters ook, ze ontnamen hun bijna alle verantwoordelijkheid. Helpen, weet je wat dat is? Ik wil je helpen, maar jij zult er zelf je schouders onder moeten zetten. Ik ben geen timmerman die aan het schaven is en ook geen metselaar die iets kan bouwen. (maatschappelijk werkster Ondiep XIII/Anthonieplein, 1965-1975)

De kritiek richt zich op allerhande zaken die ingeburgerd waren bij de Stichting: op de gedwongen hulpverlening en de bereidverklaring die bij het betrekken van een woning moest worden getekend, op de financiële bevoogding via voorschotten en kinderbijslag, de bonnen waarmee mensen naar winkels werden gestuurd, de strakke budgettering, de controle op het badhuisbezoek, enzovoort. Gezinnen werden tot ergernis van een maatschappelijk werkster, die in 1971 op het Houtplein kwam werken, van de wieg tot het graf verzorgd:

Eens op een goede dag moet je mensen loslaten en zeggen, nou hebben we dit zo een half jaar gedaan, wat denk je, wil je het zelf eens proberen. Maar dat werd nooit gedaan. Wat ze op het Houtplein deden was: ze komen in puinhopen binnen, de schulden worden gesaneerd, dan stopten ze een zekering in het kassie en bleef de vinger aan de pols, want anders kon je over een paar maanden weer puin ruimen en daar hadden ze geen zin in. Ze zorgden van eeuwigheid tot amen dat er nooit meer puinhopen kwamen, maar die mensen werd niet bijgebracht hoe ze dat alleen konden doen. Dus dat hele leerproces, daar heb ik altijd aan getwijfeld. Zo kwam een vrouw bij die maatschappelijk werkster met haar wekker en die liet ze dan zetten. Daar liep ze werkelijk drie- of vierhonderd meter voor naar het badhuis. Dat is haar nooit geleerd, maar iemand die wat minder begaafd is kan best een wekker zetten. (maatschappelijk werkster Houtplein/Framboosstraat, 1971-1975)

Na hooglopende conflicten werd deze maatschappelijk werkster overgeplaatst naar de Framboosstraat. Ook het hoofd van het gezinsmaatschappelijk werk, die het Houtplein achteraf vergelijkt met een open inrichting, beaamt dat gezinnen verantwoordelijkheid uit handen werd genomen:

Het probleem van dat soort maatschappelijk werk was, dat je niet de rollen ging overnemen. Je moest steeds alert blijven dat niet jij maar het gezin verantwoordelijk bleef, dat is heel moeilijk. Het was verleidelijk om je als tweede moeder van een gezin te voelen, en ik denk dat dat gebeurde. (hoofd gezinsmaatschappelijk werk, 1972-1975)

Buiten het Houtplein werkte men meer volgens het normale *social casework*. Daar stond men toleranter tegenover afwijkende leefstijlen. De hulpvraag en het inzicht van cliënten in hun situatie, hoe 'gebrekkelig of schreeuwerig' dan ook geuit, waren het uitgangspunt:

Dat idee van het ziekenhuis, ik denk dat dat veel meer in het hoofd van meneer Duitemeijer zat, bij bewoners natuurlijk helemaal niet, maar ook niet bij de mensen die er werkten. Dat was iets wat we niet overnamen. Mijn manier van werken was, dat ik zei: nou, je woont hier nu eenmaal en als je me nodig hebt, dan kom ik wel. Maar niet meer dat verplichte. Mensen werden niet serieus genomen, ze werden aangekeken op hun asociaal-zijn en niet op hun mens-zijn. Mijn aanpak was: het waren in de eerste plaats mensen en dan zullen we wel eens verder kijken wat er allemaal speelt. Je denkt niet voor ze, maar overlegt met ze, je probeert een plan te maken van hoe komen we er uit, en niet van nou, dit is goed voor jou. Je kijkt naar wat mensen wel kunnen en niet steeds naar wat ze niet goed doen. Ook toen probeerde je al met een middel als gezinstherapie gesprekken met man en vrouw samen te voeren. (maatschappelijk werkster Ondiep XIII, 1969-1975)

De jongste lichte doorzag het stigmatiseringsproces: gezinnen werden 'apart gemaakt', terwijl ze niet zoveel verschilden van elders woonachtige gezinnen. Hun visie sloot aan bij opvattingen die leefden bij werkers van de Stichting Raad. Hun denkkader correspondeerde meer met de probleemfiguratie van het gedeprimeerde gezin:

Ik heb altijd zo iets gehad van, als dit asociaal is, dan is half Nederland asociaal, alleen daar komt het aan het licht, omdat deze mensen met een laag inkomen veel kwetsbaarder zijn. Als die een krat pils in het weekend naar binnen halen, dan lijdt daar meteen het hele gezin onder. Zo was dat natuurlijk met allerlei zaken. (maatschappelijk werkster Ondiep XIII, 1969-1975)

Een normaal salaris van een geschoolde arbeider zou volgens sommigen bij menig gezin de problemen hebben weggenomen en de generaties lange keten van armoede hebben doorbroken.

Het resultaat: maatschappelijke aanpassing?

De oude garde van de Stichting stond weliswaar maatschappelijke aanpassing als doel voor ogen, maar men liet zich daarover pessimistisch uit, gezien de talrijke onvolwaardige gezinnen:

We moesten proberen ze weer maatschappelijk te maken, op een hoger niveau te brengen in hun eigen belang. Kijk, we namen de gezinnen op met de bedoeling ze weer kwijt te raken. Maar er zijn natuurlijk een aantal gezinnen blijven wonen, die waren zó onmaatschappelijk, en vaak waren het ook mensen die verstandelijk wat minder begaafd waren, waar het helemaal niet inzat. Die alleen met hele goede begeleiding, nou ja, verder door het leven konden. Die zitten nou ergens in de stad, en wie ze begeleidt? Ik weet het niet. (maatschappelijk werkster Houtplein, 1958-1975)

Eigenlijk liet iedereen van de Stichting, van hoog tot laag, zich sceptisch uit over de effectiviteit van de heropvoeding. De nieuwe generatie gaf maatschappelijkheid als hoofddoel min of meer op:

Als ik dan achteraf kijk, wat voor nut heeft dat nou gehad, dan denk ik, ja goed, je houdt het draaiende, en je voorkomt misschien dat de kinderen wat al te sterk verwaarloosd worden. Heropvoeden, nee. Ik denk dat het in wezen heel onterecht is dat je dat pretendeert. Je neemt mensen dan denk ik ook niet meer serieus in de manier waarop ze op een gegeven moment leven. (maatschappelijk werkster Ondiep XIII/Anthonieplein, 1972-1975; ervoor gezinsverzorgster, 1969-1972)

Heropvoeding was ook volgens gezinsassistentes een te aanmatigend doel; verbetering van gezinnen trad nauwelijks op:

Ik heb me toch wel eens afgevraagd: is dit geen overbodig werk geweest. Je wilt mensen veranderen, je wil heropvoeden, dat wordt dan gezegd. Iets veranderen dat al jaren gebeurt, dat kun je toch zo maar niet veranderen, je kunt er maar een speldeprikje aan veranderen. Een beetje warmte voor die mensen, een beetje tonen dat ze ook wat waard zijn, dat ze ineens wel dingen kunnen die ze nooit gedacht hebben te kunnen. (gezinsassistente, 1959-1965)

Werkelijke verbeteringen waren volgens de nieuwe garde maatschappelijk werkers slechts mogelijk, als de maatschappij veranderde. Daarin klinkt de probleemfiguratie van het gedepriiveerde gezin door:

Er werd ook niet geloofd in verandering, ik denk dat dat mijn grootste frustratie was. Dat er andere dingen mogelijk waren, dat er maatschappelijke invloeden waren die van ontzettend groot belang waren. Dat het niet alleen de schuld van de mensen was dat ze geen werk hadden. Mensen waren niet lui, niet dom. Alleen ze hadden allemaal dat etiketje en dan ga je er zelf in geloven. (maatschappelijk werkster Ondiep XIII, 1969-1975)

Ook bij de gezinnen van de Stichting Raad duurde de begeleiding dikwijls jaren: in 1966 werd twee derde van de gezinnen al langer dan één jaar begeleid. Het jaarverslag van 1966-1967 schatte dat bijna de helft van de gezinnen permanente zorg behoefde, eeuwige begeleiding:

De langdurige belangstellende begeleiding, dat was het... Ik moet zeggen, een heleboel gezinnen bleven, en zakten niet verder weg. Dat is een beetje begeleiding voor het leven. Zelf vind ik dat ook logisch. Mensen die lichamelijk gehandicapt zijn, krijgen ook begeleiding voor het leven. Mensen die zich geestelijk niet zo goed kunnen redden moeten ook hulp hebben. Je áánwezigheid, de regelmaat bracht structuur aan in de situatie, dat gaf stevigheid. (maatschappelijk werker Stichting Raad, 1963-1967)

Alleen de coördinator (1963-1968) van het Bureau Gezinszaken van de Stichting Raad, iemand die zelf geen gezinnen begeleidde, bleef maatschappelijke aanpassing als beleidsdoel formuleren. Uitvoerende werkers van deze Stichting wilden de gezinssituatie leefbaar maken:

Er zijn inderdaad gezinnen die anders leven dan volgens het zogenaamde maatschappelijk gemiddelde patroon. Nou, ook een maatschappelijk werkster is niet in dienst van de gemiddelde maatschappij om iedereen gemiddeld te maken. En als de gezinsbalans wat typisch is en de mensen zijn d'r gelukkig mee, laat ze dan in godsnaam zo blijven. (maatschappelijk werkster Stichting Raad, 1967-1971)

Gemakkelijker dan bij de Stichting Volkswoningen konden gezinnen van de Stichting Raad hulp afwimpelen. Dat gebeurde in de jaren 1963-1966 27 maal; voor 8 gezinnen achtte de maatschappelijk werk(st)er zelf begeleiding niet langer noodzakelijk. In die vier jaar werden 10 gezinnen overgedragen aan andere instellingen, waarvan zegge en schrijve één aan de Stichting Volkswoningen.

Aan de gedwongen hulp van de Stichting Volkswoningen kwam pas bij haar opheffing een einde. De oude garde was ontlusterd; men geloofde niet dat gezinnen het zonder hun hulp zouden rooien:

Wij waren allemaal zo intensief bij dit werk betrokken, dat je zei: dat kan niet, het kan niet opgeheven worden. Wie pikt het op? Dan kan je wel zeggen, we heffen het op, maar je moet dan wel bedenken wat je doet tegenover degenen die je al die jaren tot steun en hulp bent geweest. Dus wij hebben dat eigenlijk altijd heel ver van ons afgezet. Toen is dat actiecomité zich er mee gaan bemoeien. Dat deed niets anders dan tegen ons aanschoppen, ons zo zwart mogelijk maken. Hele lelijke stukken hebben er in de kranten gestaan, ook over Duitemeijer, zo ongelooflijk afbrekend, dat we zeiden: dat verdient ie niet. Hij heeft echt voor de mensen gewerkt. Er was niets wat we goed hadden gedaan, niets, niets, niets. (maatschappelijk werkster Houtplein, 1958-1975)

Deze maatschappelijk werkster werd, na ingrijpen van de wethouder/ex-voorzitter van de Stichting, rond de opheffing van de Stichting gesommeerd ieder contact met gezinnen te verbreken. Vooral op het Houtplein laiden toen de emoties hoog op. Zij ontmoet nog wel eens oud-cliënten:

Je had op het laatst zo'n verschrikkelijke band, ik geloof niet dat er een maatschappelijk werk is geweest dat zo'n band met de gezinnen heeft gehad als wij. En dat merk je nu nog. Er zijn er wel die eens opbellen, die niet eens weten waar we wonen en die gaan zoeken waar we

wonen. Als je ze in de stad tegenkomt, goh, kom nog eens aan, na zoveel jaren. (maatschappelijk werkster Houtplein, 1958-1975)

Enkele maatschappelijk werksters van de nieuwe garde hielden contact met gezinnen. Ook deze ontmoeten toevallig nog wel eens oud-cliënten:

Ik kwam pas iemand tegen en ik denk, wat is die veranderd, die zit zelfs in het wijkgebeuren. Ze zegt: meid, ik heb zoveel van jullie geleerd, ik speel nu zelf voor maatschappelijk werkster. (maatschappelijk werkster Ondiep XIII/Anthonieplein, 1965-1975)

Een terugblik van bewoners

Hoe kijken de geïnterviewde bewoners, die in de periode Duitemeijer onder toezicht van de Stichting Volkswoningen stonden, daarop terug? Zij verwerpen het etiket asociaal ten stelligste:

Wij hadden nog een erecode. Maar zoals een paar jaar terug, met Prins Bernhard, wil ie miljonnair zijnde nog even een paar miljoen pakken van die Lockheed-affaire. En die RSV-zaak hè, dat vind ik asociaal gedrag. Hoe groter geest hoe groter beest, zo is het toch en niet anders. (bewoner Cartesiusweg/Anthonieplein/Houtplein/Ondiep XIII, 1947-1971)

Bewoners plaatsen zichzelf aan de goede kant van de streep, maar zien wel dat er gezinnen in nood zaten of waar wat mee aan de hand was:

Je had er wel een paar gezinnen tussen zitten. Zoals Pipi Langkous. Die was niet goed voor de kinderen hè. Want die had smerige kleren aan. Ze waste ze nooit en altijd schooieren bij de burens voor eten. En zo'n echte ruige familie, allemaal dronkaards weet je wel, zuiplappen. Dus daar mocht ik niet komen van mijn moeder hoor, op dat plein. (dochter Anthonieplein, 1964-1975)

Het verschil met de buitenwereld werd verregaand gerelativeerd: immers, in iedere straat had je er wel 'een paar bijzitten', daarvoor hoefde je niet bij de Stichting te wezen. Veel van wat die buitenwereld voor asociaal versleet, was dat volgens bewoners niet:

Waarom je asociaal genoemd werd, dat vraag ik me eigen ook wel eens af. Ja, ze kwamen radicaal uit de hoek, heel plat, van wat heb ik met jou te maken, wat mot je van me, dat soort dingen. Ik zeg ook waar het op staat. Hun zeiden dat op zo'n manier dat het verkeerd overkwam. Sommigen stonden gelijk met de vuisten klaar, van: zint het je niet, nou kom maar op als je durft. Was er iets van buitenaf, ze stonden allemaal achter mekaar. Het was gewoon een kloek, één gezin als het ware op bepaalde punten, een commune. Ze liepen bij mekaar naar binnen, en zo sloegen ze mekaar de kop in maar de volgende dag waren ze weer vrienden. 's Zomers zat je allemaal voor de deur, zat je bij mekaar op de stoep, dronk je wat met mekaar. (als kind en volwassene bewoonster Lijnweg, 1952-1975)

Als mensen met het hart op de tong of van weinig woorden met impulsief gedrag botste men al gauw met de omgeving, maar eerlijkheid, openheid, solidariteit, hulpvaardigheid en gezelligheid kenmerkten volgens bewoners het onderlinge verkeer. Dit geromantiseerde beeld stellen bewoners tegenover het minimale burens-

contact van hun huidige woonsituatie. Velen zouden daarom 'op hun knieën' naar hun oude huizen terugwillen, niet naar de dure nieuwbouw, maar dan wel zonder de Stichting Volkswoningen.

Kritiek op de Stichting is na jaren nog heftig en emotioneel. Duitemeijer heette duitendief en zijn personeel een dievenbende; door de Stichting werden juist asocialel gekweekt:

Dat werd van het Houtplein gezegd: als je daar woont, word je beter. Nou, ik ben er tien keer slechter door geworden hoor. Het is gewoon een concentratiekamp geweest, want de mensen werden er vertrappt, die werden niet opgebouwd, die werden echt neergetrapt. (bewoner Houtplein, vanaf 1960)

Deze ex-bewoner meet de ijzeren greep van de Stichting op de gezinnen breed uit, om vervolgens te vertellen dat hij daar zelf moeiteloos aan ontsnapte. Ook al had de Stichting trekken van een totale institutie die met een omvattend (gedwongen) hulpverleningspakket alle levensferen van bewoners beheerste, gezinnen die weerstand boden konden zich aan haar bemoeienis onttrekken.¹⁶

Generaties lang bleven gezinnen, mede door onderlinge huwelijken, circuleren binnen het huizenbestand van de Stichting:

Ik had toch geen schuld, dat mijn vader iets had gedaan dat niet door de beugel kon! Maar ik heb mijn hele leven toch dat stempel gekregen! Zelfs mijn kinderen, dus de kleinkinderen van mijn vader, hebben een stempel gekregen door dat systeem. (Als kind en volwassene bewoner van resp. Houtplein/Lijnweg/Kerkweg/Houtplein/Balkstraat, tot 1978)

De hulp ervoer men eerder als vernederend dan als verheffend:

Voor een hoop mensen is die Stichting misschien een uitkomst geweest, maar ik heb ze altijd gehaat. Je was ervan afhankelijk, ze regelde je leven. Als je steuntrekker was, of gedetineerd kwam te zitten, dan maakten hunnie de dienst uit. Je stond ergens onder curatele, je werd altijd in de gaten gehouden. Het was altijd: had je wat nodig, dan moest je op je knieën leggen smeken, bedelen, als een schoolkind werd je behandeld. Je mot rekenen, je had een hoop grote gezinnen, daarvan maakte die Stichting misbruik. Als je zeven, acht kinderen hebt en een uitkering van Sociale Zaken, dan ken je d'r niet mee kommen, dat is logisch, dus je was afhankelijk van die Stichting. (bewoner Houtplein, 1960-1967)

In plaats van goede financiële hulp of ruime huisvesting bood men volgens bewoners hulp die mensen dom hield en niet zelfstandig maakte. Men wijst dan op gezinsverzorgsters die huisvrouwen teveel het werk uit handen namen.¹⁷ Aan de betutteling kwam volgens sommige bewoners een einde, toen het in de jaren zestig economisch beter ging, mensen mondiger werden en men minder lijdzaam de opgedrongen hulp onderging; daarom verloor de Stichting haar greep op gezinnen. Menige bewoner is ervan overtuigd dat de zaak door hun verzet is opgedoekt:

Als die Stichting had blijven bestaan, dan ha' ze nog woningen in Wijk C gekregen ook, helemaal over heel Utrecht. Maar juist omdat er zo tegenaan gestomp' is en gedaan, benne' ze opgeruimd. Ook ik heb een stukje van m'n leven d'r tegenaan gestompt, ik ben er dagelijks mee bezig geweest hè. (als kind en volwassene bewoner Framboosstraat, vanaf 1934)

En maatschappelijke aanpassing als doel? In een gezinsdossier van de Stichting treffen we de optimistische notitie aan:

Vader W. ziet zijn verblijf bij de Stichting als een mogelijkheid om verder te komen op de maatschappelijke ladder. (gezinsdossier, 26-10-1972)

Het zal minder verbazen, dat geen enkele bewoner zijn maatschappelijke verheffing toeschrijft aan de Stichting. De meesten probeerden zo goed en zo kwaad als dat ging buiten de Stichting om hun leven te leiden. Hulp ontving men liever van elkaar, zoals van de baakster van het Houtplein, die ieders steun en toeverlaat was. Trots zijn gezinnen die zich op eigen kracht ontworsteld hebben aan de Stichting:

We gingen verhuizen naar Overvecht, en daar had ik alles nieuw. Toen kwamen de kinderen binnen en die gingen zitten en zijn de eerste twee uur niet van d'r plaats afgekomen, zo verbaasd als dat ze waren, want alleen al door het aantal deuren, bijvoorbeeld als je boven de trap op liep, dan liep je tegen vijf deuren aan. Die dachten minstens dat ze in een hotel waren. Mijn kinderen zijn allemaal goed terecht gekomen, goed geleerd, goeie baan, fatsoenlijk leven, ze zuipen niet, ze doen geen foute dingen. Daar heb je dus altijd voor gewaakt. Ik ben blij dat ik daar toen uit omhooggekropen ben. (bewoner Anthonieplein, 1959-1968)

Het vervolg: buurthuizen en gezinsklinieken

Met de opheffing van de Utrechtse Stichting Volkswoningen verdween een vijftigjarige traditie van ondertoezichtstelling van gezinnen. Het OBS-denken (opbouwwerk in bijzondere situaties), dat ik heb getypeerd als de probleemfiguratie van het gedepriveerde gezin, leidde tot haar ondergang.

In dit hoofdstuk schets ik de opvolger van de Stichting Volkswoningen op het Houtplein en omgeving: het OBS-project Stichting Buurtwerk Pijlsweerd. Om recente Utrechtse ontwikkelingen in de sociaal-culturele sector te situeren, ga ik in op het landelijke beleid op dit gebied vanaf midden jaren zeventig. Wat is er heden ten dage nog over van het OBS-denken?

In hoofdstuk 9 heb ik aangegeven, hoe problemen in de relatie tussen gezinnen en de maatschappij rond 1965 een plaats kregen in de probleemfiguratie van het gedepriveerde gezin. Problemen binnen gezinnen verdwenen uit het beleidsjargon. Pas in de jaren tachtig wordt weer uitvoerig gedebatteerd over (multi-)probleemgezinnen. Daarbij is mijns inziens de gezinstherapeutische invalshoek dominant. Ik typeer deze benadering als de probleemfiguratie van het symbiotische gezin met als modelpraktijk de gezinskliniek.

Beide probleemfiguraties verwijzen niet naar elkaar. Er bestaat thans, in een tijd waarin wordt gesproken van nieuwe armen, geen omvattende (hulpverleners)taal voor gezinnen met meervoudige, psychische, sociale en materiële problemen.

Sociaal-cultureel werk

De jaren zeventig gaven, vooral tijdens het kabinet-Den Uyl (1973-1977), een enorme (wild)groei te zien van welzijnsvoorzieningen. Het ministerie van CRM ontpopte zich als een subsidiedepartement, dat echter nauwelijks tot wetgevende activiteit kwam. Na aandrang van de Tweede Kamer verscheen in 1974 de nota *Knelpunten harmonisatie welzijnsbeleid en welzijnswetgeving*.¹ Verkokering, wildgroei, ondemocratisch, centralistisch, zo luidde de kritiek van de *Knelpuntennota* op het vigerende welzijnssysteem. Gepleit werd voor een Kaderwet specifiek welzijn, en decentralisatie van het welzijnsbeleid voor basisvoorzieningen rond de kernfuncties zorg, educatie en recreatie.

Vanaf die tijd werd gewerkt aan een kaderwet en het ombouwen van de Rijkssubsidieregelingen voor jeugd- en jongerenwerk en die voor samenlevingsopbouw tot Rijksbijdrageregelingen. De lagere overheden werden de feitelijke subsidiegevers en daar kwam het zwaartepunt van het welzijnsbeleid te liggen,

terwijl de rijksoverheid onder bepaalde voorwaarden financiële bijdragen ging verstrekken.²

Al in 1976 had CRM een nieuwe directie Sociaal-cultureel Werk opgericht, waaronder een reeks werkvormen resorteerde die men in een geïntegreerde regeling wilde onderbrengen. Het onderscheid tussen werkvormen als buurtwerk, wijkopbouw en opbouwwerk in bijzondere situaties was aan het vervagen, en bovendien streefde men een betere afstemming na met andere werkvormen, want:

jeugdwerk, vormingswerk, recreatie en maatschappelijke dienstverlening (...) horen (...) alle tot het totale patroon ter verbetering van de leefsituatie. Het beleid zal dan ook sterk op de totstandkoming van samenhangende z.g. eerste-lijns-voorzieningen in buurt en wijk worden gericht. Dat geldt in het bijzonder als het gaat om situaties met maatschappelijke achterstand.³

In de Rijksbijdrageregeling sociaal-cultureel werk (1980)⁴ fungeren de brede doelstellingen van ontwikkeling, bewustwording en ontplooiing als paraplu voor het opbouwwerk, jeugd- en jongerenwerk, club- en buurthuiswerk, vormings- en ontwikkelingswerk voor volwassenen, peuterwerk, sportieve recreatie, kunstzinnige vorming en amateuristische kunstbeoefening. Gemeenten moeten hiervoor vanaf 1982 vierjarenplannen opstellen. De regeling beperkt zich tot (categoriale en territoriale) werkvormen op het vlak van educatie en recreatie, en grenst het sociaal-cultureel werk af van zorgactiviteiten als maatschappelijke dienstverlening, waarvoor een aparte rijksbijdrageregeling is ontworpen. Tot een Kaderwet specifiek welzijn voor de drie genoemde kernfuncties van de *Knelpuntennota* kwam het niet, ook al leken de plannen hiervoor vergevorderd.⁵

In het beleidsjargon van het ministerie is het pretentieuze begrip samenlevingsopbouw vanaf midden jaren zeventig op zijn retour, evenals de exclusieve aandacht voor OBS-projecten.⁶ Voor zover deze projecten wortelen in voormalige GGWW-projecten, kleeft hieraan een historische belasting. Het principe van de, daar ontwikkelde, integrale buurtgerichte werkwijze werd echter niet losgelaten, maar verbreed tot alle buurten en wijken:

Het club- en buurthuiswerk omvat een pakket voorzieningen (...) voor alle leeftijdscategorieën. Het uitvoerend werk is vooral groepsgericht en houdt zich bezig met educatie, recreatie-advies, informatie, buurtbeïnvloeding, opbouwwerk, maatschappelijke hulpverlening, vorming en dergelijke.⁷

Het opbouwwerk (in bijzondere situaties) kreeg vooral een plaats in de ruim duizend instellingen van het club- en buurthuiswerk, die sinds 1978 aangesloten zijn bij de landelijke Vereniging Gamma. Spectaculair was de verdubbeling van dit aantal instellingen in de jaren zeventig dank zij volledige subsidiëring. Wat van het OBS-denken resteert, is de ruimere toedeling van sociaal-culturele voorzieningen aan wijken of buurten in achterstandssituaties, zonder dat deze nog een aparte OBS-status bezitten.⁸

In de jaren tachtig doen nieuwe tegenstellingen tussen actieven en niet-actieven, mannen en vrouwen, tussen autochtonen en culturele minderheden, jongeren en ouderen het romantische beeld uiteenspatten van de volksbuurt als aparte, homogene subcultuur, waar bewoners met elkaar solidair zijn. Deze illusie armer verbreden opbouwwerkers hun preoccupatie met de woonomgeving, woon-

verbetering en stadsvernieuwing naar zaken als werkloosheid/werkgelegenheid, ondersteuning van uitkeringsgerechtigden/WAO'ers, etnische minderheden en educatie.⁹ Weliswaar werd het opbouwwerk in 1981 bij de behandeling van de CRM-begroting van hogerhand erkend als 'instrument in handen van de bevolking',¹⁰ maar het doemdenken onder welzijnswerkers over maatschappijverandering greep ook daar om zich heen. De grens tussen sociaal-cultureel werk en opbouwwerk was vervaagd door het onderbrengen van beide in één subsidieregeling, wat de identiteitscrisis van deze werksoort verscherpt. De buitenste hulpverleningscirkel van het opbouwwerk raakt verstrikt in de middelste cirkel van het groepswerk. Bovendien trekt de overheid haar handen steeds meer af van het opbouwwerk, vanuit de filosofie dat 'de mensen het zelf het beste kunnen'.¹¹ 'We hebben niks aan opbouwwerkers, de opbouwwerkers zijn wijzelf', zo laat Achterhuis een groep Surinaamse vrouwen deze afwijzende stemming verwoorden.¹² Hij betoogt, in het voetspoor van Ilich, dat het welzijnswerk mensen afhankelijk maakt en welzijnsnood schèpt. Bij gebrek aan perspectief op maatschappijverandering stellen welzijnswerkers hun hulpverlening, in navolging van Foucault, ter discussie als disciplinerend.

Emancipatie van achterstandsgroepen blijft, ondanks deze scepsis, een centrale doelstelling, ook wel solidariteit met kwetsbare en kansarme groepen genoemd.¹³ In de jaren tachtig duiken nieuwe achterstandsgroepen op, zoals werklozen en culturele minderheden. Bij bezuinigingen die, sinds eind jaren zeventig de verzorgingsstaat ter discussie kwam te staan,¹⁴ de sociaal-culturele sector hard treffen, worden deze achterstandsgroepen relatief ontzien. Beleidsmakers lopen minder warm voor algemene, recreatieve voorzieningen voor gewone jongeren dan voor projecten voor drugsverslaafden, agressieve jongeren, culturele minderheden, werklozen of randgroepjongeren: jeugdigen in een 'meervoudige achterstandssituatie', die afkomstig zouden zijn uit vroeger tot asociaal bestempelde gezinnen, waarvoor een *comprehensive approach* moet worden ontwikkeld.¹⁵

Deze bezuinigingen van het ministerie van CRM/WVC worden aangekleed met pleidooien voor verschuiving naar de samenleving van taken die het welzijnswerk vervult: van de stagnerende verzorgingsstaat naar de zorgzame samenleving.¹⁶ Daarin ligt een appèl besloten op traditionele samenlevingsverbanden en informele netwerken, waarop echter geen (groter) beroep mogelijk lijkt. Terwijl het welzijnswerk uit de gunst van overheid en publiek is geraakt, verslechtert in de jaren tachtig de situatie voor de (echte) minima door langdurige werkloosheid en bezuinigingen op uitkeringen, en doet nieuwe armoede haar intrede.¹⁷

Stichting Buurtwerk Pijlsweerd

Hoe werken de huidige landelijke beleidsontwikkelingen van de sociaal-culturele sector door op Utrecht? Ter beantwoording van deze vraag richt ik me vooral op het (voormalige) OBS-project van de Stichting Buurtwerk Pijlsweerd, die de Stichting Volkswoningen op het Houtplein afloste en heel Pijlsweerd als werkterrein heeft.

Weliswaar waren er eind jaren zeventig op het Houtplein gloednieuwe huizen in de plaats gekomen (en maar weinig oud-bewoners), maar deze liggen in het hart van één van Utrechts buurten met de grootste sociale achterstand: Pijlsweerd/1e Daalsedijk. In dit gebied woonden in 1984 zo'n 6600 personen, waarvan een derde alleenstaand is en niet minder dan een kwart van buitenlandse afkomst, met veel kinderen onder de 14 jaar.¹⁸ Door de nieuwbouw van het Houtplein is de verhouding met de omgeving 180° gedraaid:

Mensen die daar omheen woonden vonden het stukje buurt dat hier zat, het Houtplein, asociaal. Nou is het precies andersom. Diezelfde Hollanders wonen er nog steeds, maar alleen tussen buitenlanders in. Nou vindt men dat asociaal en is dit beter. Slaat ook nergens op. (buurtbewoner omgeving Houtplein)

Veruit de grootste groep arbeiders verricht hier niet meer dan eenvoudige, ongeschoolde arbeid; de werkloosheid was er in 1982 boven de 10% gestegen. Een onderzoek uit 1983 bestempelt Pijlsweerd qua kwaliteit van bebouwing en woonomgeving als een van de slechtste buurten van Utrecht. Dat is ook de uitkomst van een ander onderzoek dat jaar, dat buurten rangschikt naar sociale achterstand.¹⁹ Alle vroegere complexen van de Stichting Volkswoningen liggen in buurten met een hoge achterstandsscore.

Dit laatste onderzoek is verricht als onderbouwing van het gemeentelijk welzijnsbeleid. In haar *Sociaal-cultureel plan 1982-1985*²⁰ (uitvloeisel van het decentralisatiebeleid van de Rijksbijdrageregeling sociaal-cultureel werk) legt de gemeente de prioriteit bij kansarme groepen: jeugd, vrouwen, buitenlanders, en bewoners van wijken in achterstellingssituaties. Hoge prioriteit krijgen negentiende-eeuwse randwijken en daarbinnen wijken met veel buitenlanders (zoals Pijlsweerd/1e Daalsedijk). Men probeert in het genoemde onderzoeksrapport uit 1983 de kwaliteit van het bestaan (huisvesting, onderwijs, inkomen, arbeid, woonomgeving, politieke participatie en gezondheid) in navolging van een Rotterdamse definitie van sociale achterstand te kwantificeren:

Het minder dan het gemiddelde bezitten aan: inkomen, kennis, macht in diverse levenssferen van werk, wonen, onderwijs en eigen tijd, huisvesting, gezondheid, educatief-recreatieve voorzieningen en eventueel andere categorieën.²¹

Bij gebrek aan cijfermateriaal beperkt men zich tot zeven sociale indicatoren rond werkloosheid, onderwijs, woning, buitenlanders en bijstandsuitkeringen.²² De uitkomst verschilt niet veel van die van het *Sociaal-cultureel plan*: de achterstand blijkt groter in Hoograven en kleiner in de oostelijke randwijken. Pijlsweerd is, in vergelijking met een landelijk onderzoek, gebaseerd op de Volkstelling 1971, verder afgezak.²³ Ook subjectief ervaren bewoners deze buurt tamelijk negatief.²⁴

Over opbouwwerk in bijzondere situaties wordt vanaf eind jaren zeventig niet meer gerept. Het interdisciplinair werken in projecten had de nodige strubbelingen gegeven; men wilde het werk minder vanuit werksoorten en meer vanuit doelgroepen zoals etnische minderheden, vrouwen en WAO'ers opzetten. Wat van het OBS-denken resteert, is de term achterstellingswijken. In feite gaat het om

een financiële verdeelsleutel: buurt- en clubhuizen in dergelijke wijken krijgen meer formatieplaatsen voor sociaal-cultureel werk toegewezen dan andere wijken.

Utrecht telde begin jaren tachtig zo'n 43 buurt- en clubhuizen en 11 jongerencentra, en de ongeveer tien OBS-projecten genoten geen aparte status meer. De ruim in het jasje zittende voormalige OBS-projecten moesten bij bezuinigingen een grote stap terug doen, hoewel ze een enigszins groter personeelsbestand bleven behouden omdat ze in achterstandswijken lagen. De vette jaren voor het welzijnswerk zijn vanaf 1983 voorbij: sindsdien moest bijna een kwart van de formatieplaatsen in de sociaal-culturele sector worden ingeleverd en werden enkele buurthuizen gesloten.²⁵

De Stichting Buurtwerk Pijlswaerd was rond 1980 nog goed bedeed met de buurthuizen de Balk (het oude clubgebouw van de Stichting Volkswoningen), de Singel en Bethlehemweg. Doel is het samen met buurtbewoners

stimuleren, organiseren en begeleiden van activiteiten op maatschappelijk, cultureel en recreatief terrein in Pijlswaerd.

Deze Stichting, ressorterend onder de sectie Oude Stads wijken van het SUK, in 1974 begonnen met één beroepskracht, was in 1981 uitgegroeid tot een organisatie met 11 full- en 8 part-time krachten, naast zo'n 125 vrijwilligers: 14 'agogische' werkers, variërend van projectleider, buurtmaatschappelijk werker, onderwijs- en buurtopbouwwerkers, volwassenen-, jongeren- en peuterwerkers, en 5 conciërges en schoonmakers.²⁶ De belangrijkste activiteiten betroffen toen twee peuterspeelzalen, opvang van Griekse kinderen, disco, sport en spel voor jongere en oudere jeugd, volwassenen, bejaarden en WAO'ers, creatieve handvaardigheid, VOS-cursussen (Vrouwen Oriënteren zich op de Samenleving), praatgroepen, taallessen voor buitenlanders, en spreekuren van onder meer de wetswinkel. De groepen waarmee werd gewerkt (inclusief vrijwilligers) waren in het bestuur vertegenwoordigd. De begroting was in 1985 het hoogste van alle Utrechtse buurt- en clubhuizen: bijna f 1,4 miljoen (waarvan f 860.000 personeelskosten).

Een bijzondere plaats nam, begrijpelijk vanuit het verleden van de Stichting Volkswoningen, het buurt-maatschappelijk werk in. Tot het takenpakket van 'Pijlswaerd' behoorden in 1982 individuele hulpverlening, een klachtenbureau en spreekuren (onder andere voor WAO'ers, buitenlandse vrouwen en over huisvesting), een WAO-, bejaarden- en 'rouw'groep. Individuele hulpverlening op materieel gebied slokte de meeste tijd op. Hulpvragers waren vooral buitenlandse mannen over uitkeringskwesties en Nederlandse vrouwen met meer immateriële vragen.

Het buurt-maatschappelijk werk, dat begin jaren tachtig in een achttal buurthuizen bestond, propageert zichzelf als een 'laagdrempelige maatschappelijk gerichte eerstelijns hulpverlening': 'vraagbaak, hulpverlener en pleitbezorger' van kansarme groepen.²⁷ Als aparte werksoort wordt het echter niet meer genoemd in het *Sociaal-cultureel plan*. Functiebescherming van hogerhand vindt sindsdien niet meer plaats; in projecten bepaalt men thans zelf de takenpakketten, waardoor tussen werksoorten functievervaging optreedt en bezuinigingen deze jonge werksoort bedreigen. Zo moest de Stichting Buurtwerk Pijlswaerd van een formatie van 16 terug naar 4,5 beroepskrachten en werd het buurthuis de Singel gesloten.

Dat dwong werkers ertoe meerdere werksoorten in hun takenpakket te nemen, wilde men alles in huis houden. De opbouwwerkster kreeg bij het verdwijnen van de buurt-maatschappelijk werker naast opbouw-, ook vrouwen- en maatschappelijk werk in haar takenpakket. Juist nu de laatste jaren de materiële problemen (werkloosheid, schulden) in de buurt sterk toenemen, wordt deze laagdrempelige hulpverlening drastisch teruggeschoefd.²⁸

Het hulpverleningsbeleid van de gemeente Utrecht is er vanaf 1984 op gericht, de elkaar overlappende circuits van sociaal-cultureel werk, maatschappelijke dienstverlening en eerstelijnsgezondheidszorg territoriaal op elkaar af te stemmen.²⁹ Als eerste stap naar 'wijkgebonden welzijnsorganisaties' moeten de (in 26 gebieden georganiseerde) buurt- en clubhuizen 14 zogenaamde wijkwerkgeverschappen (tussen buurt- en stadsdeelniveau) vormen, met ieder een basisformatie die wordt aangevuld afhankelijk van de achterstand en bevolkingssamenstelling van het werkgebied of speciale geldstromen van het rijk, zoals voor etnische minderheden in het kader van het 'probleemcumulatiegebiedenbeleid'.³⁰

Het verzet tegen wijkwelzijnsorganisaties is zo groot bij de 8 (op stadsdeelniveau georganiseerde) basiseenheden van de overkoepelende Stichting Algemeen Maatschappelijk Werk Utrecht, dat integratie met het sociaal-cultureel werk (vooralsnog) niet wordt doorgezet.³¹ Ook de de Stichting Buurtwerk Pijlswaard staat niet te trappelen om vanaf 1988 één stichting te vormen met de 1e en 2e Daalsedijk, vooral niet omdat zij dan in het 'mijnenveld' belandt van de 1e Daalsedijk, waar een 'klik' binnen de buurt de macht heeft over het buurthuis, buitenlanders worden geweerd en bingo en disco het beeld bepalen.

Directe hulpverlening

In de jaren zestig verschoof de aandacht van het beleid van probleemgezinnen naar problematische samenlevingssituaties. Dat betekent natuurlijk niet dat de directe hulpverlening aan gezinnen sinds die tijd van de baan is. Enerzijds beweegt deze zich in de sector van de maatschappelijke dienstverlening, anderzijds in die van de (ambulante en residentiële) geestelijke gezondheidszorg, of in het tussengebied daarvan. Ook de kinderbescherming betreft als vanouds cliënten uit probleemgezinnen.

Dat de hulpverlening aan gezinnen een belangrijke plaats bleef innemen, leert een blik op de begroting van het ministerie van CRM. In 1972 stond daarop een bedrag van 85 miljoen voor samenlevingsopbouw, waaronder 17 miljoen voor opbouwwerk in bijzondere situaties, en niet minder dan 329 miljoen voor maatschappelijke dienstverlening: 22 miljoen voor algemeen maatschappelijk werk en 262 miljoen voor gezinsverzorging en gezinshulp. Onder gezinnen met langdurige gezinshulp scholen veel probleemgezinnen.

Het brede publiek zag het maatschappelijk werk begin jaren zeventig als algemene voorziening en niet als alleen bestemd voor bijzondere groepen, zoals asocialen.³² Het *casework*, dat zelfinzicht van cliënten voorop stelt, bleek in gevaar van probleemgezinnen een moeilijk te hanteren methode. Het agogisch element, oftewel het geven van richtlijnen, uitoefenen van druk enzovoort, kon daar

node worden gemist.³³ Maar materiële drukmiddelen om gedragsveranderingen af te dwingen, zoals in de armenzorg, was het maatschappelijk werk ontvallen; de invoering van de Algemene Bijstandswet maakte daar een einde aan. Psychologische tactieken zouden dit gat opvullen.

Sinds het midden van de jaren zestig stond directe hulpverlening aan probleemgezinnen niet meer op de agenda. Problemen binnen dergelijke gezinnen verdwenen in het welzijnsbeleid naar de achtergrond. Pas in de jaren tachtig wordt weer openlijk gedebatteerd over hulpverlening aan (multi-)probleemgezinnen. Dominant hierbij is de gezinstherapeutische benadering.

De gezinstherapie, ontwikkeld in Amerika, werd in 1965 in Nederland geïntroduceerd.³⁴ In zo'n behandeling worden hele gezinnen tot object van therapeutisch toezicht gemaakt. De gezinstherapie zet zich af tegen de gangbare therapeutische benaderingswijze, die pathologische verschijnselen localiseert in individuen en met individuele behandelingsplannen werkt. Ook het *casework* zoekt de oplossing primair in de individuele (vertrouwens)relatie tussen cliënt en maatschappelijk werker. Problemen die zich bij individuele gezinsleden manifesteren, zijn volgens de gezinstherapie het gevolg van moeilijkheden die zich afspelen op het niveau van het gezin als geheel. De behandeling moet zich bijgevolg richten op een transformatie van de interactie- en communicatiepatronen tussen de gezinsleden, opgevat als subsystemen van het gezin. Zo kan het gezin volgens Minuchin verschijnen als los zand of juist als kluwen, of beide tegelijk, met als gevolg onvoldoende ruimte voor de 'separatie en individuatie' van subsystemen.³⁵ In plaats van terug te gaan naar vroegkinderlijke ervaringen van cliënten en hun onbewuste fantasieën richt de behandeling zich op meer direct waarneembare interactieprocessen in het heden van gezinssystemen. De gezinstherapie gaat minder ver dan de in de tweede helft van de jaren zestig eveneens opkomende antipsychiatrie, die psychische stoornissen niet alleen relateert aan interne gezinsrelaties, maar daarbij de bredere context van de 'ziekmakende' maatschappij betreft.³⁶

In de loop van de jaren zeventig heeft de gezinstherapie een vaste plaats verworven in de ambulante geestelijke gezondheidszorg. Binnen dit bestek kan ik niet ingaan op de ontwikkeling van en de verschillen binnen deze stroming, die wordt gevoed door ideeën ontleend aan de psychoanalyse, groepsdynamica, algemene systeemleer en communicatietheorie.³⁷ Diverse therapeutische varianten van deze interactionele oriëntatie deden opgeld, zoals groeps- en echtparentherapieën, in de regel verricht binnen de muren van instellingen. Beïnvloed door het therapeutische klimaat van de jaren zeventig is ook het *casework* zich gaan opwerpen als een psychosociale therapie, maar bij verbaal minder begaafde gezinnen uit de lagere sociale klassen, de traditionele probleemgezinnen, werd de gezinstherapie nog weinig beproefd. Daarvoor steunt deze teveel op communicatietechnieken uit een 'burgerlijke onderhandelingscultuur'. Bij probleemgezinnen lijken directe interventies in sociale netwerken van gezinssystemen meer perspectief te bieden dan interventies in verbale interactiepatronen.³⁸

Exemplarisch voor het doorwerken van dit gedachtegoed in de huidige, meer intensieve benadering van (zware) probleemgezinnen is het *Rapport Klinische Gezinsbehandeling* (1985). Het rapport spreekt van zieke gezinnen, waarvan

de leden door fixaties in het separatie/individuatieproces in symbiotische relaties zijn verwickeld:

De separatie/individuatiepogingen kunnen uitermate heftig verlopen. Ten dele leeft men immers in de ander en bij de gratie van de ander. Separatie betekent dan het verlies van een deel van het 'zelf'. Zeer heftige afstotings- en uitstotingspogingen vinden plaats. Tevergeefs wordt getracht de symbiose te verbreken. Soms lijkt het gezin op 'los zand', als gevolg van het schijnbaar overheersen van afstotingsprocessen, vergelijkbaar met het afwijzen van de moeder door een koppige kleuter. Per saldo overwint de symbiose en blijft de samenhang in het gezin ondanks alles bestaan. Als reactie op afstoting kunnen perioden volgen van heftige aantrekking en vereenzelving met de andere gezinsleden. Bij voorkeur worden deze zeer wisselende aantrekkings- en afstotingsgevoelens in de buitenwereld geprojecteerd, zodat er als het ware een gemeenschappelijke vijand kan ontstaan, waartegen men zich gezamenlijk weert.³⁹

Bij symbiotische gezinnen zou hun sociaal dysfunctioneren (uitstotings-, verwerpings-, isolerings- en destructieve processen) een 'onthullende afspiegeling van de psychische gezinsproblematiek' zijn.⁴⁰

Het rapport beveelt de oprichting aan van een vijftal klinieken voor residentiële gezinsbehandeling. In leefgroepen van meerdere gezinnen kunnen zich nieuwe interactiemogelijkheden aandienen en met behulp van uiteenlopende therapieën (verbaal/nonverbaal, individueel/groepsgericht) individuatieprocessen op gang worden gebracht.⁴¹

Dergelijke klinieken bestaan reeds in Rotterdam en Amsterdam. Directe aanleiding tot het rapport was de kwestie, dat ziektekostenverzekeringen niet de intramurale behandeling van gezinnen in de Amsterdamse Triangel wilden dekken. Dit sociotherapeutische instituut, opgericht in 1972, richt zich op (multi-)probleemgezinnen of affectief verwaarlozende gezinnen (waaronder veel eenoudergezinnen). Gezinnen kunnen zich daar vrijwillig voor zes maanden laten opnemen in een van de vijf leefgroepen van drie à vier gezinnen. De therapie is, in het voetspoor van gezinstherapeutische inzichten, gericht op het doorbreken van het negatieve bindingscomplex, dat gezinsleden aan elkaar gekluisterd houdt.⁴²

Uitgaande van de veronderstelling dat de 'gezinskluwen' niet door uithuisplaatsing van kinderen wordt ontward, wil men zeer problematische gezinnen ofwel in hun geheel 'uit huis plaatsen' ofwel thuis intensief bijstaan.⁴³ Terughoudendheid bij ingrijpen in zeer problematische opvoedingssituaties had al vanaf begin jaren zeventig geleid tot een daling van het aantal uithuisplaatsingen. 'Kinderen ontwikkelen zich beter bij slechte ouders, dan bij betere hulpverleners!', zo verwoordde een hoogleraar orthopedagogiek in 1985 polemisch de negatieve stemming ten opzichte van hulpverleners, die de rol van ouders overnamen.⁴⁴ Hulpverleners mogen volgens hem alleen als bemiddelaar optreden in conflicten tussen ouders en kinderen.

Ook al streeft men naar kortstondige begeleidingscontacten, hulpverleners moeten soms met engelengeduld jarenlang naast een probleemgezin lopen om enige vooruitgang te boeken, zoals in het geval van een maatschappelijk werker, die vanaf 1984 de voogdij heeft over een viertal kinderen van een groot, voormalig Houtplein-gezin, waarvan de ouders hun kinderen 'omknellen'.⁴⁵

Symbiotische versus gedepriveerde gezinnen

De denkbeelden uit het Rapport *Klinische Gezinsbehandeling* kunnen worden getypeerd volgens het probleemfiguratieschema dat ik al een aantal keren heb gehanteerd. Deze probleemfiguratie van het symbiotische (in de psychoanalytische zin van het woord) gezin wordt gedragen door gezinstherapeutisch georiënteerde deskundigen.

1. Object van bemoeienis is het symbiotische gezin, waarvan de leden op een verstikkende wijze van elkaar afhankelijk zijn.
2. De oorzaak wordt gelegd in stoornissen in (actuele) interactie- en communicatiepatronen tussen gezinsleden als subsystemen van het gezin.
3. Doel is het voltrekken van het proces van separatie/individuatie (verzelfstandiging) van delen van het gezinssysteem.
4. Als interventiemiddel staat de klinische gezinsbehandeling in een sociotherapeutisch instituut model, alwaar gezinnen onder supervisie van psychiaters intensieve psychosociale hulpverlening kunnen ontvangen, als ambulante hulpverlening geen uitkomst biedt.

Dergelijke klinieken of gezinshuizen bevinden zich nog in een experimenteel stadium.⁴⁶ De gangbare praktijk is de (goedkopere) ambulante hulpverlening aan gezinnen of (in het uiterste geval) uithuisplaatsing van kinderen. Ook al worden deze tehuizen als eindstations voor gezinnen bepaald niet algemeen aanvaard, de grondgedachten van deze probleemfiguratie van het symbiotische gezin zijn ook in de ambulante hulpverlening aan gezinnen gemeengoed geworden.

Bij de gezinnen die men als doelgroep op het oog heeft, spelen zowel psychische als sociale en materiële problemen. In de geschetste probleemfiguratie van het gedepriveerde gezin ligt de nadruk op sociale en materiële problemen, terwijl in de probleemfiguratie van het symbiotische gezin de aandacht uitgaat naar de psychische verankering van de problemen. Voor beide probleemcomplexen bestaat geen omvattende hulpverleningstaal.

De nadruk op psychosociale problemen in de hulpverlening aan gezinnen roept het gevaar op, dat instellingen de sinds begin jaren tachtig verscherpte materiële problemen verwaarlozen en slechts oog hebben voor de immateriële gevolgen (psychologisering). Andersom kan een nieuwe nadruk op het materieel karakter van problemen (budgettering, schuldsanering) achterliggende immateriële noden aan het zicht doen onttrekken (economisering).⁴⁷ Daar waar de tendens bestaat de hulpverlening op materieel vlak te concentreren bij Gemeentelijke Sociale Diensten en voor immateriële problemen te verwijzen naar instellingen als het algemeen maatschappelijk werk, bestaat het risico dat gezinnen met samenhangende materiële en immateriële problemen tussen wal en schip vallen.⁴⁸

In deze tijd van teruglopende financiële middelen profileren hulpverlenende instellingen zich in toenemende mate produktgericht rond concrete hulpvragen en korte-termijndoelen, waardoor weinig ruimte blijft voor diffuse (levens)problemen van cliënten en langlopende 'leun-en-steun'-contacten. Het gevolg is, dat een groeiende restcategorie cliënten volgens verontrustenden van nu blijft rondlopen in een woud van hulpverleningsinstellingen.

Slotbeschouwing

In deze slotbeschouwing herneem ik mijn probleemstelling: de probleemfiguraties die sinds de Eerste Wereldoorlog op diverse tijdstippen hun stempel drukten op de ondertoezichtstelling van Nederlandse gezinnen. Werpt de door mij gekozen optiek nieuw licht op recente pogingen tot verklaring, waarin vanuit andere analytische vertrekpunten onmaatschappelijke gezinnen worden gezien als produkten van het industrialisatieproces, en de praktijken van toezicht als uitvloeisel van het civilisatieproces? Ik vat eerst mijn eigen gedachtengang samen.

De sociale-constructie-these

Het ontoelaatbare, onmaatschappelijke, probleemgezin enzovoort is geen in de werkelijkheid gegeven object, maar de uitkomst van een sociaal constructieproces. Het zijn namen, gegeven aan gezinnen die tenminste met elkaar gemeen hebben, dat hun armoedesituatie tot een onconventioneel levenspatroon leidde en deskundigen (theoretici, beleidsmakers en praktijkwerkers) ingrijpen in hun reilen en zeilen legitiem achtten. De verschillende verhalen die over de aldus geafficheerde gezinnen in de loop der tijd de ronde deden, heb ik gekarakteriseerd aan de hand van het in hoofdstuk 1 geschetste probleemfiguratie-schema. Zo'n probleemfiguratie heeft een rationele structuur: het bevat samenhangende analyse- en verhaalfragmenten over een verontrustend object, de veronderstelde oorzaken, nastrevenswaardige interventiedoelen en geëigende interventiemiddelen.

De diverse probleemfiguraties die ik heb gereconstrueerd, kan men zien als evenzovele pogingen de toenmalige dilemma's in de bemoeienis met gezinnen op te lossen. Keer op keer werd geloof gewekt in de werkzaamheid van, en de noodzaak bepleit tot weer een andere aanpak. Zolang een probleemfiguratie appelleerde aan deze 'verbeelding', gold ze als rationeel, dat wil zeggen als waar en effectief, en oefende ze (machts)werkingen uit op interventiepraktijken.

Een probleemfiguratie kan worden beschouwd als een *rationele fictie*. Het fictionele karakter ervan manifesteert zich pas goed, als haar waarheidskarakter wordt aangevochten vanuit een nieuwe, opkomende probleemfiguratie. Laten we dit nog eens nagaan aan de hand van de vier elementen van een probleemfiguratie: object, oorzaken, doelen en middelen. Wat het object onmaatschappelijk gezin precies was, bleek bijvoorbeeld in de jaren vijftig nauwelijks te bepalen: het behelsde dusdanig heterogene verschijnselen, dat pogingen daaruit een gezinstypologie te ontwikkelen moesten worden opgegeven. Tweede voorbeeld: de gevaren die van een slordig, ongeregeld huishouden zouden uitgaan (zoals eind

jaren veertig gesteld werd: 'een intense bedreiging voor het geestelijk welzijn van ons volk') werden in de jaren zestig als denkbeeldig afgedaan. Richt men de blik op de vermeende oorzaken van onmaatschappelijkheid, dan blijkt dat de discussie daarover nooit werd beslecht. Het bewijs ten gunste van één cluster daarvan (zoals in de jaren dertig: endogene versus exogene oorzaken) valt niet te leveren; naar believen kon de voorkeur verschuiven naar de weinig specifieke factor van de 'maatschappelijke veranderingen' (jaren vijftig) of 'omstandigheden' (jaren zestig). Ook het pakket interventiedoelen bleek (evenals de aan het object toegeschreven verschijnselen) na verloop van tijd minder wezenlijk samen te hangen; dit kwam aan den dag toen de zaligmakendheid van de burgerlijke levenswijze op losse schroeven werd gezet. Tenslotte, nooit leverde evaluatieonderzoek het bewijs dat het gepropageerde interventiemiddel (gezinssoorten, heropvoedingscentra) voor het bereiken van een dergelijk doel al dan niet geschikt was.

Een probleemfiguratie bezit dus - om een beeldspraak te gebruiken - een rationeel geraamte met fictieel vlees en bloed. Daarom verkies ik het neologisme probleemfiguratie boven de aanduiding probleemdefinitie. De zeggingskracht van een probleemfiguratie wordt door haar fictionele karakter niet ondermijnd, maar juist vergroot. Om het befaamde theorema van Thomas te parafaseren: *If men figure* (niet, zoals hij formuleert: *define situations as real, they are real in their consequences*).¹

Deze gedachtengang dwingt tot een historische reconstructie van de aflossing van de ene probleemfiguratie door de andere. Vier vraagpunten acht ik hierbij van belang:

1. Welk type kennis en inzicht kenmerkt de diverse probleemfiguraties? De geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding laat geen cumulatief proces van kennis en inzichten zien. De invalshoek verschoof meermalen drastisch: van een pragmatische volkshuisvestingsbenadering naar de sociale psychiatrie en vervolgens de sociologie, om tenslotte in andragologisch en gezinstherapeutisch vaarwater te belanden.

2. Wie ventileren als eersten de denkbeelden van een opkomende probleemfiguratie: theoretici, beleidsmakers of praktijkwerkers? Het antwoord blijkt gedifferentieerd. Een blik terug leert, dat lokale volkshuisvestingsambtenaren een beslissende rol speelden bij de probleemfiguratie van het ontoelaatbare gezin; sociaal-psychiatrisch georiënteerde deskundigen uit de kring der geestelijke volksgezondheidszorg deden dat voor het sociaal zieke gezin; sociologen/sociaal-geografen vervolgens voor het maatschappelijk onaangepaste gezin; en sociologisch gevormde landelijke beleidsmakers van het ministerie van MW/CRM tenslotte voor de probleemfiguratie van het gedepriveerde gezin. Historisch gezien namen theoretici bepaald niet altijd het voortouw in het formuleren van een nieuw geluid omtrent onmaatschappelijkheid. De relatie theorie-praktijk laat zich in de onderhavige studie niet beschrijven als een verhouding waarin denkbeelden van mens- en maatschappijwetenschappers, vertaald in beleidsadviezen, unilineair hun weg vinden naar de praktijk; de innoverende invloed van beleidsmakers wordt dan miskend.

3. Hoe groot is de verspreiding van een bepaalde probleemfiguratie? De taal van de praktijk (of die van het lokale beleid) hoeft geenszins synchroon te lopen met die van de dominante probleemfiguratie. Zij kan daarbij achterlopen (de denkbeelden van Duitemeijer bijvoorbeeld), uit de ruif van meerdere probleemfiguraties eten (sommige praktijkwerkers van de Stichting Volkswoningen), of zelfs het gezicht daarvan bepalen (zoals radicale welzijnswerkers in de jaren zeventig).

4. Wat is de zwakste schakel van een probleemfiguratie, waardoor deze wordt opengebroken en afgelost door een andere? Ik kies ter beantwoording van deze vraag weer enkele voorbeelden uit mijn onderzoek. Beslissend voor de overgang van de probleemfiguratie van de krotwoningen naar die van het ontoelaatbare gezin was de kritiek op het gehanteerde middel van woningverbetering; dit leidde niet automatisch tot aangepast woongedrag. De verschuiving van de kritiek op de woonwijze naar de gehele levenswijze - die daarvan moeilijk is los te snijden - markeerde de overgang naar de probleemfiguratie van het sociaal zieke gezin. Het verbreden van de oorzakelijke invalshoek van onvolwaardigheid ten gunste van maatschappelijk achterblijven typeerde de opkomst van de probleemfiguratie van het maatschappelijk onaangepaste gezin. Kritiek op de burgerlijke levenswijze opende tenslotte de deur voor de probleemfiguratie van het gedepriiveerde gezin. Zowel de verhalen over het object, als die over oorzaken, doelen en middelen kunnen ieder op zich de zwakste schakel van een probleemfiguratie vormen.

In hun recente studie over de geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding concluderen Dercksen en Verplanke dat de wetenschap niet in staat is geweest een 'algemene theorie omtrent onmaatschappelijk gedrag' te formuleren vanwege de toenmalige vooringenomenheid van wetenschappers.² Als men de door mij ontwikkelde gedachtengang volgt, moet het bestaan van een dergelijke bovenhistorische algemene theorie *überhaupt* worden afgewezen. In de historisch elkaar afwisselende probleemfiguraties krijgt de voor iedere tijd kenmerkende 'structuur van vooringenomenheid' haar beslag (door mij de rationele fictie van een probleemfiguratie genoemd) - ook vandaag de dag.

Maatschappelijke verklaringen: de opteeken van andere auteurs

Het ontoelaatbare gezin ontstond als bijproduct van de gemeentelijke woningbouw. Aan de verspreiding van de probleemfiguratie van het sociaal zieke gezin droeg de paniek over de naoorlogse morele verwording het nodige bij: economische en morele wederopbouw dienden hand in hand te gaan. De probleemfiguratie van het maatschappelijk onaangepaste gezin wortelde in een vooruitgangsgeloof omtrent de burgerlijke maakbaarheid van zogenaamde achterblijvende gezinnen. Bij de probleemfiguratie van het gedepriiveerde gezin tenslotte werd achterblijven niet langer geweten aan persoonlijk falen maar aan maatschappelijke achterstelling. De maakbaarheid (of radicale verandering) van de maatschappij zelf kwam bovenaan de agenda te staan.

Bestaat er een interpretatie van het gehele historische proces van ondertoezichtstelling van gezinnen, die uitstijgt boven één van de gereconstrueerde pro-

bleemfiguraties, die zelf veelal maatschappelijke omstandigheden aanvoeren als logische verklaring voor hun opkomst? Een omvattende verklaring dient aan te sluiten bij datgene wat de verschillende probleemfiguraties over de gehele tijdslijn kenmerkt: namelijk dat de doelgroep bestond uit arme gezinnen en dat het toezicht hun heropvoeding beoogde. Op dat gegeven sluiten twee recentelijk ontwikkelde verklaringsmodellen aan: de eerste ziet onmaatschappelijke gezinnen als het (mislukte) produkt van het industrialisatieproces, de tweede beschouwt gezins-toezichtspraktijken als uitvloeisel van het civilisatieproces. Ik ga succesievelijk op beide in.

Industrialisatie en armoede

De relatie tussen industrialisatie en onmaatschappelijkheid is laatst gelegd door De Regt.³ De industrialisatie creëerde nieuwe scheidslijnen in de massa der arbeidende bevolking, variërend van geschoolde en ongeschoolde (fabrieks)arbeiders tot aan losse werklieden, venters, werklozen, uitkeringstrekkers en armlastigen. Waar geschoolde arbeiders verburgerlijkten, ontbeerden laatstgenoemde categorieën bij gebrek aan vaste beroepsarbeid een geregelde leefwijze. De Regt sluit zich aan bij het kernstuk van de probleemfiguratie van het maatschappelijk onaangepaste gezin, zoals in de jaren vijftig verwoord door Van Doorn.⁴ Diens stelling is, dat grote delen van de massa der armen van de negentiende eeuw zich sindsdien hebben geëmancipeerd tot een bewuste, verburgerlijkte arbeidersklasse; slechts bij een marginale restgroep, een proletarische achterhoede, doet zich het probleem van een ongeregelde levenswijze en onmaatschappelijkheid voor.

Bij Van Doorn lijkt de triomf van het burgerlijke cultuurbombardement welhaast compleet: slechts wat hij noemt 'sociale fossielen uit de vroegkapitalistische maatschappijstructuur' moeten nog worden bewerkt. De Regt neemt het perspectief van emanciperende, sociaal stijgende arbeiders over, voor wie onmaatschappelijken achterblijvers waren. Beider visie is doortrokken van vooruitgangsgeloof: zij die zich niet voegen naar de moderne, burgerlijke cultuur worden als exponenten van een tot ondergang gedoemde 'preindustriële volkscultuur',⁵ hun plaats geweest.

Wie zich op het standpunt stelt van de probleemfiguratie van het gedepriiveerde gezin, zal bovengenoemde karakterisering beschouwen als een verontachtzaming - of stigmatisering - van 'moderne' (armoede)subculturen, die geen residu maar een reactie zouden vormen op hedendaagse deprivatiemechanismen. Immers, waarom zou het gedrag van emanciperende arbeiders onder invloed van de industrialisatie wel veranderen en dat van de (arme) onderlaag niet? Het veranderende netwerk van nieuwe afhankelijkheden (van bureaucratische uitkeringsinstanties, woningbouwverenigingen, professionele hulpverleners enzovoort) dwingt ook hen tot het moderniseren van hun overlevingsstrategieën. De huidige tijd vraagt een ander arsenaal vaardigheden of slimmigheden om het hoofd boven water te houden dan vroeger, scheidt dientengevolge haar eigen, specifieke groepen af die daarin niet slagen en kent een ander probleembeheer van dergelijke (historisch wisselende) groepen.

Uitgaande van deze gedachtengang kan onmaatschappelijkheidsbestrijding niet worden beschouwd als een voorbijgaand, thans afgesloten proces, maar als een fase in een permanent proces van maatschappelijk beheer van armoede. Daarin tekenen zich weliswaar breuken af, zoals bij uiteenlegging in probleemfiguraties naar voren komt, maar er lopen evenzeer lijnen naar hedendaagse armoedediscussies. Worden heden ten dage onder de noemer armoede niet analoge sociale processen bestudeerd als die zich voorheen bij asociale voordeden? Zo is armoede volgens Schuyt en Tan⁶ pas armoede, als deze gepaard gaat met processen van sociale uitsluiting, marginalisering, bureaucratische afhankelijkheid, demoralisering en stigmatisering. De onderhavige studie geeft wellicht meer zicht op het relatief nieuwe van het huidige maatschappelijk probleembeheer van als arm beschouwde gezinnen.

Civilisatie en onmaatschappelijkheid

De praktijken van ondertoezichtstelling van gezinnen worden door een auteur als De Regt beschouwd als voortzetting van het burgerlijk beschavingsoffensief, bedoeld om achterblijvende arbeidersgezinnen te verheffen tot het niveau van zelfbewuste, gedisciplineerde en ordelijk levende mensen.⁷ Menigeen zal vandaag de dag eerder willen spreken van een ontsporing van het beschavingsoffensief. Het positieve of negatieve oordeel over de maatschappelijke bemoeienis met onmaatschappelijke gezinnen (of met gezinnen überhaupt) hangt mijns inziens af van de vraag, hoe men dit civilisatie- of moderniseringsproces beoordeelt.

Hoewel Elias geen studie heeft gemaakt van processen van gedwongen modernisering of disciplineren, speelt zijn civilisatietheorie een belangrijke rol in hedendaagse interpretaties van veranderingen in omgangsvormen tussen gezinsleden.⁸ Zonder in de details van zijn theoretisch bouwwerk te treden, plaats ik vraagtekens bij het kernstuk ervan, dat is geïnspireerd op Freud.

Elias denkt het civilisatieproces naar het model van het psychische ontwikkelingsproces: volgens zijn sociogenetische grondwet⁹ weerspiegelt de geschiedenis van een samenleving zich in de geschiedenis van elk individu daarbinnen. Freud stelt van zijn kant dat in de ontogenese, dat wil zeggen de individuele ontwikkeling van zuigeling naar volwassen mens, de fylogeneese wordt herhaald, de ontwikkeling van de menselijke soort.¹⁰

Freud schetst de ontwikkeling naar volwassenheid als een proces, waarin het kind onder invloed van uiterlijke dwang (opvoeding), die wordt omgezet in innerlijke dwang (het geweten), zijn onmiddellijke driftbevrediging moet opgeven en dient te komen tot driftbeheersing (onderdrukking/verdringing respectievelijk sublimering van zijn seksuele en agressieve driften). De ontwikkeling die Elias schetst van het civilisatieproces concipieert hij naar dit model: naarmate het tussenmenselijke interdependentievelichtwerk complexer wordt, verschuift de regulering van de affecthuishouding van externe dwang naar zelfdwang, en in de plaats van onmiddellijke, heftige, ongereguleerde driftuitingen treedt affectbeheersing, gekenmerkt door een verfijnd, geciviliseerd scala van affect-restricties. Maatschappelijke onderlagen zouden volgens Elias directer toegeven aan hun driften

en affecten dan boven- en middenlagen; bij hen zou het Europese civilisatieproces zich veel later voordoen.¹¹

Zoals in de jaren vijftig de sociologische typering van onmaatschappelijken als achterblijvers haar (ontwikkelings)psychologische pendant kreeg in hun portrettering als grote kinderen, zo kunnen onmaatschappelijken in Elias' theorie (hoewel hij daarover niet spreekt) geen andere plaats krijgen toebedeeld in het netwerk van maatschappelijke afhankelijkheidsverhoudingen dan als 'infantiele resten', 'kinderlijke residuen' in een volwassen civilisatie.¹² De maatschappelijken-onmaatschappelijken-figuratie (figuratie hier gebruikt in de zin van Elias' definitie van afhankelijkheidsnetwerken van mensen) kan in zijn theorie slechts worden begrepen naar analogie van de volwassenen-kinderen-figuratie. Aan zijn civilisatietheorie kleeft evenzeer een vooruitgangsgeloof als aan de in de vorige paragraaf geschetste interpretatie van onmaatschappelijken als (mislukte) producten van het industrialisatieproces. Het ingrijpen in onmaatschappelijke gezinnen vindt zijn legitimatie in het superioriteitsgevoel dat wortelt in dit vooruitgangsgeloof: zoals volwassenen de plicht hebben kinderen op te voeden, hebben hulpverleners het recht onmaatschappelijken te hèropvoeden - om hun bestwil, zoals bij kinderen.

Niet alleen is Elias' theorie van het Europese civilisatieproces 'volwassenen'-centristisch, er kleven ook etnocentristische implicaties aan.¹³ Want hoe moeten in zijn model niet-burgerlijke, etnische (sub)culturen in relatie tot de westerse beschaving worden begrepen, anders dan als primitief? Het (voormalige) superioriteitsgevoel ten opzichte van onmaatschappelijken lijkt zich heden ten dage parallel hiermee vooral te manifesteren tegenover in Nederland woonachtige etnische minderheden. Processen van marginalisering en stigmatisering zijn thans hèn beschoren; en discussies over segregatie en integratie richten zich nu op deze probleemgroepen. Het is zeer de vraag of de sinds de jaren zestig optredende relatieve versoepeling van traditionele Nederlandse gezinspatronen een culturele vermenging toelaat met gezinsmodellen van etnische minderheden, zodat hen een asociale status blijft bespaard.

Gezinnen zonder toezicht?

De reacties op deze geschiedenis van de ondertoezichtstelling van gezinnen kunnen variëren van verbazing ('hoe was het mogelijk') tot herkenning ('het is nog steeds zo'). Wie zich op een vooruitgangs- of emancipatiestandpunt stelt, zal het verschil benadrukken tussen toenmalige toezichtspraktijken en hedendaagse hulpverleningspraktijken. Wie een minder optimistische kijk op de loop der geschiedenis heeft, zal in deze studie veeleer aanknopingspunten vinden voor kritiek op de hedendaagse hulpverlening als verfijnde disciplinerende. Is er sprake van een verminderd of vermeerderd ofwel andersoortig toezicht op of bemoeienis met gezinnen?

Volgens de socioloog Saal valt er weinig meer toe te zien op gezinnen, omdat thans ten aanzien van primaire relaties en leefvormen 'alles *kan* en alles *mag*'.¹⁴ De spanningen die het privé-leven doortrekken door het wegvallen van

vanzelfsprekende traditionele samenlevingsmodellen moeten met elkaar (samen)levende individuen oplossen door onderling maar uit te maken wat toelaatbaar is, een situatie die De Swaan heeft getypeerd als onderhandelingshuishouding.¹⁵

Saal ziet over het hoofd, dat de angsten en onzekerheden die deze situatie met zich meebrengt, juist de voedingsbodem vormen van een groeiend leger van relatie-, gezins-, (ortho)pedagogische en andere deskundigen.¹⁶ Het toezicht op gezinnen mag zijn afgenomen, de roep om inzicht in en raad bij allerlei levensproblemen is alleen maar luider geworden.

Terwijl de hulpverlening op vrijwillige basis aan gezinnen sterk is toegenomen, is de gedwongen hulpverlening geenszins weggefallen. Saals uitspraak 'alles kan en alles mag' lijkt mij daarom aanvechtbaar, zeker als het de socialisatie van kinderen betreft. Onmiskenbaar is de gedwongen hulpverlening veranderd. Het (juridische) toezicht op gezinnen, bijvoorbeeld in de kinderbescherming, is zich in toenemende mate gaan hullen in het kleed van de vaktaal van de vrijwillige hulpverlening van RIAGG's, MOB's, huisartsen enzovoort, met als gevolg dat ingrijpende maatregelen tegen de wil van ouders drastisch zijn afgenomen. Er is ogenschijnlijk sprake van een afname van bevoogding of - in termen van De Swaan - een verschuiving van een bevels- naar een onderhandelingshuishouding.

Deze karakterisering van De Swaan doet mijns inziens weinig recht aan de dwang- en machtsstructuur van allerlei hulpverleningsrelaties, waardoor de grenzen van de onderhandelingsruimte worden gemarkeerd. Materieel afhankelijke gezinnen - vooral gescheiden bijstandsvrouwen met kinderen - worden in toenemende mate geconfronteerd met een type opdringerige bemoeienis met hun levensinrichting (variërend van onderzoek van sociaal onderzoekers naar het halfjes inwonen van een vriend, tot kritiek op het maken van schulden als gevolg van de aanschaf van een ijskast), die met een blik op het verleden bekend in de oren klinkt. Bij gezinnen met psychische en sociale (naast materiële) problemen is de op hen uitgeoefende dwang thans veelal minder manifest dan vroeger. De hedendaagse (vrijwillige-) hulpverleningstaal heeft een dusdanige dominante positie verworven, dat ook de objecten van (gedwongen) hulpverlening zich de (sociaaltherapeutische) taal- en omgangscodes van hulpverleners hebben eigen gemaakt, terwijl men voorheen sprak over ontoelaatbaren, asocialen en onmaatschappelijken - termen die de cliënten ver van zich wierpen.¹⁷

Waar heropvoeding of - in moderne termen - gedragsverandering het beoogde doel blijft, worden objecten van (gedwongen) disciplineren, zo concludeer ik, onderworpen aan de taal en het hulpverleningsprogramma van disciplinerenden. Verzet daartegen lijkt zich voortdurend tegen het belang of de verlangens van de cliënten zelf te keren: het toezicht van bovenaf is totalitair geworden, dat wil zeggen - in psychologisch jargon - verinnerlijkt.

In *de Volkskrant* van 21-1-1984 verzucht de Utrechtse gemeentelijke chef woningexploitatie in een artikel over stijgende huurschulden en huissuitzettingen:

Was er nog maar een stichting volkswoningen, zoals vroeger, die de mensen hielp met budgetteren. Maar dat is niet modern meer.

Hoe *modern* zijn hedendaagse armoedebestrijders?

Noten

Hoofdstuk 1

- 1 Dercksen en Verplanke 1987, 241.
- 2 Donzelot 1977 en 1979.
- 3 Foucault 1982a, 507.
- 4 De Regt 1984, 199-239; Dercksen en Verplanke 1987; Thierry 1985; Heikens 1985.
- 5 De Regt 1984, 202, 245-248.
- 6 Geciteerd bij Zuithoff 1963, 32; Van Rooy 1953, 24. Ik gebruik het woord figuratie niet in de betekenis die Elias hieraan geeft (vervlechtingsnetwerk tussen *mensen*). Ik typeer met het begrip probleemfiguratie de samenhang tussen *woorden*.
- 7 Foucault 1982a, 507.
- 8 Foucault 1979, 127.
- 9 Voor een klein deel ook in het semi-statisch archief in Utrecht, het archief van de GG&GD en van de ROVU (Dienst Ruimtelijke Ordening, Volkshuisvesting Utrecht). Tenzij anders vermeld bevinden de aangehaalde bronnen die betrekking hebben op de Stichting Volkswoningen zich in het Gemeentelijk Archief Utrecht.
- 10 De wekrapporten van de opzichter van het Houtplein uit 1937, 1938, 1939 en 1947 zijn bewaard gebleven. Bovendien werd mij uit de periode 1968-1973 inzage gegeven in een verzameling verslagen van teamvergaderingen, besprekingen met maatschappelijk werk(st)ers, teamoverleg van het peuterdagverblijf en de psycholoog, complexwerkbesprekingen en aantekeningen van maatschappelijk werk(st)ers over circa 35 gezinnen. Zie Van Wel 1986a.
- 11 Ik reken hieronder niet alleen stukken van gemeentewege maar ook beleidsnota's e.d. van de Stichting Volkswoningen zelf. Duitemeijer, directeur van de Stichting (1957-1975), was zeer actief op dit front. In plaats van het jaarverslag van 1961 schreef hij een boek over de Stichting. Zie Duitemeijer 1962.
- 12 Zie over mondelinge geschiedenis Thompson 1988; Du Bois-Reymond en Wagmakers 1983; Leydesdorff 1987; het themagedeelte van *Comenius* jrg. 8 (1988) nr. 30.
- 13 De gesprekken zijn gehouden aan de hand van topic-lijsten, merendeels met de bandrecorder opgenomen en letterlijk uitgewerkt. Enkele relevante interviewkenmerken:

Er werd met 56 niet-bewoners gesproken en 26 interviews gehouden met 37 ex-bewoners. De dubbelinterviews met bewoners betroffen meestal echtparen, soms moeder met zoon/dochter of twee zusjes. Van de 37 ex-bewoners zijn er 14 als volwassene op de complexen van de Stichting terecht gekomen; 15 hebben er als kind maar ook (meestal na inwoning bij de ouders) als (getrouwde) volwassene gewoond; 8 personen hebben er alleen als opgroeiend kind gezeten. De meerderheid van de geïnterviewden heeft op het centrale complex van de Stichting gewoond: het complex Kerkweg of Houtplein. Make we een tweedeling in de vijftigjarige periode waarin de Stichting bestond, dan heeft 1 ex-bewoner alleen de periode vóór 1950 meegemaakt, 21 personen een deel van de periode ervoor en erna, en 15 alleen de periode na 1950.

De groep van 56 niet-bewoners bestond uit 34 personen die betrokken waren bij de Stichting Volkswoningen. Zoals: bestuursleden, wethouders (6); de dochter van de tweede opzichter/directeur; maatschappelijk werk(st)ers/opzichters (10); gezinsverzorgsters (6); jeugdleiding (4); peuterleidsters (4); conciërges (2) en een lid van het researchteam. Van de Stichting Raad voor Bijzonder Gezins- en Wijkwerk werden 11 betrokkenen geïnterviewd: bestuursleden (1; exclusief 6 die ook bij de Stichting Volkswoningen een beleidspositie innamen); de coördinator; maatschappelijk werk(st)ers (4) en gezinsverzorgsters (5). Tenslotte werd gesproken met 11 indirect betrokkenen, zoals opbouw- en buurthuis-maatschappelijk werk(st)ers (3), reclasserings-maatschappelijk werkers (2), zusters Augustinessen (2), een gemeentelijke staffunctionaris, vrijwillige hulpverlener, buurtbewoonster en brigadier. Het minst bereid tot medewerking was de kern van de staf van de Stichting Volkswoningen. Ondanks lange telefoongesprekken weigerde Duitemeijer een interview, gezien eerdere ervaringen met journalisten. Desalniettemin was hij zo vriendelijk hoofdstuk 10 uitgebreid van schriftelijk commentaar te voorzien.

De VPRO-radioserie *Het Spoor Terug* besteedde onder de titel *Asociaal in Utrecht 7-2-1987* en *14-2-1987* uitgebreid aandacht aan de Stichting Volkswoningen middels interviews van J. Maris met betrokkenen. Zie ook Bos 1987; *Algemeen Dagblad* 22-11-1983, 2.

Een groot aantal van mijn studenten is betrokken geweest bij dit project. Zie De Ridder-Polderman en Stekelenburg 1983, die als eerste het semi-statisch archief ingingen; P. Mathijssen 1985; J. Hendriks 1985; A. de Vries 1987; J. van de Putte en L. Snickers 1987; A. Pilon 1987; J. Neefjes 1988; H. Alberts 1988 en T. van Wijk 1988. Zij namen het leeuwendeel van de interviews voor hun rekening.

- 14 Ik beoog dus niet de geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland te schrijven. Met de titel van hun proefschrift suggereren Dercksen en Verplanke (1987) dat zij dit wel doen, maar wat de praktijk betreft beperken zij zich tot één casus: de gezinsoorden. Zie ook Dercksen en Verplanke 1982 en 1985.

Hoofdstuk 2

- 1 De Bosch Kemper 1851, 255-256.
- 2 'Verslag aan den koning' 1854-1855, 51.
- 3 Ibidem, 68.
- 4 Moreelse 1664, 9.
- 5 Een ander vroeg voorbeeld is Scheltema 1828, 30-31.
- 6 Offringa 1972.
- 7 Zie over de cholera-epidemie Snellen 1866; Van Melle 1950.
- 8 Van den Bergh 1945; Bosschaert 1969.
- 9 Snellen 1869.
- 10 Commissie uit den Gemeenteraad 1868, 6.
- 11 Reglementen der Vereeniging tot verhuring van woningen aan de arbeidende klasse te Utrecht 1855, 3.
- 12 Geciteerd in Blijstra 1969, 134-135.
- 13 Ibidem, 135. Hoe het toezicht op bewoners was geregeld, is mij onbekend. De archieven van deze vereniging zijn zoekgeraakt.
- 14 *Rapport over den toestand der arbeidende klasse in de gemeente Utrecht 1872*, XII.
- 15 Van Hasselt en Verschoor 1890, 230; Drucker, Greven en Kruseman 1896, 71.
- 16 *200 Jaar arbeidsmarkt in Utrecht III* z.j., 120 e.v.; Struick 1984, 337.
- 17 Van Vuuren 1938.
- 18 Van Besouw en Lenferink 1982.
- 19 *Verslag van het stelselmatig woningonderzoek te Utrecht 1906*, 19.
- 20 *Verslag Gemeenteraad Utrecht 1915*, 208.
- 21 De Vrankrijker 1962, 71.
- 22 Mercier 1887.
- 23 Drucker, Greven en Kruseman 1896, 65; zie verder De Regt 1984, 175 e.v..
- 24 *De Stem des Volks. Weekblad voor de arbeiderspartij 29-2-1908*.
- 25 Smissaert 1910, 20.
- 26 Smissaert 1899, 99.
- 27 Muller 1901; Ruitenberg 1979.
- 28 Geciteerd in Adriani 1925, 124. Zie ook Van Ebbenhorst Tengbergen en Alblas 1895, 31; Hallema 1926; Domela Nieuwenhuis 1901.
- 29 Deze typering is van Kloosterhuis 1981, 608-609. Zie ook De Heer 1978.
- 30 Adriani 1928; Van Lier 1955; 1959.
- 31 Brugmans 1925, 78 e.v.; Van den Eerenbeemt 1977.
- 32 De Regt 1984, 143-174.
- 33 De Bie 1983, 21-29. Ondernemers en zakenlieden waren slecht vertegenwoordigd als bestuurslid, armbezoeker of lid/donateur.
- 34 Muller-Lulofs 1917, 5-6.
- 35 Zie voor de idee om vanuit religieuze motieven een zedelijk patronaat van beschaafde vrouwen over armen te vestigen: Suringar 1842.
- 36 Muller-Lulofs 1940, 12.
- 37 Muller-Lulofs 1916, 69-70. Zie verder vooral Van Wijk 1988.

- 38 Ibidem, 43. Muller-Lulofs' dochter was de eerste (aanvankelijk onbetaalde) gediplomeerde woningopzichteres van Jaffa, waarvoor de moeder het begin-kapitaal bijeenbracht.
- 39 Van Loo 1981.

Hoofdstuk 3

- 1 Delhez 1928, 26.
- 2 *Gemeentebld Amsterdam* 1914, afd. 1, 2962; geciteerd in Keppler 1929a, 5.
- 3 Deze nota bevindt zich in het archief van de Stichting Volkswoningen en is een bewijs voor het contact tussen Amsterdam en Utrecht.
- 4 Keppler 1929a, 3.
- 5 Ibidem.
- 6 Dit *Rapport der subcommissie inzake de z.g. ontoelaatbare gezinnen* (18-12-1918) bevindt zich in het archief van de Stichting Volkswoningen.
- 7 Levy e.a. 1898, 11. Sedert het in werking treden van de Kinderwetten vond tot 1919 slechts in 3% van de gevallen herstel van de ouderlijke macht plaats. De ouders verdwenen na een uithuisplaatsing vrijwel uit zicht. Van Beusekom 1919.
- 8 Deze term komt voor in het *Verslag van den Gemeentelijke Woningdienst te Amsterdam* 1919, waarvan zich een overdruk bevindt in het archief van de Stichting Volkswoningen.
- 9 De Regt 1984, 199-239; Keppler 1929a; Querido 1933; Ottens 1975, 88-92. Bongers, die in de SDAP een vooraanstaande positie innam, verdedigde het Amsterdamse plan voor woningscholen, omdat het bij ontoelaatbaren om pathologische verschijnselen zou gaan, die een andere oplossing vereisten dan het maatschappelijk probleem van de verheffing der arbeidersklasse. De Regt 1984, 216.
- 10 'De huisvesting van ontoelaatbare gezinnen' 1920; Stok 1924; Marsman 1959.
- 11 Wegerif-Wegerif 1922, 211.
- 12 Visscher 1925.
- 13 *Rapport van een commissie, ingesteld door het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw en den Nationalen Woningraad, Algemeenen Bond van Woningbouwverenigingen inzake de huisvesting van krotbewoners* 1932; de citaten aldaar 92 en 96.
- 14 Ibidem, 41.
- 15 Bakhoven 1934.
- 16 *Gemeentebld Amsterdam* 1923, afd. 2, 1793; geciteerd in Romkes 1983, 60.
- 17 Keppler 1929b, 209.
- 18 Keppler 1929a, 31-33.
- 19 Delhez 1928, 27. Een ander rijtje bij Kohlbrugge 1928, 228.
- 20 Baas z.j.; De Wit 1987.
- 21 'Een en ander over Arbeiderswoningen I', *Utrechtsch Dagblad* 10-10-1915, 3.
- 22 *Zakboekje der gemeente Utrecht* 1924; Gemeente Utrecht, Afdeeling voor Maatschappelijke Aangelegenheden en Statistiek 1925. Utrecht volgde de

- landelijke lijn van toe- en afname van woningwetbouw. Zie Nycolaas 1974, 157.
- 23 Brief van het Ministerie van Arbeid, Afd. Volksgezondheid aan de gemeentebesturen 25-6-1919.
 - 24 *Verslag Gemeenteraad Utrecht* 1916, 611.
 - 25 *Verslag Gemeenteraad Utrecht* 1922, 564; alleen het communistische raadslid liet dat jaar een kritisch geluid horen. Zie *ibidem*, 93. In 1923 verloren de communisten hun enige zetel.
 - 26 *Gedrukte Verzameling Utrecht* (1920) nr. 104, 1. Deze bevat de voordrachten van B. en W. aan de gemeenteraad.
 - 27 *Verslag Gemeenteraad Utrecht* 1922, 525.
 - 28 *Gedrukte Verzameling Utrecht* (1922) nr. 88, 6.
 - 29 *Verslag van den Bouw- en Woningdienst 1924* 1925, 36.
 - 30 *Verslag Gemeenteraad Utrecht* 1924, 371.
 - 31 *Ibidem*, 369.
 - 32 *Gedrukte Verzameling Utrecht* (1924) nr. 163, 2.
 - 33 *Ibidem*.
 - 34 *Verslag Gemeenteraad Utrecht* 1924, 976.
 - 35 *Ibidem*, 973.
 - 36 *Ibidem*, 970.
 - 37 'Bestuursnotulen Stichting Volkswoningen' 7-4-1925; 5-5-1925; 25-10-1927.
 - 38 *Verslag Gemeenteraad Utrecht* 1926, 606-607.
 - 39 *Ibidem*, 614.
 - 40 *Verslag Gemeenteraad Utrecht* 1925, 854.
 - 41 *Ibidem*, 860.
 - 42 *Ibidem*, 858.
 - 43 *Ibidem*, 863.
 - 44 Brief van het bestuur van de Stichting voor het beheer van kleine woningen aan B. en W. van Utrecht 22-1-1925.
 - 45 *Verslag Gemeenteraad Utrecht* 1928, 470.
 - 46 *Ibidem*, 485.
 - 47 *Ploeg* 1929, 242-243.
 - 48 *Ploeg* was redacteur van het tijdschrift *De Blauwe Vaan* en schreef een aantal brochures voor deze vereniging. Zie *Ploeg* 1936; 1928 en 1945.

Hoofdstuk 4

- 1 Het bevolkingsregister tot 1936 berust bij het Gemeentelijk Archief Utrecht. Vanaf 1910 bestaat het systeem uit adreskaarten (vestigingsdatum, naam, aantal mannen of vrouwen, betrekking tot het hoofd, vertrekdatum en nieuw adres), gezinskaarten (naam, betrekking tot het hoofd, geslacht, geboortedatum en -plaats, burgerlijke staat, geloof, nationaliteit, de diverse woondressen met verblijfsduur, overlijdensdatum en het beroep - dit laatste onsystematisch aangetekend) en persoonskaarten. De persoonskaarten werden niet geraadpleegd, omdat ze geen extra informatie bevatten. Ik volg de

- verhuisbewegingen van de gezinshoofden, niet die van inwonende personen (al dan niet verwanten).
- 2 Afgezien van verhuizingen binnen het complex Kerkweg waren gezinnen afkomstig van (zie figuur 1): wijk C (buurt 00: 46); de gearceerde buurten (103, waarvan buurt 06: 16, waaronder 8 uit het Catherijneconvent; buurt 11: 14; buurt 13: 27, waaronder 4 uit het Tehuis voor Onbehuisden; buurt 14: 14; buurt 16: 16; buurt 35: 17); de gestippelde buurten (73); overige buurten (48); anderszins (14; w.o. woonwagen/-schip, 1e adres en buiten Utrecht) en onbekend (21). Ik hanteer de hedendaagse buurtindeling.
 - 3 Van 264 van de in totaal 286 gezinnen is de herkomst bekend; 46 kwamen rechtstreeks uit Wijk C en nog eens 53 hadden daar op enig moment na 1910 gewoond; niet minder dan 21 in de Hooipoort.
 - 4 Afgezien van interne mutaties vertrok men naar: de gearceerde buurten (143, waarvan naar buurt 00: 17; buurt 05: 13; buurt 06: 13; buurt 10: 14; buurt 11: 23; buurt 13: 15; buurt 14: 12; buurt 16: 17; buurt 35: 19); de gestippelde buurten (56); overige buurten (34); overige (19; w.o. buiten Utrecht, woonwagen/-schip, overleden).
 - 5 Zowel man als vrouw uit Utrecht: 110; ofwel man ofwel vrouw: 78; man en vrouw niet uit Utrecht: 61; van de eenoudergezinnen kwamen 10 ouders wél uit Utrecht, 9 niet.
 - 6 In Amsterdam was in 1938 de leegstand in Zeeburger- en Asterdorp resp. 46% en 40%. Ook de Haagse controlewoningen stonden bijna voor de helft leeg. Duitemeijer 1962, 136 en 149.
 - 7 *Jaarverslag Stichting Volkswoningen 1933*, 2. In het vervolg verwijs ik in de tekst zelf naar deze jaarverslagen.
 - 8 Om redenen van privacy geef ik van bewoners alleen informatie over hun verblijfsduur in een of meerdere complexen van de Stichting. Het complex Kerkweg bestond uit het Houtplein en de omliggende straten Lijnweg, Kerkweg, Balkstraat en Houtstraat.
 - 9 *De SDAP in Ondiep 1982*. De SDAP behaalde in de jaren dertig in Ondiep meer dan 50% van de stemmen, en een relatief groot aantal van de stemmers was lid (15%). De leden kwamen meer uit de kring van geschoolde, nette arbeiders met bestaanszekere beroepen bij overheid en spoorwegen. In Ondiep als geheel was bijna 10% lid, in Ondiep XII slecht 5% (drie personen).
 - 10 'Verslag van de Commissie voor huishoudonderwijs' 1927, 7.
 - 11 Intern werd 46 keer verhuisd van het Houtplein naar een ander adres op het plein en 17 keer van een van de straten van de buitenring naar een andere straat van de buitenring; 30 keer 'promoveerde' men naar één van de straten uit de buitenring en slechts 4 keer 'degradeerde' men van de buiten- naar de binnenring. Een aantal gezinnen woonde op meer dan twee adressen van het complex Kerkweg.
 - 12 Volgens het bevolkingsregister verhuisden slechts 4 gezinnen naar Ondiep XIII.
 - 13 *Verslag Gemeenteraad Utrecht 1933*, 785.
 - 14 Slechts 6 gezinnen kwamen uit Ondiep XII en 7 vertrokken daarnaar.

- 15 Jens 1940, 26: 'De wijze, waarop de Wijk C'ers echter over het algemeen aan de kost kwamen, het drijven van een ongeregelde handel, het verrichten van sjouwwerk en het arbeiden in los dienstverband, geeft de verklaring voor een der meest in het oog springende trekken van het Wijk C-leven: het ontbreken van alle orde en regel.'
- 16 Ibidem, 33. Jens beschrijft in detail de antisociale loopbaan van een 'criminogeen' gezin dat korte tijd op het Houtplein en Ondiep XIII heeft gewoond. In jaarverslagen e.d. uit de jaren 1925-1936 klinkt nauwelijks iets door van de aanwezigheid van dergelijke gezinnen in de complexen. Criminele gezinnen concentreerden zich volgens Jens in relatief geïsoleerde wijken, zoals Noteboomenlaan e.o., Wijk C en Roode Brug e.o. Antisociale families ondergingen niet de bindende, positieve invloeden van dergelijke gemeenschappen met een sterk groepskarakter en onderlinge solidariteit, maar waren slechts gevoelig voor criminogene elementen, aldus Jens. Zie ook over Wijk C Van de Wal en Van der Werf 1981. Volgens hun bevolkingsregisteronderzoek steeg het aantal straathandelaren en sjouwers in de jaren 1900-1936 van 15% van de mannelijke beroepsbevolking naar 27%, terwijl het aantal mannen werkzaam in de nijverheidssector daalde van 45% naar 35%. Tijdens de crisis van de jaren dertig waren er ook veel gelegenhedenventers of vrouwen die een straathandeltje met hun huishouden combineerden. Door verplaatsing van de veilingen en markten eind jaren twintig verloor Wijk C echter haar handelsfunctie. Zie ook Heerma van Voss e.a. 1983.
- 17 Jaren later (15-2-1961) stak de wethouder van Sociale Zaken Van Koningsbruggen (1966-1970 voorzitter van de Stichting Volkswoningen) de hand in gemeentelijke boezem. In een lezing voor de 'Week van de Volkshuisvesting' van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten gaf hij toe, dat deze zonder sociale begeleiding gehalveerde volksbuurt de slag nooit te boven was gekomen en daarom cultureel in verval was geraakt. Weggetrokken gezinnen ontwortelden en werden klanten van Sociale Zaken. Men moet bij de verhuizing niet scheiden wat bij elkaar hoort, aldus Van Koningsbruggen.
- 18 Volgens het bevolkingsregister vertrokken er tot 1930 64 gezinnen.
- 19 Verblijfsduur op één adres: 0 - 1/2 jaar: 80 gezinnen; 1/2 - 1 jaar: 42; 1-2 jaar: 51; 2 - 5 jaar: 72; > 5 jaar: 47. Door interne verhuizingen woonden veel gezinnen er langer.
- 20 Van Eijl e.a. 1985.
- 21 Vergelijk Foucault 1977, 195-228.

Hoofdstuk 5

- 1 Delhez 1928, 27.
- 2 De Ridder en De Vries 1984.
- 3 Bierens de Haan 1925, 6. Naar aanleiding van zijn pre-advies werd een commissie ingesteld voor het vraagstuk van de opleiding van hulpverleners van geestelijk invaliden, psychisch of maatschappelijk misdeelden of onmaat-

- schappelijken. Zie *Geschriften van de Nederlandsche Vereeniging voor Armenzorg en Weldadigheid te Amsterdam* LII 1931; Bierens de Haan 1926.
- 4 Bierens de Haan 1925, 29. Hij was niet alleen adviseur van Hoenderloo maar ook van de Utrechtse Vereeniging tot Verbetering van Armenzorg. In het *Tijdschrift voor Armwezen, Maatschappelijke Hulp en Kinderbescherming* (1922) ontketende hij een discussie met zijn stelling dat opvoedingsgestichten eigenlijk psychopateninrichtingen waren, omdat 90% van hun pupillen psychiatrische afwijkingen had: 'Toon me de geestesgezonde anti-socialen en ik zal overtuigd zijn.' Hij eiste een grotere inbreng van psychiaters in opvoedingsgestichten op.
 - 5 Bolten 1933, 6-7: 'De psychopaath, zelf erfelijk belast, plant in den regel deze belasting in zijn nakomelingschap voort en niet zelden zijn de psychotische verschijnselen bij deze laatste veel ernstiger dan bij het voorgeslacht, zoodat men dan kan spreken van een progressieve, hereditaire degeneratie; imbecillitas, idiotie, epilepsie, schizofrenie enz. worden dan ook vaak aangetroffen in het nageslacht van psychopathen.'
 - 6 Klootsema 1926, 472; 1925.
 - 7 Klootsema 1904. Hij streefde naar een herschikking van het veld van interventiepraktijken. Als bijv. een bepaalde knaap niet naar een school voor achterlijke kinderen ging maar op een gewone school bleef rondboemelen, zou men hem later vermoedelijk in een gevangenis en niet in een krankzinnigengesticht tegenkomen, aldus Klootsema.
 - 8 Zie de bijdragen van Sanders, Rümke en Grewel in *Het onmaatschappelijke kind* 1933.
 - 9 Aichhorn 1952; oorspr. 1924.
 - 10 Carp 1932, 9; zie ook 39. De daarop volgende 25 jaar lijkt hij zijn mening niet te hebben veranderd; nog in Carp (1956, 87 en 95-96) nam hij deze passages letterlijk over. Zie voor de samenhang tussen criminaliteit van kinderen en ouderlijk wangedrag of opvoedingsfactoren: Schenk 1935, 117 en 155. Bij 57,6% van de 335 jongens en 56,5% van de 269 meisjes vertoonde een van de ouders wangedrag (drankmisbruik, onzedelijkheid, criminaliteit); bij vrijwel alle kinderen speelden ernstige verwaarlozing, te weinig ouderlijke leiding of ernstige pedagogische fouten een rol van betekenis. Zie ook Van Loghem 1940.
 - 11 Koekebakker 1941, 82. Interessant is zijn poging (68 e.v.) een samenhang te construeren tussen gezins- en persoonlijkheidstypen.
 - 12 Visscher 1925, 651.
 - 13 Sirks 1942, 227. Zie vooral Noordman 1986.
 - 14 Zie bijv. de heriditeits-enquête van Heymans 1919.
 - 15 Van Herwerden 1934, 138. Zie ook Van Herwerden 1930.
 - 16 Herderschêe 1931, 136.
 - 17 Muller-Lulofs 1938, 193.
 - 18 Hagedoorn en Hagedoorn 1933, 2843.
 - 19 De Graaf 1933, 3808.
 - 20 Querido 1933. Over de ondertitel (*een sociaal-psychiatrische studie*) zei hij later in een interview: 'Ja, dat was een brutaliteit van me. Dat was een

- woord dat toen nog niet bestond.' Heerma van Voss 1980, 15.
- 21 Beide citaten in Querido 1933, 20.
 - 22 Ibidem, 40.
 - 23 Querido 1937. Zie ook de discussie en Hubregtse, aldaar 158-181.
 - 24 *Rapport betreffende een Enquête in zake het Onmaatschappelijke Gezin z.j., 42.*
 - 25 De Regt 1984, 236.
 - 26 Krouwels 1948, 37. Moltzer 1948, 289: 'Van de over alle jaren van het bestaan van Zeeburgerdorp en Asterdorp daarin geplaatste gezinnen, t.w. resp. 324 en 450 werden er resp. 66 en 154 als gereclasseerd in een normale gemeentewoning overgebracht.'
 - 27 De Regt 1984, 237.
 - 28 'Van contrôlewoningen tot woningen voor oudelieden' 1938, 90; Kruseman 1940, 80. De controlewoningen - ook wel Zomerhof genoemd - werden in 1942 bestemd voor evacués en na de oorlog wederom voor de oorspronkelijke doelgroep.
 - 29 Van Rooy 18-10-1947, 13.
 - 30 Dercksen en Verplanke 1987, 77-100.
 - 31 Ibidem, 82.
 - 32 Naast Querido en Diemers zaten in deze commissie: een arts, twee directeurs van Sociale Zaken, een pater en dominee, een deskundige uit de volkshuisvestings- en een uit de kinderbeschermingsfeer. Utrecht was present met zijn directeur van Sociale Zaken, L.A. van Doorn. Deze had enige landelijke bekendheid gekregen met zijn oproep in 1940 tot krachtige maatregelen tegen woonwagenbewoners. Er moest worden geprofiteerd van de uitermate geschikte tijdsomstandigheden: 'Er kan snel, doortastend en doeltreffend worden gewerkt. De vrijheidsbeperking, die men destijds in een algeheel verbod zag, kunnen wij onbesproken laten'. Van Doorn 1940, 11. Hij werd in 1948 na wijziging van de Stichtingsbrief het derde ambtelijk bestuurslid van de Stichting Volkswoningen en in 1954 secretaris. Die functie behield hij tot 1964, hoewel hij in 1951 directeur werd van de voogdijinstelling De Opbouw. Zie over woonwagenbewoners Wernink 1959, 20 en 27. Daar typeerde hij woonwagenbewoners als een 'multi-functionele, multi-marginale groep, die ten dele naar binnen is afgegleden naar het onmaatschappelijke vlak'. Onder een onmaatschappelijke groep verstond hij een 'marginale groep, die "ziek" is in sociaal opzicht'.
 - 33 Van Rooy 1948a, 9. Zie ook zijn en Ariëns' bijdragen aan het *Nationaal Congres voor de Geestelijke Volksgezondheid* 1947.
 - 34 *Rapport onmaatschappelijke gezinnen* 1952, 1.
 - 35 Hoytink 1948, 376.
 - 36 *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* 1945, 3; geciteerd bij Van Lieshout 1985, 1243.
 - 37 Lekkerkerker 1958, 29.
 - 38 Querido, Diemers en Ariëns 1947.
 - 39 Van Rooy 1948a, 93; Diemers 1948, 393.
 - 40 Van Rooy 1948a, 91.

- 41 Veth 1948, 94.
- 42 Van Rooy 1948a, 92.
- 43 Opgenomen in *Rapport onmaatschappelijke gezinnen* 1952, 14.
- 44 Van Eizenga 10-10-1947, 4.
- 45 Querido 1947, 109.
- 46 Querido, Diemers en Ariëns 1947, 28; Van Eizenga 10-10-1947, 4; Querido 1947, 109.
- 47 Rutten en Carp z.j., 13 en 18.
- 48 Bijv. Geijs 1946. In Duitsland werd de speurtocht naar de biologisch grondslag van asocialiteit na de oorlog weer opgepakt. Zie Jürgens 1961.
- 49 Straalman-Kremer 1946, 4; Querido 1946; Van Rooy 18-10-1947b; Geijs en Lühns z.j..
- 50 Van Eizenga 10-10-1947, 4.
- 51 Querido 1946, 172.
- 52 Van Rooy 1948b, 136.
- 53 Dit voorstel van de Commissaris der Koningin in de provincie Drenthe ontlokte protest aan Diemers, Van Eizenga en Van Rooy. Zie hun brief aan de minister van Binnenlandse Zaken 2-5-1947, *archieff WVC* 1952-1959, dos. 1715.
- 54 Kleyn 1947, 296.
- 55 Brief van het Provinciaal Bestuur van Drenthe aan de Minister van Binnenlandse Zaken 29-1-1947, *archieff WVC*, dos. 1715.
- 56 Polman 1947; 1948.
- 57 Hoytink, 'De Dienst voor Maatschappelijke Zorg van het Ministerie van Binnenlandse Zaken' (interne notitie) juli 1951, 9.
- 58 Veth 1947, 25.
- 59 *Het maatschappelijk onaangepaste gezin* 1954, 47.
- 60 'Conclusies van de commissie Querido' 1946, 2.
- 61 Querido 1946, 173.
- 62 *Rapport Onmaatschappelijke Gezinnen* 1952.
- 63 *Handelingen Eerste Kamer* 2800 1952-1953 nr. 131a, 9; zie ook Zuithoff 1952, waarin hij reageerde op vraagtekens bij het wetsontwerp o.a. van De Vries 1952.

Hoofdstuk 6

- 1 *Gedrukte Verzameling Utrecht* 1941 nr. 22, 6.
- 2 *Verslag van de gemeente Utrecht over 1941-1945* 5e bijlage 1950, 27.
- 3 Brief van de Stichting Volkswoningen aan B. en W. van Utrecht 14-9-1945.
- 4 'Bestuursnotulen Stichting Volkswoningen' 13-9-1945.
- 5 Ibidem 31-7-1946.
- 6 *Verslag Gemeenteraad Utrecht* 1957, 115.
- 7 Linschoten en Ruijs, 'Rapport inzake uitbreiding wooncomplexen voor onmaatschappelijke gezinnen in de Gemeente Utrecht' 5-4-1946.
- 8 'Bestuursnotulen Stichting Volkswoningen' 18-4-1947.

- 9 Brief van de directeur der gemeentewerken aan B. en W. 27-5-1947.
- 10 *Verlag Gemeenteraad Utrecht* 1947, 178.
- 11 *Ibidem* 1948, 108.
- 12 *Ibidem*, 190.
- 13 'Bestuursnotulen Stichting Volkswoningen' 2-6-1948.
- 14 *Verlag Gemeenteraad Utrecht* 1949, 408.
- 15 *Ibidem* 1954, 375.
- 16 Duitemeijer, 'Nota voor het Bestuur over de bij de Stichting veelvuldig voorkomende inwoningen van gehuwde kinderen (met hun gezinnen) in de ouderlijke woning' 14-1-1958, 2-3.
- 17 Duitemeijer, 'Rapport over de woningsituatie met de noodzakelijke afvoer van de "gezonde" gezinnen' juli 1957, 4.

Hoofdstuk 7

- 1 Foucault 1982b.
- 2 'Bestuursnotulen Stichting Volkswoningen' 27-9-1950. Het bestuur werd midden jaren vijftig uitgebreid met vertegenwoordigers van Humanitas en de Stichting Katholiek Gezinswerk en Jeugdzorg (later Katholiek Instituut voor Maatschappelijk Werk).
- 3 *Jaarverslag Stichting Volkswoningen* 1941, 5.
- 4 Weekrapport Linschoten 9-4-1947. Ik verwijs naar deze bron door in de tekst achter citaten uit zijn weekrapporten dag, week en jaar te vermelden. De weekrapporten besloegen twee pagina's: op de voorkant werden de redenen vermeld van het niet voldoen van de huur en het aantal baden, douches en emmers heet water; de achterkant was voor opmerkingen over in de loop der week bezochte gezinnen. In de voetnoot stond: 'N.B. Aandacht is te schenken in het bijzonder aan ziekten in het gezin, T.b.c., drankmisbruik, onzedelijkheid, slordigheid, schoolbezoek der kinderen, opleiding kinderen die de leerplichtige leeftijd hebben bereikt, enz.'
- 5 Adres van de Batterijenfabriek C. Herberhold Utrecht aan de Raad der Gemeente Utrecht 16-3-1938.
- 6 Van katholieke zijde (het Sociaal Caritatief Centrum) kwam verzet tegen het aantrekken van gezinsverzorgsters door de Stichting zelf. Zij wilden het werk op solide levensbeschouwelijke grondslag uitbouwen. De Mater-Generaal van de zusters Augustinessen, die al vanaf 1939 huishoudelijke hulp boden, wilde in 1957 dat haar zusters bij de Stichting in dienst kwamen en aldus apostolisch werk gingen verrichten, als tegenwicht tegen de 'protestantse overheersing' van de Stichting. Dat leverde haar een botsing op met Duitemeijer, die geen gemeentepersoneel in religieuze kledij wilde zien rondlopen. Zie over deze in 1934 in wijk C opgerichte orde, ontstaan vanuit het Sint-Franciscusliefdewerk: *Zusters Augustinessen van Sint-Monica* 1984.
- 7 De band tussen Herberhold en het Houtplein was zo sterk, dat de huizen in de volksmond worden gezien als fabriekswoningen die oorspronkelijk van Herberhold waren. Zie *Pijlsweerd, buiten gewoon* 1984, 39.

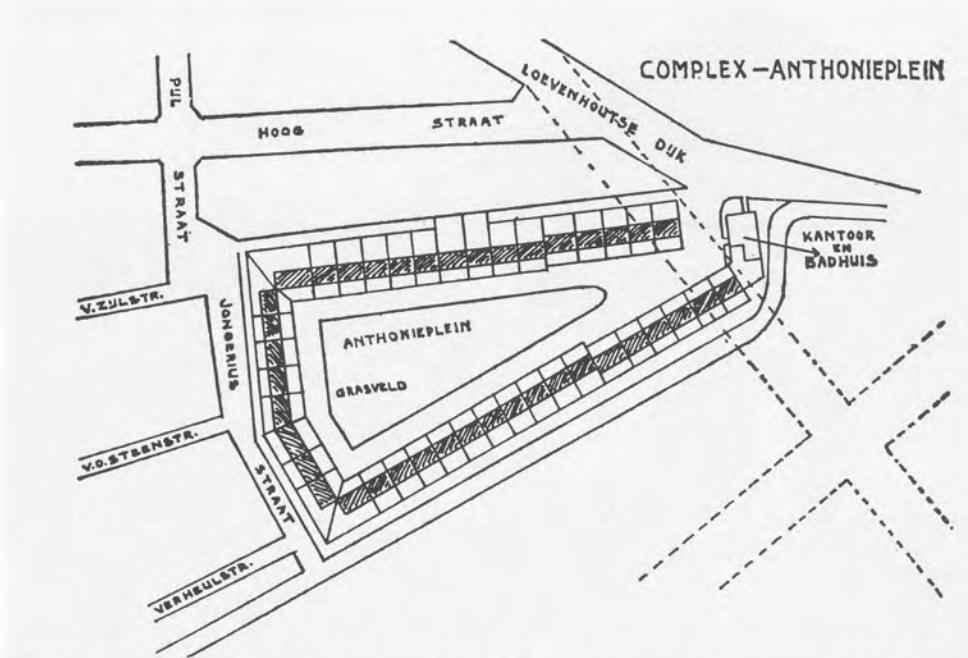
- 8 *Rapport Onderzoek Houtplein* 1954, bijl. II, 8-9.
- 9 Linschoten, 'Overzicht Tweede Kwartaal' 1939, 2.
- 10 *Rapport Onderzoek Houtplein* 1954, 57.
- 11 'Notulen van de vergadering van 28-1-1955' (persoonlijk archief dochter Linschoten).
- 12 Duitemeijer, 'Nota voor het Bestuur van de Stichting voor het Beheer en de Exploitatie van Volkswoningen over de vraag: "Is het juist, dat de opzichters van de Stichting - zoals tot op heden gebruikelijk is - ook zelf met hun gezinnen gehuisvest worden in de wooncomplexen, waarover hun het opzicht is toevertrouwd"' 9-2-1957, 2.
- 13 *De Torquay Times* 14-3-1952 en *Vartland* 23-2-1953.
- 14 *Rapport Onderzoek Houtplein* 1954, 68. Het rapport stelde (bijl. III, 8) dat de 'fysisch-hygiënische en de psycho-hygiënische omstandigheden' van de 40 onderzochte gezinnen in het algemeen beter waren dan van onmaatschappelijke gezinnen in de vrije maatschappij mag worden verwacht.
- 15 Brief van het bestuur van de Stichting Volkswoningen aan B. en W. van Utrecht 21-4-1954.
- 16 Het rapport werd alleen vertrouwelijk besproken in de maatschappelijke commissie van de gemeenteraad. De Utrechtse ambtenaar Voors (1955) klapte uit de school.
- 17 Duitemeijer 1962, 213.

Hoofdstuk 8

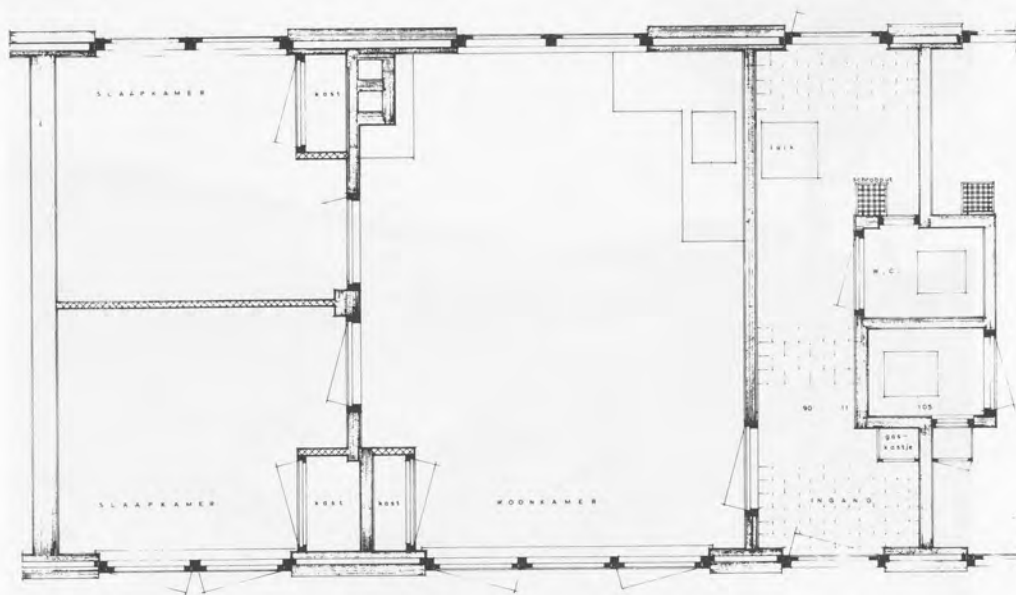
- 1 Van Dongen 1968. Volgens zijn opgave werd dergelijk onderzoek verricht in 136 plaatsen.
- 2 Zie voor de oprichting van het ministerie van MW: De Liagre Böhl, Nekkers en Slot 1981, 239-273.
- 3 'Memorie van Antwoord', *Handelingen Tweede Kamer* 4500 XIIA 1956-1957, 3.
- 4 Matthijssen 1951.
- 5 Litjens 1953, 96; Brongersma z.j., 8.
- 6 Zie van het Provinciaal Opbouworgaan Limburg de publ. nrs. 5 en 6 1954 over Weert, nr. 10 1955 en 47 1962 over Venlo, 22 1956 over Kerkrade, 24 1956 en 41 1961 over Roermond, 25 1956 en 27 1957 over Echt, 34 en 38 1960 over Hoensbroek, 35 1960 over Heerlen, 37 1960 over Brunssum, 39 1961 over Sittard, 43 1962 over Tegelen, 48 1963 over Schaesberg. De onderzoeken verliepen langs de lijnen van de studie van Litjens. Zie voor Noord-Brabant bijv. Naus 1959 en 1960.
- 7 Zuithoff 1952, 225; Dercksen en Verplanke 1987, 241. Ook het ministerie van MW ging af op Zuithoffs schattingen. Zie bijv. *Handelingen Tweede Kamer* 4500 XIIA 1956-1957, 3.
- 8 *Sociale integratie probleemgezinnen* 1961, 34.
- 9 Haverda 1960, 87-88.

- 10 Geciteerd in *Sociale integratie probleemgezinnen* 1961, 234. Daar treft men een overzicht aan van gehanteerde definities.
- 11 Brongersma z.j. 14. Van Mill 1953a, 152.
- 12 Litjens 1954, 40.
- 13 Van Rooy 1953, 17.
- 14 'Verslag van de werkzaamheden van de commissie Onderzoek van de asocialeiteit te Maastricht en de ontwikkeling van deze commissie tot de Stichting Bijzondere Sociale Zorg Maastricht', *archieff WVC* 1952-1959, dos. 08763.
- 15 Litjens 1953, 30.
- 16 Haverda 1960, 22.
- 17 Haverda, 'Proef van een definitie van de begrippen "onmaatschappelijk" en "probleemgezin" 1958, *archieff WVC* 1952-1959, dos. 1004. Twee jaar later zei Haverda 'dat de woorden onmaatschappelijk en asociaal geen wetenschappelijke inhoud hebben en dus als begrippen onbruikbaar zijn. (...) Ik zal geen gelegenheid voorbij laten gaan om de zinloosheid en kwaadaardigheid van al dergelijke benamingen naar voren te brengen.' Zie *Probleemgezinnen* 1960, 7. Darsono (1965) zette vijf jaar later nog een ingewikkelde semantische analyse op touw als bewijs dat het woord onmaatschappelijkheid niet tot het sociologische maar het ideologische vocabularium behoorde. Toen was het woord onmaatschappelijkheid allang 'uit'.
- 18 Bijv. Stalpers in 'Verslag oriënteringsdagen Gerner te Dalfsen (november 1962)', *archieff WVC* 1960-1969, dos. 6197. Zie voor een benadering vanuit gezinsfuncties: Saal 1958, 49 e.v..
- 19 Zie voor de discussie tussen Litjens, Haverda en IJzerman de *Sociologische Gids* 1956, 87-95.
- 20 Haverda 1955, 129.
- 21 Litjens 1953, 2.
- 22 Zie voor deze ontwikkeling in de sociologie Gastelaars 1985. Zij ziet (156-157) deze tegenstelling in het geval van Litjens en Haverda over het hoofd. De 'kempfanen' zouden met elkaar in de slag zijn over het primaat van de plaatselijke hulpverlening (volgens Gastelaars: Haverda) tegenover een landelijke strategie (Litjens). Maar Litjens onderzoek was juist toegesneden op het plaatselijk beleid. Het was Haverda die (korte tijd later) vanuit zijn positie op het ministerie van MW ijverde voor landelijke coördinatie. Overigens speelde de tegenstelling tussen een landelijke en plaatselijke strategie niet, omdat ook het ministerie het zwaartepunt legde bij het stimuleren van plaatselijke initiatieven. De gezinsoorden waren bedoeld als vangnet voor gezinnen waar men plaatselijk geen raad mee wist.
- 23 Van Doorn 1953/1954.
- 24 Zuithoff 1955, 87.
- 25 *Sociale integratie probleemgezinnen* 1961, 89 en 64-65. Een enigszins afwijkende typologie vindt men in Haverda 1960, 41 e.v..
- 26 Niet alleen in katholieke kring maar ook in het sociaal-democratische kamp. Zie bijv. Kaan 1950.
- 27 Bouman 1953, 358.
- 28 Litjens 1954, 37-38.

- 29 *Onderzoek naar de onmaatschappelijkheid in de gemeente Helmond* 1957, 44.
- 30 'Van weldadigheid tot maatschappelijk werk' 1959, 247.
- 31 Zie Van Doorn 1955. Volgens Van Rooy (1949; 1953, 27) zou de 'plattelands-asocialiteit' meer een praecriminele en de stedelijke een parasitaire vorm dragen.
- 32 Zuithoff 1953a, 95.
- 33 Zie bijv. *Handelingen Tweede Kamer* 2800 XIII A 1952-1953, 2.
- 34 Ministerie van MW, 'Rapport van de Informele Werkgroep A-socialiteit' 1954, 9, *archieff WVC* 1952-1959, dos. 4768.
- 35 Beide groepen jongeren worden niet zelden door elkaar gehaald, zie bijv. Van der Lans 1980, 469. Ook Meijers en Du Bois-Reymond (1987) zien het onderscheid over het hoofd.
- 36 Deze gedachtengang heb ik uitgewerkt in Van Wel 1987.
- 37 *Verslag van het eerste Nederlandsch Pedagogisch Congres* 1926, 404, 413 en 416.
- 38 De omschrijving van Van Wijk is opgenomen in Ooms 1957, 68-71.
- 39 Zie voor de geschiedenis van het clubhuiswerk Nijenhuis 1987.
- 40 Geciteerd in Ooms 1957, 76.
- 41 *Maatschappelijke verwildering der jeugd* 1952, 17-18.
- 42 *Bronnenboek* 1953, 155. Dit bevat ook een (moralistische, impressionistische) schets van de jeugd en gezinsverhoudingen in de stad Utrecht, o.a. Wijk C.
- 43 *Maatschappelijke verwildering der jeugd* 1952, 21 en 47.
- 44 *Moderne jeugd op haar weg naar volwassenheid* 1953.
- 45 Het verschil tussen de criminele jeugd (dat wil zeggen, vooral jeugd uit het asociale milieu) en de nozems (merendeels uit het economisch zwakke milieu) werd benadrukt door Buikhuizen 1965.
- 46 Zie hiervoor Matthijssen, Meeus en Van Wel 1986, 271-294. Krantz en Ver-cruijsse (1959, 144) herleidden het jeugdprobleem van toen tot een volwassenenprobleem: 'wanneer de volwassenen vanuit de vanzelfsprekendheden, hun generatie eigen, de toelaatbaarheidsgrenzen voor het gedrag van de jeugd zo nauw trekken als thans geschiedt, zijn zij het, die het jeugdprobleem scheppen. Er valt niet langer dan één generatie vol te houden, dat slechts het grijpbaar, het in een jeugdbeweging organiseerbaar zijn, het enige waardevolle gedrag voor jonge mensen is.'
- 47 Brongersma z.j., 1-2.
- 48 Duitemeijer 1962, 35.
- 49 Bijv. De Regt 1984, 202.
- 50 Van Doorn 1954, 18 en 87. Zie ook *Sociale integratie probleemgezinnen* 1961, 37.
- 51 Zie bijv. Groenman 1952; Milikowski 1963.
- 52 Haveman 1952. Volgens hem was niet meer dan 5% van de volksbuurt asociaal. Zie aldaar, 57. In een interview terugkijkend op zijn polemieken met Haverman zei Van Doorn: 'Maar men moet bedenken, de tijd waarin *De proletarische achterhoede* werd geschreven, was een periode van opbouw, van snelle vooruitgang, er heerste een enorm optimisme en we dachten: het gaat ieder jaar beter. Dat was het beeld, dat was de algemene stemming. Een



Het Anthonieplein. Situatie voor de sloop van een vijftal woningen en doortrekking van de Loevenhoutse dijk.
Bron: Duitemeijer 1962.



Indeling van het meest voorkomende woningtype op het Anthonieplein.
Bron: Gemeente Utrecht, Bouw- en Woningdienst 1972.



De barakken aan de Cartesiusweg voor antisociale gezinnen omstreeks 1947. Beheerd door de Stichting Volkswoningen van 1945 tot 1948.

Bron: archief Stichting Volkswoningen, Gemeentelijk Archief Utrecht.

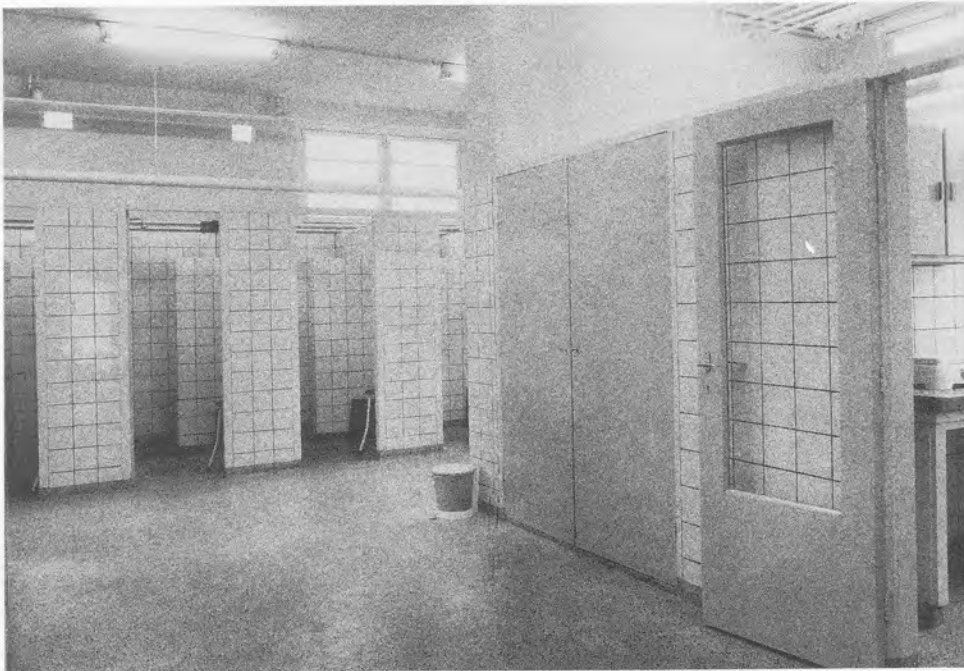


Het Anthonieplein met zicht op de opzichterswoning, begin jaren vijftig. Gebouwd in 1948 als complex voor asociale gezinnen.

Bron: Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht.



Het badhuis van het Houtplein voor de verbouwing.

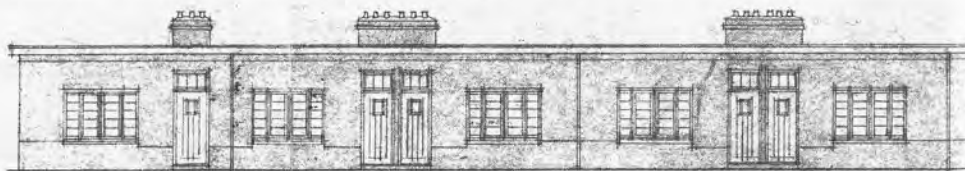


Het badhuis van het Houtplein na de verbouwing van 1959.



Het Houtplein begin jaren vijftig. Directeur Duitemeijer: 'Zo was het Houtplein nog enige jaren geleden, kleine huizen met kleine raampjes, geen trottoirs en dit alles gedruk door de dominerende opzichterswoning, welke het toezicht onaanvaardbaar provocerend maakte.'

Bron: archief Stichting Volkswoningen, Gemeentelijk Archief Utrecht.



VOORGEVEL BESTAAND



VOORGEVEL NIEUW

De bekapping van een deel van de binnenring van het complex Kerkweg.
Bron: Gemeente Utrecht, Bouw- en Woningdienst 1952.



Gezicht op het Houtplein 1976; middenin het voormalig Centraal Bureau van de Stichting Volkswoningen.
Bron: Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht.



Gezicht in een woonkamer en keuken van een huis aan het Houtplein 1975.
Bron: Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht.



'Op het autokerkhof aan de Mineurslaan woonde dit gezin, bestaande uit man, vrouw en 3 kinderen in October 1945. Hetzelfde gezin in Maart 1946, nadat ze aan den Cartesiusweg gehuisvest waren... Let op de veranderde gezichten van de kinderen.' Aldus opzichter Linschoten.
Bron: Jaarverslag Stichting Volkswoningen 1944-1945.



Zo "thuis" en zo als ze op "toneel" mochten

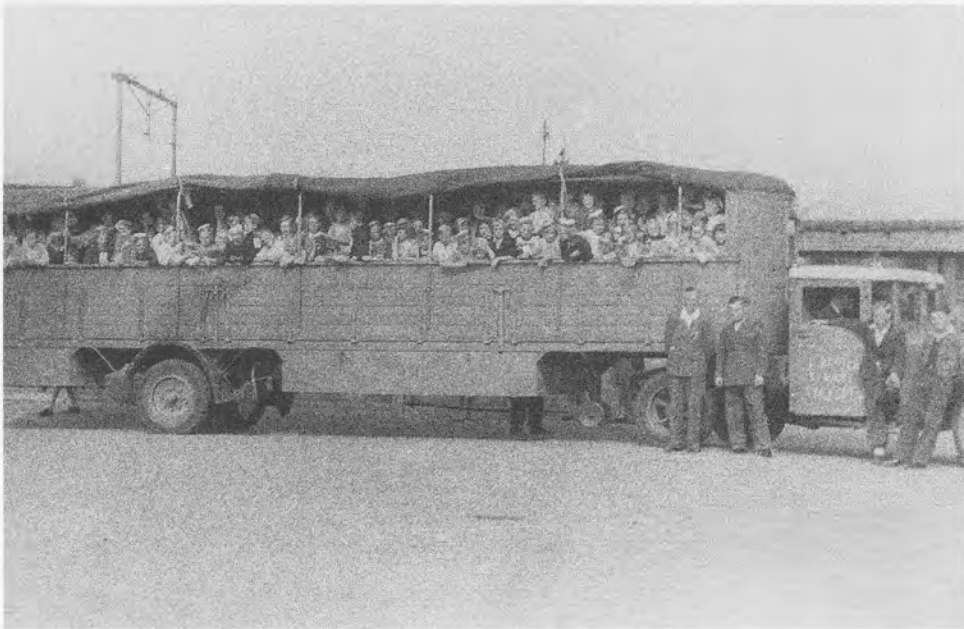


De bovenste foto is vlak na de Tweede Wereldoorlog genomen in het woonwagencentrum De Lage Wei-
de bij Utrecht; de onderste in het ontspanningslokaal op het Houtplein in 1951. Bron: fotoalbum van
een dochter van opzichter/directeur Linschoten, aangeboden bij zijn afscheid in 1956.



1943: Sint-Nicolaas tussen de kinderen, die beloond werden met kleding en klompen voor trouw badhuisbezoek.

Bron: archief Stichting Volkswoningen, Gemeentelijk Archief Utrecht.



Een uitstapje van kinderen van het Houtplein, vlak na de Tweede Wereldoorlog.

Bron: archief Stichting Volkswoningen, Gemeentelijk Archief Utrecht.



Jubileum op het Houtplein.
Bron: fotoalbum van een dochter van opzichter/directeur Linschoten.



Buurtfeest met serenade op het Houtplein, begin jaren vijftig.
Bron: fotoalbum van een dochter van opzichter/directeur Linschoten.



Toneel in het les- en ontspanningslokaal van het Houtplein in de jaren vijftig.



De naaclub op het Houtplein, eind jaren veertig. Helemaal rechts de vrouw van opzichter/directeur Linschoten.
Bron: archief Stichting Volkswoningen, Gemeentelijk Archief Utrecht.



'Een gezinsverzorgster met enige kinderen (totaal zijn er 9) uit dit grote gezin en met de moeder. Deze laatste ontvangt onopzettelijk onderricht hoe zij haar kinderen kan bezighouden en activeren.'
Bron: Jaarverslag Stichting Volkswoningen 1957.



'Enige van onze peuters aan de kleine lunch onder het wakend oog van de hoofdleidster en de assistentleidster.'
Bron: Jaarverslag Stichting Volkswoningen 1959.



1955: de traditionele tentoonstelling van werkstukken ter afsluiting van de wintercursussen. Middenin voorzitter H. Ploeg Jr., rechts zijn vrouw en links naast hem directeur Linschoten.
Bron: fotoalbum van een dochter van Linschoten.



Het opzichtersechtpaar Linschoten in het kantoortje van het badhuis op het Houtplein.
Bron: fotoalbum van een dochter van Linschoten.



Het team van gezinsassistentes met hun methodiekleidster rond 1960.
Bron: fotoalbum van een gezinsassistente.

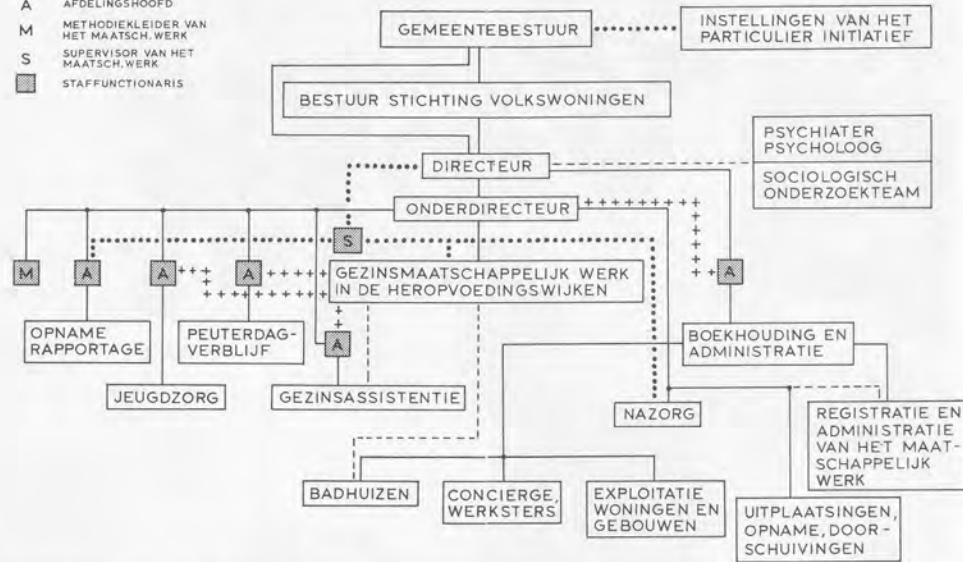


Duitemeijer, directeur van de Stichting Volkswoningen (1957-1975).
Bron: Haarlems Dagblad 1984.

ORGANISATIESCHEMA

— GEZAG
 --- UITVOERING
 ++++ OVERLEG
 ADVIES

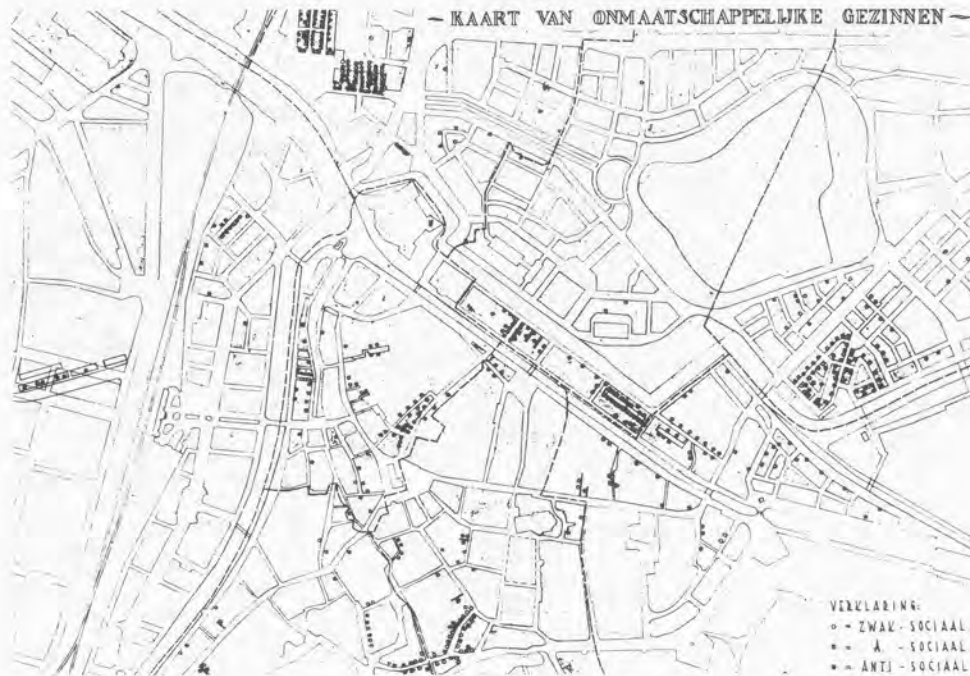
A AFDELINGSHOOFD
 M METHODIEKLEIDER VAN HET MAATSCH. WERK
 S SUPERVISOR VAN HET MAATSCH. WERK
 ■ STAFFUNCTIONARIS



Organisatieschema Stichting Volkswoningen.
 Bron: Jaarverslag Stichting Volkswoningen 1965.



Het conferentiegedeelte van de directiekamer van de Stichting Volkswoningen op het Houtplein. Links aan de wand het planningsbord met de plattegronden van de complexen.
 Bron: Jaarverslag Stichting Volkswoningen 1959.



Gemeente 's-Hertogenbosch, kaart van onmaatschappelijke gezinnen. De zwak-socialen werden aangegeven met een wit rondje, de a-socialen met een half zwart, en de anti-socialen met een pikzwart rondje. Bron: Matthijssen 1951.



A4 - E 700 - 83

Utrecht: de achterstandsscores per buurt in 1982.
 Bron: Rohde en Souverein 1983.

G.G.W. projecten
31-12-1968



Gesubsidieerde projecten voor gespecialiseerd gezins- en wijkwerk (GGWW) 1968.
Bron: Ministerie van CRM, Verkenning van het gespecialiseerd gezins- en wijkwerk (1970).

voortgangsgeloof dat stamt uit de vorige eeuw; de opgang naar het licht, waarbij je het einde niet ziet.' Zie Bovenkerk 1984, 8. Haveman wordt door Bovenkerk geherwaardeerd, omdat hij oog had voor (de persistentie van) arbeiders(sub)culturen. De tegenstelling tussen het burgerlijke en ongeschoolde milieu vatte Haveman (1952, 202) als volgt samen: 'In de concrete sociale situatie van het burgerlijk milieu beheersen een systeem van sociale rangorde, individuele concurrentie, formele groepsbindingen, secundaire groepsnormen, onpersoonlijke sociale contrôle en dwang, en een opvoeding waarin de school een zeer belangrijke plaats inneemt, in sterke mate het gedrag. In de concrete sociale situatie van de ongeschoolde arbeider spelen daarentegen totaal andere instellingen een rol. In plaats van de individuele concurrentie beheersen daar de solidariteitsnormen van de kleine of primaire groep het gedrag. Informele maar hechte groepsbindingen en direct persoonlijke sociale contrôle bepalen zijn situatie. Op straat worden de kinderen op de meest efficiënte wijze in de levensvormen van het ongeschoolde arbeiders-milieu ingeleid.'

- 53 Litjens 1961, 35.
- 54 *Ervaringen uit de gezinsoorden*. Deel 2 1961, 11 en 21.
- 55 Haverda 1960, 65.
- 56 Van der Torre 1953, 120.
- 57 *Ervaringen uit de gezinsoorden*. Deel 1 1961, 47.
- 58 Van der Torre 1953, 111.
- 59 Bijv. Heijmans 1957; Brongersma z.j., 6-7.
- 60 Zuithoff 1953a, 80.
- 61 Zuithoff 1953b, 294; 1959, 65-73. Zie ook *Sociale integratie probleemgezinnen* 1961, 134. Oude interpretaties bleven echter circuleren, zoals bij Carp (1956, 83) en Havermans en Oosterbaan (1964, 365): 'Uit een en ander blijkt voldoende, dat men in het asociale gezin een opeenhoping van geestelijke stoornissen meent te bespeuren en het lijdt dan ook geen twijfel, dat de zwakzinnigheid met de psychopathie der gezinsleden een belangrijke rol spelen in de genese.'
- 62 Zuithoff 1953b, 296; 'Notulen van de derde vergadering van sectie I der Commissie Bestrijding Onmaatschappelijkheid' 25-10-1956, *archieff WVC* 1952-1959, dos. 1004.
- 63 Haverda 1960, 32. Zie ook Van Tienen 1958, 147-148; 1960, 48.
- 64 Kamphuis 1959, 16.
- 65 Wojakowski 1956, 74.
- 66 Verg. Van Lieshout, Maas en Mol 1984.
- 67 *Het heropvoedingswerk in gezinsoorden* z.j., 5; Diemers 1954, 204; *NRC* 23-10-1958. Zie voor de gezinsoorden Dercksen en Verplanke 1987.
- 68 *Het heropvoedingswerk in gezinsoorden* z.j., 8.
- 69 *Handelingen Tweede Kamer* 1955, 3111 en 3142.
- 70 *Handelingen Eerste Kamer* 1955, 3342.
- 71 *Handelingen Eerste Kamer* 1957, 3059.
- 72 Brief van Zuithoff aan het ministerie van MW 28-5-1957, *archieff WVC* 1952-1959, dos. 1716. Het ministerie schermde voortdurend met deze 'koele nuch-

tere' berekening die niet meer dan een slag in de lucht was. Zie ook *Sociale integratie probleemgezinnen* 1961, 35. De vroegste gedetailleerde berekeningen van de schade die 'asociale families' de gemeenschap berokkenden vindt men bij Van Loon 1950. Hij spreekt als eerste over algemeen maatschappelijk werk (naast gedetailleerd, gespecialiseerd en specialistisch maatschappelijk werk). Deze term raakte ingeburgerd bij het ministerie. Van Loon werd hoofd van de hoofdafdeling Individueel Maatschappelijk Werk van het ministerie.

- 73 *Sociale integratie probleemgezinnen* 1961, 71-73.
- 74 *Handelingen Tweede Kamer* 1962, C 3037. Zie voor deze interne 'studie' *archieff WVC* 1952-1959, dos. 317A.
- 75 In de Adviescommissie Bestrijding Onmaatschappelijkheid die het rapport *Sociale integratie probleemgezinnen* samenstelde, werd het punt van de hopeloze gevallen ingebracht door de voorzitter van de Stichting Volkswoningen. Ploeg schreef de commissie 27-12-1956 dat het hem in toenemende mate bezwaarde 'dat "hopeloze gevallen" een flink stuk van onze beschikbare middelen aan geld en mankracht opslokken en verder, dat deze gevallen zich voortplanten en daarmee het probleem permanent maken. Het is immers bekend, dat juist deze probleemgezinnen veelal een grote vruchtbaarheid hebben en dat met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid kan worden voorspeld, dat hun talrijke nageslacht van gelijke, zo niet erger, hopeloosheid zal zijn. (...) Wel beseffend, dat het betrekken van de voortplanting in onze beschouwingen ons plaatst voor wel zeer ernstige consequenties: gescheiden houden van mannen en vrouwen; ja zelfs mogelijkheid van castratie.' *Archief WVC* 1952-1959, dos. 1004. Minister Klompé bleef het vraagstuk van de ondertoezichtstelling 'met zeer grote schroom' benaderen. Zie haar rede ter gelegenheid van het lustrum van CISCA te Groningen 31-12-1959.
- 76 Zie minister Van Thiel in: *Het onmaatschappelijke gezin in de huidige samenleving* 1954, 10; 'Nota naar aanleiding van het verslag', *Handelingen Tweede Kamer* 1954-1955, 3746, 1.
- 77 Van de Poel 1955; Marsman 1955; Zeegers en De Jonge 1955, 15. In 1954 werd er een congres aan gewijd, zie: *Welke moeilijkheden veroorzaken de maatschappelijk niet aangepaste gezinnen bij de huisvesting* 1954. DIVOSA (Vereniging van directeuren van overheidsorganen voor sociale arbeid) bracht in 1957 een preadvies uit over *Sanering als sociaal vraagstuk*.
- 78 Zie voor Utrecht: Ter Braak 1965; voor Den Bosch: Heikens 1985. Een Bishoppelijke Adviescommissie plaatste in 1948 de sociaal-charitatieve zorg voor maatschappelijk niet-aangepasten onder de algemene beginselen van de caritas.
- 79 'De verhouding van de instellingen voor Bijzonder Gezinswerk en Jeugdzorg tot de sociaal-charitatieve Centra en de daarbij aangesloten organisaties' 26-6-1958, *archieff WVC* 1960-1969, dos. 08757.
- 80 Ter Ellen 1954; 1957; Van Loon (1948, 16) zei naar aanleiding van het wijkwerk Pius X dat de maatschappelijk werkster als een moeder in de wijk zelf moest wonen, 'omdat zij slechts 's nachts de gezinnen kan leren kennen die

- naar buiten zich keurig gedragen, doch die zich 's nachts misdragen door prostitutie, enz.'
- 81 Nijenhuis 1987, 110 en 175.
 - 82 'Rijksregeling subsidiëring jeugdwerk 1955', *Nederlandse Staatscourant* 1955 nr. 30. Datzelfde jaar ontving het algemeen maatschappelijk werk voor het eerst subsidie.
 - 83 Ministerie van OK&W, *Rijksregeling voor de subsidiëring van jeugdwerk ingaande 1 januari 1953* 1953. In het rapport van Langeveld werd al gepleit voor subsidiëring van werk met de ouders van de jeugdzorgjeugd. *Maatschappelijke verwilderder der jeugd* 1952, 76.
 - 84 'Verslag van de bespreking over de raakvlakken van de Afdeling MWPG met het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen' 10-1-1956, *archief WVC* 1952-1959, dos. 320A.
 - 85 'Nota van H.C. Buissant des Amoris aan Dr. P.C.L. van Loon' januari 1959, *archief WVC* 1952-1959, dos. 320A.
 - 86 Zie bijv. Van Loon in 'Concept Kort verslag van de vergadering met de Sectie Jeugdzorg van de Nederlandse Jeugdgemeenschap op dinsdag, 29 mei 1956, ten Departemente van Maatschappelijk Werk', *archief WVC* 1952-1959, dos. 05096A; de brief van Zuithoff aan Van Loon, 'Aantekeningen over de verhouding maatschappelijk werk en jeugdwerk voor intern beraad in het Ministerie van Maatschappelijk Werk' 4-12-1956, *archief WVC* 1952-1959, dos. 320A.
 - 87 De drie subsidieregelingen zijn gepubliceerd in de *Nederlandse Staatscourant* 1959 nr. 167.
 - 88 Hendriks, 'Verslag samenwerking met Ministerie van OK en W 1959-1960' 14-11-1960, *archief WVC* 1960-1969, dos. 8931A.
 - 89 Ministerie van OK&W, 'Persbulletin 614: Gecoördineerde subsidieregelingen voor bijzonder jeugd- en volksontwikkelingswerk, voor buurtwerk en bijzonder gezins- en wijkwerk' 31-8-1959, *archief WVC* 1960-1969, dos. 5059A.
 - 90 Bruinsma 1952, 162.
 - 91 Van Rooy 1953, 43.
 - 92 Van Mill 1953a, 149.
 - 93 Kamphuis (1959; 1961, 298) was een van de weinige uitgesproken tegenstanders van kunstmatige concentraties. Zie ook Voors 1955.
 - 94 Litjens 1953, 258-261; *Sociale integratie probleemgezinnen* 1961, 86; Doorn 1953.
 - 95 Duitemeijer 1962, 28.
 - 96 Zie voor Engeland: Leppink en Van der Meijs 1957; *Benadering van probleemgezinnen in Engeland* 1965; *Oriëntering en discussie over de benadering van probleemgezinnen in Engeland* 1965b. Zie voor een overzicht van activiteiten in EEG-landen uit 1963: *archief WVC* 1960-1969, dos. 11492A. De aanduiding *multi-problem family* was gangbaar in de VS en *problem family* in Engeland. Zie Schlesinger 1970.
 - 97 Van Rooy 1954, 75.
 - 98 De ideale situatie wordt geschetst in *Sociale integratie probleemgezinnen* 1961, 102-112.

- 99 Litjens 1953, 53.
- 100 *Motief en functie* 1958, 351.
- 101 *Het maatschappelijk onaangepaste gezin* 1954, 4.
- 102 Ter Hoeven 1956, 40.
- 103 Janssen 1952, 215-216.
- 104 Kamphuis e.a. 1951, 267.
- 105 Kamphuis 1948; 1950.
- 106 Kamphuis 1963a, 72. Zie ook Janssen 1952, 216.
- 107 Kamphuis 1948, 82.
- 108 Zie voor een en ander Van den Berg en Deijkers-van Riel 1986. Zie voor het *social casework* bijv. Perlman 1968⁴; Raeven z.j..
- 109 Haverda 1960, 100.
- 110 *Het maatschappelijk onaangepaste gezin* 1954, 37.
- 111 Klompé, rede 31-12-1959, 15. Van Rooy 1953, 44-49; 1954, 26-29 achtte de *casework*-methode geschikt voor parasitaire gezinnen die teveel met (materiële) zorg werden omgeven en via het *casework* juist werden aangesproken op hun verantwoordelijkheidsbesef.
- 112 Haverda, 'De opzet van het experiment "bestrijding onmaatschappelijkheid". Nota t.b.v. de werkgroep Nieuw Experiment' 16-3-1960, *archieff WVC* 1960-1969, dos. 11554 I.
- 113 *Sociale integratie probleemgezinnen* 1961, 107.
- 114 Zie vooral *De gespecialiseerde gezinsverzorgster* 1964.
- 115 Ibidem, 17-18.
- 116 Heijmans 1959, 79-80; zie verder *Ervaringen uit de gezinsoorden*. Deel 2 1961.
- 117 Stadig 1960, 37.
- 118 Ooms 1957, 67.
- 119 *Sociale integratie probleemgezinnen* 1961, 104.
- 120 Van Mill (1953a, 155; 1953b), directeur van de Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken te Rotterdam, stelde in het Rotterdamse Zuidplein het groepswerk boven het individuele werk. Het Zuidplein was in 1941 gebouwd en in 1947 bestemd voor sociaal-zwakke gezinnen (523 noodwoningen). Daarover ging een roman van Rogier van Aerde 1954. Zie ook Thierry 1985.
- 121 *Ervaringen uit de gezinsoorden*. Deel 4 1961, 25. Zie ook Ministerie van MW, *Projektwerk en groepsdiagnostiek in de gezinsoorden en internaten* 1958, *archieff WVC* 1952-1959, dos. 761A.
- 122 *Ervaringen uit de gezinsoorden*. Deel 4 1961, 28.
- 123 *Sociale integratie probleemgezinnen* 1961, 102.
- 124 'Memorie van Antwoord', *Handelingen Tweede kamer XIIA* 2800 1952-1953, 2. In 1951 werd de term maatschappelijk opbouwwerk gelanceerd door ambtenaren van Sociale Zaken. Zie Peper 1972, 68.
- 125 Boer 1960, 18.
- 126 Klompé 1958.
- 127 Zie voor het standpunt van het ministerie van MW over opbouwwerk: Van Loon 1953; Hendriks 1959.
- 128 De Jong 1955, 36.

- 129 Boer 1960, 24.
- 130 Peper 1972, 77.
- 131 'Brief aan de Minister van MW (1e concept) betreffende opmerkingen n.a.v. het rapport Sociale Integratie Probleemgezinnen' juli 1961, *archieff WVC* 1960-1969, dos. 1007.
- 132 Zie voor een vroege, gedetailleerde studie van een oude Rotterdamse stads-wijk en saneringsbuurt: Grünfeld en Weima 1957. Zij vroegen zich af, of veranderingen aldaar te interpreteren waren als een toeëigening van de burgerlijke levensstijl, zoals Van Doorn meende, of niets anders waren dan een afspiegeling van de gunstige economische conjunctuur. Zie aldaar, 46. Het problematisch gedrag van buurtbewoners behoorde volgens hen voor een groot deel tot het verleden. Ook al deden bewoners laatdunkend over burens ('de straat zit vol asocialen'), er was onderling veel contact. Opmerkelijk is hun analyse van hechte matrilineaire familiegroepen, waarvan de moeder van de vrouw de as vormde.
- 133 Zie voor het begin van de bijzondere projecten: *archieff WVC* 1960-1969, dos. 11554 I t/m IV; 1970-1979, dos. 32454. Een te rooskleurig beeld vindt men in *Notities uit de bijzondere projecten nr. 1* z.j..
- 134 Aan die studiedagen namen Sociale Academies deel. Op instigatie van de Contactcommissie voor de Bijzondere Projecten verscheen er een aantal *Notities uit de bijzondere projecten* 1966-1968. *Notitie nr. 5* van Kraaykamp ging over discussies binnen het project Afrikaanderwijk.
- 135 Dercksen en Verplanke 1988, 230. Zie voor deze crisis en de beëindiging van de bijzondere projecten aldaar, 228-234. De eerste moeilijkheden begonnen niet, zoals zij zeggen, pas in 1964, en evenmin waren er al in 1962 zes projecten uitverkoren. Zij schrijven ten onrechte de ministeriële beleidsombuiging toe aan de kritiek vanuit de Haarlemse praktijk. De grotere aandacht voor woon- en leefmilieu was er eerder dan eind 1965. Zie voor een evaluatie van een aantal projecten: Gommers-Bot 1971.
- 136 Naast de bijzondere projecten vormde de eind 1960 opgerichte en nu nog steeds bestaande Commissie Oriënteringsdagen een tweede uitloper van de gezinsoorden. Daarin participeerden de Nationale Raad voor Maatschappelijk Werk en de sectie Jeugdzorg van de Nederlandse Jeugdgemeenschap. De oriënteringsdagen, gehouden in Huize Gerner te Dalfsen (een voormalig meisjesinternaat dat bij de gezinsoorden hoorde), waren in zekere zin de voortzetting van praktijktrainingsdagen voor personeel van de gezinsoorden. De belangstelling was groot: niet minder dan 2245 personen namen er tot midden 1967 deel aan een 24-tal thema's. Veel deelnemers trokken de onderwerpen 'gezinsverzorging in het kader van de integratie van probleemgezinnen' en 'gezinswerk als centrale therapie en als onderdeel van een comprehensive approach'. Zie *archieff WVC* 1960-1969, dos. 328A en 6197; 1970-1979, dos. 32472. Er verscheen een brochurereeks over deze oriënteringsdagen.
- 137 *Sociale integratie probleemgezinnen* 1961, 28; Haverda 1960, 90.
- 138 Klompé, rede 31-12-1959, 3. Zij zei aldaar (5-6) over de historische relativiteit van de kritiek op onmaatschappelijk gedrag: 'Over tien en twintig jaar

zullen wij mogelijk weer andere maatstaven aanleggen, kan de onmaatschappelijkheid een geheel andere omvang hebben en zullen misschien geheel andere facetten daarvan naar voren treden dan nu. Zo iets zien we ook in de kinderbescherming, waar het accent van de materiële kinderverwaarlozing geleidelijk verschuift naar gevallen met psychische en karakterologische stoornissen, die door een emotioneel label gezinsleven sterk beïnvloed worden.'

- 139 Haverda 1955, 127.
- 140 Van Tienen 1960, 98. Zijn onderzoek zelf steunde volledig op dat van Litjens. Van Dam had het woord 'anders-maatschappelijken' al in 1957 in de mond genomen. Zie 'Notulair verslag van de beraadslagingen over het preadvies "Sanering als sociaal vraagstuk" in de openbare vergadering van de Vereniging van directeuren van overheidsorganen voor sociale arbeid (DIVOSA) op 12 en 13 juni 1957 te Maastricht'. Zie ook Van Tienen 1965.
- 141 Kamphuis 1963a; 1963b. In het Amerikaanse St. Paul bleek 50% van de hulpverlening gericht te zijn op 6% *hard core* gezinnen.
- 142 Simonse 1962, 255 en 260.
- 143 Klompé, rede 31-12-1959, 16.
- 144 *Sociale integratie probleemgezinnen* 1961, 48.
- 145 Thoenes 1961, 327. Hij kreeg strubbelingen met zijn promotor Groenman en de co-referenten, die het proefschrift afwezen. Uiteindelijk werd de promotie doorgeschoven naar de *coming man* Vercruijse. Zie ook Milikowski's kritiek (1963) op Groenman.
- 146 Milikowski 1967, 220 e.v.. In de kern had hij zijn ideeën reeds uitgewerkt in: Milikowski 1956, 22 en 45. Zie ook zijn bijdrage in 'Het verschijnsel onmaatschappelijkheid en zijn bestrijding' (1963, 2): 'Litjens is zelfs de mening toegedaan, dat er zich in de bovenlaag van de samenleving geen asocialiteit afspeelt. Een soortgelijke overtuiging is ds. G. Duitemeijer toegedaan in zijn pas verschenen boek: *Het achtergebleven gezin*. Zo wil hij o.a. zijn informatie over het onmaatschappelijke gezin inwinnen b.v. bij de huiseigenaars, leveranciers, werkgevers, enz. Hij ziet het eigenbelang, dat hier in het geding zou komen als "een volkomen geoorloofde zaak". Het zou wel eens kunnen zijn, dat hij bij de duivel te biecht gaat.' Zie voor een verschuiving naar de 'probleem-maatschappij': Reckman 1961.
- 147 'Samenvatting van de bespreking van de Commissie van Bijstand "Bestrijding Onmaatschappelijkheid" van DIVOSA met vertegenwoordigers van het Ministerie van MW' 17-12-1962, *archieff WVC* 1960-1969, dos. 315A.
- 148 'Verslag oriënteringsdagen in Gerner te Dalfsen (november 1962)', *archieff WVC* 1960-1969, dos. 6157. Op het ministerie circuleerde een uitgebreide samenvatting van zijn proefschrift met commentaar van Pennartz. *Archief WVC* 1960-1969, dos. 8903A.
- 149 Aldus Wertheim in: 'Forum van het boek' 1962, 57. Pissig stelde Bianchi (aldaar, 62): 'zijn definitie van primaire onmaatschappelijkheid (die zo nadelig is) lijkt immers als twee druppels water op de misdadedefinities, zoals die in het begin van deze eeuw bij vele criminologen gebruikelijk waren, en die zijn neergelegd in het vóór-Chroestsjow'se Sovjetrussische strafrecht:

- b.v. art. 6 van het wetboek van 1922 waar als misdadig beschouwd wordt "elk sociaal gevaarlijk handelen dat de komst van het communisme belemmert". Zie ook de reactie van Ten Have (1962), die de aanpassingsarbeid als de kern zag van de volksopvoeding. Van Tienen (1963-1964, 31) stelde dat Milikowski 'onder het mom van volstreekte objectiviteit, honend, scheldend, beledigend, een boek lang zijn gal' uitschreef. Milikowski (1962) ging ook met Koopmans (1962a en 1962b) in de slag.
- 150 Van Tienen 1958, 148.

Hoofdstuk 9

- 1 *Verkenning van het gespecialiseerd gezins- en wijkwerk* 1970. Aan deze enquête namen 88 van de 91 projecten deel. Van de ruim 500 beroepskrachten was twee derde vrouwelijk. De helft van de projecten voldeed aan de criteria: aanwezigheid van een projectleider, drie of meer werksoorten (maatschappelijk werk, gezinsverzorging, peuterwerk, groeps- en clubwerk, opbouwwerk) en het houden van tweewekelijkse werkbesprekingen. Bijna twee derde van de woningen was van voor de Tweede Wereldoorlog; 1593 waren speciaal voor deze gezinnen neergezet. In totaal stond het maatschappelijk werk in contact met 5666 gezinnen, waarvan 2897 werden getypeerd als maatschappelijk zwak en 1353 als incurabele, blijvende zorggezinnen. Met 1666 gezinnen was intensief contact, slechts 219 hadden een gezinsverzorgster. In veel projecten vormde het sociaal-cultureel werk de hoofdmoot van de activiteiten: er werden niet minder dan 1453 clubs geteld met 19.244 deelnemers. Buurtbeïnvloedende activiteiten (opbouwwerk) waren mager ontwikkeld.
De Haagse controlewoningen (Zomerhof) waren van het toneel verdwenen. Dit project was onbestuurbaar geworden door de 'terreur' van een bepaalde groep gezinnen, en eind 1963 werd tot afbraak besloten. Zie *archieff WVC* 1960-1969, dos. 165A. In *Het Vrije Volk* (30-7-1955), waar de sloop van de vestingmuur werd aangekondigd, werd het een ziekenhuis voor maatschappelijk gehandicapte gezinnen genoemd.
- 2 Zie voor de laatste discussie die langs oude lijnen verliep: *Sociale Zorg* 1963 nrs. 8, 9, 10, 14, 16 en 17. De discussie werd afgesloten door Duitemeijer, die nog pleitte voor een wet op de *gezinsvoogdij*. Ter Haar Romeny vergeleek in zijn bijdrage het werken in achterbuurten met het leegpompen van een lek schip. Een jaar later had Ter Haar Romeny (1964) meer oog voor verbetering van de woonsituatie van probleemgezinnen.
- 3 Van Dongen 1967.
- 4 Zuithoff 1966a, 133-134; zie ook Zuithoff 1966b.
- 5 Van Ree 1968.
- 6 'Verslag van de inleiding van de heer Mr. D.Q.R. Mulock Houwer en de daarop volgende discussie over Opbouwwerk in Bijzondere Situaties (OBS) in de vergadering van het Directeurenconvent van de plaatselijke organen voor

- overleg en advies' 6-1-1972, *archieff WVC* 1970-1979, dos. 32453. Mulock Houwer was toentertijd hoofd van de afdeling Bijzonder Opbouwwerk.
- 7 'Memorie van Toelichting', *Handelingen Tweede Kamer* 6900 XVI 1962-1963 nr. 2, 11.
 - 8 Hendriks 1959, 228. Zie ook Hendriks 1964a; 1961. Hij klom midden jaren zestig op van hoofd van de afdeling Onderzoek en Maatschappelijk Opbouwwerk tot directeur-generaal voor de Maatschappelijke Ontwikkeling.
 - 9 'Memorie van Toelichting', *Handelingen Tweede Kamer* 7800 XVI 1964-1965 nr. 2, 9. Het belang van de verbetering van woon- en leefmilieu werd benadrukt door Korstanje (tot eind 1967 hoofd Bijzonder Opbouwwerk) in *Evolutie in het denken en de arbeid over probleemgezinnen* 1965, 37.
 - 10 *Samenlevingsopbouw en sociale dienstverlening* 1965, 30.
 - 11 Van Tienen 1963, 55-59.
 - 12 'Speech, te houden door staatssecretaris Egas ter gelegenheid van de installatie van het bestuur van de "Stichting Raad voor Overleg en Advies op maatschappelijk terrein Utrecht" op 30-9-1965, te Utrecht', *semi-statisch archief Utrecht* 1.841.82, doos 42-5.
 - 13 Klompé 1968.
 - 14 'Memorie van Toelichting', *Handelingen Tweede Kamer* 8300 XVI 1965-1966 nr. 2, 1.
 - 15 'Memorie van Antwoord', *Handelingen Tweede Kamer* 8300 XVI 1965-1966 nr. 10, 3.
 - 16 'Inleiding van B. Korstanje voor het Landelijk Directeurenconvent Bijzonder Gezins- en Wijkwerk' december 1964, *semi-statisch archief Utrecht* 1.844, doos 185.
 - 17 Zie Klompé in: *Handelingen Tweede Kamer* 1967, 857. Invloedrijk was de studie van Durlacher 1965.
 - 18 'Memorie van Toelichting', *Handelingen Tweede Kamer* 8800 XVI 1966-1967 nr. 2, 19.
 - 19 *Maatschappelijke deprivatie, enkele voorlopige bevindingen* 1967. In het verlengde hiervan beweegt zich de studie van Koopmans 1971; aldaar 37.
 - 20 Heroma-Meilink in: *Handelingen Tweede Kamer* 1967, 802.
 - 21 In 't Veld-Langeveld (1963, 71): 'Het besef wint weer veld, dat het gezin als institutioneel verband aan levenskracht niet heeft ingeboet.' De verontrusting van sociologen over het functieverlies van het gezin was verleden tijd. Zie ook Kooy 1957, 222.
 - 22 'Memorie van Toelichting', *Handelingen Tweede Kamer* 8800 XVI 1966-1967 nr. 2, 23.
 - 23 Bijvoegsel van de *Nederlandse Staatscourant* 1971 nr. 105, 3. Daarin staan de Rijkssubsidieregeling voor werkzaamheden en voorzieningen met betrekking tot de samenlevingsopbouw, en de Rijkssubsidieregeling jeugd- en jongerenwerk in het kader van volksontwikkeling en recreatie. De directie Samenlevingsopbouw dateert van 1967.
 - 24 Ibidem, 6.
 - 25 Ibidem, 14. Het bijzonder maatschappelijk gezinswerk ('ingebouwd clubhuis-maatschappelijk werk' voor verspreid wonende probleemgezinnen) was komen

te vervallen. Eind 1970 waren er nog 51 op die noemer gesubsidieerde projecten, vooral in Amsterdam (15) en Rotterdam (23). In Utrecht betrof het alleen de Stichting Clubhuis Utrecht-West, die later OBS-project werd. Plaatselijke coördinatie-organen vielen er eveneens buiten. Men kende voortaan alleen instellingen voor begeleiding. Een en ander zou gevolgen hebben voor de Stichting Raad voor Bijzonder Gezins- en Wijkwerk Utrecht. Zie hoofdstuk 10.

- 26 *Nota opbouwwerk in bijzondere situaties* 1971.
- 27 *Voorlopige rangorde van gemeenten naar 'sociale achterstand'* 1977, 4.
- 28 Zie voor het opbouwwerk tot 1970: Peper 1972.
- 29 Nijenhuis en Van Yperen 1983. In 1970 werd de term andragogische wetenschappen in het Academisch Statuut opgenomen. In de tweede helft van de jaren zestig ontstonden er ook twee wetenschappelijk instituten voor het opbouwwerk en het maatschappelijk werk (met banden met het ministerie en los van universiteiten): het NIMO (Nederlands Instituut voor Maatschappelijke Opbouw) het NIMAWO (Nederlands Instituut voor Maatschappelijk Werk Onderzoek). Het professionele gehalte van de (opleiding tot) opbouwwerker (in Sociale Academies) was volgens Peper (1972, 149) in de jaren zestig laag. In de periode 1964-1968 studeerden slechts 18 opbouwwerkers aan Sociale Academies af. Zie *Verkenning van het gespecialiseerd gezins- en wijkwerk* 1970, 26.
- 30 Ten Have 1968, 2.
- 31 Zie het voorwoord bij de vijfde druk van Van Beugen 1977⁹.
- 32 Van de Leur (1980) brengt de verwaarlozing in de andragologie van de wijdere samenlevingsverbanden als object van andragologisch handelen (onder meer) in verband met haar oorsprong in de (subjectief gerichte) sociale pedagogiek. Het dubbelnummer van het *Tijdschrift voor Agologie* 1980 nrs. 3/4 geeft een inkijkje in de keuken van het opbouwwerk.
- 33 Hendriks 1964b, 22.
- 34 Exponenten van de non-directieve benadering (die terugging op Rogers invloed op het *casework*) waren Van Tienen en Zwanikken 1969. Van Tienen (1973, 27) probeerde de term 'sociale actie' nog naar zich toe te trekken als 'correctie op de huidige democratie'. Zie over sociale actie als 'revolutionaire arbeid': Reckman (1971); Maso (1975, 142 e.v). Duitemeijer (1977³, 133) vond de subsidiëring van conflicten van actiegroepen met een lagere overheid 'niet alleen dwaas, maar ook onbehoorlijk'.
- 35 Kraaykamp 1974², 11. Hij geeft een andere schets van rivaliserende probleemdefiniëringen: maatschappelijke onaangepastheid (waar de normstellers staan tegenover de onaangepasten), maatschappelijk achterblijven (de gediplomeerden tegenover de zittenblijvers), maatschappelijke deprivatie (de berovers tegenover de slachtoffers). Zie ook Kraaykamp 1975. Een analoge indeling vindt men bij Baert en De Jong 1984.
- 36 Janssen 1978, 227.
- 37 Wolf 1975, 12.
- 38 Beck 1974, 25.
- 39 *Achtergestelden voorop!* 1977.

- 40 Simonse 1977³, 99. Simonse spreekt later (1982), gezien de invasie van etnische groepen, niet meer van volksbuurten maar van kansarme buurten. Zie ook Dieleman 1984. Zie over stadsvernieuwing Koot e.a. 1973; Magnus 1975; Turpijn en Veenema 1979.
- 41 Michielse 1977, 35-38. Michielse (1976) droeg het begrip re-educatie voor als kernbegrip voor de andragologie. In goed Nederland betekent dit heropvoeding. Een eerste poging tot linkse geschiedschrijving wordt ondernomen in *Van armenzorg tot welzijnswerk* 1972. Zie ook 'Vormingswerk 1', *Te elfder ure* 1973 nr. 11; 'Vormingswerk 2', *Te elfder ure* 1975 nr. 18.
- 42 *Achtergestelden voorop!* 1977, 21 en 25.
- 43 Achterhuis z.j..

Hoofdstuk 10

- 1 Rond 1960 ontving de Stichting bezoek uit Engeland, Frankrijk (dat in Rouen een vergelijkbaar project wilde opzetten), Duitsland, Denemarken, Canada, Japan, Amerika en Ghana. Voor mensen uit Haarlem, Amsterdam, Maastricht, Delft, het ministerie van MW, voor artsen, leerlingen van Sociale Academies en gezinsverzorgstersopleidingen werd de ene excursie na de andere georganiseerd.
- 2 *Het Vrije Volk* 28-5-1959. Ploeg sprak daar 'van een stuk beschavingswerk van de eerste orde': 'Ook al weten we niet, hoe men over twintig jaar over ons werk zal denken, één ding staat vast: Utrecht doet mee.' Hij was ervan overtuigd dat er 'een bres is geschoten in (verkeerde) levensgewoonten.'
- 3 Van Dongen 1968.
- 4 Ottens en Post 1979; Rohde en Souverein 1983 en 1985. Zie ook Derks e.a. 1977.
- 5 Duitemeijer, 'Nota over het voorstel tot fusie van de Stichting Raad voor Bijzonder Gezins- en Wijkwerk en de Stichting Volkswoningen' december 1962, 3.
- 6 Ook Van Mill (1953a, 157), directeur Dienst voor Sociale Zaken Rotterdam, sprak over een maatschappelijk ziekenhuis of sanatorium.
- 7 Duitemeijer, 'Nota over het beleid van onze Stichting t.a.v. het opnemen in resp. het ontslaan uit onze heropvoedingscomplexen' december 1959; 'Notulen dagelijks bestuur Stichting Volkswoningen' 18-5-1960.
- 8 Dit gezin werd later bij de Stichting opgenomen. Zie Hendriksen 1961, 25. Over de onhoudbare toestanden in het nachtasiel vroeg het gemeenteraadslid Ultzen (CPN) op 31-5-1951 een interpellatie aan, toen gezinnen na een barre winter waarin ook overdag van de barak gebruik mocht worden gemaakt, weer de straat op werden gestuurd. B. en W. wilden er geen dagverblijf van maken en het werd verboden zelf maaltijden te bereiden of de was te doen: de centrale gemeentekuchen lag vlakbij en de gemeente was bereid de was te doen.
- 9 Duitemeijer, 'Nota n.a.v. de nieuwbouw van een 4e complex' eind 1960, 29-30.

- 10 *Sociale zorg en maatschappelijk werk in de gemeente Utrecht na de inwerkingtreding van de Algemene Bijstandswet* december 1963; zie ook het herdenkingsnummer van de Sociale Raad in *Het Sociaal Octaaf* 1963 nr. 1.
- 11 Duitemeijer, 'Proeve tot doorlichting van het "bedrijf" der Stichting Volkswoningen alsmede enige zij het uiteraard zeer voorlopige conclusies' april 1966, 14.
- 12 Ibidem, 19.
- 13 Duitemeijer 1963, 266.
- 14 Reinsma, Enkele gedachten over opbouwwerk in bijzondere situaties. SSWU Utrecht, november 1974.
- 15 *Gedrukte Verzameling Utrecht* 1973 nr. 339.
- 16 Zie voor de Sterrenwijk: Van Schaik 1973; Salemans 1975; Oosterhuis 1977. Zie voor het OBS-project Stichting Utrecht-West: Janssen 1982; OBS-nota 1971, 16-19. Deze laatste nota schetst de wending van het jeugdwerk naar een bredere OBS-werkwijze. In navolging van het landelijk orgaan SALCO werd de deprivatie gelocaliseerd op het vlak van materiële cultuur, immateriële cultuur, participatie, en status.
- 17 *Gedrukte Verzameling Utrecht* 1974 nr. 223; *Verslag Gemeenteraad Utrecht* 1974, 404-409; Lijnse 1976.
- 18 Zie: Reinsma, OBS-maatschappelijk werk in Utrecht. Een eerste verkenning van de ervaringen van de OBS-maatschappelijk werkers bij SUK projecten. SSWU Utrecht, oktober 1976; 'Nota betreffende OBS-maatschappelijk werk van de werkgroep Afbouw Stichting Volkswoningen' Utrecht, januari 1975; 'Discussienota over het Maatschappelijk Werk binnen het Opbouwwerk in Bijzondere Situaties'. SALCO. *Archief WVC* 1970-1979, dos. 32453.
- 19 Brief van bewoners en het actiecomité Pijlsweerd aan B. en W. en de gemeenteraad 30-10-1975; ook geciteerd in Van der Werf 1980, 21. Zij geeft een gedetailleerd verslag van de stroom acties van de werkgroep nieuwbouw van het actiecomité Pijlsweerd.
- 20 Zie over de dossiervernietiging *Utrechts Nieuwsblad* 28-10-1975; 5-11-1975; 12-11-1975; 18-11-1975 (een paginagroot achtergrondartikel); 20-11-1975; 21-11-1975); *Nieuw Utrechts Dagblad* 1-11-1975; 5-11-1975; 14-11-1975; 20-11-1975; 21-11-1975. Het redactionele commentaar van 21-11-1975 (NUD) luidde: 'Wanneer de dossiers zijn vernietigd, kunnen de bewoners blijven nakaarten over hun nare ervaring met de stichting. Maar het zal niet meer mogelijk zijn om waarheid en legendevorming van elkaar te scheiden. Met zijn eenzijdig besluit om de dossiers te vernietigen, heeft het Utrechtse stadsbestuur deze betutteling voortgezet en daarmee het brandmerk, aangebracht door de stichting, nog eens bij de bewoners ingeprent.' Zie ook de *Pijlsweerdkrant* 1975 nr. 39.
- 21 *De toekomst van het wonen in oude woongebieden in de gemeente Utrecht* 1972; Meijer en Verheugd 1980; *10 jaar stadsvernieuwing in Utrecht* 1982. Zie voor de stadsuitbreiding vóór 1970: Blijstra 1972. Zie ook *Statistische Berichten Gemeente Utrecht* 1974. Bij de cijfers van de stijging van de woningvoorraad moet rekening worden gehouden met de grenswijziging van 1954, waardoor onder meer delen van Zuilen, Jutfaas en Maartensdijk (met

- meer dan 40.000 inwoners) bij Utrecht werden getrokken. Zie tenslotte Thijssen z.j.. Tussen 1975 en 1985 nam de woningvoorraad weer toe tot boven de 90.000 woningen (20% gemeente, 23% corporaties; 27% particuliere verhuurders, 26% eigenaar-bewoners, 4% onbekend). Binnendijk 1987, 26. De (kwantitatieve) woningnood was zeker niet voorbij, getuige de inschrijving van 29.530 woningzoekenden bij het Gemeentelijk Huisvestingsbureau in 1984; daarna zette de daling in.
- 22 *De stad waard om in te leven* 1981, 10. Zie voor een karakteristiek van de bevolking van deze gerenoveerde buurt: *De bevolkingssamenstelling van woonbuurten: eenzijdig of gemengd?* 1982.
 - 23 In april 1978 voerden bewoners *Het Houtplein-stuk* op over de Stichting Volkswoningen en de nieuwbouw, gesteund door de groep STUT van het Vormings Theater Utrecht. Zie De Jong 1981. Zij was jarenlang voorzitter van het actiecomité Pijlsweerd en ook korte tijd van de Stichting Buurtwerk Pijlsweerd. Vanaf 1978 is zij opbouwster bij deze Stichting. Er werd nog een plaat gemaakt met Rapalje. Een liedje met de titel *Wie is hier eigenlijk asociaal?* bezingt de opname-procedure van de Stichting: 'Maar dat was nog niet alles. Je moest ook naar de psycholoog. Daar moest je met blokken spelen, inktvlekken kijken en naar foto's van blote mannen en vrouwen. Wat ziet u hierin? Net zoveel als u. Jaja, wat ziet u hierin? Kom mee Ilse, we gaan hier weg. Ik wil een huis en geen blote kont voor m'n neus.' Ilse woonde vanaf 1965 op het Houtplein. Over haar is een roman geschreven door Penninga (1985), onderwijsopbouwster van de Stichting Buurtwerk Pijlsweerd.
 - 24 Zie over de perikelen rond de Tweede Saneringsstroom m.b.t. de Bokkenbuurt: Spaargaren 1980.
 - 25 Door gebrek aan medewerking van bewoners van de Bokkenbuurt en Ondiep XIII (vooral van vertrekkers) mislukte een onderzoek naar de gevolgen van de stadsvernieuwing voor deze bewoners. Zie Roosen en Ter Welle-Heethuis 1978 en 1980.
 - 26 'Rapport over het beleid van de Stichting Volkswoningen Utrecht' december 1969, 9.
 - 27 Duitemeijer 1974², 146.
 - 28 Duitemeijer 1977³, 192.

Hoofdstuk 11

- 1 Zie voor een uitleg van deze gezinsdossiers uit de jaren 1968-1973: hoofdstuk 1, noot 10.
- 2 Deze uitvoerige opnamerapportage week overigens niet veel af van die van Bouw- en Woningdienst bij krotopruijing. In een beschrijving van de werkzaamheden van een maatschappelijk werker bij de afdeling Woningexploitatie (2-5-1962) staat: 'Stelt bij belanghebbenden een ruim opgezet sociaal onderzoek in naar hun maatschappelijke status, voorgeschiedenis, financiële draagkracht, mentaliteit, gezinsgrootte, werkkring van gezinshoofd en an-

dere gezinsleden. Informeert ook bij derden naar gegevens, welke van belang zijn om een beeld van het desbetreffende gezin te verkrijgen (Dienst voor Sociale Zaken, Volkscredietbank, andere maatschappelijke instellingen zoals de Politie). (...) Legt zijn bevindingen neer in een uitvoerig sociaal rapport, waarin de voorgeschiedenis van het gezin en de huidige situatie worden weergegeven en uitvoerige gegevens worden opgenomen omtrent be-woning, huishouding, hygiëne, financiën, gezondheid, wensen met betrekking tot de nieuwe woningen enz. en de personen/gezinnen getypeerd worden.'

- 3 Duitemeijer, 'Proeve tot doorlichting van het "bedrijf" der Stichting Volkswoningen' april 1966, 15.

4 De schaal van Geismar en Beverly Ayres. Zie Kamphuis 1963b, 57.

5 Veeger 1963.

- 6 Hageraats en Engelberts 1964. Van de begin 1960 woonachtige 164 gezinnen vielen er 94 af: 47 gecureerde gezinnen, 18 zonder man, 7 met man ouder dan 65 jaar, 9 met invalide man, 5 met mannen onbekend bij het GAB en 8 met mannen die voor eigen rekening werkten (waaronder 4 in lompen en metaal). Het onderzoek beperkte zich dus tot de meerderheid mannen die in loondienst werkte.

Een soortgelijk onderzoek deed men in Den Bosch en Maastricht. Zie voor Den Bosch: Oriënterend onderzoek naar de integratie van "onmaatschappelijke" mannen in het arbeidsproces 1964, *archieff WVC* 1960-1969, dos. 11520A; voor Maastricht: *Onderzoek naar arbeidssituatie van mannen uit probleemgezinnen te Maastricht*. Stichting Bijzondere Sociale Zorg Maastricht, afd. research. Maastricht 1966, *archieff WVC* 1960-1969, dos. 8911A. Van Tienen concludeerde naar aanleiding van het Maastrichtse onderzoek onder 80 mannen van de Ravelijnstraat: 'Er is reden te veronderstellen, dat een belangrijk deel van de hoofden van probleemgezinnen geen bijzondere arbeidsproblematiek vertoont en dat de geconstateerde werkloosheid en veelvuldige arbeidswisseling niet abnormaal zijn in de bredere laag van ongeschoolde arbeiders waartoe zij vrijwel allen behoren.' Brief aan de minister van CRM 20-2-1967, *archieff WVC* 1960-1969, dos. 8911A. Zie ook Haverda en Koopmans Utrecht 1957; Haverda 1958; Engelberts 1959.

- 7 Hageraats 1967, 204.

- 8 De gezinsomstandigheden van de 70 gezinshoofden waren (1-1-1961):

Leeftijd van het gezinshoofd

21 t/m 30 jaar	13
31 t/m 40 jaar	23
41 t/m 50 jaar	20
51 t/m 60 jaar	13
61 jaar en ouder	1

Aantal inwonende kinderen

1 t/m 4 kinderen	38
5 kinderen en meer	31
geen kinderen	1

Verblijfsduur van het gezin bij de Stichting Volkswoningen

2 jaar of korter	17
------------------	----

3 t/m 6 jaar	20
7 t/m 9 jaar	11
10 jaar en meer	22
<i>Termijn voor uitplaatsing van het gezin</i>	
gezin uitplaatsbaar binnen 2 jaar	22
gezin niet uitplaatsbaar binnen 2 jaar	48
<i>Slechte bewoning van het huis</i>	16
<i>Verzorging van de huishouding</i>	
goede verzorging van de huishouding	27
matige verzorging van de huishouding	35
verwaarlozing van de huishouding	8
<i>Financiële situatie</i>	
goede financiële toestand	50
matige financiële toestand	14
slechte financiële toestand	6
<i>Schulden</i>	
geen schulden	8
schulden c.q. schulden aan afbetalingsmagazijnen e.d.	53
niet bekend	9
<i>Verwaarlozing van de kinderen (in de meeste gevallen)</i>	
<i>pedagogische verwaarlozing</i>	22
<i>Verhouding man-vrouw</i>	
goede verhouding man-vrouw	36
matige verhouding man-vrouw	22
slechte verhouding man-vrouw	12
<i>Criminaliteit</i>	
criminaliteit van de man	18
criminaliteit van de vrouw	6
criminaliteit van de kinderen	5
<i>Drankmisbruik door de man</i>	14
<i>Seksueel wangedrag van de man</i>	8
<i>Contacten met</i>	
Sociale Zaken	37
Kinderpolitie en -rechter	26
Voogdijraad	24
Raad voor de kindbescherming	16
Reclassering	15
GG&GD en nazorginstanties	11
Zie Hageraats en Engelberts 1964, 93-94.	
9 200 Jaar arbeidsmarkt in Utrecht IV z.j., 237 en 266-268. Het aantal arbeidsplaatsen in de metaalindustrie halveerde tussen 1960 en 1970. De grootste groei vond plaats bij de overige diensten in de kwartaire sector: bij het maatschappelijk werk en sociaal-culturele instellingen steeg de werkgelegenheid van 452 personen in 1947 naar 2000 in 1971. Zie ook <i>Werken in Utrecht</i> 1978, 18-25.	

- 10 Zie *Sociale zorg en maatschappelijk werk in de gemeente Utrecht na de inwerkingtreding van de Algemene Bijstandswet* december 1963; 'Afscheid van de Gemeentelijke Instelling voor Maatschappelijke Zorg te Utrecht' 1965.
- 11 Deze onderzoekjes berusten bij het archief van de GG&GD van Utrecht.
- 12 *Schoolkinderen uit probleemgezinnen* 1959. Zie voor een onderzoek naar kinderen uit schoolzwakke gezinnen onder vier Utrechtse lagere scholen in volkssbuurten (niet beperkt tot gezinnen van de Stichting Volkswoningen): Van der Meer en Wit 1963. Parallel daaraan werd onderzoek gedaan door sociologische researchteams in Den Bosch naar schoolprestaties en in Maastricht naar de behoefte aan bijzondere schoolvoorzieningen. Zie voor Den Bosch: *Kinderen uit probleemgezinnen op school* 1961; voor Maastricht: Onderzoek naar de situatie van kinderen uit probleemgezinnen op een aantal Maastrichtse lagere scholen. Concept basisrapport 1959, en *Korte samenvatting van het basisrapport betreffende een onderzoek naar de situatie van kinderen uit probleemgezinnen op een aantal lagere scholen in Maastricht* 1959, beide in: *archieff WVC* 1960-1969, dos. 4563A. Geen enkel schoolhoofd dat deelnam aan dit onderzoek zag het schoolsysteem als oorzaak van of aanleiding tot geringere prestaties; het stichten van aparte scholen voor kinderen uit probleemgezinnen werd door hen ten sterkste ontraden. Zie voor een eerder onderzoek in Leiden: Brouwer e.a. 1954. Het schoolverzuim van kinderen uit het Haagse Zomerhof-complex werd onderzocht door Marsman 1959.
- 13 Weima en Engelberts 1960, 29.
- 14 Van Rijswijk-Clerkx moest de rapporten van Utrecht, Den Bosch en Maastricht bundelen tot één publikatie, maar zij onderwierp ze met de *Methodologie* van De Groot in de hand aan een vernietigende kritiek, tot woede van Haverda. Voorzien van het etiket 'Vertrouwelijk, niet publiceren, niet in de bibliotheek' verdween haar lijvig commentaar in de stoffige archieven van het ministerie. Van Rijswijk-Clerkx, Verslag over het schoolonderzoek in de z.g. plaatselijke objecten voor onmaatschappelijkheidsresearch. Proeve tot samenvatting en kritische beschouwing betr. de onderzoekingen naar de problematiek van kinderen uit probleemgezinnen op de lagere school. Amsterdam 1962. *Archief WVC* 1960-1969, dos. 8908A.
- 15 De samenstelling naar kerkelijke gezindte van de Stichtingsgezinnen verschoof in de jaren 1957-1968 van hervormd (daling van 41% naar 27%) naar katholiek (stijging van 23% naar 32%), terwijl de gemengde huwelijken met 7% stegen tot 38%. Volgens de Volkstelling van 1960 was 37% van de Utrechtse bevolking katholiek, 29% hervormd en 21% onkerkelijk.
- 16 Zie voor het begrip totale institutie: Goffman 1983.
- 17 Zie voor een vergelijkbare kritiek van bewoners: *Utrechts Nieuwsblad* 18-11-1975; *Nieuwe Wijkbode* 19-7-1972.

Hoofdstuk 12

- 1 'Knelpunten harmonisatie welzijnsbeleid en welzijnswetgeving', *Handelingen Tweede Kamer* 12968 1973-1974 nr. 2. In 1970 had CRM al een Memorandum voorbereiding Wetgeving Maatschappelijk en Cultureel Welzijn gepresenteerd. Zie Peper 1972, 119-120.
- 2 Dit was een reeds lang gekoesterde wens van gemeenten. Zie de reactie op de concept-rijkssubsidieregelingen van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten 11-12-1969, *semi-statisch archief Utrecht* 1.842/0.758, doos 52-1. De discussie over decentralisatie dateerde binnen het ministerie al uit het begin van de jaren zestig.
- 3 'Memorie van Toelichting', *Handelingen Tweede Kamer* 13100 XVI 1974-1975 nr. 2, 47; 'Nota nadere beleidsbepaling inzake de samenlevingsopbouw', *Handelingen Tweede Kamer* 13555 1974-1975 nrs. 1-2, 19. Daarin werd gepleit voor afstemming van eerstelijnsvoorzieningen (samenlevingsopbouw, jeugd- en jongerenwerk, plaatselijk vormingswerk, kunstzinnige vorming, alsook maatschappelijke dienstverlening en gezondheidszorg) en voor een 'probleemgerichte en projectgewijze aanpak' vanuit *pools* van opbouwwerkers.
- 4 *Staatsblad* 1979 nr. 172 en 1980 nr. 301. Zie voor kritiek op deze beleidsontwikkelingen bijv. Van Eerten e.a. 1978, 43-56.
- 5 'Kaderwet Specifiek Welzijn', *Staatsblad* 1982 nr. 539.
- 6 Zie de 'Openbare commissievergadering over de Nadere beleidsbepaling inzake de samenlevingsopbouw, derde vergadering op 17 mei 1976', *Handelingen Tweede Kamer* 1975-1976, 1038 en 1048. Het meervoudig gebruik van de term samenlevingsopbouw als beleidsterrein, functie en methode deed staatssecretaris Meijer verzuchten, dat het hem 'een lief ding waard zou zijn geweest, wanneer het begrip "samenlevingsopbouw" nooit was uitgevonden.'
- 7 'Memorie van Toelichting', *Handelingen Tweede Kamer* 15300 XVI 1978-1979 nr. 2, 109.
- 8 Deze extra voorzieningen strekten zich ook uit tot het onderwijs(opbouwwerk), dat achtereenvolgens werd aangeduid als onderwijs in oude volksbuurten, onderwijsstimuleringsbeleid voor achterstandsgroepen, en in de jaren tachtig als onderwijsvoorrangsbeleid.
- 9 Van Dijk e.a. 1983, 79-81. Zie ook Kuypers en Schuyt 1983, 126-127. Zie over de ontwrichting van de buurtcultuur: Dieleman 1984.
- 10 Snel 1983, 41.
- 11 Kuypers en Schuyt 1983, 125.
- 12 Achterhuis z.j., 169. Zie de kritiek van Schuiling 1980, 27. Zie voor de stemmingmakerij tegen het welzijnswerk van de kant van de overheid de uitspraken van Van der Louw in: De Jong 1983, 110. Voor kritiek: De Jong en Kuypers 1982, 39-43; Kuypers 1982, 4.
- 13 'Memorie van Toelichting', *Handelingen Tweede Kamer* 17600 XVI 1982-1983 nr. 2, 81. Zie ook het *Ontwerp Rijksplan Sociaal-Cultureel Werk 1984-1986* 1983, 19 en 22.
- 14 Bijv. 'Memorie van Toelichting', *Handelingen Tweede Kamer* 17100 XVI 1981-1982 nr. 2, 3: 'In de discussie over het draagvlak van de verzorgingsstaat

- wordt er steeds vaker op gewezen dat hij niet effectief is, nauwelijks beheersbaar en bestuurbaar en niet meer betaalbaar.' Naar schatting werden er toen in het gehele bestel van het specifieke welzijn (zorg, educatie en recreatie) 700.000 mensjaren ingezet. Geklaagd werd over 'nieuwe afhankelijkheden van een vervreemdende verzorgingsbureaucratie'.
- 15 Bakker 1986; *Randgroepjongeren centraal* 1983; *Randgroepjongeren uit de marge* 1986; Franssen 1981. Dit laatste artikel gaat over jongeren die deels komen uit Maastrichtse woonscholenbuurten.
 - 16 Zie over de zorgzame samenleving: Scheffer 1987.
 - 17 Janssen 1987, 23-24: 'Anno 1986: 1,7 miljoen mensen met AOW en 1,7 miljoen mensen met een uitkering wegens arbeidsongeschiktheid (800.000), werkloosheid (700.000) of bijstand (200.000). In 1984 werden er 620.000 "echte minima" geregistreerd. Dat was cirka 21% van alle huishoudens die een minimumuitkering ontvingen. In dat jaar zijn er dus in totaal meer dan 3 miljoen huishoudens met een minimuminkomen in Nederland. (...) Er verschijnen berichten en rapporten over toename van schulden (150.000 huishoudens kampen met problematische schulden), over gasafsluitingen (25.000), woningontzuimingen (30.000), stijgende huurachterstand (180 miljoen gulden).' Zie voor Utrecht: Souverein en Schat 1987; Otten 1986, 7.
 - 18 Zie *De bevolking van Utrecht per 1 januari 1984*. Dienst voor Ruimtelijke Ordening afd. Onderzoek/Bureau voor Statistiek Utrecht; *Ontwerp bestemmingsplan Pijlsweerd*. Dienst voor Ruimtelijke Ordening afd. Onderzoek. Utrecht, juli 1982; *Wijkenboekje* 1985. Stedelijke Stichting Welzijnsbevordering Utrecht. De SSWU ging in 1985 op in een nieuw 'service-orgaan', met o.a. SUK en RIJU (Raad voor Jeugd en Jongeren Utrecht): de Stichting Ondersteuning Utrechts Welzijnswerk (STOUW).
 - 19 *Centrale Prioriteitsstelling fase 1: gebiedsprioriteiten*. Deel 2. ROVU. Utrecht 1983. Rohde en Souverein 1983, 43: 'De meest achtergestelde buurten zijn de gebiedjes, die aan de noord-west kant van de binnenstad grenzen: omgeving Kanaalstraat en omgeving A'damsestraatweg, alsmede twee buurten aan de zuidkant van Utrecht, te weten Bleekstraat e.o. en de Sterrenbuurt.'
 - 20 *Sociaal-cultureel plan 1982-1985*. Gemeente Utrecht 1981, 15-17. Zie voor de gemeentelijke subsidieverordening: *Ontwerp bijzondere subsidieverordening sociaal-cultureel werk*. Utrecht, juli 1981.
 - 21 Das en Doorn, *Volumebeleid wijkwelzijnsplanning, OBS-buurten Rotterdam naar achterstand*. Rotterdam 1980; geciteerd in Rohde en Souverein 1983, 3-4.
 - 22 Enigszins afwijkende indicatoren zijn te vinden in Rohde en Souverein 1985.
 - 23 *Sociale achterstand in wijken en gemeenten* 1980. Ook drie binnenstadsbuurten en na-oorlogse uitbreidingswijken met relatief veel hoogbouw (Nieuw Hoograven, gedeelte Kanaleneiland, Overvecht-Zuid) zagen hun sociale positie verslechteren. Zie Rohde en Souverein 1985, 28.
 - 24 Zie het project 'Kwaliteit van het stedelijk leefmilieu', grotendeels opgenomen in: Rohde 1985. De verbanden tussen de objectieve indicatoren en subjectieve beleving van de woonomgeving waren overigens niet sterk. Aanmer-

- kelijk gunstiger werd het wonen in Ondiep en de J.S. de Rijkstraat (waar aan Ondiep XIII lag) ervaren.
- 25 Per 1-1-1988 hanteert de gemeente Utrecht een systeem van budgetfinanciering in de sociaal-culturele sector, die de beleidsruimte voor instellingen, omgezet in 'wijkwerkgeversschappen', vergroot. De verdeelsleutel, gebaseerd op het onderzoek naar sociale achterstand, heeft slechts betrekking op een kwart van het budget van deze sector (de algemeen-agogische functies); het jongerenwerk wordt buiten de berekening gehouden. Zie voor kritiek de extra uitgave van de STOUW, *Link*. Utrecht, februari 1986.
 - 26 Zie Rohde 1981, opgenomen als Bijlage 2 van het *Sociaal-cultureel plan 1982-1985*. Het werk van de Stichting Volkswoningen was voor wat de andere gebieden betreft overgenomen door de Stichting Buurtwerk Fruitbuurt (buurthuis Odin, het voormalige werkcentrum van de Stichting Volkswoningen), het buurthuis Stella Maris (Anthonieplein) en buurthuis Makosa (Ondiep XIII). De totale formatie van dit viertal (inclusief Stichting Buurtwerk Pijlsweerd) bestond begin jaren tachtig uit 31 full- en 23 part-time krachten. Zie ook Actiecomité Pijlsweerd 1981. Het actiecomité bleef naast de Stichting Buurtwerk Pijlsweerd bestaan en is als groep 'vrijwilligers van het opbouwwerk' vertegenwoordigd in het bestuur daarvan. Zie ook Van der Wal 1982.
 - 27 *Buurt(huis)maatschappelijk werk* 1983, 9, 22, 25 en 64. In de Fruitbuurt was geen buurt(huis)-maatschappelijk werker vanwege - de Stichting Volkswoningen indachtig - aversie in de buurt. Door gewelddadigheden binnen het buurthuis was het van eind 1981 tot diep in 1982 gesloten. De bestuurlijke participatie van bewoners gaf zulke problemen dat het buurthuis een 'deskundigen'-bestuur van buiten kreeg.
 - 28 Zie voor de uitwerkingen van de bezuinigingen op het vroegere OBS-project in de Betonwijk (Makosa): Den Tex 1987. Makosa moest van een formatie van 9 terug naar 4, en ook daar verdween de buurt-maatschappelijk werker. Den Tex interviewde ook twee maatschappelijk werkers van het algemeen maatschappelijk werk in Zuilen/Ondiep die voorheen bij de Stichting Volkswoningen werkten.
 - 29 *Ontwerp plan maatschappelijke dienstverlening 1985-1988*. Gemeente Utrecht april 1984, 16-19. Zie ook *Startnota Planvorming Maatschappelijke Dienstverlening*. Gemeente Utrecht, juni 1983.
 - 30 Zie ook Souverein 1986-1987. Het eerste wijkwerkgeversschap was in 1986 de Stichting Utrecht-Oost, waarin de Sterrenwijk zat. Het 'probleemcumulatiegebiedenbeleid' is afkomstig van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, dat voor 1986-1989 jaarlijks f 800.000 aan Utrecht toekent (naast vanaf 1980 f 4 miljoen voor het minderhedenbeleid); het geld vloeit vooral toe aan de achterstandsgebieden Utrecht-West en Amsterdamsestraatweg e.o.. Zie: Toekomstdiskussie minderhedenbeleid (4 miljoen/P.C.G.). Rapportage evaluatie 4 miljoen en p.c.g.-uitgaven. Utrecht, april 1988.
 - 31 *Ontwerp-welzijnsprogramma 1988*. Gemeente Utrecht, september 1987, 4. Er werden wel 'stuurelementen' ingebouwd voor meer samenwerking op het vlak van informatie, advies, dienstverlening en (beperkt) procesmatige hulpverle-

- ning. Het budget voor agogisch personeel werd in deze laatste bezuinigingsronde ontzien.
- 32 Van Steenis-Perelaer 1974, 29 en 84-86.
 - 33 *Notities uit de bijzondere projecten nr. 2* 1966, 28. Met de blik op Amerika gericht sprak Zuithoff (1965, 9-10) van *outreaching* en *aggressive casework* (waarbij het initiatief bij de maatschappelijk werker lag), *protective casework* (een beschermend, materieel steunend contact), en *assertive, corrective* en *authoritative casework* (waarbij eisen worden gesteld, sancties ingebouwd en leiding wordt gegeven).
 - 34 De gezinstherapie, in Amerika midden jaren vijftig begonnen, werd medio 1965 in Nederland geïntroduceerd tijdens een seminar in Amersfoort. Zie *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* jrg. 19 (1965) nr. 19, 345-388. Zie ook het themanummer 'Kijken naar het gezin', *Maatschappelijk Welzijn* 1967 nr. 6/7, 128-146.
 - 35 Minuchin 1973, 78 e.v.; Van Veen en Van der Meulen z.j., 82. Minuchin ontleende dit inzicht aan de behandeling van *multi-problemfamilies*, 'gedesorganiseerde' gezinnen uit de lagere inkomensklassen met meerdere delinquente kinderen.
 - 36 Het meest populair werd Foudraine 1972¹⁵; zie aldaar, 412. Zie voor een inleiding Trimbos 1975.
 - 37 Zie Van der Pas e.a. 1973; Nevejan 1973; Satir 1970. Zeer populair werd Watzlawick, Helmick Beavin en Jackson 1970. Zie ook: Satir, Stachowiak, Taschman 1977; *Therapie, communicatie en verandering* 1978; Lange en Van der Hart 1976; Van der Hart 1980. Een verbinding met de andragologie werd gelegd door Van de Ven 1973. Zie voor de doorwerking in het *casework*: Hollis 1975.
 - 38 Zie Schilder en Van der Laar (1984, 12), die spreken over 'netwerkinderventie, gericht op het doorsnijden van de knellende banden, en individuele hulp, gericht op zelfstandig functioneren en vaardigheidsontwikkeling.' Wetenschappelijke reflectie op het praktijkveld van het maatschappelijk werk vindt nauwelijks plaats. Daarom pleiten Hens en Walpot (1987) voor een leerstoel maatschappelijk werk. Het beroepsprofiel omvat volgens hen vier kerntaken: (1) psycho-sociale hulpverlening; (2) concrete en informatieve hulpverlening; (3) onderzoek en rapportage; (4) signalering, belangenbehartiging en preventie.
 - 39 *Rapport klinische gezinsbehandeling* 1985, 12. De werkgroep was ingesteld door de Hoofdinspecteur mevr. Verhagen, die jarenlang als psychiater van de Utrechtse GG&GD adviseur was van de Stichting Volkswoningen. De theoretische uitgangspunten van dit rapport vormen een amalgaam van de communicatie-systeemtheorie (het structurele, cybernetische, strategische en multigenerationele gezichtspunt), ontwikkelingspsychologie, object-relatie theorie, pedagogische en groepsdynamische theorievorming. Zie aldaar, 24.
 - 40 *Ibidem*, 15. Zwaarwichtig wordt er gesproken over 'praepsychotisch symbiotische', 'psychopatiform symbiotische' en 'pseudo-neurotisch symbiotische' gezinnen. Het aureool van de psychiatrie moet in klinkende subsidiemunten worden omgezet.

- 41 Zo'n categoriaal psychiatrisch ziekenhuis voor 16 gezinnen, onderverdeeld in 4 behandel eenheden, heeft volgens het rapport niet minder dan 71 medewerkers nodig, variërend van directeur, psychiaters, psychologen, pedagoog, tot sociaal-psychiatrisch verpleegkundige, sociaal-cultureel werker, activiteitenbegeleiders, bewegingstherapeut, gezinstherapeutische werkers, gezinswerkers en voorwaardenscheppende medewerkers.
- 42 Zie voor de Triangel: Oudendijk 1982; Van Spanje 1977; *De Triangel. Verslag over vier jaar 1980/1983* 1984; *Verslag symposium stilstaan... en verdergaan* 1985. Naast deze residentiële opvang biedt de Triangel psychosociale hulp aan gezinnen via een Mobiel Crisis Team van de GG&GD van Amsterdam, en een Project aan huis (met GG&GD/RIAGG). Van Acker vroeg zich op het genoemde symposium af, of gezinnen niet beter dag en nacht een maatschappelijk werker over de vloer konden hebben, omdat dit vijfmaal zo goedkoop zou zijn als residentiële gezinsbehandeling. Zie voor een bespreking van het symposium: Terstegge 1985.
Een ander voorbeeld dat in de richting van residentiële gezinsbehandeling gaat, is het tehuis Beth Palet (Amsterdam), dat haar doelgroep verlegde van ongehuwde-moederzorg naar multi-probleemgezinnen (verslaafde ouders, mishandelings- en verwaarlozingsproblemen, aanpassingsproblemen van culturele minderheden). Zie Lips en Peters 1986; Stilma 1985; *(Ge)vallen en opstaan* 1985.
- 43 Van Acker (1984, 8) stelde: 'Ouders die hun kinderen mishandelen of ouders die zelf zeer problematisch zijn, oefenen in nagenoeg alle gevallen toch nog een grote aantrekkingskracht uit op hun kinderen. Deze band is niet te doorbreken en is er oorzaak van dat tehuisopvoeding het kind niet of nauwelijks kan beïnvloeden, ondanks de grootste inzet en de beste bedoelingen.'
- 44 Van Acker 1985, 15.
- 45 Verboom 1986, 60-84. Dit gezin met elf kinderen woonde van 1958 tot 1975 op het Houtplein.
- 46 Zie voor een artikel over het Rotterdamse Instituut voor Interne Gezinsbehandeling, dat vijf gezinnen kan opnemen: Hendriks, 'Uit elkaar gaan - of bevrijd van de chaos', *de Volkskrant* 18-6-1984.
- 47 Van der Laan, Schilder en Stoop 1987. Zie over het Utrechtse algemeen maatschappelijk werk en nieuwe armoedeproblemen: Schilder en Van der Laan 1986; Royacker en Breunissen 1986. Onder druk van de gemeente werd voor materiële problemen het samenwerkingsproject Informatie-winkel opgezet.
- 48 Van Rossum 1987.

Hoofdstuk 13

- 1 Geciteerd bij Zijderveld 1973, 92.
- 2 Dercksen en Verplanke 1987, 249.

- 3 De Regt 1984, 199-202. Onderzoek naar de historische relatie tussen industrialisatie en het ontstaan van marginale groepen is nog nauwelijks verricht. Loontjes, Schover en Vuijst (1985) ondernamen een (mislukte) poging bij een vijftigtal Utrechtse gezinnen die over drie generaties werden gevolgd (1850-1920), waarbij als uitgangspunt de groep winterbedeelden van de jaren 1853/54 en 1854/55 werd genomen. Het Utrechtse arbeidsonderzoek onder gezinnen van de Stichting Volkswoningen vond voor de jaren vijftig weinig verband tussen het arbeidsgedrag en de symptomen der onmaatschappelijkheid. Zie hoofdstuk 11, de paragraaf over arbeid.
- 4 Zie hoofdstuk 8, de paragraaf over de cultuuroptimistische visie.
- 5 Deze interpretatie hanteert Righart (1987, 47) in zijn recensie van Dercksen en Verplanke 1987.
- 6 Schuyt en Tan 1988. Zie over het verschil van mening met Berghman over de te hanteren armoede-definitie: *Welzijnsweekblad* 1988 nr. 13/14, 12-14.
- 7 De Regt 1984, 142.
- 8 Bijv. Van Setten 1987, 146-151.
- 9 Elias 1987, 193 en 230.
- 10 Freud 1905, 44. Zie voor een schets van Freuds denken over opvoeding en 'na-opvoeding': Van Wel en Teunissen 1983. Zie voor een discussie over de verhouding Elias-Freud: Wilterdink 1982.
- 11 Elias 1987, 633 en 678.
- 12 Ibidem, 195 en 240.
- 13 Zie Blok en Brunt 1982; Brunt, Maso, en Van Velzen 1983. Deze kritiek geldt mijns inziens niet voor Elias en Scotson (1985), waarin de stigmatisering van buitenstaanders van een nieuwe arbeidersbuurt door gevestigden van een langer bestaande arbeidersbuurt wordt onderzocht.
- 14 Saal 1984, 205.
- 15 De Swaan 1986, 81-115. In het voetspoor van Elias beweegt zich een groep Amsterdamse 'figuratiesociologen'. Zie het *Sociologisch Tijdschrift* jrg. 13 1987 nr. 4; Kruithof en Verrips 1987.
- 16 Zie voor een conservatieve kritiek op dit leger van deskundigen: Lasch 1977.
- 17 Verg. Van Nijnatten 1986a en b; Van den Brink 1982.

Literatuur

- Achtergesteld en voorop!* Commissie Oriënteringsdagen voor bezinning op problemen van maatschappelijke achterstelling (Utrecht 1977).
- Achterhuis, H., *De markt van welzijn en geluk* (Baarn z.j.).
- Acker, J. van, 'Inrichtingsopvoeding zonder ouderbegeleiding is zinloos', *Sjow* jrg. 12 (1984) nr. 1/2, 8-10.
- Acker, J. van, 'Conflictoplossing in gezinnen met adolescenten' in: *Verslag symposium stilstaan... en verdergaan. Ontwikkelingen in Nederland ten aanzien van intensieve vormen van hulpverlening aan multi-problem-gezinnen* (Amsterdam, 21 mei 1985) 13-19.
- Adriani, J., 'Een poging tot hervorming van het armwezen te Utrecht in 1807', *Jaarboekje van "Oud-Utrecht"* (1925) 121-135.
- Adriani, J., 'De Stads-Aalmoezenierskamer te Utrecht (1628-1928)', *Mededeelingen van den Armenraad te Utrecht IX* (1928).
- Aerde, R. van, *Nooddorp* (Utrecht 1954).
- 'Afscheid van de Gemeentelijke Instelling voor Maatschappelijke Zorg te Utrecht', *Het Sociaal Octaaf* jrg. 9 (1965) nr. 1, 17-29.
- Aichhorn, A., *Verwaarloosde jeugd* (Utrecht 1952; oorspr. in het Duits 1924).
- Alberts, H., *Het regime. De droom* (Doctoraalscriptie R.U. Utrecht 1988).
- Ariëns, W.H., 'Het onmaatschappelijke gezin' in: *Nationaal congres voor de geestelijke volksgezondheid* (Amsterdam 1947) II, 81-84.
- Ariëns, W.H. 'Het onmaatschappelijke gezin en de wet', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* jrg. 2 (1948) nr. 24, 390-392.
- Baas, T., *Werkspoor & Demka te Zuilen* (Doctoraalscriptie R.U. Utrecht z.j.).
- Baert, H., en W. de Jong, 'Maatschappelijke achterstelling en beleid' in: L. ten Brummeler en W. Faché ed., *Welzijnsbeleid van de overheid in Nederland en Vlaanderen* ('s-Gravenhage 1984) 226-242.
- Bakhoven, A.F., 'De huisvesting van krotbewoners te Amsterdam', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en stedenbouw* jrg. 15 (1934) nr. 2, 13-15.
- Bakker, K., 'Staat en status van jeugdbeleid' in: M. Matthijssen, W. Meeuws en F. van Wel ed., *Beelden van jeugd. Leefwereld, beleid, onderzoek* (Groningen 1986) 229-253.
- Beck, W., *Democratie in de wijken. Een onderzoek naar buurtacties in Nederland* (Amsterdam 1974).
- Benadering van probleemgezinnen in Engeland. Verslag en enkele suggesties naar aanleiding van een oriënteringsreis* ('s-Gravenhage 1965).
- Berg, M.G. van den, en P.H.M. Deijkers-van Riel, *U bent de overbrugging* (Doctoraalscriptie R.U. Utrecht 1986).

- Bergh, A.J. van den, *Utrechtsche hygiënische vraagstukken* (Utrecht 1945).
- Besouw, F. van, en H. Lenferink, *Spekulatiebouw in Utrecht. Lombok en Transvaal 1870-1910* (Doctoraalscriptie R.U. Utrecht 1982).
- Beugen, M. van, *Sociale technologie, en het instrumentele aspect van agogische actie* (Assen en Amsterdam 1977⁹).
- Beusekom, F.C. van, 'Verwaarloosde ouders', *Tijdschrift voor Armenzorg en Kinderbescherming* (1919) 67-68.
- Bie, D. de, *Straf is mijn hand... Een onderzoek naar de Vereniging tot Verbetering van Armenzorg in Utrecht 1890-1912* (Doctoraalscriptie R.U. Utrecht 1983).
- Bierens de Haan, P., *Maatschappelijke zorg voor psychisch invaliden* (Haarlem 1925).
- Bierens de Haan, P., 'Opleiding van verzorgers van psychisch invaliden van aanstootelijk gedrag', *Tijdschrift voor Armwezen, Maatschappelijke Hulp en Kinderbescherming* jrg. 5 (1926) nr. 114, 1035-1041.
- Binnendijk, S., 'Verhuurd?'. Een onderzoek naar de verhuurbaarheid van gemeente en korporatiewoningen in Utrecht (Doctoraalscriptie K.U. Nijmegen 1987).
- Blijstra, R., *2000 jaar Utrecht. Stedebouwkundige ontwikkeling van castrum tot centrum* (Utrecht en Antwerpen 1969).
- Blijstra, R., 'Utrecht in de twintigste eeuw', *Jaarboek oud Utrecht* (1972) 188-212.
- Blok, A., en L. Brunt ed., 'Beschaving en geweld', *Sociologische Gids* jrg. 29 (1982) nr. 3-4.
- Boer, J., *Maatschappelijk opbouwwerk. Verkenningen op het gebied van 'community organization' in Nederlandse verhoudingen* (Arnhem 1960).
- Bois-Reymond, M. du, en T. Wagemakers ed., *Mondelinge geschiedenis. Over theorie en praktijk van het gebruik van mondelinge bronnen* (Amsterdam 1983).
- Bolten, G.C., *Een en ander over psychopathen* ('s-Gravenhage 1933).
- Bos, N., 'Woonschool... woonschool??', *NRC-Handelsblad* (7-2-1987).
- Bosch Kemper, J. de, *Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons vaderland, hare oorzaken en de middelen, die tot hare vermindering zouden kunnen worden aangewend* (Haarlem 1851).
- Bosschaert, D., *De stad Utrecht als medisch ontwikkelingsgebied* (Rotterdam 1969).
- Bouman, P.J., 'Gezinsnood in onze veranderende maatschappij', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* jrg. 7 (1953) 358-360.
- Bovenkerk, F., 'Haveman en Van Doorn over de ongeschoolde arbeider', *Sociodrome* (1984) nr. 1, 3-9.
- Braak, G.J.M. ter, 'Enige aspecten van de ontwikkeling van het maatschappelijk werk in een stad' in: *Doelmatigheid in het maatschappelijk werk. Beschouwingen over social administration* ('s-Gravenhage 1965) 37-44.
- Brink, G. van den, 'Best wel moeilijk, of zo...', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk Kwartaal* jrg. 36 (1982) nr. 3, 3-14.
- Brongersma, E., *Wat doen we voor de achterblijvers?* (z.j. z.p.).
- Bronnenboek, bevattende gegevens ten grondslag liggend aan rapport maatschappelijke verwildering der jeugd* ('s-Gravenhage 1953).

- Brouwer, W.H., I.C. van Houte, P. Post, en M.C.J. Scheffer, *Schoolkinderen uit sociaal zwakke gezinnen* (Groningen 1954).
- Brugmans, I., *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw* ('s-Gravenhage 1925).
- Bruinsma, N.L.J., 'Ondertoezichtstelling van onmaatschappelijke gezinnen', *Sociale Zorg* jrg. 14 (1952) nr. 11, 162-168.
- Brunt, L., B. Maso, en Th. van Velzen, 'De laatste der profeten van het Avondland en zijn epigonen', *Intermediair* jrg. 19 (1983) nr. 9, 21-23.
- Buikhuizen, W., *Achtergronden van nozemgedrag* (Assen 1965).
- Buurt(huis)maatschappelijk werk. Verleden heden toekomst. Vormgeving van een gerichte eerstelijns hulpverlening.* Stedelijk Buro SUK (Utrecht 1983).
- Carp, E.A.D.E., *Het misdadige kind in psychologisch opzicht* (Amsterdam 1932).
- Carp, E.A.D.E., *Gerechtelijke psychiatrie* (Amsterdam 1956).
- 'Conclusies van de commissie Querido', *Humanitas* jrg. 1 (1946) nr. 5, 2.
- Darsono, A., 'Een semantische analyse van het woord "onmaatschappelijkheid"', *Sociale Wetenschappen* (1965) nr. 3, 176-201.
- De bevolkingssamenstelling van woonbuurten: eenzijdig of gemengd?* (Utrecht 1982).
- De gespecialiseerde gezinsverzorgster.* Katholieke Nationale Stichting voor Bijzonder Gezins- en Wijkwerk, (Utrecht 1964).
- De SDAP in Ondiep. Een onderzoek naar de leefwereld van sociaal-demokraten in een Utrechtse arbeiderswijk (1919-1939). Doktoraal Werkgroep Sociaal-ekonomische Geschiedenis (Utrecht 1982).
- 'De huisvesting van ontoelaatbare gezinnen', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting* jrg. 2 (1920) nr. 1, 223-224.
- De stad waard om in te leven. Brochure over de Utrechtse stadsvernieuwing.* Gemeente Utrecht (Utrecht, mei 1981).
- De toekomst van het wonen in oude woongebieden in de gemeente Utrecht.* Gemeentebestuur van Utrecht (Utrecht, september 1972).
- Dekker, G.J., 'De georganiseerde katholieke sociaal-charitatieve zorg en het maatschappelijk niet-aangepaste gezin', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* jrg. 2 (1948) nr. 24, 383-387.
- Delhez, C.F., 'De huisvesting van ontoelaatbare gezinnen', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* jrg. 10 (1928) nr. 2, 25-36.
- Derks, N., A. Gersen, R. Mud, en D. Oudshoorn, 'Onderzoek naar sociaalruimtelijke ongelijkheid in Utrecht', *Zone* (1977) nr. 3, 65-105.
- Dercksen, A., en L. Verplanke, *Heropvoeding van onmaatschappelijke gezinnen in gezinsoorden 1940-1960* (Doctoraalscriptie R.U. Utrecht 1982).
- Dercksen, A., en L. Verplanke, 'Heropgevoed', *Vrij Nederland* kleurenkatern (9-2-1985).
- Dercksen, A., en L. Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland, 1914-1970* (Meppel 1987).
- Dieleman, A., 'De ontwrichting van de buurtcultuur', *Marge* (1984) nr. 5, 182-188.
- Diemers, A.IJ., 'Het onmaatschappelijke gezin en de maatschappelijke heropvoe-

- ding in gezinsoorden', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* jrg. 2 (1948) nr. 24, 393-396.
- Diemers, A.I.J., 'De heropvoeding in de gezinsoorden en internaten van het Departement van Maatschappelijk Werk', *Katholiek Sociaal Tijdschrift* jrg. 6 (1954) nr. 9, 193-204.
- Dijk, J. van, Th. Schuyt, J. Nauta, B. Gubbels, en A. Verburg, *Lokaal welzijnsbeleid en bezuinigingen* (Utrecht 1983).
- Domela Nieuwenhuis, J., 'Het Utrechtse tuchthuis in het begin der zeventiende eeuw', *Tijdschrift voor strafrecht* XIV (1901) 148-166.
- Dongen, A.W.H. van, 'Inventarisatie van probleemgezinnen, asociaal, immoreel, onwetenschappelijk?', *Maatschappelijk Welzijn* jrg. 19 (1967) nr. 9, 194-200.
- Dongen, A.W.H. van, *Register van onmaatschappelijkheidsonderzoek 1945-1966* (Amsterdam 1968).
- Donzelot, J., *La police des familles* (Parijs 1977).
- Donzelot, J., 'The poverty of political culture', *Ideology & Consciousness* (1979) nr. 5, 73-86.
- Doorn, E., 'Het onmaatschappelijke gezin en zijn huisvesting', *Bouw* (1953) 806-811.
- Doorn, J.A.A. van, 'Sociale diagnose of sociologie?', *De Sociologische Gids* jrg. 1 (1953/1954) 132-134.
- Doorn, J.A.A. van, *De proletarische achterhoede. Een sociologische kritiek* (Mepel 1954).
- Doorn, J.A.A. van, 'Wijk en Stad: reële integratiekaders?' in: *Prae-adviezen voor het Congres over Sociale Samenhangen in Nieuwe Stadswijken*. Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk (Amsterdam 1955) 60-85.
- Doorn, L.A. van, 'De woonwagens moeten verdwijnen', overdruk uit *Sociale Zaken* (augustus 1940).
- Drucker, H.L., H.B. Greven, en J. Kruseman, *Het vraagstuk der volkshuisvesting in opdracht van de Maatschappij tot Nut van 't algemeen* (Amsterdam 1896).
- Duitemeijer, G., *Het sociaal-achtergebleven gezin* (Wageningen 1962).
- Duitemeijer, G., 'De Stichting Volkswoningen te Utrecht', *Sociale Zorg* jrg. 25 (1963) nr. 16, 265-272, en nr. 17, 285-289.
- Duitemeijer, G., *Encyclopedie van sociale arbeid* ('s-Gravenhage 1974²; 1977³).
- Durlacher, G.L., *De laagstbetaalden* (Amsterdam 1965).
- Ebbenhorst Tengbergen, J.T.H.C. van, en J. Alblas, *Liefdadige en andere nuttige instellingen te Utrecht* (Utrecht 1895).
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, *Armoede en arbeidsdwang. Werkinrichtingen voor 'onnutte' Nederlanders in de Republiek 1760-1795* ('s-Gravenhage 1977).
- Eerten, S. van, A. Kattenwinkel, S. Schipper, A. Spoelstra, en H. Stevense, *Handboek sociaal-kultureel werk* (Utrecht 1978).
- Eijl, C. van, G. de Groot, E. Nijhof, en B. Sanders, 'Het vergeten voetvolk. Een onderzoek naar de leefwereld van SDAP-ers in de Utrechtse wijk Ondiep 1920-1940', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* jrg. 11 (1985) nr. 1, 1-29.
- Eizenga, J.C. van, 'Symptomen der onmaatschappelijkheid', *Vrij Nederland* (10-10-1947).

- Eizenga, J.C., 'De kerk en het onmaatschappelijke gezin', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* jrg. 2 (1948) nr. 24, 387-389.
- Elias, N., *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken* (Utrecht 1987).
- Elias, N., en J.L. Scotson, *De gevestigden en de buitenstaanders* ('s-Gravenhage 1985).
- Ellen, J. ter, 'Het onmaatschappelijke gezin en het wijkwerk Pius X' in: *Het onmaatschappelijke gezin in de huidige samenleving* (Breda 1954) 45-59.
- Ellen, J. ter, "'Het gespecialiseerde gezins- en wijkwerk" in het "Wijkwerk Pius X"', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* jrg. 11 (1957) nr. 15, 240-243.
- Engelberts, J.J. 'Arbeidsmoeilijkheden bij jongeren', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* jrg. 13 (1959) nr. 11, 107-108.
- Ervaringen uit de gezinsoorden. Deel 1 t/m 8* ('s-Gravenhage 1961).
- Evolutie in het denken en de arbeid voor probleemgezinnen. Verslag oriënteringsdagen december 1964. Commissie Oriënteringsdagen voor bijzonder gezins- en wijkwerk ('s-Gravenhage 1965).
- 'Forum van het boek', *Mens en maatschappij* jrg. 37 (1962) nr. 1, 57-71.
- Foucault, M., *Discipline and punish. The birth of the prison* (Londen 1977).
- Foucault, M., 'Waarheid en macht. Gesprek met Alessandro Fontana en Pasquale Pasquino', *Raster* (1979) nr. 10, 118-128.
- Foucault, M., 'Methodologische kwesties. Ronde-tafelgesprek met historici op 20 mei 1978', *Te elfder ure* jrg. 26 (1982a) nr. 31, 500-515.
- Foucault, M., 'The Subject and Power', nawoord in: H. Dreyfus, P. Rabinow, *Michel Foucault. Beyond structuralism and hermeneutics* (Chicago 1982b), 208-226; Ned. vert. *Comenius* jrg. 7 (1987) nr. 26, 131-141 (1e deel), jrg. 7 (1987) nr. 28, 482-494 (2e deel).
- Foudraïne, J., *Wie is van hout... Een gang door de psychiatrie* (Bilthoven 1972¹⁵).
- Franssen, J., 'VJV Maastricht en randgroepjongeren', *Jeugd en samenleving* jrg. 11 (1981) nr. 4, 290-312.
- Freud, S., 'Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie' in: Idem, *Studienausgabe V* (Frankfurt a.M. 1972) 27-145.
- Gastelaars, M., *Een geregeld leven. Sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968* (Amsterdam 1985).
- Geijs, J.H., 'De bestrijding der onmaatschappelijkheid I en II', *Sociale Zaken* jrg. 8 (1946), nr. 2, 33-36, en jrg. 8 (1946) nr. 3, 49-51.
- Geijs, J.H., en A. Lührs, *Het sociaal zwakke- en onmaatschappelijke gezin* (Rotterdam z.j.).
- Geschriften van de Nederlandsche Vereeniging voor Armeazorg en Weldadigheid te Amsterdam LII* (Haarlem 1931).
- (Ge)vallen en opstaan. *Nieuwe ontwikkelingen in de hulpverlening aan multi-problem gezinnen*. Symposium ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van Beth Palet op woensdag 10 april 1985 in het RAI-Congrescentrum te Amsterdam.
- Goffman, E., *Totale instituties* (Rotterdam 1983).
- Gommers-Bot, E.M., *In de marge van de samenleving. Bijzonder opbouwwerk in de randzone van de samenleving*. NIMO-cahier nr. 9 (1971).

- Graaf, A. de, 'De Duitse wet op de sterilisatie', *Tijdschrift voor Armwezen, Maatschappelijke Hulp en Kinderbescherming* jrg. 12 (1933) nr. 289, 3805-3808.
- Groenman, S., *Sociale aanpassing* (Assen 1952).
- Grünfeld, F., en J. Weima, *Leven in een Rotterdamse randzone* (Rotterdam 1957).
- Haar Romeny, H.H. ter, 'Probleemgezin en maatschappij', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* jrg. 18 (1964) nr. 18, 349-358.
- Hagedoorn, A.C., en A.L. Hagedoorn, 'De eugenische beweging en de eugenetica', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* (1933) nr. 77, 2841-2847.
- Hageraats, L.J.M., 'Arbeidsmoeilijkheden bij mensen uit probleemgezinnen', *Maatschappelijk Welzijn* jrg. 19 (1967) nr. 9, 200-207.
- Hageraats, L., en J.J. Engelberts, *Arbeidsmoeilijkheden bij gezinshoofden van probleemgezinnen. Een oriënterend onderzoek bij de Stichting Volkswoningen te Utrecht* (Utrecht 1964).
- Hallema, A., 'De stichting en inrichting van het Utrechtsche tuchthuis', *Jaarboekje van "Oud-Utrecht"* (1926) 136-160.
- Hart, O. van der, 'Problematische gezinssituaties. Over de (her)organisatie van gezinnen met psychiatrische moeilijkheden', *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* jrg. 35 (1980) nr. 9, 764-786.
- Hasselt, J. van en L. Verschoor, *De arbeiderswoningen in Nederland* (Amsterdam 1890).
- Have, T.T. ten, 'Het probleem der aanpassing in de volksopvoeding', *Volksopvoeding* jrg. 11 (1962) 303-315.
- Have, T.T. ten, *Klein bestek van de agologie* (Groningen 1968).
- Haveman, J., *De ongeschoolde arbeider. Een sociologische analyse* (Assen 1952).
- Haverda, J.L. 'Het relativiteitsprobleem van afwijkend gedrag', *Sociologische Gids* jrg. 2 (1955) nr. 7, 125-129.
- Haverda, J.L., 'Het relativiteits-standpunt gehandhaafd', *Sociologische Gids* jrg. 3 (1956) nr. 5, 90-91.
- Haverda, J.L., 'Arbeidsmoeilijkheden bij jongeren', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* jrg. 12 (1958) nr. 20, 328-331.
- Haverda, J.L., *Probleemgezinnen. Verslag van een sociologisch onderzoek* (Utrecht 1960).
- Haverda, J.L., en R. Koopmans, *Onderzoek naar sociale achtergronden van arbeidsmoeilijkheden bij jeugdige werknemers* (Utrecht 1957).
- Havermans, F.M., en W.M. Oosterbaan, *Sociale psychiatrie voor maatschappelijk werkenden* (Roermond en Maaseik 1964).
- Heer, J. de, 'Projekt van de Maatschappij van Weldadigheid', *Te elfder ure* jrg. 24 (1978) nr. 26, 727-748.
- Heerma van Voss, A.J., 'Vijftig jaar sociale psychiatrie in Nederland', *Vrij Nederland* kleurenkatern (6-12-1980).
- Heerma van Voss, L., e.a., *Wijk C, het hart klopt door* (Utrecht 1983).
- Heijmans, M., 'Een geval van onmaatschappelijkheid en zijn reëducatie', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* jrg. 11 (1957) nr. 4, 53-58.
- Heijmans, M., 'Een pedagogisch aspect in de hulp aan probleemgezinnen' in: *Om de leefbaarheid van het bestaan* (Lochem 1959) 67-80.

- Heikens, T., 'Onmaatschappelijkheidsbestrijding' in: T. Akkerman en S. Stuurman ed., *De zondige riviera van het katholicisme* (Amsterdam 1985) 38-73.
- Hendriks, G., 'Sociale problemen en community development in stedelijke gebieden', *De Schalm* jrg. 16 (1959) 222-240.
- Hendriks, G., 'Maatschappelijke opbouw op lokaal en regionaal niveau' in: *De maatschappelijke opbouw op lokaal en regionaal niveau*. Verslag van de Provinciale Dag op donderdag 12 oktober 1961 gehouden te Utrecht. Stichting voor Maatschappelijk Werk in de provincie Utrecht.
- Hendriks, G., 'Maatschappelijke opbouw op stedelijke niveau', *Het Sociaal Octaaf* jrg. 7 (1964a) nr. 4, 3-13.
- Hendriks, G., *Opbouw van de samenleving. Een bundel inleidingen over maatschappelijk opbouwwerk, deel 2. Grensgebieden, organen voor maatschappelijke opbouw* ('s-Gravenhage 1964b).
- Hendriksen, P.M., *De onmaatschappelijke in de arbeidssituatie* (Doctoraalscriptie R.U. Utrecht 1961).
- Hendriks, J., *Het complex Framboosstraat* (Doctoraalscriptie R.U. Utrecht 1985).
- Hens, H., en B. Walpot, 'Werken aan de beroepsprofilering van de maatschappelijk werker', *Handboek Maatschappelijk Werk* (juni 1987) A2200, 1-52.
- Herderschêe, D., 'Zwakzinnigheid en preventieve geneeskunde', *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde* (1931) nr. 9, 135-136.
- Herwerden, M.A. van, 'De beteekenis der Eugenetiek voor de Psychische Hygiëne' in: *Vergadering op 20 December 1930 te Amsterdam*. Nederlandsche vereeniging ter bevordering der geestelijke volksgezondheid, 1-10.
- Herwerden, M.A. van, 'Bespreking van Dr. A. Querido, Het Zeeburgerdorp', *Mensch en Maatschappij* jrg. 10 (1934) 137-138.
- Het heropvoedingswerk in gezinsoorden en internaten ten behoeve van probleemgezinnen*. Ministerie van Maatschappelijk Werk (z.p. z.j.).
- Het maatschappelijk onaangepaste gezin. Prae-adviezen voor het congres van 27 november 1953 te 's Gravenhage*. Publicatie no. 12 van de Nederlandse Vereniging voor Maatschappelijk Werk (Haarlem 1953).
- Het maatschappelijk onaangepaste gezin. Verslag van het congres van de Nederlandse Vereniging voor Maatschappelijk Werk, gehouden op vrijdag 27 november 1953 in het Kurhaus te Scheveningen*. Publicatie no. 13 van de Nederlandse Vereniging voor Maatschappelijk Werk (Haarlem 1954).
- Het onmaatschappelijke gezin in de huidige samenleving. Verslag van het congres gehouden 30-9-1954 op kasteel Bouvigne te Breda*.
- Het onmaatschappelijke kind*. Nederlandse Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid (Amsterdam 1933).
- 'Het verschijnsel onmaatschappelijkheid en zijn bestrijding', *Maatschappelijk Werk in Friesland* (1963) nr. 3, 1-6.
- Heymans, G., *Psychologie der vrouwen* (Amsterdam 1919).
- Hoeven, A. ter, 'Een definitie van Maatschappelijk Werk', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* jrg. 10 (1956) nr. 3, 38-41.
- Hollis, F., *Casework, een psychosociale therapie* (Alphen aan den Rijn 1975).
- Hoytink, M.J., 'De zorg voor het onmaatschappelijke gezin in nieuwe banen?', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* jrg. 2 (1948) nr. 24, 374-378.

- Hubregtse, P.H., 'Het onmaatschappelijke gezin' in: *Het gezin*. Nederlandsche Vereeniging voor Geestelijke Volksgezondheid (Amsterdam 1937) 158-181.
- IJzerman, Th.J., 'Enkele opmerkingen bij de discussie Litjens-Haverda', *Sociologische Gids* jrg. 3 (1956) nr. 5, 92-95.
- 200 Jaar arbeidsmarkt in Utrecht (Utrecht z.j.).
- 10 Jaar stadsvernieuwing in Utrecht. Gemeente Utrecht (Utrecht, mei 1982).
- Janssen, K.A., 'Maatschappelijk werk en charitas', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* jrg. 7 (1952) 215-216.
- Janssen, L.W.P., *Enige 'Utrege' buurthuizen* (Utrecht 1982).
- Janssen, R., 'Beleidsachterstand in achterstandsbeleid. Zijn achtergestelden gebaat bij huidige welzijnsbeleid?' in: Raf Janssen ed., *Maatschappelijke achterstelling. Praktijkervaringen van welzijnswerkers* (Alphen aan den Rijn 1978) 223-239.
- Janssen, R., *Minima 2000* (Utrecht 1987).
- Jens, L.F., *Criminaliteit te Utrecht in verband met familie en wijk. Een sociologische studie* (Utrecht en Nijmegen 1940).
- Jong, A. de, 'Verslag conferentie Woudschoten' in: A. de Jong, P. Kuypers, en Th. Schuyt, *Opbouwwerk in de tachtiger jaren* (Utrecht 1983) 107-123.
- Jong, A. de, en P. Kuypers, 'Nieuw realisme in welzijnsland en de kortsluiting tussen overheid en bevolking', *Welzijnsweekblad* (1982) nr. 8, 39-43.
- Jong, H. de, *Arbeiderstoneel, een organisatiemiddel?* (scriptie Driebergen 1981).
- Jong, P. de, 'Verwerkelijking van nabijheid' in: *Enige aspecten van sociale wijkopbouw* ('s-Gravenhage 1955) 19-38.
- Jürgens, H.W., *Asozialität als biologisches und sozialbiologisches problem* (Stuttgart 1961).
- Kaan, A., 'De "maatschappelijk ongrijpbaren" in de grote stad', *Socialisme en Democratie* (1950) 611-620.
- Kamphuis, M., 'Het Amerikaanse social case work', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* jrg. 2 (1948) nr. 6, 81-85.
- Kamphuis, M., *Wat is social casework?* (Alphen aan den Rijn 1950).
- Kamphuis, M., *Onmaatschappelijkheid als menselijke en maatschappelijke 'minusvariatie'* (Groningen 1959).
- Kamphuis, M., 'Vragen rondom de sociale integratie van probleemgezinnen', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* jrg. 15 (1961) nr. 15, 295-301.
- Kamphuis, M., *Het avontuur in St. Paul* (Alphen aan den Rijn 1963a).
- Kamphuis, M., *Nieuwe wegen in het werk met probleemgezinnen* (Alphen aan den Rijn 1963b).
- Kamphuis, M., e.a., *Helpen als ambacht. Studies over Maatschappelijk Werk* (Baarn 1951).
- Keppler, A., *De huisvesting van asociale gezinnen te Amsterdam* (Amsterdam 1929a).
- Keppler, A., 'Praeadvies van den heer Ir. A. Keppler', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* jrg. 10 (1929b) nr. 10, 206-209.
- 'Kijken naar het gezin', *Maatschappelijk Welzijn* (1967) nr. 6/7, 128-146.
- Kleyn, A., 'Het probleem der a-sociale gezinnen', *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* jrg. 2 (1947) 291-299.

- Klompé, M.A.M., 'Maatschappelijke begeleiding in een gebied met snelle verandering', *Sociaal Contact* jrg. 6 (1958) nr. 11, 269-280.
- Klompé, rede gehouden ter gelegenheid van het lustrum van CISCA (31-12-1959), *Archief WVC* 1960-1969, dos. 08757.
- Klompé, M.A.M., 'Buurtwerk: samenlevingsopbouw in het directe woon- en leefmilieu', *De Schalm* jrg. 25 (1968) nr. 6, 423-432.
- Kloosterhuis, C.A., *De bevolking van de vrije koloniën der Maatschappij van Weldadigheid* (Zutphen 1981).
- Klootsema, J., *Misdeelde kinderen. Inleiding tot de paedagogische pathologie en therapie* (Groningen 1904).
- Klootsema, J., 'Over de opvoeding onzer verwaarloosde jeugd', *Tijdschrift voor Armwezen, Maatschappelijke Hulp en Kinderbescherming* jrg. 5 (1925) nr. 83, 550-551.
- Klootsema, J., "'Straf en opvoeding" (algemeen)' in: *Verslag van het eerste Nederlandsch paedagogisch congres* (Groningen 1926) 465-479.
- Koekebakker, J., *Kinderen onder toezicht. Psychopaedagogische beschouwingen over patronaat en gezinsvoogdij* (Purmerend 1941).
- Kohlbrugge, J.H.F., *Practische sociologie. Deel 1. Sociale opvoeding* (Groningen en 's-Gravenhage 1928).
- Koopmans, R.R., 'Besprekingsartikel vijf studies over onmaatschappelijkheid', *Sociologische Gids* jrg. 9 (1962a) nr. 3, 158-164.
- Koopmans, R.R., 'Kritiek om de kritiek? Een antwoord op een vraag van Miliowski', *Sociologische Gids* jrg. 9 (1962b) nr. 6, 332-335.
- Koopmans, R.R., *Deprivatie en arbeidsproblematiek, in het bijzonder van werknemers uit probleemgezinnen* (1971).
- Koot, Th., e.a., *Krot op! Een non-disciplinair verhaal rondom de stadsvernieuwing* (Alphen aan den Rijn 1973).
- Kooy, G.A., *Het veranderend gezin in Nederland* (Assen 1957).
- Kraaykamp, J.J.H., *Als je voor een dubbeltje geboren bent...* (Groningen 1974²).
- Kraaykamp, J.J.H., 'Dichter naar de mensen toe', *Vorming* jrg. 24 (1975) nr. 4, 149-159.
- Krantz, D.E., en E.V.W. Vercruijse, *De jeugd in het geding* (Amsterdam 1959).
- Krouwels, M.J., *Over de zorg voor a-socialen* ('s-Hertogenbosch 1948).
- Kruithof, B., en K. Verrips, 'De andere gelegenheid: over staat en verzorging', *Sociologisch Tijdschrift* jrg. 13 (1987) nr. 3, 493-510.
- Kruseman, J., *De volkshuisvesting onder de woningwet. Geschiedkundig overzicht en herinneringen* (Haarlem 1940).
- Kuypers, P., 'Noden en wensen; de retoriek van de welzijnsstaat', *TMW Kwartaal* (1982) nr. 1, 3-11.
- Kuypers, P., en Th. Schuyt, 'Feitelijke veranderingen in het lokale opbouwwerk' in: A. de Jong, P. Kuypers, en Th. Schuyt, *Opbouwwerk in de tachtiger jaren* (Utrecht 1983) 124-130.
- Laan, G. van der, L. Schilder, en B. Stoop, 'Armoede op het snijvlak van materiële en immateriële hulpverlening. Een dilemma in het maatschappelijk werk', *Psychologie en Maatschappij* jrg. 11 (1987) nr. 39, 141-155.

- Lange, A., en O. van der Hart, *Gedragsverandering in gezinnen* (Groningen 1976).
- Lans, J. van der, 'Beeldvorming over de jeugd', *Psychologie en Maatschappij* jrg. 4 (1980) nr. 13, 460-479.
- Lasch, Chr., *Haven in a heartless world. The family besieged* (New York 1977).
- Lekkerkerker, E.C., 'Geestelijke hygiëne en maatschappelijk werk' in: *Motief en functie. Bewogenheid & beweging in het maatschappelijk werk 1908-1958* (Haarlem 1958) 21-36.
- Leppink, G.B., en H.P.M. van der Meijs, *Maatschappelijk werk en sociaal onderzoek m.b.t. probleemgezinnen in Engeland* (Arnhem 1957).
- Leur, W. van de, 'Kanttekeningen bij de verwaarlozing van het opbouwwerk in de andragologie', *Tijdschrift voor Agologie* jrg. 9 (1980) nr. 3-4, 124-138.
- Levy, J.A., P.H. Hugenholtz Jr., A.J. Rethaan Macaré, en Th. Nolen, *Het vraagstuk van de verzorging der verwaarloosde kinderen* (Amsterdam 1898).
- Leydesdorff, S., *Wij hebben als mens geleefd. Het Joodse proletariaat van Amsterdam 1900-1940* (Amsterdam 1987).
- Liagre Böhl, H. de, J. Nekkers en L. Slot ed., *Nederland industrialiseert! Politieke en ideologische strijd rondom het naoorlogse industrialisatiebeleid 1945-1955* (Nijmegen 1981).
- Lier, A.J.S. van, 'Een kindertehuis te Utrecht van 1825 tot 1917', *Jaarboekje van "Oud-Utrecht"* (1955) 116-143.
- Lier, A.J.S. van, 'Kritisch commentaar op "Het Stads Ambachtskinderhuis te Utrecht" van de hand van Dr. J.H. Adriani', *Jaarboekje van "Oud-Utrecht"* (1959), 101-119.
- Lieshout, P. van, 'Veertig jaar geestelijke volksgezondheid', *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* jrg. 40 (1985) nr. 12, 1243-1273.
- Lieshout, P. van, B. Maas, en A. Mol, 'Het psy-komplex: spy-fobie of pseudoprobleem. Het psychiese en het sociale in de nederlandse hulpverlening, een reactie op Castel en Le Cerf', *Comenius* jrg. 3 (1983) nr. 9, 5-26.
- Lijnse, N., *Een bezinning op mijn werken in een zogenaamde o.b.s. wijk (scriptie Driebergen 1976)*.
- Lips, P., en I. Peters, 'Van gevallen tot geval. Ontwikkelingen in de hulpverlening aan de ongehuwde moeder', *Comenius* jrg. 6 (1986) nr. 21, 3-21.
- Litjens, H.P.M., *Onmaatschappelijke gezinnen. Sociologisch onderzoek naar de onmaatschappelijkheid te Maastricht* (Assen 1953).
- Litjens, H.P.M., *Onderzoek naar de onmaatschappelijkheid in de gemeente Weert* (Roermond 1954).
- Litjens, H.P.M., 'Discussie over onmaatschappelijkheid. Kanttekeningen bij het relativiteitsprobleem van afwijkend gedrag', *Sociologische Gids* jrg. 3 (1956) nr. 5, 87-90.
- Litjens, H.P.M., *Onmaatschappelijkheid* (Assen 1961).
- Loghem, J.G. van, *Asociaal gedrag van meisjes. Gegevens omtrent 200 verpleegden uit het Rijksopvoedingsgesticht te Zeist* (Amsterdam 1940).
- Loo, L.F. van, 'Den arme gegeven...' *Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965* (Amsterdam 1981).
- Loon, P. van, *Zorg voor het a-sociale gezin ('s-Hertogenbosch 1948)*.

- Loon, P.C.J. van, *Doelmatigheid van het maatschappelijk werk* ('s-Hertogenbosch 1950).
- Loon, P.C.J. van, 'Enige voorlopige beschouwingen betreffende het buurthuiswerk, gezien in het licht van het maatschappelijk opbouwwerk', *De Schalm* jrg. 10 (1953) nr. 4, 152-175.
- Loontjens, R., M. Schrover, en P. Vuijst, Op zoek naar de wortels der marginaliteit. Vijftig Utrechtse families ten tijde van de industrialisatie (1850-1920) (Doctoraalscriptie R.U. Utrecht 1985).
- Maatschappelijk deprivatie, enkele voorlopige bevindingen*. Ministerie van CRM (Rijswijk 1967).
- Maatschappelijke verwildering der jeugd. Rapport betreffende het onderzoek naar de geestesgesteldheid van de massajeugd* ('s-Gravenhage 1952).
- Magnus, C., *Bouwen aan de buurt. Een werkboek voor buurtwerkers* (Alphen aan den Rijn 1975).
- Maris, J., 'Asociaal in Utrecht', VPRO-radioserie *Het Spoor Terug* (7-2-1987 en 14-2-1987).
- Marsman, J.J., 'Enkele facetten van het sociale aspect der bouwkundige sanering van de grote steden', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* jrg. 9 (1955) nr. 4, 61-68.
- Marsman, J.J., *Achterblijvers; schoolverzuim* (scriptie Scheveningen 1959).
- Maso, S., *De praktijk van het methodisch opbouwwerk* ('s-Gravenhage 1975).
- Mathijssen, P., Gemeentelijke woningbouw voor sociaal- en economisch-zwakken nabij het ondiep (Doctoraalscriptie R.U. Utrecht 1985).
- Matthijssen, M.A.J.M., *Rapport inzake de onmaatschappelijkheid te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1951).
- Matthijssen, M., W. Meeus, en F. van Wel, 'Beelden over jeugd, beelden van jeugd' in: M. Matthijssen, W. Meeus, en F. van Wel ed., *Beelden van jeugd. Leefwereld, beleid, onderzoek* (Groningen 1986) 271-294.
- Meer, Q.L.Th. van der, en O.C. Wit, *Werkrapport over de pedagogische problematiek van kinderen uit schoolzwakke gezinnen te Utrecht I en II* (Utrecht 1963).
- Meijer, F., en R. Verheugd, *Stadsvernieuwingsbeleid in de gemeente Utrecht* (Doctoraalscriptie Utrecht 1980).
- Meijers, F., en M. du Bois-Reymond ed., *Op zoek naar een moderne pedagogische norm. Beeldvorming over de jeugd in de jaren vijftig: het massajeugdonderzoek (1848-1952)* (Amersfoort en Leuven 1987).
- Melle, M.A. van, 'De cholera-epidemie van 1866 in Utrecht', *Jaarboekje "Oud-Utrecht"* (1950) 130-148.
- Mercier, H., *Over arbeiderswoningen* (Haarlem 1887).
- Michielse, H.C.M., 'Over het begrip re-educatie, of hoe de andragologie de (sociale) pedagogiek heeft "overwonnen"', *Tijdschrift voor Agologie* jrg. 5 (1976) nr. 2, 80-95.
- Michielse, H.C.M., *De burger als andragoog. Een geschiedenis van 125 jaar welzijnswerk* (Meppel en Amsterdam 1977).
- Milikowski, H.Ph., *Van woningnood tot sociale sanering* (Assen 1956).

- Milikowski, H.Ph., *Sociale aanpassing, niet-aanpassing, onmaatschappelijkheid* (Arnhem 1961); herdrukt als *Lof der onaangepastheid* (Meppel 1967).
- Milikowski, H.Ph., 'Kritiek om de kritiek, een vraag naar aanleiding van Koopmans' bespreking', *Sociologische Gids* jrg. 9 (1962) nr. 6, 329-332.
- Milikowski, H.Ph., "Aanpassen", de leus van onze tijd?', *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* jrg. 18 (1963), 137-141.
- Mill, J. van, 'De organisatie van het heropvoedingswerk' in: *Het maatschappelijk onaangepaste gezin. Prae-adviezen voor het congres van 27 november 1953 te 's Gravenhage*. Publicatie no. 12 van de Nederlandse Vereniging voor Maatschappelijk Werk (Haarlem 1953a) 148-189.
- Mill, J. van, *Het Zuidpleinplan* (Rotterdam 1953b).
- Minuchin, S., *Gezinstherapie* (Utrecht en Antwerpen 1973).
- Moderne jeugd op haar weg naar volwassenheid*. Hoogveld Instituut ('s-Gravenhage 1953).
- Moltzer, M.J.A., 'Enkele opmerkingen naar aanleiding van het vraagstuk van het onmaatschappelijke gezin', *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* jrg. 3 (1948) 287-290.
- Moreelse, *Deductie geëchibeert bij de Heere Borgemeester Moreelse, in het Collegie van de Vroedtschap der Stadt Utrecht: den XXIII Januarij 1664. Raekende de Verbeteringe ende het nodigh uyt-leggen der selver Stadt* (Utrecht 1664).
- Motief en functie. Bewogenheid en beweging in het maatschappelijk werk 1908-1958* (Haarlem 1958).
- Muller Fz., S., 'Middeleeuwse liefdadigheid', *de Gids* 12 (1901).
- Muller-Lulofs, M.G., *Van mensch tot mensch* (Haarlem 1916).
- Muller-Lulofs, M.G., 'Ontstaan, doel en werkwijze der Vereeniging tot verbetering van Armenzorg te Utrecht', *Mededelingen van den Armenraad te Utrecht* V (1917).
- Muller-Lulofs, M.G., 'Vrijwillig armbezoek bij maatschappelijken steun', *Tijdschrift voor Armwezen, Maatschappelijke Hulp en Kinderbescherming* jrg. 17 (1938) nr. 398, 191-194.
- Muller-Lulofs, M.G., *Herdenking van het 50-jarig bestaan der Vereeniging tot verbetering van Armenzorg te Utrecht 1890-1940* (Utrecht 1940).
- Naus, M.H.J., *Onderzoek naar de onmaatschappelijkheid in de gemeente Roosendaal en Nispen* (Tilburg 1960).
- Naus, M.H.J., *Onderzoek naar de onmaatschappelijkheid in Orthen* (Tilburg 1959).
- Neefjes, J., 'Als je er de humor niet van inzag, was het om te huilen.' Heropvoeding door de Stichting Volkswoningen te Utrecht 1924-1975: gezinsverzorging en jeugdzorg (Doctoraalscriptie R.U. Utrecht 1988).
- Nevejan, M., ed., *Gezins- en echtparenbehandeling in Nederland* (Deventer 1973).
- Nijenhuis, H., *Werk in de schaduw. Club- en buurthuizen in Nederland, 1892-1970* (Amsterdam en Utrecht 1987).
- Nijenhuis, H., en P. van Yperen, 'Opkomst en ondergang van de andragologie', *Grafiet* (1983) nr. 4, 74-101.
- Nijnattten, C. van, *Moeder justitia en haar kinderen. De ontwikkeling van het psycho-juridisch complex in de kindbescherming* (Lisse 1986).

- Nijnatten, C. van, 'Van structurele leiding naar harmonieus opvoedingsklimaat. Ontwikkelingen in de kinderbeschermingsrapportage', *Comenius* jrg. 6 (1986) nr. 22, 178-190.
- Noordman, J., 'Opvoeding en bevolkingskwaliteit. Inleiding bij een eugeneties document', *Comenius* jrg. 6 (1986) nr. 24, 453-473.
- Nota Opbouwwerk in Bijzondere Situaties*. Ministerie van CRM (Rijswijk 1971).
- Notities uit de bijzondere projecten nr. 1. Doel en werkwijze van de bijzondere projecten*. Contactcommissie voor de Bijzondere Projecten (z.p. z.j.); nr. 2. *Verslag studiebijeenkomsten opleiding en praktijk te Zwolle 1964 en 1965* (Rijswijk 1966); nr. 3. *Gezinsverzorging in het werken met probleemgezinnen* (Rijswijk 1967); nr. 4. *Het groepswerk ABC - een instellingsexperiment* (Rijswijk 1967); nr. 5. *en bijzonder en samen. Ervaringen uit een samenwerkingsproject* (Rijswijk 1968).
- Nycolaas, J., *Volkshuisvesting. Een bijdrage tot de geschiedenis van woningbouw en woningbeleid in Nederland, met name sedert 1945* (Nijmegen 1974).
- OBS nota. Centraal orgaan Savoje (Utrecht, november 1971).
- Offringa, C., 'Burgerzin en wetenschap. Een eerste aanzet tot milieubeheer in Utrecht', *Jaarboek oud Utrecht* (1972) 164-187.
- Onderzoek naar de onmaatschappelijkheid in de gemeenten Helmond, Aarle-Rixtel, Lieshout, Beek en Donk, Gemert, Bakel, Deurne, Asten en Someren*. Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut. Rapport nr. 174 ('s-Gravenhage 1957).
- Ontwerp Rijksplan Sociaal-Cultureel Werk 1984-1986* (Rijswijk 1983).
- Ooms, J.W. 'Geschiedenis en organisatie van het clubhuiswerk' in: *Opvoeding tot deelneming aan de cultuur* (Utrecht 1957) 61-114.
- Oosterhuis, M., *Instellingsverslag no. 2 over de Stichting Buurtwerk Sterrenwijk* (Utrecht 1977).
- Oriëntering en discussie over de benadering van probleemgezinnen in Engeland. Commissie Oriënteringsdagen voor bijzonder gezins- en wijkwerk ('s-Gravenhage 1965).
- Otten, C., "Pas als hele straten afgesloten worden zeg ik: nu wordt het te grijs", *Vrij Nederland* (18-1-1986) 7.
- Ottens, E., *Ik moet naar een kleine woning omzien, want mijn gezin wordt te groot* (Amsterdam 1975).
- Ottens, H.F.L., en W. Post, *Ruimtelijke buurtanalyse Midden-Utrecht. Ontwikkeling indicatoren*. Rapport no 1e (Utrecht 1979).
- Oudendijk, N.C., 'Het sociotherapeutisch instituut de Triangel' in: G.P. Hoefnagels, R. van Rees, en J. Witvoet-de Bruyn ed., *Psycholoog van nature* (1982) 125-152.
- Pas, A. van der, e.a., *Gezinsfenomenen, artikelen over theorie en praktijk van de gezinsbehandeling* (Alphen aan den Rijn 1973).
- Penninga, F., *Ilse* (Nieuwegein 1985).
- Peper, B., *Vorming van Welzijnsbeleid. Evolutie en evaluatie van het opbouwwerk* (Meppel 1972).
- Perlman, H., *Social casework. De methodiek van het individueel maatschappelijk werk* (Arnhem 1968⁴).

- Pijlsweerd, buiten gewoon. Aanzet tot de beschrijving van de geschiedenis van de wijk Pijlsweerd in Utrecht* (Utrecht 1984).
- Pilon, A., 'Het was een verschut voor de openbare weg.' Heropvoeding in Utrecht: de Stichting Volkswoningen. Het Anthonieplein (1948-1975) (Doctoraalscriptie R.U. Utrecht 1987).
- Ploeg jr., H., *Nu ons volk matig is geworden* (Utrecht 1928).
- Ploeg jr., H., 'Woningen voor sociaal-zwakken en voor economisch zwakken', *De Gemeente* jrg. 22 (1929) nr. 16, 241-243.
- Ploeg jr., H., *Handleiding bij het reclasseringswerk in de Nederlandsche Vereniging tot afschaffing van alcoholhoudende dranken* (Utrecht 1936).
- Ploeg jr., H., *De N.V. onder de Duitse bezetting* (Utrecht 1945).
- Poel, H.J. van de, 'De sociale aspecten van de stadssanering', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* jrg. 36 (1955) 78-84.
- Polman, A., 'Het onmaatschappelijke gezin', *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde* (11 juli 1947) 210-211.
- Polman, A., 'Het onmaatschappelijke gezin', *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* jrg. 3 (1948), 93-98.
- Probleemgezinnen. Verslag van de Provinciale Dag op donderdag 6 oktober 1960 gehouden te Utrecht.* Stichting voor Maatschappelijk Werk in de provincie Utrecht.
- Putte, J. van de, en L. Snickers, Het waren geen asociale, het waren arme mensen! Stichting Volkswoningen 1924-1975, een relaas van betrokken gezinnen over de Utrechtse onmaatschappelijkheidsbestrijding (Doctoraalscriptie R.U. Utrecht 1987).
- Querido, A., *Het Zeeburgerdorp, een sociaal-psychiatrische studie* (Leiden en Amsterdam 1933).
- Querido, A. 'Het onmaatschappelijke gezin' in: *Het gezin.* Nederlandsche Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid (Amsterdam 1937) 138-157.
- Querido, A., 'Over zoogenaamde onmaatschappelijkheid in het algemeen en in het bijzonder over onmaatschappelijke gezinnen', *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* jrg. 1 (1946) nr. 5, 163-173.
- Querido, A., 'Het Onmaatschappelijke Gezin', *Tijdschrift voor Sociale geneeskunde* (11 april 1947) 109.
- Querido, A., A.IJ. Diemers, en W.H. Ariëns, 'Het onmaatschappelijke gezin', *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* jrg. 2 (1947) nr. 3, 25-29.
- Querido, A., 'De ontwikkeling van een idee', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* jrg. 2 (1948) nr. 24, 397-399.
- Raeven, F.M., *Inleiding tot het social casework* (Voorhout z.j.).
- Randgroepjongeren centraal* ('s-Gravenhage 1983).
- Randgroepjongeren uit de marge* ('s-Gravenhage 1986).
- Rapport betreffende een Enquête in zake het Onmaatschappelijke Gezin.* Nederlandsche Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid (Amsterdam z.j.).
- Rapport betrekkelijk het voorstel tot het opruimen van sloppen, stegen en perceelen te Utrecht in het belang van den algemeenen gezondheidstoestand.* Commissie uit den Gemeenteraad (Utrecht 1868).

- Rapport Klinische Gezinsbehandeling.* Geneeskundige Hoofdingspectie voor de Geestelijke Volksgezondheid (maart 1985).
- Rapport Onderzoek Houtplein (Utrecht 1954).
- Rapport onmaatschappelijke gezinnen* ('s-Gravenhage 1952).
- Rapport over den toestand der arbeidende klasse in de gemeente Utrecht, opgemaakt door een commissie bestaande uit leden van het departement Utrecht van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Utrecht 1872).
- Rapport van een commissie, ingesteld door het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw en den Nationalen Woningraad, Algemeenen Bond van Woningbouwverenigingen inzake de huisvesting van krotbewoners* (Amsterdam 1932).
- Reckman, P., 'Probleem-gezinnen in een probleem-maatschappij', *Sociaal Den Haag* (1961) nr. 7, 148-152.
- Reckman, P., *Naar een strategie en methodiek voor sociale actie* (Baarn 1971).
- Ree, F. van, *Botsende generaties, een studie over sociopathie en ambivalentie* (Assen 1968).
- Regt, A. de, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid* (Amsterdam 1984).
- Ridder, D. de, en C. de Vries, 'De Psychopathenwetten, achtergronden en beleid 1910-1940', *Recht en Kritiek* (1984) nr. 1, 63-79.
- Ridder-Polderman, P. de, en A. Stekelenburg, *Huisvesting en normalisering. Geschiedenis van de Stichting Volkswoningen Utrecht 1924-1975* (Doctoraalscriptie Utrecht 1983).
- Righart, H., 'Een Hollands civilisatieproces', *Intermediair* jrg. 23 (1987) nr. 25, 45-47.
- Rohde, I., *Onderzoek buurt- en clubhuizen + jongerencentra in de gemeente Utrecht, deel I: buurt- en clubhuizen*, opgenomen als Bijlage 2 van het *Sociaal-cultureel plan 1982-1985* (Utrecht 1981).
- Rohde, I., *Onderzoek naar mate van sociale achterstand per buurt, deel II. Verslag van de kwalitatieve fase* (Utrecht 1985).
- Rohde, I., en R. Souverein, *Onderzoek naar mate van sociale achterstand per buurt* (Utrecht 1983); idem, *deel III* (Utrecht 1985).
- Romkes, F., 'Volksverheffing door beschaving en ontwikkeling.' Gemeentelijk woningbeheer en de afdelingen van Ons Huis tussen 1915 en 1940 (Doctoraalscriptie U. v. Amsterdam 1983).
- Roosen, T., en A. ter Welle-Heethuis, *Gevolgen van de stadsvernieuwing in Utrecht.* Rapport 4a (Utrecht 1978) en 4b (Utrecht 1980).
- Rooy, H. van, 'Het onmaatschappelijke gezin' in: *Nationaal Congres voor de Geestelijke Volksgezondheid* (Amsterdam 1947a) I, 85-91.
- Rooy, H. van, 'Bestrijding en genezing', *Vrij Nederland* (18-10-1947b).
- Rooy, H. van, *Gezinnen in nood. Het vraagstuk van het onmaatschappelijk gedrag* (Amsterdam 1948a).
- Rooy, H. van, 'Nogmaals het onmaatschappelijke gezin', *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* jrg. 3 (1948b) nr. 3, 134-137.
- Rooy, H. van, *Criminaliteit van stad en land. Nijmegen en omstreken* (Nijmegen 1949).

- Rooy, H. van, 'Sociaal-criminologische aspecten' in: *Het maatschappelijk onaan- gepaste gezin. Prae-adviezen voor het congres van 27 november 1953 te 's Gravenhage*. Publicatie no. 12 van de Nederlandse Vereniging voor Maat- schappelijk Werk (Haarlem 1953) 1-49.
- Rooy, H. van, 'Het onmaatschappelijke gezin in de huidige samenleving' in: *Het onmaatschappelijke gezin in de huidige samenleving* (Breda 1954).
- Rossum, W. van, 'Hulpverlening bij armoedeproblemen', *Psychologie en Maatschap- pij* jrg. 11 (1987) nr. 41, 379-382.
- Royacker, J., en D. Breunissen, 'Uit armenzorg voortgekomen, tot armenzorg ver- oordeeld?', *Welzijnsmaandblad* jrg. 40 (1986) nr. 11, 22-25.
- Ruitenbergh, G., 'Het Sint Bartholomeusgasthuis te Utrecht 1367-1500', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1979) 8-53.
- Rutten, Th., en E.A.D.E. Carp, *Het huisgezin en de geestelijke volksgezondheid* ('s-Hertogenbosch z.j.).
- Saal, C.D., *Het boerengezin in Nederland* (Assen 1958).
- Saal, C.D., 'Huwelijk en gezin onder spanning' in: Idem, *Verwant en aanverwant. Sociologische opstellen* (Hoogezand 1984) 202-222.
- Salemans, A., Multidisciplinaire samenwerking in OBS (scriptie de Nijenburgh 1975).
- Samenlevingsopbouw en sociale dienstverlening*. Ministerie van CRM (1965).
- Satir, V., *Gezinstherapie* (Deventer 1970).
- Satir, V., J. Stachowiak, en H.A. Taschman, *Het zit in de familie* (Haarlem 1977).
- Schaik, J. van, *Op weg naar het OBS* (scriptie Driebergen 1973).
- Scheffer, P., 'De ontzuilde burger als moreel probleem. Kanttekeningen bij de christen-democratische kritiek op de verzorgingsstaat', *Socialisme en Demo- cratie* jrg. 34 (1987) nr. 4, 122-130.
- Scheltema, J., *Iets over de uitzetting van- en de verbeteringen en verfraaijingen in en om de stad Utrecht, door een inwoner* (Utrecht 1828).
- Schenk, W., *Wangedrag van kinderen. Onderzoek naar aard en oorzaken ten aan- zien van 600 Rotterdamsche kinderrecht-kinderen* (Baarn 1935).
- Schilder, L., en G. van der Laan, 'Werken met probleemgezinnen in de eerste lijn. Reconstructie van een hulpverlening', *Welzijnsmaandblad* jrg. 38 (1984) nr. 1, 7-12.
- Schilder, L., en G. van der Laan, 'De nieuwe armoede in het maatschappelijk werk', *Marge* (1986) nr. 6, 263-287.
- Schlesinger, B., *The multi-problem family. A review and annotated bibliography* (Toronto 1970).
- Schoolkinderen uit probleemgezinnen. Verslag van een onderzoek naar de aanpas- singsproblematiek van schoolgaande kinderen uit probleemgezinnen in Utrecht* (Utrecht 1959).
- Schuiling, G., 'Kanttekeningen bij de markt van welzijn en geluk', *Krisis* jrg. 1 (1980) nr. 2, 19-27.
- Schuyt, C.J.M., en A. Tan, 'De maatschappelijke betekenis van armoede' in: *Op zoek naar armoede en bestaansonzekerheid langs twee sporen*. Nationale Raad voor Maatschappelijk Welzijn (Rijswijk 1988) 36-52.

- Setten, H. van, *In de schoot van het gezin. Opvoeding in Nederlandse gezinnen in de twintigste eeuw* (Nijmegen 1987).
- Simonse, J., 'Overwegingen naar aanleiding van een serie belangrijke publikaties', *De Schalm* jrg. 19 (1962) nr. 6, 254-272.
- Simonse, J., *Belemmerde kansen. Sociologie van de volksbuurt* (Alphen aan de Rijn 1977³).
- Simonse, J., *De rafelrand blijft. Sociologie van kansarme buurten* (Alphen aan den Rijn en Brussel 1982).
- Sirks, M.J., 'De kwalitatieve zijde van het bevolkingsvraagstuk', *Mensch en Maatschappij* jrg. 17 (1942) 217-236.
- Smissaert, H., *Armenzorg in Nederland. Gemeente Utrecht* (Amsterdam 1899).
- Smissaert, H., *Overzicht van het Nederlandsche Armwezen* (Haarlem 1910).
- Snel, M., 'Opbouwwerk op de snijtafel' in: A. de Jong, P. Kuypers, en Th. Schuyt, *Opbouwwerk in de tachtiger jaren* (Utrecht 1983) 23-51.
- Snellen, H., 'Locale uitbreiding der cholera-epidemie, Utrecht 1866', *Verslagen van de Vereeniging tot Verbetering der Volksgezondheid I* (Utrecht 1866) 57-78.
- Snellen, H., 'Utrechts achterbuurten. Voordracht in de algemeene vergadering van 25 februari 1868', *Verslagen van de Vereeniging tot verbetering der Volksgezondheid III* (Utrecht 1869) 1-25.
- Sociale achterstand in wijken en gemeenten.* Sociaal en Cultureel Planbureau (Rijswijk 1980).
- Sociale integratie probleemgezinnen. Rapport van de adviescommissie bestrijding onmaatschappelijkheid ingesteld door de minister van maatschappelijk werk* ('s-Gravenhage 1961).
- Sociale zorg en maatschappelijk werk in de gemeente Utrecht na de inwerking-treding van de Algemene Bijstandswet* (Utrecht, december 1963).
- Souverein, R., *Onderzoek eerstelijnsgezondheidszorg in Utrecht. Deel 1 t/m 7* (Utrecht 1986-1987).
- Souverein, R., en R. Schat, *Onderzoek schuldenproblemen Utrechtse huishoudens. Een eerste verslag met een beschrijving van de schuldenproblematiek* (Utrecht, oktober 1987).
- Spaargaren, J., *Van oud, naar nieuw* (Utrecht 1980).
- Spanje, M.J.A. van, 'De Triangel - Amsterdam. Berichten over vijf jaren', *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* jrg. 32 (1977) nr. 3, 155-163.
- Stadig, A., 'De taak van de gezinsverzorgster in het probleemgezin', *Sociaal Contact* jrg. 9 (1960) nr. 2, 33-39.
- Statistische berichten.* Gemeente Utrecht, Afdeling voor Maatschappelijke Aangelegenheden en Statistiek (Utrecht 1925).
- Steenis-Perelaer, E.H. van, *Kennis en beeld van de sociale dienstverlening II* (Rijswijk 1974).
- Stilma, L., *Gevallen & opstaan* (Amsterdam 1985).
- Stok, J.E., 'Stichting controlewoningen van de gem. 's-Gravenhage', *Tijdschrift voor Armwezen, Maatschappelijk Hulp, Kinderbescherming* jrg. 3 (1924) nr. 65, 262-265.

- Straalman-Kremer; H., 'Het onmaatschappelijke gezin', *Humanitas* jrg. 1 (1946), nr. 6, 4-5.
- Struick, J.E.A.L., *Utrecht door de eeuwen heen* (Utrecht en Antwerpen 1984).
- Suringar, W.H., *Patronaat over de armen* (Leeuwarden 1842).
- Swaan, A. de, *De mens is de mens een zorg. Opstellen 1971-1981* (Amsterdam 1986).
- Terstegge, M., 'Hulpverlening aan multi-problem gezinnen', *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* jrg. 40 (1985) nr. 12, 1343-1347.
- Tex, U. den, 'Voorheen een succesartikel, thans onverkoopbaar: het kleine idealisme van een buurthuis in Utrecht', *Vrij Nederland* kleurenkatern (28-2-1987).
- Therapie, communicatie en verandering. Over dubbele binding, schizofrenie en gezinsrelaties* (Amsterdam 1978).
- Thierry, E.M., 'Isolatie en heropvoeding: Zwak-sociale gezinnen aan het Rotterdamse Zuidplein, 1945-1955', *Tijdschrift voor Agologie* jrg. 14 (1985) nr. 4, 235-255.
- Thijssen, F., *Wonen in Utrecht 1850-1940. Over het ontstaan en de groei van de 'oude wijken'* (Utrecht z.j.).
- Thoenes, P., 'Sociale aanpassing, niet-aanpassing, onmaatschappelijkheid. Boekbespreking, tevens een bijdrage tot de discussie over probleemgezinnen', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* jrg. 15 (1961) nr. 16, 327-328.
- Thompson, P., *The voices of the past. Oral history* (Oxford en New York 1988).
- Tienen, A.J.M. van, 'Waardering in de onmaatschappelijkheidsbestrijding', *Sociaal Contact* jrg. 7 (1958) nr. 6, 138-143.
- Tienen, A.J.M. van, *De anders-maatschappelijken* (Assen 1960).
- Tienen, A.J.M. van, *Maatschappelijkheid en onmaatschappelijkheid* (Assen 1963).
- Tienen, A.J.M. van, 'Boekbesprekingen', *Katholiek Sociaal Tijdschrift* (1963-1964) nr. 16, 31-32.
- Tienen, A.J.M., 'Onmaatschappelijkheid in Nederland' in: J.M. Broekman ed., *Maatschappelijk werk, krachten, terreinen, methoden. Deel II* (Assen 1965) 292-300.
- Tienen, A.J.M. van, 'Verkenning aan de oppervlakte' in: A.J.M. van Tienen ed., *Sociale actie, een moderne passie* (Deventer 1973).
- Tienen, A.J.M. van, en W.A.C. Zwanikken, *Opbouwwerk als sociaal-agogische methode* (Deventer 1969).
- Torre, A. van der, 'Enkele sociaal paedagogische en sociaal culturele aspecten' in: *Het maatschappelijk onaangepaste gezin. Prae-adviezen voor het congres van 27 november 1953 te 's Gravenhage*. Publicatie no. 12 van de Nederlandse Vereniging voor Maatschappelijk Werk (Haarlem 1953) 97-147.
- Triangel, De. Verslag over vier jaar 1980/1983* (Amsterdam 1984).
- Trimbos, K., *Antipsychiatrie, een overzicht* (Deventer 1975).
- Turpijn, W., en H. Veenema, *Bewonersparticipatie* (Deventer 1979).
- Van armenzorg tot welzijnswerk. Materiaal voor de geschiedenis van het sociaal-kulturele werk in Nederland van 1800-1970*. Werkgroep theorie van het vormingswerk (Nijmegen 1972).

- 'Van contrôlewoningen tot woningen voor oudelieden', *Tijdschrift voor Armwezen, Maatschappelijke Hulp en Kinderbescherming* jrg. 17 (1938) nr. 391, 90.
- 'Van weldadigheid tot maatschappelijk werk', *Sociaal Contact* (januari 1959) 245-51.
- Veeger, A.C., *Rapport betreffende het badhuis-gebruik in een wooncomplex voor probleemgezinnen* (1962) (Utrecht 1962).
- Veeger, A.C., *Gezinsassistentie in probleemgezinnen. Een inventariserend onderzoek bij de Stichting Volkswoningen te Utrecht* (Utrecht 1963).
- Veen, C.J.F. van, en J.C. van der Meulen, *Gezinsbehandeling een oriëntatie* (Alphen aan den Rijn z.j.).
- Veld-Langeveld, H.M. in 't, *Gezinssociologie en gezinsbeleid* (1963).
- Ven, P. van de, *Gezinstherapie als agogische actie* (Bloemendaal 1973).
- Verboom, P., *Hulpverleningsbehoefte en hulpverleningspraktijk* (Doctoraalscriptie R.U. Utrecht 1986).
- Verkenning van het gespecialiseerd gezins- en wijkwerk. Enquête december 1968 - mei 1969.* Ministerie van CRM. Statistisch cahier no. 10 (1970).
- 'Verslag aan den koning, over de vereischten en inrigting van arbeiderswoningen, door eene commissie uit het Koninklijk Instituut van Ingenieurs', *Verhandelingen van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs* (1854-1855) 50-75.
- 'Verslag van de Commissie voor huishoudonderwijs', *Armenzorg. Orgaan van de Vereeniging tot Verbetering van Armenzorg te Utrecht* (1927) nr. 63, 3-8.
- Verslag van het eerste Nederlandsch Pedagogisch Congres* (Groningen 1926).
- Verslag van het stelselmatig woningonderzoek te Utrecht* (Utrecht 1906).
- Veth, H.G., 'Het onmaatschappelijke gezin', *Maandblad voor Berechting en Re-classering* (januari 1947) 23-25.
- Veth, N.G., 'Wat in de toekomst juridisch wenselijk is' in: H. van Rooy, *Gezinnen in nood* (Amsterdam 1948) bijl. II.
- Visscher, J.A., 'Ned. Vereeniging voor Practische Werkverruiming en Hulpverlening', *Tijdschrift voor Armwezen, Maatschappelijke Hulp, Kinderbescherming* jrg. 4 (1925) nr. 8, 649-652.
- Voorlopige rangorde van gemeenten naar 'sociale achterstand'. Sociaal en Cultureel Planbureau* (Rijswijk 1977).
- Voors, A.W., 'Huisvesting onmaatschappelijke gezinnen', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* jrg. 36 (1955), 161-163.
- 'Vormingswerk 1 en 2', *Te elfder ure* (1973) nr. 11, en (1975) nr. 18.
- Vrankrijker, A.C.J. de, *Volksontwikkeling* (Assen 1962).
- Vries, A. de, *Met zorg gebonden. Maatschappelijk werk en peuterwerk binnen de Stichting Volkswoningen te Utrecht 1924-1975* (Doctoraalscriptie R.U. Utrecht 1987).
- Vries, J. de, 'Overheidstoezicht voor onmaatschappelijke gezinnen', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* jrg. 6 (1952) nr. 9, 129-132.
- Vuuren, L. van, *Rapport betreffende een onderzoek naar de sociaal-economische structuur van een gebied in de provincie Utrecht, omvattende Utrecht als centrumgemeente en negen randgemeenten* (Utrecht 1938).
- Wal, H. van de, en J. van der Werf, *Wijk C 'onbewoonbaar verklaard'. Een volksbuurt opgeofferd aan de Utrechtse city (1900-1940)* (Doctoraalscriptie R.U.

- Utrecht 1981).
- Wal, J.H. van der, *Pijlswaard: buurt en buurtwerk nader belicht* (Utrecht 1982).
- Watzlawick, P., J. Helmick Beavin, en D.D. Jackson, *De pragmatische aspecten van de menselijke communicatie* (Deventer 1970).
- Wegerif-Wegerif, W.J., 'Huisvesting van ontoelaatbare gezinnen', *Tijdschrift voor Armwezen, Maatschappelijke Hulp, Kinderbescherming* jrg. 1 (1922) nr. 14, 211-213.
- Weima, J., en J.J. Engelberts, *Kort verslag van een onderzoek naar de aanpassingsproblematiek van schoolgaande kinderen uit probleemgezinnen in Utrecht* (Utrecht 1960).
- Wel, F. van, 'Van asociaal tot affektvreter', *Comenius* jrg. 6 (1986a) nr. 22, 159-177.
- Wel, F. van, 'Jeugd en onmaatschappelijkheid in Utrecht' in: M. Matthijssen, W. Meeuws en F. van Wel ed., *Beelden van jeugd. Leefwereld, beleid, onderzoek* (Groningen 1986b), 254-270.
- Wel, F. van, 'Het onmaatschappelijke kind en de massajeugd', *Comenius* jrg. 7 (1987) nr. 25, 63-82.
- Wel, F. van, en H. Teunissen, 'Freud over opvoeding en psychoanalyse', *Comenius* jrg. 3 (1983) nr. 11, 356-380.
- Welke moeilijkheden veroorzaken de maatschappelijk niet aangepaste gezinnen bij de huisvesting en wat is hieraan te doen?* (Alphen aan den Rijn 1954).
- Wurf, M. van der, *Bouwen in je buurt, een slopend gevecht. Nieuwbouw in Pijlswaard* (Utrecht 1980).
- Werken in Utrecht - toen, nu en straks* (Utrecht 1978).
- Wernink, J., *Woonwagengewoners* (Assen 1959).
- Wie, wat, hoe in Pijlswaard*. Actiecomitee Pijlswaard (Utrecht 1981).
- Wijk, T. van, *De Vereeniging tot Verbetering van Armenzorg 1890-1930* (Doctoraalscriptie R.U. Utrecht 1988).
- Wilterdink, N., 'De civilisatietheorie in discussie. Opmerkingen bij een congres', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* jrg. 9 (1982) nr. 4, 571-590.
- Wit, C. de, *Niet bij staal alleen* (Utrecht 1987).
- Wojakowski, A., *De onmaatschappelijkheid te Roermond* (Roermond 1956).
- Wolf, J., 'De CPN, het welzijns- en opbouwwerk' in: *Welzijnswerk en welzijnspolitiek* (Amsterdam 1975), 9-16.
- Zakboekje der gemeente Utrecht*. Bureau voor Statistiek (Utrecht 1924).
- Zeegers, G.H.L., en L. de Jonge, 'De huidige toestand bij de wijkopbouw en de sociale problematiek er van' in: *Enige aspecten van Sociale Wijkopbouw* ('s-Gravenhage 1955), 5-18.
- Zijderveld, A.C., *De theorie van het symbolisch interactionisme* (Meppel 1973).
- Zuithoff, D., 'Het onmaatschappelijke gezin en de geestelijke volksgezondheid', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* jrg. 2 (1948) nr. 24, 379-382.
- Zuithoff, D., 'Het probleem der onmaatschappelijke gezinnen', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* jrg. 6 (1952) nr. 15, 225-230.
- Zuithoff, D., 'Psychologische en medisch-psychiatrische aspecten' in: *Het maatschappelijk onaangepaste gezin. Prae-adviezen voor het congres van 27 november 1953 te 's Gravenhage*. Publicatie no. 12 van de Nederlandse Vere-

- niging voor Maatschappelijk Werk (Haarlem 1953a) 50-96.
- Zuithoff, D., 'Industrialisatie en onmaatschappelijkheid', *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* jrg. 8 (1953b), 282-297.
- Zuithoff, D., 'Onmaatschappelijke gezinnen. Een beschouwing, mede naar aanleiding van het boek van Dr. H.P.M. Litjens, over een gelijklopend onderwerp I en II', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* jrg. 9 (1955) nr. 6, 85-91 en (1955) nr. 7, 101-106.
- Zuithoff, D., "Psychopathie", asocialiteit en probleemgezin', *Nederlands Tijdschrift voor Criminologie* I (1959), 65-73.
- Zuithoff, D., *Een terreinverkenning ten behoeve van de sociale psychiatrie* (Arnhem 1963).
- Zuithoff, D., in: *Evolutie in het denken over en de arbeid voor probleemgezinnen*. Commissie Oriënteringsdagen voor bijzonder gezins- en wijkwerk, ('s-Gravenhage 1965), 1-14.
- Zuithoff, D., 'Achtergrondbespiegelingen over het bijzonder opbouwwerk', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* jrg. 20 (1966a) nr. 7, 133-142.
- Zuithoff, D., 'Het afwijkend gedrag als sociaal-cultureel en sociaal-psychologisch probleem', *Mens en Maatschappij* jrg. 41 (1966b), 104-117.
- Zusters Augustinessen van Sint-Monica, *Gouden dankbaarheid* (Hilversum 1984).

Summary

Families under supervision The Public Housing Council of Utrecht 1924-1975

This study deals with putting so-called (multi-)problem families under supervision in special council blocks, and is focused on the city of Utrecht. In the period 1924-1975 the Public Housing Council in this city held a number of re-education blocks, where working-class families were guided intensively. This Council was one of the oldest and most extensive Dutch 'living-schools', and was one of the longest to exist. The changes in this assistance practice and in the local policies are being related to theoretical and national policy developments.

Terms like the unacceptable, antisocial, socially-ill, unsocial, socially mal-adjusted, (multi-)problem and deprived family have existed at successive periods ever since World War I. These variable indications give reason to suppose that the image pictured of these families is not a reflection of a predetermined object in social reality, but constitutes a 'social construction', created within a rationality regime, subtending the far-reaching interventions within families.

In chapter 1 (preface) the *problem figuration* concept is introduced to emphasize that an entity of statements on a(n) (social) object is not only related in a rational but also in an imaginary sense. A problem figuration organizes statements about (1) a disturbing object, (2) supposed causes, (3) intervention objectives to be pursued, and (4) the appropriate means of intervention. Therefore the problem has been defined as follows: Which problem figurations marked the practice of putting families under supervision at the various periods in time since World War I in The Netherlands - and in Utrecht in particular. The analysis of the problem figurations in question stretches to (1) the fora of theoretical experts, (2) the national (departmental) and Utrecht (municipal and private) administrative-political circuits, (3) the practice of intervention (in this case social workers and former residents of the Public Housing Council. Next to the study of the records the method of oral history has been used.

Four periods are reconstructed, in which, from a national point of view, various problem figurations were directive for the practice. These periods are characterized by means of the family 'figures' that were spotlighted: 1915-1935: the unacceptable family; 1935-1950: the socially ill family; 1950-1965: the socially mal-adjusted family; 1965-present day: the deprived or symbiotic family.

In chapter 2 two problem figurations (1850-1915) are sketched as foreshadows of the above, in the field of housing and poor relief: the problem figuration of the unacceptable slum dwelling and the one of the seemingly poor. In the

first case - upheld by hygienists and humanitarians - the object of criticism was the unhygienic way of living from a public health point of view (cholera epidemic), or the lack of a housing culture (resulting in a disinclination towards work and lasting poverty). The abominable housing conditions were seen as the prime cause. The intervention objectives were aimed at the moral uplift of the families (cleanliness and homeliness), and the intervention means were house improvement and new housing estates for the common working men. In the second problem configuration, of the seemingly poor - upheld by the 'modern' private poor relief - the poor who unjustly profited from the chaotic charity system (as a result of which the vast number of poor did not decrease) were criticized. The haphazard and uninvestigated charity-giving was localized as the cause. The intervention objectives were aimed at a more appropriate support of the really needy families to raise them from their poverty. The means used were: cooperation between poor relief societies, scrutiny of the families' situation of poverty, and frequent housecalls to the poor. These attempts to influence the (moral and living-) behaviour of families with material or housing problems are illustrated by means of both the developments in Utrecht public housing and the Utrecht Society for Improvement of Poor Relief, founded in 1890.

Central in chapter 3 is the problem figuration of the unacceptable family (1915-1935). House improvement did not lead to adequate living behaviour with each individual. Under the influence of civil servants for public housing of cities like Amsterdam, The Hague and Utrecht, involved with the first municipal council housing, the object of criticism therefore moved from unacceptable living conditions to living behaviour, declared unacceptable, from fear of living out, disturbance, and rent arrears. Minimal attention was paid to the causes in terms of incapacity and unwillingness of the inhabitants. The intervention objectives were aimed at improvement of the tenants' way of living. The intervention means was modelled after the isolation of families in special living schools in cities, where they were supervised by housing inspectors and had the necessary educational tools (for living), like bathing, washing and social quarters.

Chapter 5 pictures the extending criticism of the thirties of the way of living towards the families' whole way of life. Under the influence of experts from the field of mental welfare like the psychiatrist Querido the problem figuration of the socially ill family became dominant (1935-1950). Families were pictured as focuses of infection of moral decline and as a threat to the mental welfare of the whole Dutch people from 'panic' for postwar moral degeneration. In the cases of the worst families the causes were indicated in psychiatric terms (backwardness and psychopathy); in the lighter cases of socially weak families exogenous factors were drawn into the consideration. The intervention objectives were aimed at complete readjustment: the constitution of the socially adjusted family. The intervention means was modelled after the family dwellings originating from the war: small isolated re-education camps in the country, where families could be moulded by experts of all kinds. In order to be able to exercise legal force a law was advocated for 'the supervision of socially degenerated families'.

Chapter 8 deals with the problem figuration of the socially maladjusted family (1950-1965), in which sociologically oriented experts took the lead. For many cities they performed inventory investigations into families of the lowest rank of society, out of pace and undermining the general culture pattern. Socially maladjusted people were cultural-sociologically alluded to as trailers to the more or less anxiously observed fast social developments. The intervention objectives were aimed at the adjustment to a middle-class way of life. The practice was modelled after the artificial urban concentration (re-education center); there the family work of social workers and family workers was central, as well as group and district work. In this flowering period of 'the fight against unsocial behaviour' the activities at ministerial level were considerable. In 1955 and 1959, for example, subsidy schemes were developed for specialized family and district work.

In the sixties, a time of cultural emancipation and renewal, it was no longer obvious that social adjustment stood for mental welfare. Chapter 9 expounds on the fact that problems within a family disappeared from the official policy jargon, because the direct approach of problem families had completely fallen into discredit. Problems in the relation between families and society were alluded to critically of the social structure in the problem figuration of the deprived family (1965-present day) - upheld by sociologically oriented policy makers and practical workers with an adult education schooling. The object of criticism moved to the intolerable living conditions of the old working-class districts, with their danger of social and cultural disorganization. The causes were no longer found in the families themselves, but in social deprivation mechanisms in the area of knowledge, income and power, which caused social groups to end up in a situation of social disadvantage or neglect. The generation (or radical change) of society came first as an intervention goal. The practice was modelled after the community centre work in old (working-class) districts, community work as the central type of work. The family-centered 'fight against unsocial behaviour' was abandoned in favour of a district-centred approach.

Not until the eighties (chapter 12) internal family problems within multi-problem families are once again discussed without diffidence. In what is being characterized as the problem figuration of the symbiotic family - upheld by family therapy experts - the subject of concern is families in which the various members depend on one another in a suffocating manner. The disorder in (actual) interaction and communication patterns between the members of the family as subsystems of the family system is indicated as the cause. The purpose is the execution of the process of separation/individuation of parts of the family system. The intervention means is modelled after the clinical family treatment in a sociotherapeutic institute, where families may receive intensive psychosocial help under the authority of psychiatrists, when ambulant assistance does not offer a solution.

The history of the local Utrecht housing and welfare policies and the social assistance policies of the Public Housing Council is interwoven into the stated

lines of development, and divided into three periods, because the three consecutive supervisors/directors put a heavy mark on the practice (and partly on the policies) of the Public Housing Council: 1925-1936: the Hazewinkel era; 1937-1956: the Linschoten era; 1957-1975: the Duitemeijer era.

In chapter 3 the foundation of the Public Housing Council as a semi-municipal institution is described, against the background of public housing in Utrecht. Its first housing constituency consisted of 70 houses grouped around a square, with a public bathhouse and a house for a supervising husband and wife: Houtplein. In 1930 an estate of 177 houses for decent, economically weak families was added: Ondiep XIII. In chapter 4 the (still) hardly elevating police supervision of the first supervisor over the tenants' various territories of life is dwelt upon.

After World War Two the Public Housing Council expanded to four residential premises (Chapter 6). Two barracks for 22 antisocial families were acquired temporarily. In 1948 new premises were obtained: 40 houses around a square with a supervisor's house and a public bathhouse: Anthonieplein. That year control was also gained over a group of existing, derelict residential premises: 70 houses dating from 1923: Ondiep XII (Framboosstraat). With this housing constituency a re-education path for families was delineated; in case of progression they were promoted from less to better thought-of premises.

The supervision of the second married couple of supervisors (from Salvation Army circles) is characterized as pastoral in chapter 7. Admission and departure of families, the concern with body hygiene and hygienic conditions in the house, material aid, labour problems, relations within and between families, childcare, and educational concern by means of a clubhouse (dating from 1927) are extensively discussed, also by means of interviews.

In the middle of the fifties a process of professionalizing took place in the Public Housing Council. Within ten years the number of employees quadrupled during the Duitemeijer era (chapter 10 and 11) to fifty to sixty persons: social workers, family workers, nursery school teachers, youth leaders, a psychologist, a psychiatrist, and a sociological research team. The admission and transfers of families, the working methods of social workers and family workers, the concern with hygiene and household matters, labour, financial guidance, marriage relations, childcare, day nursery (since 1959), youth and adult work are described, also on the basis of interviews with social workers and former residents. From 1958 to 1972 a Guidance Foundation for Special Family and District Work of Utrecht existed next to the Public Housing Council for scattered problem families. In spite of the attempts to fuse it never actually came to a fusion between the two foundations, that had quite a different style of social assistance. The Public Housing Council with its overall (forced) assistance showed quite some traits of a 'total institution', with control over all aspects of the residents' private lives. When the ministerial subsidy policies changed both foundations left the stage in the end.

In the conclusion (chapter 13) the problem is recapitulated: the families put under supervision are no in reality given objects, but the outcome of a social

construction process. A problem figuration can be considered a *rational fiction*, of which the fictional character only manifests itself properly if its character of truthfulness is being disputed from a new rising problem figuration. The succession of problem figurations makes it impossible to speak of a accumulative growing process of knowledge and insights. In the study at issue the relation between theory and practice cannot be described as a relation in which views of human and social scientists, translated into policy advice, unilinearly find their way into practice. The weakest link of a problem figuration may lay in the field of the construction of the worrying object, the supposed causes, the intervention objectives strived for and the intervention means used. In the end the discussion with the explanatory models that relate antisocialness to the industrialization and civilization process is started.

Over de auteur

Frits van Wel werd geboren op 22 maart 1950 te Pladjoe (Indonesië). In 1968 behaalde hij het diploma Gymnasium B. Hij studeerde aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen (1968-1976). In 1971 behaalde hij het kandidaatsexamen filosofie (cum laude), in 1976 het doctoraalexamen cultuur- en godsdienstpsychologie (cum laude) en het doctoraalexamen cultuur- en godsdienstsociologie.

Sinds 1977 is hij werkzaam bij de Rijksuniversiteit te Utrecht, achtereenvolgens bij de vakgroep sociale pedagogiek en de sectie jeugdstudies van de vakgroep ontwikkeling en socialisatie. Het onderzoek werd uitgevoerd binnen het kader van het VWF-programma Jeugdkunde.

'De reacties op deze geschiedenis van de ondertoezichtstelling van gezinnen kunnen variëren van verbazing ("hoe was het mogelijk") tot herkenning ("het is nog steeds zo"). Wie zich op een vooruitgangs- of emancipatie-standpunt stelt, zal het verschil willen benadrukken tussen toenmalige bevoogdende toezichts- en hedendaagse hulpverleningspraktijken. Wie een minder optimistische kijk op de loop der geschiedenis heeft, zal in deze studie veeleer aanknopingspunten willen vinden voor kritiek op de hedendaagse hulpverlening als verfijndere "disciplinerende". Is er, anders geformuleerd, sprake van een vermindering of vermeerdert ofwel andersoortig toezicht op de bemoeienis met gezinnen? (. . .) Materieel afhankelijke gezinnen – vooral gescheiden bijstandsvrouwen met kinderen – worden in toenemende mate geconfronteerd met een type opdringerige bemoeienis met hun levensinrichting (variërend van onderzoek van sociaal onderzoekers naar het halfjes inwonen van een vriend, tot kritiek op het maken van schulden als gevolg van de aanschaf van een ijskast), die met een blik op het verleden bekend in de oren klinkt. Bij gezinnen met psychische en sociale (naast materiële) problemen is de op hen uitgeoefende dwang thans veelal minder manifest dan vroeger. (. . .) Waar "heropvoeding" of – in moderne termen – "gedragsverandering" het beoogde doel blijft, worden objecten van (gedwongen) disciplinerende, zo concludeer ik, volledig onderworpen aan de taal en het hulpverleningsprogramma van disciplinerenden. Verzet daartegen lijkt zich voortdurend tegen het belang of de verlangens van cliënten zelf te keren: het toezicht van "bovenaf" is totalitair geworden, dat wil zeggen – in "neutraal" psychologisch jargon – verinnerlijkt.'

Frits van Wel